

Даніель Бовуа

БИТВА ЗА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ 1863-1914

Поляки в соціо-етнічних конфліктах



• Критика •

Даніель Бовуа

**БИТВА ЗА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ
1863-1914**

Поляки в соціо-етнічних конфліктах

Académie Nationale des Sciences de l'Ukraine
Institut d'Etudes de l'Europe Orientale

Daniel Beauvois

**LA BATAILLE DE LA TERRE
EN UKRAINE
1863-1914**

Les Polonais et les conflits socio-ethniques

Traduction en ukrainien
ZOYA BORYSSIOUK

Krytyka
Kyiv 1998

Національна Академія наук України
Інститут східноєвропейських досліджень

Даніель Бовуа

**БИТВА ЗА ЗЕМЛЮ
В УКРАЇНІ
1863-1914**

Поляки в соціо-етнічних конфліктах

Переклад на українську
ЗОЇ БОРИСЮК

Критика
Київ 1998

При перекладі враховано авторські доповнення, внесені до видання:
Daniel Beauvois. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie
prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim. 1863-1914 / Z
języka francuskiego przełożył Krzysztof Rutkowski. - Sejny, 1996.

Наукова і мовна редакція,
вступне слово
Наталі Яковенко



ISBN 966-02-0513-9

© Критика, 1998
© Інститут східноєвропейських
досліджень НАН України, 1998
© З. Борисюк, переклад, 1998
© Н. Яковенко, вступне слово 1998

З М І С Т

Від видавців	7
--------------------	---

Вступ	9
-------------	---

Розділ I

Російсько-польський антагонізм у земельному питанні

Сліпа злоба: 1863–1865 роки	21
Продумана злоба: 1865–1875 роки	31
Затятість росіян і протидія поляків: 1875–1888 роки	45
Підсумок здобутків наприкінці століття	56

Розділ II

Польсько-український антагонізм у земельному питанні

Між утиском і протекцією	82
Драма межування	95
“Голод на землю”	104
Посилення блокади в 1890-х роках	117
Від жакерії до революції	128

Розділ III

Антагонізм у земельному питанні між поляками

Ламка, якої бракувало	143
Кінець однодвірців	155
Земля – капіталістична власність	163
Заспокоїти збунтовану шляхту	175
Злочинне положення 1886 року	193
Забуття і соціальний занепад	202
1905 рік, або нещире каяття панів	213
Забута міська шляхта	224

Розділ IV

**Поляки й соціально-економічні
переміни**

<i>А. Нове збагачення польських землевласників України</i>	233
Нові види транспорту	233
Виробництво зерна	237
Винокурні	242
Цукрові заводи	245
Експлуатація лісів	253
Концентрація капіталу	255
<i>Б. Нове польське суспільство та його сателіти</i>	257
Престижність землі та громадське життя	257
Інтелігенти й офіціалісти	271
Сезонні робітники, поселенці-іноземці та євреї	286
Висновки	303
Показчики	315
Іменний показчик	317
Географічний показчик	328

ВІД ВИДАВЦІВ

Перед читачем – остання з книжок *малої української трилогії*, як назвав три свої монографії¹ сам Даніель Бовуа – один із найбільш маститих зарубіжних істориків, чії наукові інтереси пов'язуються з Україною. Нещодавно виданій нами другій із праць “малої трилогії” – *Шляхтич, кріпак і ревізор* – передує ґрунтовна передмова Ярослава Дашкевича². В ній детально висвітлене новаторство Бовуа як вченого, котрий уперше звернувся до, за його власним окресленням, *жорстокої правди* у трикутнику польсько-російсько-українських взаємин на Правобережній Україні ХІХ століття, показавши, з одного боку, всю безоглядність боротьби між польським і російським світами за землю й “душу” українців, а з другого – увесь трагізм становища української селянської маси, затиснутої між обома протиборчими світами й обома ж визискуваної. Тут же, у згаданій передмові, доволі докладно описується життєвий і творчий шлях Бовуа та його кредо незалежного в судженнях, шанованого вченого – професора історії слов'ян Сорбонни в Парижі, керівника Центру досліджень історії слов'ян при цьому ж університеті (на жаль, нещодавно вирішено змінити назву – отже, і профіль? – цього осередку, який надалі іменуватиметься Центром історії Росії і совєтології [Centre d'Histoire Russe et Soviétique]³).

¹ Beauvois D. *Lumières et Société en Europe de l'Est. L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire Russe* (1803-1832). – Lille-Paris, 1977, t. 1-2 (польський переклад: *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832* / Przetł. J. Kania. – Т.1: *Uniwersytet Wileński*; Т.2: *Szkoły podstawowe i średnie*. – Rzym-Lublin, 1991. Нині готується до видання переклад білоруською мовою).

Beauvois D. *Le Noble, le serf et le révisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863)*. – Paris, 1985 (англійський переклад: *The Noble, the Serf and the Revisor. The Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831-1863)* / Transl. by B. Reising. – London, 1990. Переклад польською мовою: *Polacy na Ukrainie. 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie* / Przełóż. E. i K. Rutkowscy. – Paryż, 1988. Переклад українською мовою: *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)* / Перекл. З. Борисюк. – К., 1996).

Beauvois D. *La bataille de la terre en Ukraine 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques*. – Lille, 1993 (польський переклад: *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914*. – Sejny, 1996. В Інституті українських досліджень Гарвардського університету готується до видання переклад англійською мовою).

² Дашкевич Я. *Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин* // Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор...* – С.9-48.

³ Інформацію про це див.: *Kultura*. – Paryz, Listopad 1997 (Notatki Redaktora, s.144).

Передмова Ярослава Дашкевича звільняє нас від потреби ще раз рекомендувати праці Данієля Бовуа українському читачеві. Наголосимо лише, що представлена тут книга завершує аналіз соціальних структур Правобережної України XIX століття, розпочатий у двох попередніх монографіях, тож автор ніби підводить усю її соціальну конструкцію до брами, за якою невдовзі почнуться великі потрясіння більшовицького експерименту. Сподіваємось, що й генеральний зміст і нюанси дослідницьких спостережень (далеко не завжди для нашого вуха звичних) викличуть резонансний відгук серед українських істориків. Це саме можна, мабуть, сказати і про загальний висновок автора щодо “тотального антагонізму” найрізноманітніших соціальних груп і прошарків Правобережжя – цього плавильного тигля “модернізації”, яка непримиренно зіштовхнула між собою імперські, класові, економічні та національні протиріччя, а непривабливим реалітетам новонародженого капіталізму надала декоративного обрамлення в низці міфів, що живуть у масовій свідомості й донині. Бовуа концентрує увагу на демістифікації польської міфології “кресів” (цьому присвячено і значну частину згаданої передмови Дашкевича). Натомість хотілося б вірити, що ракурс спостереження, запропонований французьким ученим, викличе інтелектуальне подразнення також серед українських істориків, які врешті звернуть погляди на власне, питома українське міфотворення: адже його фундамент закладався у тому таки XIX столітті і – що симптоматично – теж у переважній більшості вихідцями з Правобережжя, опонентами поляків. Бо не можна не погодитися з Бовуа, який на завершення своєї книги пише: *Вийшовши за стерильні рамки 70 років советизації, треба вузлик за вузликом зв'язати порване полотно основи, в сьгоднішнє політичне мислення інтегрувати вагомість висвітлених тут антагонізмів і покінчити з нав'язливими міфами, яким суперечать факти неупередженого дослідження... [...] Абсолютна ясність і однозначна погодженість щодо інтерпретації польсько-російсько-українського минулого є conditio sine qua non добросусідства в майбутньому.*

Що стосується технічного боку підготовки цієї книги, то в ній, як і в попередньо виданому “Шляхтичі...”, ми намагалися якомога стисліше дотримуватися оригіналу. Зокрема, повністю збережено примітки й таблиці автора та застосовану ним систему акцентування уваги (курсив, півжирний шрифт), а редакторські примітки скрізь супроводжуються відповідним позначенням. Певні поправки довелося внести в назви населених пунктів, які автор, ідучи за польськомовними джерелами, часто подає в полонізованій формі. Локалізувавши згадані назви, перекладач відтворював їхнє українське звучання.

Наталя Яковенко

ВСТУП

7 лютого 1992 р. Франція підписала договір про дружбу з Росією, “виходячи з того, що Росія є державою- правонаступницею СРСР... і визнаючи існування Співдружності Незалежних Держав”. Наші дипломати не помітили в цьому *contradictio in adjecto**. Який же тип незалежності визнавала наша держава за Україною, коли відкривала в Києві своє посольство, а спадок імперії залишала тільки за Росією? Невже ж наші державні діячі, які чітко поставили цей договір у площину французько-російської “традиції” 1892 р., забули, що золото “російських позик” було не чим іншим, як вельми підозрілою підтримкою з боку Французької республіки найбільш знавіснілого, ретроградного, ксенофобського і антисемітського самодержавства в Європі? Наші спроби підтримати незалежну Україну в 1919 р. поступилися перед натиском поляка Дмовського, через що вона не змогла вистояти як держава. Таки справді, незнання французами реального життя і прагнень Східної Європи містить у собі якусь повторюваність.

Відтак здається необхідним висвітлити деякі аспекти життя столітньої давності в Російській імперії, аби зрозуміти тяглість імперіалізмів і потребу в історичному знанні. Якщо ми хочемо врахувати розмаїття складових частин імперії, мусимо відмовитись від російсько-центричного підходу більшості західних праць.

Звичайно, за сто років обставини змінились, і головні риси тодішнього російського імперіалізму постають у зовсім інакшому контексті, а саме: в боротьбі з силою, що повністю зникла – з соціально-економічним домінуванням поляків, які осіли на західних теренах чотири століття тому і теж були гнобителями. Останні десятиліття цієї відчутної присутності поляків власне і становлять предмет дослідження даної книги.

Після написання першої праці *Lumières et Société en Europe de l'Est 1803-1832* (Lille–Paris, 1977)**, де було зроблено спробу показати закорінення низки ознак польської культури в дев'яти губерніях Литви, Білорусі й України, відрізаних від Польщі внаслідок її поділів, я задумав, серед іншого,

* Внутрішнього протиріччя (лат.).

** *Епоха Просвітництва і суспільство у Східній Європі, 1803-1832.*

дослідити, як польська шляхта, затиснута в лещата між українськими масами й царським апаратом, протистояла своїй асиміляції в Україні. Підсумком такого аналізу стала книга *Le Noble, le serf et le révizor* (Paris, 1985)*, але виявилось спокусливим дати її логічне продовження, показавши подальшу еволюцію в багатообіцяючій перспективі довгого тривання.

Отже, перед нами – третя частина моєї невеликої “трилогії кресів”; вона охоплює той самий географічний терен – три губернії Правобережної України, що займали площу, рівну території Португалії і Швейцарії разом узятих. У книзі вміщено необхідні карти адміністративного поділу (12 повітів у кожній губернії; на Волині з 1911 р., після приєднання Холмщини – 13) та пояснення деяких понять і їх відповідників у сфері мір ваги, поверхні та грошей. Починаючи з ХІХ ст. ці три губернії (на чолі кожної стояв губернатор) утворювали регіон, який росіяни називали “Юго-Западным краем” і який підпорядковувався київському генерал-губернаторові – головному намісникові царської адміністрації. Для орієнтації подаємо список усіх генерал-губернаторів, бо ми намагались постійно підкреслити, як політика впливає на громадське життя – принаймні настільки ж, наскільки суспільство впливає на політиків.

Нині міжнародні наукові контакти розширились, а колишні цербери російських та українських архівів перетворилися на люб’язних помічників дослідника, тож історик устало значно легше працювати. Неопубліковані досі джерела, використані в нашій праці, зберігаються переважно в київських архівах (величезний фонд канцелярії генерал-губернатора), частково у Санкт-Петербурзі (селянські справи, Сенат) та Москві (поліція). Широко використані польські матеріали архівів Варшави, Кракова, Вроцлава, Парижа, зокрема мемуари й спогади, здебільшого неопубліковані, та преса. Посилання на праці російських, українських та польських авторів, а також на архіви подаються у зносках.

Намагаючись зберегти цілісність досліджуваного матеріалу, ми свідомо обмежили коло розглянутих питань проблемами капіталу й землеволодіння. Наприкінці ХІХ ст. земля вважалася не тільки ознакою приналежності до дворянства, а й капіталістичною вартістю. Тож вона і стала центральним елементом нашої книги. Одним із головних завдань ми вважали висвітлення витоків цієї проблеми, яка й сьогодні залишається каменем спотикання, коли в колишньому СРСР починають говорити про запровадження ринкової

* *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)*. – К., 1996. – 415 с.

економіки. Володіння землею, можливість її продати чи купити завжди була величезною ставкою як з економічної, так і з емоційної точки зору. Складність висвітлення цієї проблеми зумовила монографічний характер нашої праці. Що ж стосується багатого документального матеріалу про антагонізм у царині культури (поліцейський нагляд, релігія, школа) та про політичний ренесанс поляків в Україні наприкінці XIX ст., у 1905-1908 та 1914-1921 роках, то ми сподіваємось використати його в майбутніх працях, оскільки ці аспекти життя потребують спеціального вивчення. У дослідженні земельної власності ми зупинилися на 1914 р., бо сім наступних років, з 1914 по 1921, були надто бурхливими.

Визначивши, відтак, наші просторові, часові й тематичні орієнтири, назвемо й головні проблеми, поставлені в цій книзі. У першому розділі ми прагнемо окреслити етапи, засоби й наслідки війни за землю, яку росіяни вели з поляками протягом сорока років, так і не домігшись чіткої переваги. Український народ, що складався майже виключно з селян, одержав ще до 1863 р. деякі переваги порівняно з іншими кріпаками імперії. Отже, в другому розділі ми вирішили дослідити, чи полегшило їхню долю надання землі після відміни кріпацтва, а також простежити, як поляки зреагували на це “звільнення” народу. У третьому розділі, відмовляючись від висловленої у попередній книзі думки про “зникнення через злиття” сотень тисяч декласованих польських шляхтичів, ми вирішили розшукати їхні сліди, відштовхуючись від принципу володіння землею. Справді, ми побачимо, що статус “чиншовиків” у великих маєтках, котрий і визначив їхню подальшу долю, не дозволяє говорити про злиття цієї категорії з селянством. Хотілося також визначити сутність польської могутності: у четвертому розділі аналізується ледь не містична любов до землі, яка по-своєму облагороджувала економічне процвітання польських поміщиків. Тут показано, як група, переслідувана росіянами, зненавиджена українцями і перетворена на об’єкт образ зраджених співвітчизників, змогла знайти щілину для прориву заблокованості. З іншого боку, розриваючи традиційні зв’язки і звертаючись до нових попутників – євреїв-посередників, іноземних колоністів та пролетарів, не пов’язаних з даною місцевістю, чи ж не сприяв багатий поміщик загостренню соціального антагонізму в Україні?

Перед вами книга, в якій порушено всі ці проблеми без наміру їх вичерпного висвітлення: ми лише зробили спробу подати типологію соціально-етнічних конфліктів і відобразити розмаїття політичних маніпуляцій. Наш варіант типології спирається на аналіз стану землеволодіння, що не виключає можливості інших підходів. Недоліки цього першого й часткового синтезу можна, напевно, вибачити з огляду на від-

сутність праць з даної проблематики у польській та західноєвропейській історіографії.

Наше дослідження, зберігаючи вірність методиці звернення до автентичних документів і сепаруючись від підозрілих афектів *à la* Сенкевич, від польських піднесених легенд, від російських перекручень і українських розчарувань, від уявлень про Україну як про край благословенної гармонії, де сьогоднішні мрійники проєктують розмістити свої палкі заклики до мирної і багатокультурної Європи, часто змушувало нас констатувати факти зоологічної жорстокості. Вона проявлялась як у щоденному побуті, так і в площині виправдувальних теорій, і ми постійно намагалися не відділяти ці аспекти один від другого.

Спостерігаючи, як з кінця 1980-х років у Польщі стали бурхливо з'являтися журнали, що спеціалізуються на дослідженні "східних кресів", зокрема – на відновленні/протиставленні колишньої присутності поляків за межами теперішніх кордонів, доводиться констатувати, що брак проникливого аналізу відносин між народами у цьому регіоні ліквідовано не набагато, і це попри прекрасні інтенції у декларації "Солідарності" 1980 року "Польща–Україна", де справедливо проголошувалось: "Зміна ментальності і політичної самосвідомості обох народів є в даній ситуації однією з найважливіших і найпекучіших проблем. Вважаємо, що назріла необхідність прийти до того, що ми б назвали публічним покаяттям або днем очищення".

Сподіваюсь, моя точка зору стороннього дослідника сприятиме бодай трохи глибшому осмисленню минулого, більшому зближенню обох народів у майбутньому, а також кращому розумінню у Франції складності східно-європейських проблем.

ДЕЯКІ ЕКВІВАЛЕНТИ ДО СИСТЕМИ МІР

Гроші

У 1910 р. 1 рубль (100 коп.) = 2,7 французькі франки
= 2,5 австрійські крони
= 53 американські центи

1 фунт чорного хліба коштував 3 коп.
1 фунт білого хліба коштував 5-6 коп.
1 фунт м'яса коштував від 10 до 20 коп.
1 фунт цукру коштував – 12 коп.

Міри відстані

1 верста = 1 км $\frac{1}{15}$
= 500 саженив

Міри поверхні

1 десятина = 1,092 га
Поляки досить часто вимірювали площу в моргах:
1 морг = 1 арпан = 60 акрів
= 0.60 десятин

Міри ваги

Зерна: 1 чверть = 2 восьмерика
= 8 четвериків
= 10 пудів
Рідини: 1 відро = 12 літрів
1 чверть = 3,07 л.
Буряків: 1 берковець = 10 пудів

Календар

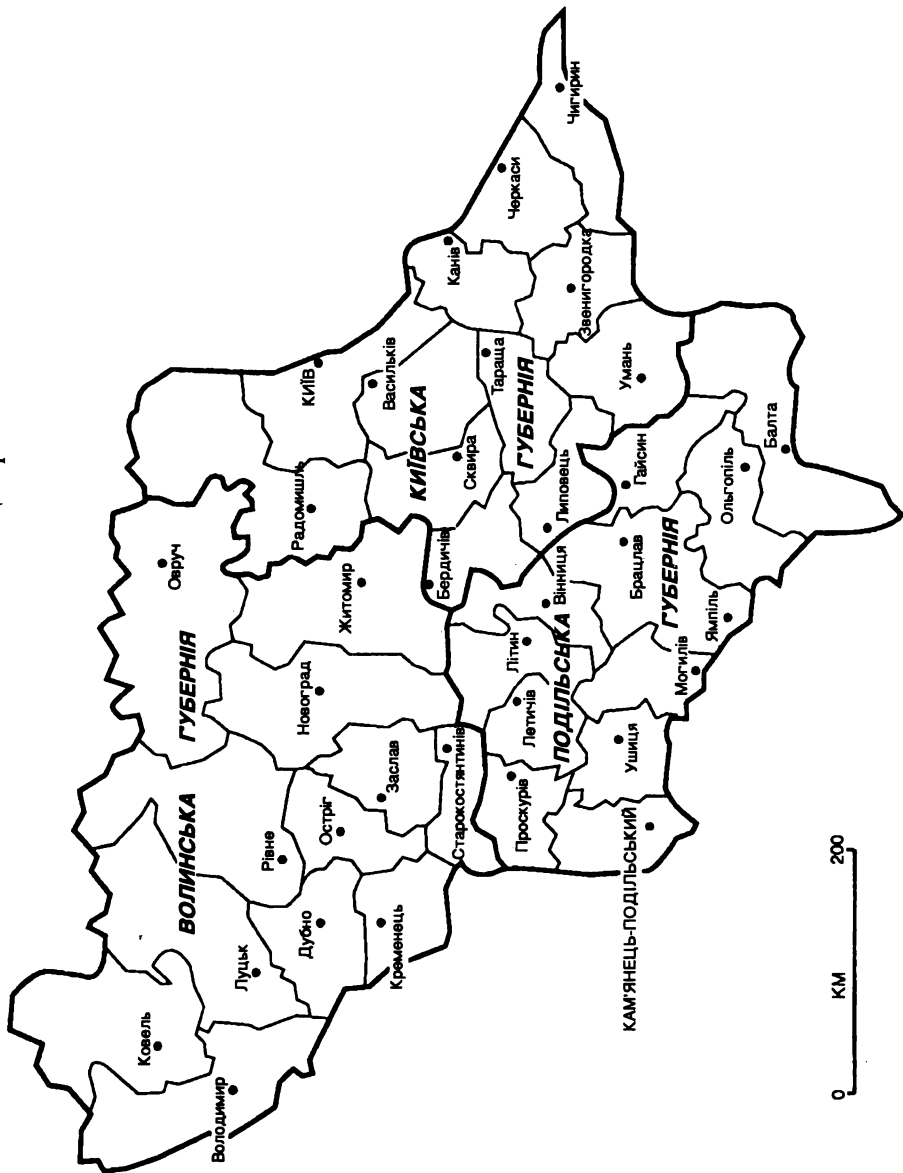
Якщо спеціально не обумовлено, то всі дати подаються за юліанським календарем, який відстає від григоріанського на 12 днів у ХІХ і на 13 днів у ХХ ст.

КИЇВСЬКІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ В 1863-1914 рр.¹

М.М. Анненков	1862-1865
О.П. Безак	1865-1869
О.М. Дондуков-Корсаков	1869-1877
М.І. Чертков	1877-1881
О.Р. Дрентельн	1881-1888
О.П. Ігнат'єв	1889-1897
М.І. Драгомиров	1897-1904
І.П. Клегель	1904-1905
В.А. Сухомлинов	1905-1908
Ф.Ф. Трепов	1908-1914

¹ Про важливу роль генерал-губернаторів і губернаторів див.: Robbins Jr. R.G. *The tsar's viceroys: Russian provincial governors in the last years of the Empire*. – New York, Cornell U.P., 1988. Докладний список губернаторів кожної губернії від 1799 до 1902 року вміщено в журналі “Наше Минуте”, – К., 1993, № 1. – С. 198-219.

Адміністративна карта південно-західних губерній Російської імперії:
повіти та повітові центри



Розділ I

**РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
АНТАГОНІЗМ
У ЗЕМЕЛЬНОМУ ПИТАННІ**

Соціальну та економічну вагу поляків в Україні найкраще, без сумніву, засвідчить обсяг їхніх земельних володінь. Встановивши це, ми зможемо пояснити, чому царська влада вбачала шлях до русифікації України передовсім через зменшення ролі поляків. Нам хотілося б показати, як впродовж півстоліття, що передувало революції 1917 р., російська влада намагалася насадити верховенство землевласників-великоросів у губерніях, приєднаних у 1792 та 1795 роках, асиміляція яких імперією завжди викликала проблеми. Ми спробуємо виявити методи й наслідки цієї тривалої операції, її основні етапи та рівень протидії з боку поляків. Таке діахронічне дослідження потрібне для того, щоб у четвертому розділі перейти до синтезованого аналізу їхнього соціально-економічного становища і типів ментальності. Хотілося б, аби такий підхід став внеском у розробку більш загальної проблематики польського землеволодіння, широко дослідженої на матеріалі інших теренів у таких прекрасних працях, як монографія Ірени Рихлікової *Ziemiaństwo polskie 1789-1864* (Варшава, 1983) та збірник *Ziemiaństwo polskie 1795-1945* за редакцією Яніни Лескевичової (Варшава, 1985).

Сліпа злота: 1863-1865 роки

Відразу після анексії Правобережної України в часи Катерини II зароджується мрія росіян витіснити звідси поляків та колонізованих кількома століттями раніше українців, які володіли майже всіма землями і були господарями мільйонів кріпаків. Роздача поодиноких величезних маєтків Канкриним, Лопухиним та Енгельгардтам не вплинула на ситуацію, як не змінили її і численні конфіскації після повстання 1830-1831 років. Як відомо, навіть у 1833 р. київський губернатор висловлював жаль з того приводу, що росіяни не в змозі утвердити свою перевагу в дворянських зібраннях. Їх і справді було в 4,5 рази менше, ніж поміщиків-поляків, власників понад сотні душ кріпаків-мужчин (такою була норма, що давала право голосу на дворянських зібраннях)¹.

¹ Beauvois Daniel. *Le Noble, le serf et le révisor*. – Paris: Archives contemporaines, 1984. – P. 175-176; український переклад, с. 217-218. У цій губернії вказаній нормі відповідало 433

Активна політика генерал-губернатора Бібікова впродовж 1840-х років, спрямована на ослаблення польського впливу, спиралася передусім на ревізію шляхетських титулів і масове обмеження права належати до першого стану в імперії. Але після конфіскацій 1831-1832 років систематичного присвоєння земель росіянами не спостерігалось. Відтак, напередодні другого повстання 1863 р. південно-західні терени залишалися переважно в руках поляків.

Якщо піти шляхом дедукції і відняти кількість титулів, анульованих протягом 1831-1850 років, можна встановити, що в трьох південно-західних губерніях залишилось близько 70 тис. шляхтичів; 9/10 з них не мали кріпаків і були майже безземельними. Кількість же власників маєтків сягала 7 тисяч². Ця цифра підтверджується даними російських досліджень, також приблизними. На думку Рудченка, дослідника інвентарів 1847-1848 років, у 1861 р. землевласників було 6 051, а за Д.П.Пойдою – лише 5 449. Остання цифра здається трохи заниженою, бо він налічив 8 535 маєтків, і навіть якщо у когось їх було по декілька, то навряд чи їх загальне число сягнуло б 3 086³. Враховуючи банкрутства, досить численні перед 1863 р., та проникнення росіян, котрі вже на 1833 р. володіли четвертою частиною землі, стане очевидним, що в 1863 р. існувало не більше 5 тис. польських маєтків.

Після відміни кріпацтва кількість душ як показник багатства втрачає сенс (у 1861 р. в трьох південно-західних губерніях на один маєток в середньому припадало по 272,34 душі). Критерієм соціально-економічної значущості стають, як ніколи доти, землеволодіння, тим більше, що до 1914 р. ці регіони зберігали майже виключно аграрний характер: розвиток окремих галузей харчової промисловості, до чого ми ще повернемося, не супроводжувався активізацією видобувної промисловості та чорної металургії. Могутність і польських, і російських латифундистів в Україні залежала

землевласники, у тому числі 99 росіян (насправді їх було 122, але тільки 99 інформували про своє проживання).

² *Ibid.* – Р. 223, 343; український переклад, с. 264-265, 385.

³ Рудченко Й. *Записка о землевладении в Юго-Западном крае.* – К., 1882, табл. 1; Пойда Д.П. *Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг.* – Днепропетровск, 1960. – С. 18, табл. 1. У книзі А.П.Жореліна “Дворянство в пореформенной России 1861-1904” (М., 1979. – С. 294-295) підтверджується, що 9/10 “легітимної” шляхти південно-західних губерній були безземельними. Поляки і росіяни подаються тут разом. На думку автора, в 1863 р. ця група нараховувала 78 547 осіб. У 1867 р. вона зменшилася до 57 463, у 1870 р. внаслідок депортації і політичної еміграції – до 55 612, але в 1897 р. знову зросла до 103 902 осіб завдяки високому, властивому всій імперії природному приросту та притоку російських дворян.

від розмірів площі, якою вони володіли. У 1863 р. середній показник складав 895,6 десятин, а за губерніями це розподілялося так⁴:

Київщина	– 1 001,1 дес.
Поділля	– 710,8 дес.
Волинь	– 858,6 дес.

Не зупиняючись на аспекті культурного престижу багатих поляків-землевласників, про що ми багато писали в іншому місці, варто відзначити, що на початку 1860-х схилання росіян перед ними змішувалося з ворожістю. Ряд польських мемуаристів відчують гірку гордість від такого ставлення до себе. Наведемо вельми промовисте свідчення царського генерала: “Польське товариство [у Києві] трималося відособлено, навмисне намагаючись не з’являтися в будинках росіян, котрі, зауважимо принагідно, ще не мали виразно російського забарвлення, а швидше запобігали ласки поляків...”. Цей вояка підмічає, зокрема, комплекс неповноцінності, на який, схоже, страждали росіяни з Київського кадетського корпусу: “Спершу мене вразило те, що кадети, навіть ті, хто мав чисто російські прізвища, наприклад, Нечаєв, Богданов, Смородінов тощо, розмовляли з виразним польським акцентом і були не проти говорити по-польськи навіть зі своїми товаришами-росіянами. Тут виразно домінували польські манери і звичаї гонористої дрібної шляхти...”⁵.

Січневе польське повстання 1863 р. стало ідеальним приводом для того, щоб надати репресіям нового розмаху. На зміну десятиліттям тамування ознак польської культури і значущості приходять не менш тривала і систематична політика нищення. Оновлена форма тихої війни на цей раз була скерована в самісіньке серце польської могутності – на землю. Санкт-петербурзькі міністерства охопила радість від того, що здобич стала досяжною, і віднині, як здавалося, в Україну можна випустити зграю росіян, котрі витіснять врешті поляків.

Варто, проте, нагадати, що повстання було активним у Варшаві, Конгресовому Королівстві і Литві, тоді як в Україні воно не вийшло з зародкового стану. Тож взявши до уваги виразну схильність поляків з України до кола-

⁴ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 20.

⁵ Королюк В., Марахов Г. и др. *Восстание 1863 г. Материалы и документы.* – М.–Вроцлав–К., 1963. – Т. II. – С. 455-456: свідчення генерала Домонтовича (близько 1885 р.). Загальну характеристику польсько-російських взаємин див.: Weeks T.R. *Defining Us and Them: Poles and Russians in the “Western provinces”, 1863-1914* // *Slavic Review*, 53, № 1 (Spring 1994). – P. 26-40.

бораціоналізму, стане зрозумілішим, що це повстання послужило хіба претекстом для колективної сліпої помсти росіян. Структури, які Національний уряд повстанців зумів створити в Україні, були слабкими⁶, а невелика кількість активістів, білих і червоних, дуже швидко виявила нездатність до виконання своєї місії⁷. Відомо також, що ті нечисленні сутички, які мали місце на цьому терені, не носили характеру справжніх битв, подібних до боїв в інших місцевостях. З цього приводу є промовисті спогади Т. Бобровського, підтверджені сумлінним дослідженням С. Кеневича⁸.

Саме тому старий київський генерал-губернатор М.М. Анненков, котрого російське оточення і царський двір у Санкт-Петербурзі вважали нікчемною, не відчув ані негайної потреби у драконівських репресіях, ані можливості скористатися провалом поляків. “М.М. Анненков, який замінив покійного князя Васильчикова [у грудні 1862 р. – Д.Б.], – писав генерал Домонтович, – є всього-навсього старим шкарбаном; він не тільки нічого не розуміє у справах краю, яким керує, але й плутає його з Австрійською Галичиною”. Дідок і справді заявив якось на бенкеті, що він очолює Червону Русь! “Цілком очевидно, що полякам було легко на кожному кроці обманювати такого генерал-губернатора й відвертати його увагу від своїх махінацій”. Інші колеги Анненкова, наприклад, начальник канцелярії Іозефович або київський губернатор Казнаков, не приховували свого роздратування щодо втрачених шансів відчутно вдарити по поляках. У липні 1864 р. міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв одержав розпорядження Олександра II поїхати до Києва й на місці перевірити дієздатність губернатора. Втім, міністр уже мав сформовану думку з цього приводу. У своєму приватному щоденнику він писав наприкінці 1863 р.: “Анненков був у мене на прийомі цілих чотири години! Нестерпно! Я знову зустрівся з ним увечері... *rauivre cervelle!*”^{*}. Відставка цього чиновника стала неминучою, коли виявилось, що він аж ніяк не поділяв намірів уряду щодо польських земель і навіть чинив спротив посяганням на великі маєтки, спланованим у Києві Тимчасовою південно-західною комісією на чолі з Г.П. Галаганом, на

⁶ Королюк В., Марахов Г. и др. *Ук. соч.* – С. 459: *Organizacja prowincjonalna Rusi*, 7 грудня 1862 р.

⁷ *Там само.* – С. 374-376: *Из показаний В.Рудницкого о революционной организации в южных губерниях*, 26 березня 1865 р.

⁸ Beauvois D. *Op. cit.* – Р. 319-320; укр. переклад, с. 361-362; Bobrowski T. *Pamiętnik mojego życia.* – Warszawa, 1979, t. 2. – S. 478-491.

^{*} Яка обмежена людина! (франц.).

котру покладалося розширення селянських наділів згідно з указом від 30 липня 1863 р.⁹, до чого ми ще повернемося.

Те, що Анненков не вбачав причин до перегляду земельного статусу поляків, можна справді пояснити хіба його старістю, бо щойно 19 січня 1863 р. у Варшаві спалахнула іскра – у столиці імперії почали розроблятися найбожевільніші плани. З уряду один Валуєв не схвалював загального прагнення економічно ослабити поляків, нотуючи щоденне зростання антипольської озлобленості. Граф Сумароков разом із військовим міністром Долгоруковим та князем Гагаріним виявилися ініціаторами заходів, які Валуєв вважав безвідповідальними. На думку Сумарокова, з поляками треба чинити так, як Наполеон з жителями Ніцци, котрі не визнавали себе французами: позбавити прав “російської нації”, примусити продати маєтки й емігрувати до Польщі. “Я давно чую цю пісню, – пише Валуєв 20 січня 1863 р., – і запитую: хіба Польща не належить російській короні? Хіба Західний край – це місто або повіт? Чи ж можна примусити землевласників дев’яти губерній продати свої маєтки?”. Проте саме таким і був намір, який постійно знаходив підтвердження. Лише Валуєв був спроможний зауважити, і не безпідставно, що з поляків-землевласників можна легко зробити опору російського трону. Власне про це він і пише французькою мовою: “Я борюся проти вартих осуду заходів стосовно поляків, що їх інші хотіли б бачити втіленими”¹⁰. Втім, ця так звана боротьба розгорталася здебільшого в його власній уяві, бо він щоразу поступався перед роздмухуваним націоналістичною російською пресою галасом інших міністрів, а ще більше – перед оскаженілими криками Муравйова, генерал-губернатора Вільна, прославленого під іменем “Вішатель”.

Перше велике кровопускання землевласникам зробив указ про обов’язковий викуп українськими селянами наділів, що були у їх користуванні. Ми ще побачимо, до яких конфліктів призведе ця “експропріація”, таки ухвалена 23 липня 1863 р., хоча більшість імперських сановників думала не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її у поляків з користю для себе. Газети “Московские ведомости” і “Русский вестник” не добирали виразів, шельмуючи присутність поляків на західних територіях, приєднаних 70 років тому і досі не асимільованих. В останній з них у статті під назвою “Що робити з Польщею?” заявлялося:

⁹ Корольюк В., Марахов Г. и др. *Ук.соч.* – Т. 2. – С. 454; Bobrowski T. *Op.cit.* – Т. 2. – S. 494; Валуєв П.А. *Дневник*. Видання і примітки П.А. Зайончковського. – М., 1961, т. 1. – С. 260, 262, 286, прим. 10.

¹⁰ Валуєв П.А. *Ук.соч.* – Т. 1. – С. 204-205.

державний кордон маркують мечем, а не пером, в імперії може панувати лише один порядок. Муравйов з Литви не задумуючись надсилав царю найбезумніші пропозиції щодо масової висилки поляків¹¹. Валуєву не випадало відмовчуватись. У записці від 8 серпня 1864 р. він на підставі статистичних даних доводить Олександрю II божевільність проектів Муравйова про усунення поляків з російських адміністративних органів і землеволодінь. “Неможливо виселити 850 тис. поляків з Росії, – пише він, маючи на увазі всі західні губернії, – неможливо примусити всіх уроженців цих теренів служити, наприклад, на берегах Волги, а уроженців Волги – на заході”. Констатуючи нерозуміння ситуації більшістю губернаторів (він, зокрема, цитує волинського губернатора генерала Черткова), Валуєв з досадою додає: “У нашого ультрапатріотизму є прикра риса: він схильний розмовляти мовою ненависті, тоді як ненависть не є ані урядовим, ані державним почуттям”. Валуєв, звичайно, проголошував себе прихильником русифікації, але не вимагав “надзвичайних заходів, незрозумілих і нездійсненних на практиці, котрі сьогодні багатьом здаються необхідними і реалістичними”¹².

Проте екстремізм брав гору. У січні 1864 р. було прийняте рішення про тяжку загальну кару: спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку землеволодіння, котрий, як роз’яснювалося, мав покрити видатки на матеріальне забезпечення полонених поляків, їх депортацію, заробітну платню судових військових комісій, збільшення кількості православних церков тощо. Цей захід переслідував слабо приховану мету – довести якомога більше польських маєтків до занепаду, щоб їх стало легше придбати росіянам. Намір фінансового удару по всьому класу польських землевласників, що його Т. Бобровський назвав “нечуваним податком на національність”, був трохи послаблений у 1868 р., коли податок зменшили до 5% від річного прибутку, зберігаючи його, однак, до кінця XIX ст.¹³. До своїх підданих – здебільшого вірних слуг – цар ставився як до мешканців чужих, завойованих територій.

Захоплення багатих маєтностей в Україні настільки вабило уяву петербурзьких чиновників, що 5 березня 1864 р. було прийняте положення, в якому йшлося про заходи виразно фантастичного змісту, неможливі для

¹¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 1267, оп. 1, спр. 27 (“*О некоторых вопросах по устройству Северо-Западного края*”, розглянуто 1 червня 1864 р. Радою міністрів у присутності царя).

¹² Валуєв П.А. *Ук. соч.* – Т. 1. – С. 292.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 442, оп. 813: листування штабу Київського військового округу від 19 січня 1864 р.; Bobrowski T. *Op.cit.* – S. 509-510.

здійснення (вони так і залишаються невпровадженими). Йшлося про те, аби усунути з польських землеволодінь навіть орендарів, економів та управителів, незалежно від того, поляки вони чи євреї. Це марення не брало до уваги того, що росіян відштовхувала віддаленість місцевості і брак агрономічних знань. Тому довелося швидко опам'ятатися. Цього самого дня було проголошено “Указ про звільнення, привілеї і фінансові позики, визнані при купівлі державних чи приватних маєтностей у західних губерніях”. Було надане право неоподаткованого гуральництва, оголошені позики зі строком виплати протягом 37 років та негайне погашення ймовірних боргів, що обтяжують маєтки¹⁴. Згадані законодавчі акти викликали хіба поблажливу зневагу міністра внутрішніх справ: він був єдиним, хто підкреслював, що для таких широких задумів бракує коштів. Однак поки це стало очевидним, згряя міністрів, об'єднана в Комітет західних губерній, що діяв протягом двох років, вимагала щодалі лютіших кар.

Ясно, що старий Анненков і тут виявився не на висоті. 15 грудня 1864 р. він зачитав міністрам довгий звіт-підсумок про свою діяльність під час і після повстання, на якому цар зробив кілька поміток, проте генерал-губернатор не розумів, що репресій *à la* Бібіков надалі недостатньо. Перелічені в цьому документі пункти можуть здатися драконівськими¹⁵, проте і їх було замало, аби вдовольнити апетит столиці. Помилка Анненкова, зокрема, полягала в тому, що він не вірив у можливість знищити одним махом прояви польськості і прискорено утвердити перевагу росіян. Він мав слабкість настільки довіряти польським землевласникам, що пропонував негайно створити земства – місцеві самоврядні органи влади, нещодавно запроваджені по імперії, але на Правобережній Україні заборонені урядом аж до 1911 р. Щодо іншого, то він говорив “лише” про поновлення русифікації через релігію, освіту, поліцію. Йшлося навіть – це таки найменше турбувало міністрів – про створення торгової біржі для київських купців!

“Він був нестерпний у зв'язку з обмеженістю і неадаптивністю своїх посянень і думок”, – нотує Валуєв. Наслідки не забарились: цього ж дня оренбурзький губернатор О.П. Безак отримав телеграму з пропозицією обійняти пост київського генерал-губернатора. Через рік Анненков помер, а його наступник залишив по собі спогади про найбільш немилосердну антипольську політику¹⁶.

¹⁴ Ці законодавчі акти стосувалися дев'яти західних губерній. Див.: Самбук С.М. *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.* – Минск, 1980. – С. 40, 45.

¹⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 814, спр. 750: *Обзор о состоянии Юго-Западного края в 1863 и 1864 годах*; див.: Королюк В., Марахов Г. и др. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 370-372.

¹⁶ Валуєв П.А. *Ук. соч.*, т. 1. – С. 208 (малопривабливий портрет Безака), 305; Bobrowski T. *Op.cit.*, – т. II. – С. 494.

Безак розпочав з констатації того, що засуджено й покарано ще недостатньо, аби приступити до великої хвилі давно очікуваної конфіскації маєтків¹⁷. Тож найперше він узявся за “недогляди” свого попередника. Комендант Київського військового округу Новицький, відповідальний за політичні процеси, надіслав йому рапорт про безладдя, що панувало у в'язницях, принагідно вказавши, як важко зламати солідарність поляків. Завдяки дружинам створено цілу мережу листування, допомоги продуктами тощо, бо грошима цих багатих людей легко підкупити російських тюремників. Новицький пише навіть про “таємне товариство”, доносячи на 40 дружин, які використовували відвідини Київської фортеці для полегшення долі ув'язнених¹⁸. Безак скористався цим взірцем ретельності для уроку, швидко підхопленого його підлеглими. Як і начальник канцелярії Стефанович, він розумів, що страх, посяяний серед польських землевласників, може стати невичерпним джерелом вигоди. Він відчував себе господарем при складанні списків конфіскацій і головним розпорядником розподілу манни небесної, не забуваючи при цьому, що правильно організована благодійність має починатися з самого себе.

Що ж до поляків, то вони тремтіли зі страху й без того. Багато хто приїхав до Києва у пошуках протекції. Як згадував Т. Бобровський, Київ аж роївся родичами ув'язнених, що прибули з сіл і зранку до вечора тримали в облозі будинок Хорвата, губернського предводителя дворянства. Принагідно він зауважував, що це не були надто багаті люди, бо повстанці походили переважно з офіціалістів та службовців маєтків. А багатих Володковичів, Ярошинських, Головинських, Понятовських, Мощенських, Трипольських привів до Києва панічний страх втратити кілька десятин. Земельна еліта виявилася готовою на будь-які приниження, аби вберегти свої статки: одна з депутацій надсилає на ім'я царя безрезультатний адрес вірності з запевненнями в лояльності. “Потім вони порохували за можливе клопотатися про милість місцевих офіційних кіл, скориставшись світськими

¹⁷ Нагадаємо, що в Києві було страчено “лише” 9 повстанців, тоді як у Вільно 180, а у Варшаві 475. Пор.: Kieniewicz S. *Powstanie styczniowe*. – Warszawa, 1972. – S. 500-501, 610-614, 737. На думку цього історика, на південно-західних теренах імперії мешкало тільки 5% від 38 тис. покараних, тобто близько 1900 чоловік, серед яких, певна річ, були не одні землевласники. Див.: Зайцев В.М. *Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.* – М., 1973. Й.Олехнович нарахував 916 шляхтичів з України у реєстрах відправки засланих у Тобольськ, що теж є показовим. Див.: *Pamiętnik kijowski*. – Т. 2. – London, 1963. – S. 45-47. В. Серчик (*Historia Ukrainy*. – Wrocław, 1979. – S. 259) говорить про 3 100 арештів в Україні, не вказуючи ні джерел інформації, ні причин покарання.

¹⁸ Рапорти використано в: Королук В., Марахов Г. и др. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 343-344, 391-392.

зв'язками і впливом дружин, до чого, як відомо, наші дами аж надто готові у відносинах з росіянами, чия схильність до фліртування загальновідома...”. Повернення до ганебної практики 1831-1832 років призвело до круговерті “розваг, обідів, раутів і балів”¹⁹, які лише утвердили Безака у певності своєї влади.

4 квітня 1865 р. генерал-губернатор відбуває до Санкт-Петербурга, аби довести, що його суворість ні в чому не поступається тій, яка впала на Литву. “До мене прийшов Безак, якому не дають спати лаври Муравйова, – пише міністр внутрішніх справ. – Цілком очевидно, що він повністю під його впливом”. 15 квітня у присутності міністрів і Муравйова, “який робить вигляд, що втягнув свої кігті, і прислухається, як інші повторюють його думки” (віленського генерал-губернатора щойно зняли з посади), Безак викладає чіткий план, де настійно підкреслює потребу “паралізувати вплив численного вищого класу поляків, шляхти і духовенства”. У пункті другому вимагалось примусити поміщиків продати свої маєтки, аби можна було створити “клас російських землевласників, надійну опору уряду”²⁰.

Труднощами у відшуканні коштів, обіцяних на позики росіянам, які купуватимуть маєтки на заході, та антипольською озлобленістю міністра державних маєтностей Зеленого скористався не переобтяжений сумлінням банкір Франкель. Він переконав заступника Зеленого відступити йому в заставу державні маєтки, обіцяючи надати необхідні суми тим, хто купуватиме землі на заході України. До цього, щоправда, не дійшло, бо втрутилася преса, скандалізована тим, що державні маєтності розпродуються так дешево. Втім, прийнятий 25 червня 1865 р. указ таки дозволив безпосередній продаж державних маєтностей етнічним росіянам. Коли йшлося про Україну, то це мали бути землі, конфісковані в поляків у 1831 році. А питання про те, де взяти гроші на позики росіянам для купівлі землі, залишалося актуальним ще й у листопаді 1865 року²¹.

Тим часом проблема продажу конфіскованих маєтків, якими тимчасово управляли казенні палати, потребувала нагального вирішення, бо все важче ставало розібратися в численних зловживаннях. На ім'я генерал-губернатора надходить лавина листів, здебільшого анонімних, у яких розкриваються безупинні розкрадання внаслідок підробки рахунків, що дозволяло працівникам казенних палат привласнювати різницю. Так, лист з Житомирського повіту оповідав, що всі рахунки з маєтків Ляхівець і Жеребки

¹⁹ Bobrowski T. *Op. cit.*, t. 2. – S. 497-498.

²⁰ Валуев П.А. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 32-35. Програма Безака зберігається в РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 3146.

²¹ *Там само.* – С. 67, 76.

підроблені, меблі, постіль, коні розкрадені, економів підкупили або погрозами змусили засвідчити фальсифікати. “Це вже не чиновники, – закінчує автор, – а кати, які порушують порядок і стоять на перешкоді встановленню спокою в краї. Ось така адміністрація в усіх секвестрованих маєтках”. У маєтках Верба і Варковичі, конфіскованих у Млодецьких, селяни розікрали всі запаси зерна, а самі уповноважені провадять розбещений спосіб життя, спорожняючи погребі від горілки, угорських вин та медів. Покупець, росіянин Шушерін, констатував, що всі напої продані волинському губернаторові, віце-губернаторові та людям з їхнього оточення. Багато пляшок з ініціативи управителя Уланицького й економа Карчинського передано за кордон, в Австрію, через купця-єврея Цукера. Дякуючи цій трійці зникло кілька екіпажів: один тільбюрі і три кабриолети, а також самовари, столова білизна, два великі мідні тази з пивоварні, меблі та посуд, частину якого віддано чиновнику Ковалевському за те, щоб не заносив їх до інвентаря. Розтринькувалися і гроші: так, у жовтні 1865 р. з 35 секвестрованих маєтків прибуток мав становити 24 353 руб., одержано ж лише 4 708 рублів²².

На заваді продажу стояв не лише поганий стан маєтків. Комітет міністрів довго не міг ухвалити рішення про розмір земельних ділянок, які надаватимуться росіянам. Тривалий час гору брала несамовитість Муравйова, який пропонував роздавати якомога більші території. У липні 1864 р. дебатовалося питання, невдовзі засуджене як небезпечне, про поселення селян на землях, що раніше належали полякам. Але після відставки “Вішателя” Зелений і Валуєв встановили мінімум (300 десятин) і максимум (1 тис. десятин), котрі мали забезпечувати майбутнім землевласникам – росіянам таку саму вагу і належну пошану в суспільстві, як і полякам. Не можна було ділити ті з конфіскованих земель, на яких знаходилися фабрики, зокрема цукрові заводи. Маєтки, що мали понад тисячу десятин, роздавалися як виняток лише вищим сановникам. Такими були положення указу від 23 червня 1865 р. про порядок продажу землі росіянам. У зв’язку з цим до 1867 р. склалися дуже докладні описи, необхідні для поділу маєтків і для інформування покупців. Матеріали з вказанням відстані до центру губернії і повіту, річок, на яких розташовано маєток, площі орної землі, лугів, лісів, наявності різноманітних будівель тощо, які відклялися з 16 серпня 1865 р. по січень 1867 р., складають величезну справу²³.

Проте вся ця копітка робота по оцінці й підрахунку лише здавалася багатообіцяючою. Було ясно, що вона аж ніяк не зашкодить переважанню

²² Справи про зловживання на Волині зберігаються в ЦДІАУК, ф. 442, оп. 815, спр. 363.

²³ Там само, ф. 442, оп. 408, спр. 9.

польських землевласників, бо на кінець усієї акції можна було розраховувати щонайбільше на 150 конфіскованих маєтків.

Продумана злоба: 1865-1875 роки

Безакові, який у Санкт-Петербурзі намагався активізувати діяльність Комісії по виявленню засобів впровадження російського елементу в західних губерніях, залишилося лише взяти на озброєння і розширити ідеї володаря своїх дум Муравйова, котрий роком раніше запровадив 10-процентний податок для всіх поляків-землевласників. Домогтися, щоб росіяни зайняли місце останніх, можна було, по-перше, довівши більшість поляків до розорення, по-друге, добившись гарантії, що всі доведені до банкрутства маєтки не продаватимуться неросіянам.

Ця несподівана думка викладена генерал-губернатором у спеціальній записці Олександрові II й запропонована вищеназваній Комісії, де, на противагу Валуєву, змагалися в твердості військовий міністр Мілютін, Зелений і новий віленський губернатор Кауфман. Щодо Валуєва, то все це викликало в нього дедалі більшу відразу: 14 вересня 1865 р. він записує у щоденнику: “Польський комітет мені остогид”.

Ось такою була ситуація напередодні пам'ятного засідання Комісії 25 листопада 1865 р., яке відбулося в Царському Селі у присутності царя. На ньому накресливались маніакальні проекти, і Валуєву довелося вислуховувати страхітливі речі, котрі, як він запише, призведуть до “катастрофічних результатів”. Зелений, нотує він, пропонував, наприклад, заборонити полякам, католикам і німцям купувати землю у всіх західних губерніях [5 серпня 1864 р. прийнято таку заборону щодо євреїв – Д.Б.], а також поставити вимогу продати у короткий строк не лише секвестровані польські маєтки, але й ті, які належать депортованим за найменшою підозрою. Н. Мілютін кричав, що податок слід підвищити до 20, а то й до 50%. Цар вів перёд усій зграї, розмахуючи звітом Безака, читаючи й коментуючи його в тон вищезгаданим особам. Валуєв обурено заявив, що вони зловживають доброю волею імператора, намагаючись виправдати беззаконня, а потім, доведений до краю, подав у відставку: “Я заявив, що від таких промов мене мороз проймає, що за два роки засідань я не почув жодного благородного слова”. Він спробував говорити про жах, який викликають у нього 10 тисяч виселень, запланованих на заході, але й цей протест не зустрів жодного співчуття. “Прощаючись, Його Величність сказав, що затвердив думки, протилежні моїм і записані в журналі комісії... Він додав, що йому дуже

важко вдаватися до таких заходів, що це суперечить його почуттям, але він вживає їх “через глибоке переконання...”²⁴.

10 грудня 1865 р. був опублікований указ “Про заборону купувати нові землі особам польської національності...”²⁵, а Валуєв на прохання царя залишився міністром внутрішніх справ. До 1905 р. указ служив основним бар’єром до збільшення земельних володінь поляків, оскільки передбачав, аби всі підупалі маєтки потрапляли до рук росіян. Як і передбачалося, цей указ надовго став дуже небезпечним інструментом русифікації, хоча, як і більшість російських законів, був далекий від точного виконання. Нас цікавить передусім його запровадження, оскільки дає змогу визначити, як зменшувалися обсяги польського землеволодіння.

Головна передумова дієвості згаданого указу вбачалася у точному дотриманні фінансового тиску на польських землевласників, що мало б підштовхнути їх до вимушеного продажу маєтків. Тож уже протягом першого півріччя 1866 р. було врегульоване стягання 10-процентного податку. У січні 1866 р. по всіх повітах Правобережної України створюються оперативні Комітети для перевірки прибутків і для таксації маєтків. До них входили фіскальні чиновники і представники поліції, які протягом трьох тижнів мусили визначити розмір виплат згідно з існуючими податковими списками. Поміщики були дуже розгублені, але протестувати наважилось лише кілька найбагатших. Наприклад, поміщик із Балтського повіту Леопольд Чарномський писав, що ні серцем, ні розумом не відчуває себе поляком, а його дружина й діти православні, тож він просить не ставитись до нього, як до поляка. Повірені у справах графів Альфреда і Марії Потоцьких, братів Євстахія і Романа Сангушків та Олександра Браницького, власників колосально багатих маєтків на південному заході, безуспішно намагалися протестувати проти надмірної ущільненості строків. 5 квітня київський губернатор повідомив генерал-губернатора, що поліція збрала більшість таксацій і передала їх на розгляд комісій. Сумніви, висловлені ним 8 червня стосовно правдивості й достовірності інформації, не зупинили Безака; 16 липня він розсилає трьом губернаторам телеграму з вимогою надіслати до 1 серпня повні списки, причому той, хто затримається – мусить відправити їх естафетою за власний кошт.

²⁴ Валуєв А.П. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 77-81. Про перебіг і результати конфіскаційних акцій за межами України див.: Gałka V. *Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX w. // Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX-XX w.*, pod red. Cabana W. i Markowskiego M.B. – Kielce, 1994. – S. 81-86.

²⁵ Полное собрание законов (ПСЗ), 2-га серія, т. XL, 2 розділ, № 42759.

Полагодивши решту проблем шляхом обміну шифрованими посланнями з Кауфманом, своїм двійником у Литві, Безак повідомляє 25 серпня міністра фінансів, наскільки великим може стати плановане кровопускання серед поляків. Загальна сума мала скласти 1 202 654 руб. 54 коп., у тому числі по губерніях:

Київщина	– 412 640 руб. 12 коп.
Поділля	– 371 257 руб. 18 коп.
Волинь	– 418 757 руб. 24 коп.

Часткові помилки чи дрібні махінації його не турбували. Він довів свою активність і навіть проявив себе добрим правителем: згідно з опублікованими й розданими комісіям “Правилами розподілу і стягнення податків з маєтків, власниками яких є поляки”, оподаткуванню не підлягали ті, чиї прибутки не перевищували сотні рублів, а ті, чиї прибутки сягали 1 тис. руб., користувалися знижкою на 100 руб. Натомість у випадку несплати накладався штраф, який становив половину суми податку. Маючи друковану інструкцію з визначенням суми податку кожного, поліція повинна була стягти його до 15 жовтня 1866 р.²⁶

“Оскільки це була доба панування надзвичайного стану, платили не протестуючи, та це нічого б і не дало”, – нотує Т. Бобровський. Справа про цю акцію, котра лише раз набула повного розмаху, бо в 1868 р. податок знизили наполовину, свідчить, що лише певна частина жінок і вдів скористалася знижкою: 38 на Волині, 29 на Поділлі, 19 на Київщині. Немає сумніву, що залагодженню справи сприяли хабарі. Так, Г. Іллінський, маючи 18 189 руб. прибутку, сплатив лише 334 руб., Цецерська з прибутком 16 790 руб. – усього 497 руб. Такі занижені суми помічаємо при сплаті податку Жевуською, Чапською та іншими.

Проте яким би великим не було це кровопускання, воно не змогло похитнути достатку дуже багатих сімей, не враховуючи, звичайно, тих, котрі ще в 1863 р. виявляли ознаки нестабільності (а таких було чимало). Під цим кутом зору цікаво поглянути на статистичні дані про заборгованість на 1862 р., опубліковані в газеті *Kraj* у 1884 р. (на жаль, польські землевласники вказані тут разом із російськими, у яких також були великі борги)²⁷:

²⁶ Справа про сплату 10-процентного податку зберігається у ЦДІАУК, ф. 442, оп. 816, спр. 85.

²⁷ *Kraj*. – 1884, № 18. – С. 9, стаття Яна Ілговського.

Губернії	Кількість закладених маєтків	Число душ	Оцінка маєтків
Київщина	940	329 969	19 345 893 руб.
Поділля	889	303 539	25 517 456 руб.
Волинь	758	222 074	12 428 146 руб.
РАЗОМ	2 587	855 582	57 291 495 руб.

Очікуваний ефект польського ослаблення міг дати наслідки лише повільно і поступово. Оскільки ж кількість конфіскованих маєтків ледве перевищувала сотню, росіянам довелося задовольнити свій апетит дуже незначною, хоча від цього не менш привабливою, здобиччю.

Використавши найвідоміші приклади, Т.Бобровський зумів показати, наскільки негідною була ця гонитва росіян, як римських центуріонів, за “великою здобиччю”, за воєнними трофеями, добування яких виглядає особливо несправедливо на південно-західних теренах імперії, де повстання фактично не було.

“Щоденник мого життя” змальовує картину гонитви за землею, в якій Безаківі довелося зіткнутися з сильнішими за себе. Ми бачимо його у пошуках великого конфіскованого маєтку, що відповідав би його високому становищу. Він зупиняє свій вибір на двох прекрасних латифундіях: Іллінцях у Липовецькому повіті, відібраних у графа Констати Плятера, та Ківшуватій у Таращанському повіті, що належала Юзефові Млодецькому. Їхні власники були невинні, бо під час повстання перебували за кордоном, тож розплачувалися за активність управителів. Проте Безак не врахував, що дружина першого, уроджена графиня Мальфатті, звернеться через свого хрещеного, канцлера Горчакова, до царя, викриваючи надто очевидну пожадливість генерал-губернатора. Так, з його рук вислизнула перша здобич, що потрапила до найбагатшого власника Уральського металургійного заводу Демидова, князя Сан-Донато. Друга ймовірна здобич також залишилась недосяжною, бо тесть Ю. Млодецького, князь Антоні Любомирський, належав до нечисленної групи великих польських аристократів, які перебували в орбіті самого імператора. “З поляками князь говорив про свій патріотизм, серед чиновників підтримував московитів. Таку подвійну гру він вів до самої смерті”, – згадує Я.Тялько-Гринцевич. Домігшись як великої милості дозволу на придбання землі, Любомирський відкупив конфіскований маєток зятя, а той залишався в ньому, аж доки скандально не розлучився з дружиною, про що тільки й писала світська хроніка. Тим часом апетит Безака вгамований не був. Він не зміг витримати

конкуренції з багатим купцем Толлі, невдовзі міським головою Києва, при купівлі чудового замку у Вишневі біля Кременця на Волині, виставленого на продаж Володимиром Плятером, братом згаданого Константи. Цей продаж потягнув за собою ряд процесів, що триватимуть до 90-х років, а генерал-губернатору хотілося знайти щось негайно. Врешті, він задовольнився трьома тисячами десятин маєтку Юзефівка неподалік від Бердичева, відібраного у повстанця Юстина Абрамовича²⁸.

Більшість російських високопоставлених чиновників виявилися першими на черзі і дістали кращі шматки. Київський губернатор Казнаков захопив Лисянку, маєток князя Вільгельма Радзивила у Звенигородському повіті. Єрчики, інший маєток Радзивила, потрапив до рук генерала Трепова. Решту володіння родини Плятерів розділили між собою генерал Карчев, куратор Київського шкільного округу Антонович і наступник Казнакова М.К. Катаказі. Віце-губернатору Ширинському-Шихматову передано Соловіївку, маєток Еразма Міхаловського; саме там селяни вбили польських студентів, що розповсюджували наївні *золоті грамоти*, котрі мали залучити українських селян до повстання. Графиня Блудова, люб'язно прийнята при дворі, одержала Бриків Острозького повіту, відібраний у засланця Даниеля Менжинського.

Після звершення усіх цих “завоювань” Безак витягнув з рукава ще один жеребок, обіцяний цареві минулого року на засіданні в Царському Селі. 15 січня 1865 р., одразу після призначення на нову посаду, він попросив трьох підлеглих йому губернаторів скласти повний перелік поляків, депортованих у Сибір, на Далеку Північ та у внутрішні області Росії “як політично підозрілих, без слідства й суду”. Відповіді надійшли тільки в лютому 1866 р.: вислано 28 з Київщини, 80 з Волині і 86 з Поділля. Ці 194 старанно описані маєтки, до яких було додано інформацію про місце заслання власника і стан власності (секвестр, борги тощо), складали здобич, з якої можна було вибирати, навіть якщо вона не вповні задовольняла сподівання Комітету західних губерній.

Валуєву вдалося вберегти від пограбування маєтки сибірських засланих. 10 червня 1866 р. він пояснює генерал-губернатору, що каторга та Сибір

²⁸ Bobrowski T. *Op. cit.*, t. II. – S. 494-497. Такі широковідомі випадки при конфіскації згадуються і в інших мемуаристів: Talko-Hryncewicz J. *Z przeżytych dni 1850-1908.* – Warszawa, 1930. – S. 89; Kądziewski S. *Wspomnienia wołyńskie.* – Poznań, 1909. – S. 23-24. Неприховану дрібязковість антипольського законодавства висвітлено в: Громачевский С.Г. *Ограничительные законы по землевледению з Западном крае.* – СПб., 1904; *Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае.* – Вильно, 1886.

дорівнюють смерті, а тому дорослі спадкоємці можуть перейняти спадок звичайним порядком, але він не зміг перешкодити продажу маєтків тих, кого засудили до висилки в Росію. У таких випадках до власників маєтків виявляли жорстоку “поблажливість”: їм дозволяли приїхати на кілька місяців в Україну, щоб зайнятися продажем маєтків, а потім повернутися на заслання. Серед матеріалів генерал-губернатора зберігаються справи про десятки таких “відпускників”, що перебували під наглядом поліції²⁹.

Після цього надійшла черга тлуму знатних росіян. На кожного з них заводили окрему справу, де скрупульозно підшивали підтвердження приналежності до дворянства і до православ'я, бо лише це давало право брати участь у публічному аукціоні по продажу польських маєтків. Клопотання пошукачів формувалися майже однаково: “Маючи щастя за своєю вірою і походженням належати до російської нації, хотів би взяти участь в аукціоні...”. Цього вистачало, аби отримати дозвіл³⁰. Т. Бобровський, без сумніву, перебільшує їх кількість, зате дуже реально передає дух акції: “Надання такої нагоди тисячам росіян-землевласників, – пише він, – на територіях, які належали польському елементу, було для них, зруйнованих матеріально, а часом і морально, справжнім відкриттям Каліфорнії”. Втім, він квапиться підкреслити, що російському дворянству, призвичаєному з часів Петра Великого до державної служби й проживання у містах, було нелегко вкорінитися у сільських маєтках, за якими стояла традиція *gentlemen farmers**, чужа їхнім звичкам. Закордонні спостерігачі підтверджують, що мрія міністрів відсторонити поляків від землі дуже швидко наштовхнулася на цю, антагоністичну російському дворянству, традицію. Фон Гакстаузен у 1840 р., А. Леруа-Больє в 1880, Ф.Г.Е. Пальмер у 1901 р. свідчать, що ідеалом російського дворянина залишалося місто, тоді як село було всього лише джерелом прибутку, а не приємного проведення часу.

До цієї, так би мовити, традиційної перепони невдовзі долучиться фінансова. Кандидати на придбання земель сподівалися поліпшити свої підупали в Росії статки завдяки фінансовій підтримці держави. Однак проєкт, як і передбачав Валуєв, провалився. Після прийняття указу від 5 березня 1864 р. фонд допомоги покупцям так і не був створений. Він з'явиться 26 червня 1866 р., коли Комітет міністрів затвердить статут

²⁹ Список засланих без суду і листування з цього приводу Безака з міністром внутрішніх справ О.П.Валуєвим див.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 815, спр. 490.

³⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 816, спр. 179. “Дозволи росіянам купувати маєтки в південно-західних губерніях”, 9 квітня 1866 – 14 червня 1867 р.

* шляхти-фермерів (англ.).

Товариства покупців маєтків у західних губерніях. Йшлося про спеціальний банк з капіталом у 5 млн. руб., що його Зелений обіцяв довести до 50 млн. при гіпотетичній підтримці приватних осіб³¹. Фінансова допомога могла становити половину вартості маєтку. Фонд не досяг навіть передбаченого мінімуму і щез, як сніг на сонці. Тим, хто зголосився у липні, відповідали, що “передбачені для такої мети кошти вже використані”³².

Наступного року банк ліквідували. З іншого боку, розподіл землі гальмувався необхідністю перевірити борги, які треба було покрити перед продажем маєтку. Казенні палати провели велику роботу в царині права, підрахунків та оподаткування (несплачені податки теж були великим тягарем) і склали великі підсумкові таблиці. Виявилось, що на 7 листопада 1866 р. лишилось нерозподіленими 36 маєтків на Київщині, 24 на Волині і 10 на Поділлі³³.

Така жадібність завдасть додаткових прикросців Валуєву, бо вона накладалася на великі репресії, які охопили одночасно Вільно й Варшаву. 23 вересня міністр знову пише Олександрю II: “Західні справи викликають у мене не просто нехіть, а огиду”. Він заявляє, що воліє емігрувати, ніж бути причетним до такої хворобливої зятятості. Тим часом генерал-губернатором Литви замість Баранова призначено Кауфмана, але в Києві залишено Безака. Усвідомлюючи марноту своїх намагань та безрезультативність ударів, що їх завдавали полякам, але нездатний зупинити потік урядової ненависті, Валуєв, принаймні, мав прозорливість помітити, що цей шал є водночас ознакою слабкості, яку Європа не усвідомлює. “Якби поляки знали, як ми їх боїмося! Якби Європа знала, які ми безстрашні на словах і які слабодухі в справах!” – пише він 14 квітня 1865 р. 10 жовтня 1866 р. він повторює: “Ми мусимо викликати почуття відрази до нас у всієї Європи”. 18 березня 1867 р. він висловлює жаль до тих, що хотіли б без клопоту домогтися русифікації поляків своїми “татарсько-поліцейськими” заходами: “Підкоряюсь волі царя, вповні усвідомлюючи неможливість її здійснення... Немає нікого, крім мене, хто б дивився на справу під загальнолюдським кутом зору... Ось уже чотири роки триває вівісекція Західного краю. Ніякого результату не досягнуто”. А на думку про те, що ця політика може тривати не один десяток років, його охоплює трагічне передчуття:

³¹ Ратифіковано царем: РДІА, ф. 1283, оп. 1, спр. 3214.

³² Відповідь від 19 липня 1866 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 816, спр. 179; Валуєв П.А. *Ук.соч.* – С. 205-217.

³³ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 408, спр. 10; перелік маєтків, обтяжених боргами і призначених на продаж після конфіскації, 29 грудня 1865 – 7 листопада 1866 р.

“Одне з двох: або розпад, або оновлення, а якщо оновлення – то переворот”³⁴.

Така дивна тріщина в несамовитості росіян пояснюється, безсумнівно, незначністю досягнутих результатів у порівнянні з великими сподіваннями. Всі видрукувані царською адміністрацією документи, попри їх вражаючий характер, великі докладні таблиці тощо показують, що чим менша ставка, тим більше сварок виникає при роздачі конфіскованих маєтків. Наприклад, на Поділлі, де передбачалося передати селянам досить велику площу, замість назви закреслених селянських громад вписано ім'я росіянина, який отримав перевагу завдяки невідомо яким оборудкам. Здобичі для поділу в підсумку виявилось значно менше, ніж очікувалося³⁵.

Вважають, що в 1863-1873 рр. в Україні конфіковано й по суті продано 144 маєтки площею близько 150 тис. дес., причому найбільше на Волині – 78 маєтків³⁶.

Труднощі, на які натрапили при заміні польських землевласників російськими після 1865 р., пояснюються величезною силою опору багатих поляків, а також рядом невідповідностей у російській політиці, зумовлених внутрішньою ситуацією.

Прояви лояльності й сервілізму перед державними урядовцями, які спостерігалися буквально відразу після повстання, продовжували множитися. Не говорячи вже про багатіїв, котрі в 1863 р. втекли від помсти селян чи росіян і до 1866 р. перебували в Одесі, а потім повернулися, щоб упевнитись у збереженні своїх багатств³⁷, значна частина поляків вважала, що заради збереження статків варто поступитися самолюбством. Звичайно, більшість не збиралася наслідувати дружину Фелікса Собанського в гаслі “Ми танцюємо на могилі батьківщини з любові до неї”, проте схилилася перед хазяями губерній. Принаймні, надавати їм різні послуги здавалося необхідним і було доволі поширеним. Не бракувало жінок, які “вертілися,

³⁴ Валуев П.А. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 33, 155, 194-195.

³⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 96, спр. 279 “*Ведомость именям, конфискованным по мятежу 1864 г. в Подольской губернии*”. На трьох десятках великих таблиць (50х70 см) йшлося лише про шістнадцять маєтків (надруковано близько 1869-1870 рр.).

³⁶ Kaczkowski J. *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*. – Warszawa, 1918; Serczyk W. *Op. cit.* – S. 259.

³⁷ Lipkowski L. *Moje wspomnienia 1849-1912*. – Kraków, 1913. – S. 117. Тут вміщено довгий список.

викручувалися, міняли туалети і робили глибокі декольте серед горя, сліз і загальних злиднів”. На незаконні дії доводилося відповідати не менш сумнівною реакцією. Чим можна пояснити те, що декому з поляків, наприклад, цукровому магнату Юзефу Ярошинському, вдалося вийти з в’язниці й зберегти за собою право на купівлю землі? Хто підрахує, скільки золота потрапило до кишень продажних офіцерів поліції, які навіть у 1867 р. продовжували збирати запізнілі доноси селян, що наївно вірили у можливість привласнити землі колишнього пана, котрого вони б радо позбулися?³⁸

Змальована Гоголем стійка традиція службових зловживань і корупції чиновників проявилася у всій повноті на тлі намагань поляків зберегти якісь округини. Проте лише окремим щасливцям вдалося втриматись на коні. Якою була мета приватного візиту графа Олександра Браницького до царя 29 грудня 1865 р., через кілька днів після прийняття указу від 10, про що згадує П.О. Валуєв? В Україні поляки дізналися про цей указ без затримки: “Десятки маєтків продавалися за борги, але були й такі, що продавали їх з власної волі, як Константи Браницький, котрий віддав в апанаж [приватні маєтності імператорської родини] величезні площі у Васильківському, Канівському і Звенигородському повітах, до чого його не спонукала ні держава, ні борги, ні потреба в грошах, бо мав мільйони готівкою”. Олександр II купив ці землі за чверть їх вартості; так само він купив половину земель і в його брата Олександра. Такі щедрі “жести”, що охоплювали близько 100 тис. десятин, дали Браницьким змогу залишитися найбільшими землевласниками України³⁹.

На прикладі родини князів Сангушків можна побачити, як росіяни пробували спонукати поляків покинути свої латифундії і як останні цьому протидіяли.

На початку 1864 р. волинський губернатор генерал Чертков намагався довести спілку Романа Сангушка, сина Владислава, з його уповноваженим Юзефом Михальським, одним із головних ініціаторів повстання 1863 р. Батько звинуваченого одразу ж звернувся – звичайно французькою – до канцлера Горчакова з проханням помилувати сина, засвідчивши своє несхвалення “революціонерів”, які робили “безпідставні” доноси на Романа. Чертков від душі поіронізував над цією позірною невинністю і завдав багато

³⁸ Z Radziwillów Franciszkowa Potocka M.M. *Z moich wspomnień*. – London, 1983. – S. 80; Bobrowski T. *Op. cit.* t. II. – P. 500-501; Wierzbicka M. *Wspomnienia z lat 80-tych XIX w. do 1934 r.* – Wrocław: Archiwum Ossolineum, n. 13 172 II. – S. 104: оповідається, як Сирочинський продав свої землі росіянинові.

³⁹ Matlakowski W. *Wspomnienia ukraińskie // Wiadomości*. – London, № 467. Оpubліковано частинами в 1954-1955 pp.; написано, правдоподібно, в 1882 р.

клопоту молодому Сангушкові, котрий, як відомо, влаштував у своєму маєтку в 1861 р. поминальне богослужіння на честь єпископа Фіялковського, а на його фабриках у Славуті виготовлялись коси та піки для повстанців. Загони повстанців знаходили притулок і харч у маєтку Миньківці, при потребі їм надавалися коні й вози. Важко було здобути підтвердження цього, оскільки ніхто з маєтку, навіть поліція, не хотів говорити, кожен одержав своє за мовчання. Величезний маєток і містечко Славута, про яке Чертков говорив як про “лігвище всієї сволоти”, було дуже підходящою приманкою для губернатора, хоча надії накласти руку на ці тисячі гектарів, доки Анненков залишався на місці, було небагато.

Сам Роман Сангушко раптово змінив свої погляди й звернувся до старого генерал-губернатора, підкреслюючи, що він дуже ображений обшуком маєтку. 11 листопада 1864 р. він писав, що увесь час, “доки тривало повстання, я сидів у кабінеті, керуючи своїми фабриками й полями в якнайспокійнішій обстановці, намагаючись засвідчити цим свою вірність і лояльність намірів”. Оскільки слідство завдало значних фінансових збитків, то “я вирішив уклінно звернутися до Вашого Превосходительства, справедливого й мудрого керівника нашого краю, і віддати себе під Вашу опіку й захист закону”. 21 листопада 1864 р. Анненков відповів, що при теперішніх обставинах обшук не вважається за образ, тож він завжди радий захищати Сангушка й ним опікуватися.

З призначенням Безака надії Черткова відродилися: 22 квітня він знову робить випад проти Михальського, котрого військовий трибунал Заслава визнав керівником бунту в повіті, його дружини, яка збирала свідчення для виправдання серед селян, та Сангушка, який тих підкупував. Увесь 1865 рік був покладений на те, щоб знайти цінних свідків обвинувачення. Нарешті їх було знайдено, завдяки чому вдалося звинуватити ще одного Романа Сангушка, сина князя Євстахія, дядька першого.

Чертков упав ледь не в інквізиторський транс. 17 січня 1866 р. він, насолоджуючись звинуваченнями й злісними інсинуаціями, переслав Безаку шість довгих (списаних від початку до кінця) сторінок, просякнутих радістю kota, готового проковтнути здобич. Його послання закінчується словами: “При його зв’язках, розлогості земель та кількості фабрик ворожість князя Сангушка до нашого уряду є силою, що нею не можна нехтувати в цьому краї. Подібна нагода вдруге може не повторитися, відтак не треба її упускати. Звертаю увагу на велике враження, яке справить на весь південний захід перехід цього багатства у власність росіян. З гнізда революції, яким він є, маєток перетвориться на непорушну твердиню російської сторони. Уряд, на мою думку, має незаперечне право позбавити князя Сангушка і його спадкоємців нагоди володіти землями на території Росії...”

Пізніше листування з Безаком 1866 р. лише роздуває звинувачення. Проте цікаво, що, попри неспростовні докази, які підтверджували зв'язок усіх офіціалістів Славути, Заслава, Шепетівки й Білогіродки, і зокрема, попри розкриття обставин звільнення одного з 13 робітників-православних у Славуті, що свідчили проти місцевого пана (звільнення призвело до успішного страйку з вимогами підвищити платню), ускладнилося лише становище Михальського, а справа проти Сангушка була припинена 22 червня 1866 р. Причини вгадати неважко⁴⁰.

Ті, що не належали до князів та графів, але зуміли уникнути конфіскації, намагалися втримати свої маєтки, роздобуваючи відповідно до нової ситуації якомога більше обігових коштів за рахунок застави лісів (часто з правом вирубки на десять років) купцям, які постачали деревину цукровим заводам і залізницям. Водночас виникають нові форми взаємодопомоги. Оскільки до 1869 р. не було банків для поляків, багаті позичали гроші біднішим під відсоток, далеко не завжди альтруїстичний, всупереч забороні передавали в оренду частину маєтку. Деякі маєтки в обхід закону віддавалися в заставу за полюбовними угодами між поляками. На 1867 р. загальна сума заставних боргів лише на Волині дорівнювала 50 млн. руб. Врешті-решт, коли продаж ставав неunikненним, воліли, оминаючи закон, продавати землю неросіянам – євреям чи вірменам, а щоб не платити за успадкування, застосовували зручний для цього передсмертний дар-розподіл, котрий легалізувався, дякуючи хабарям⁴¹.

Відчутне послаблення настало після замаху Каракозова на царя 4 квітня 1866 року. Санкт-Петербург з подивом зауважив, що переслідування поляків – альфи й омеги імперської політики – замало, бо й серед росіян, уродженців питомо російських регіонів, тліє вогонь бунтарства. Позитивним для поляків стало те, що при черговому закручуванні гайок (як призначення Толстого в Міністерство народної освіти, а Трепова в поліцію та розширення повноважень губернаторів) режим спрямував енергію на піднесення ролі й впливу дворян. У рескрипті князю Гагаріну від 13 травня 1866 р. рекомендувалося зміцнити повагу до дворянства й приватної власності, аби “вберегти російський народ від поширення фальшивих доктрин, які з часом могли б розхитати підвалини суспільного укладу”⁴².

⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 814, спр. 475 (справа Сангушка, 1864-1866 рр.).

⁴¹ Проф. Янсон. *Влияние реформ 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях // Труды Вольно-Экономического общества*. – СПб., 1868, т. IV; Lipkowski L. *Op. cit.* – S. 121-123.

⁴² ПСЗ, 2-а серія, т. XVI, відділення 1, № 43 298.

Оскільки всі польські поміщики були дворянами (чого не можна сказати про росіян), Валуєв скористався цим, аби пом'якшити категоричність законів, прийнятих після 1863 року. На початку 1867 р. Олександр II готувався нанести візит Наполеону III в Парижі й потребував більш представницького обличчя. Для завоювання симпатій Заходу вистачило невеличкого жесту. Тож по дорозі в Париж, якраз невдовзі після відкриття в Москві 10 травня 1867 р. Слов'янського конгресу, відзначеного загальною ненавистю до поляків, яка підштовхнула поета Тютчева назвати їх “їудами слов'янських народів”, а учасників – засвистати Польщу під час виконання мазурки в опері Глінки “Іван Сусанін”⁴³, цар вдається до символічного заходу. Пересікаючи 17 травня 1867 р. кордон імперії і Царства Польського, він підписує “Вежболовську декларацію” (Вежболув – прикордонний пост у Литві), що проголошувала припинення переслідувань за участь у повстанні. В розвиток цього говорилося про зменшення з наступного року польського податку до 5%.

Перспектива полегшення, що породила нерозважні надії у правобережних губерніях⁴⁴, тішила недовго, бо в Парижі знову пролунав постріл, яким було забито коня з царської упряжі. Одержавши телеграму, Валуєв, ще навіть не знаючи імені терориста, передчуває головне. “Якими будуть наслідки на майбутнє, коли схоплений вбивця, особу якого ще не встановили, раптом виявиться поляком!” – записує він 25 травня 1867 р. Березовський справді народився на Волині. Відтак не могло бути й мови про припинення переслідувань за участь у повстанні. Імператриця, яка мала їхати назустріч чоловікові у Варшаву, шаленіє від люті, а Зелений невтомно повторює, що всі поляки, поза сумнівом, “винуваті однаковою мірою”. Оразу ж після повернення Олександр II заявляє, що не варто відходити від закону 10 грудня 1865 р.⁴⁵.

Тож протягом багатьох років військові трибунали встановлюватимуть міру вини колишніх повстанців, конфіскуючи навіть ті землі, котрі являли

⁴³ Tanty M. *Panslawizm, Carat, Polacy*. – Warszawa, 1970. – S. 70, 87. Про зближення з “поміркованою” польською шляхтою в Литві й Білорусії див.: Самбук С.М. *Ук.соч.* – С. 59-65.

⁴⁴ Поліція на південному заході була змушена боротися з чутками про те, що з поляків буде знята заборона купувати землю. Їх, імовірно, поширював житомирський єпископ Боровський. Див. рапорт київського губернатора генерал-губернаторові від 19 листопада 1866 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 817, спр. 24.

⁴⁵ Валуєв П.А. *Ук. соч.*, т. 2. – С. 208, 215. У зв'язку з цим законодавство стає ще гострішим. 23 лютого Сенат видав указ, який запобігав можливості успадкувати маєтки політично підозрілими спадкоємцями, а 21 січня 1869 р. Міністерство юстиції заборонило передавати маєтки, обтяжені боргами, в тимчасове володіння поручителям-полякам.

собою лише дрібні струмочки, що могли влитися в океан російських володінь, завжди малих. У 1863 р. розстріляно п'ять керівників повстання в українських повітах, двоє з них – землевласники. Маєток В. Падлевського Чернявка через кілька років стане власністю генерал-губернатора О.Р. Дрентельна, а Шендерівку Т. Раковського купить на аукціоні росіянин. Напередодні того, як у березні 1868 р. в Міністерство внутрішніх справ прийде генерал Тимашев, Валуєв робить невтішний підсумок намаганням виштовхнути дрібних польських поміщиків з їхніх маєтків: з 16 тис. останніх до рук росіян у дев'яти західних губерніях перейшло тільки 450, причому їх продуктивність знизилася. Не менш повільно росіяни опановували північний захід: тут їхні маєтки разом із купленими у 1863 р. охоплювали 1 736 з 13 601, тобто всього 13%⁴⁶.

Прискіпливе вишукування підстав для конфіскацій розтяглося до 1873 р., хоча указ від 10 жовтня 1869 р., натхненником якого був Зелений, забороняючи купівлю землі католикам, недавно наверненим у православ'я, дозволив це їхнім дітям за умови, що ті “доведуть, що асимілювалися з російською нацією” (дехто з поляків, хитруючи, став називати себе росіянином, аби скористатися указом 1865 р.).

Більшість конфіскацій, пов'язаних з повстанням, стосувалася землевласників-емігрантів, яких судили заочно, позбавляючи маєтків їхні родини. Так, у 1870 р. в Красиліві неподалік Старокостянтинова було виявлено компроментуючі документи Польського тимчасового уряду 1863 року. Слідча комісія у політичних справах при генерал-губернаторі (саме тоді О.М. Дондуков-Корсаков заступив Безака), очолена М.А. Андрієвським, розпочала 16 травня справу проти 20 осіб. Усі вироки закінчувались практично однаковою фразою: “Визнати винним і назавжди вигнаним з країни, а на випадок добровільного повернення вислати на примусові роботи строком від 5 до 20 років або у переселенські поселення до Сибіру”. Військові трибунали, що діяли з 1863 р., заочно винесли вироки і в багатьох інших випадках. Наприклад, 5 листопада 1870 р. заслано до Сибіру з конфіскацією маєтку Б. Жуковського; 30 січня 1871 р. засуджено до страти з конфіскацією майна Ф. Лабудзинського, одного з керівників *Централізації* у Києві 1863 р., відомого своїми зв'язками з Ю. Домбровським, невдовзі генералом Паризької Комуни (пізніше він марно намагався викликати свою дружину в Молдавію); 23 квітня 1871 р. такий самий присуд – заслання до Сибіру – чекав на Е. Ружицького, В. Цехонського, Е. Лозинського; 29 жовтня 1873 р. засуджено лікаря Ю.Верницького; 5 грудня 1873 р. кон-

⁴⁶ Там само. – С. 247; Самбук С.М. *Ук.соч.* – С. 46.

фісковано майно трьох емігрантів з Бердичівського повіту – О. Шарамовича, Л. Чеконського і А. Вележинського, з запізненням виданих селянами⁴⁷.

Розв'язанню земельного питання на користь росіян не сприяло й повернення кількох емігрантів в імперію після указу від 18 червня 1871 року. Бідолахи (на південному заході всього 22 особи), які віддали перевагу судові в Росії перед злиднями у Франції, виявили, що їх повністю позбавлено майна⁴⁸.

Втім, після ослаблення поліцейських утисків колишніх повстанців політика експропріації почала здаватися все менш прибутковою з політичних міркувань. Указ від 11 травня 1873 р., за яким втрачали силу секвестри⁴⁹, тобто управління маєтками, тимчасово переданими Міністерству державних маєтностей, котрі знову поверталися сім'ям, викликав бурхливі дебати в Комітеті міністрів, а київський і віленський генерал-губернатори виступили проти припинення тих справ про конфіскацію, які перебували на стадії виконання. Однак доба великих захоплень земель за участь у повстанні вже завершилась. Амністія 9 січня 1874 р., повертаючись до запланованих у 1867 р. заходів і передбачаючи дозвіл на повернення з Сибіру та з еміграції усім, окрім католицького духовенства, носила ефемерний характер, оскільки вже 23 листопада 1876 р. її відстрочили у зв'язку з масовими процесами над російськими народниками, що відродили привид соціалізму. Проте мовчазна згода покінчити з незаконними методами захоплення земель взяла гору. Це, врешті, було офіційно санкціоновано, коли Олександр III запровадив у життя заходи, передбачені амністіями від 23 листопада 1882 і 15 травня 1883 року.

Виразним показником призупинення розпродажу земель колишніх повстанців є практика надання “відпусток” протягом 1869-1880 років особам, депортованим до Росії і Сибіру. Коли спершу, як уже згадувалося, дозвіл на тимчасове повернення надавався лише для ліквідації володінь, то тепер дедалі частіше, судячи зі списку 187 депортованих, які отримали дозвіл міністра чи генерал-губернатора (поліція й далі невідступно стежила за ними), серед офіційних причин фігурують цілком побутові: “у сімейних справах”, “для зустрічі з родиною”, “щоб відвідати хвору матір”, “через

⁴⁷ Про всі ці спізнені присуди див. за матеріалами ЦДІАУК: Королук В., Марахов Г. и др. *Ук. соч.*, т. 1, приложение № 6. – С. 331-335; Т. 2. – С. 404-426.

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 821, спр. 196 (про повернення емігрантів з Заходу та нагляд за ними в 1871-1882 рр.).

⁴⁹ РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 3702, Журнал Комітету міністрів, с. 431-450; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 823, спр. 110 (завдяки цій справі відома кількість секвестрованих маєтків: 2 на Київщині, 2 на Поділлі з двома міськими будинками та 28 на Волині з одним будинком у місті).

смерть когось із батьків”, “з метою одруження”, або навіть “щоб увійти у володіння спадщиною”⁵⁰.

Один із трьох останніх відомих нам вироків над повстанцями, винесений 8 лютого 1875 р., показує, що врешті-решт влада відмовилась від конфіскації як засобу збагачення російських власників в Україні. Леон Стройновський, дідич волинської Торговиці, звісно ж помилився, повіривши у першу амністію від січня 1874 р. і вирішивши повернутися з Австрії, щоб вступити у володіння батьківським маєтком, право на який у нього відібрав волинський губернатор у березні 1867 року. Проте хоча йому й довелося поїхати на проживання в Пензу під наглядом поліції, Дондуков-Корсаков таки не позбавив його власницьких прав, якими, ймовірно, він зміг скористатися після 1882 року⁵¹. Росіяни переконалися, що значно ефективнішим, ніж конфіскація, може стати продаж внаслідок економічного примусу. Коли перша була тільки видимою частиною айсберга, засобом, який так вразив поляків своєю брутальністю, то поглинання маєтків росіянами внаслідок внутрішнього і, як вважалось, ганебного краху нестабільних маєтностей проходило поступово, але набагато ефективніше. Найбільше ж допоміг у цьому указ від 10 квітня 1865 року.

Затятість росіян і протидія поляків: 1875-1888 роки

Масований наступ тривав – і то завзято! – завдяки цілій низці проти-законних заходів, які спирались на законодавчу й правову систему, що набирала все більш примусового характеру. Проте було б помилкою перебільшувати успіхи росіян, довіряючи метушні, яка супроводжувала цю повзучу війну, бо спадкоємці польських землеволодінь продовжували стійко триматися, хоча вряди-годи і їх протидія послаблювалася.

Термін “війна”, поза жодним сумнівом, не здається тут надто сильним. Наприкінці 1875 р. вперте прагнення росіян заволодіти землями проглядається у всіх річних звітах київського, волинського і подільського губернаторів. Щороку – аж до 1914 р.! – цілий параграф або, принаймні, розлогий пасаж відводився кількості придбаних росіянами десятин і порівнянню статистичних даних про польські та російські маєтки. Звичайно,

⁵⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 819, спр. 106.

⁵¹ Там само, оп. 816, спр. 42. Справа Рафаїла Стройновського та його синів Владислава і Леона, 31 грудня 1865 – 5 травня 1878 р.

ця інформація рідко потрапляла в опубліковані, доступні загальові розділи згаданих звітів. Цей барометр російського тиску призначався для імператора, а тому залишався у конфіденційній, неопублікованій частині. З іншого боку, в обстановці безперервного наступу серед поляків стала вироблятися ментальність обложених: вони настільки підносять одвічність своїх власницьких прав, що серед тих, хто зумів утриматися, формується щось на кшталт релігійного обожнення землі.

Її сакралізує російська загроза. Це проявилось вже в часи поділів Польщі, тепер же набуває трагічної аури серед нечисленної, але економічно вагомої групи польських землевласників. У їхніх візіях спадщина (*ojcowizna*), малий клаптик родового маєтку, виростає до значення Вітчизни (*ojczyzna*). Відтак в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. зароджується специфічний “земельний” патріотизм, котрий сам себе переконує, що чинить добро для вітчизни (якщо це слово ще зберігало якийсь сенс, а так було не завжди), боронячи свої земельні багатства. Коли в 1882 р. ця група одержить пресу польською мовою, а саме газету *Kraj*, що видається у Санкт-Петербурзі і фінансується передусім “українськими” поміщиками, вона намагатиметься розбудити приспане сумління своїх читачів регулярними публікаціями статистичних даних про продані маєтки. Цензура, звичайно, забороняла будь-який коментар, але й зведені цифри були досить промовистими. Так, у № 2 *Kraj* подав для роздумів таку таблицю продажів у 1876-1882 роках:

Губернії	Продані маєтки	Площа (в дес.)
Волинська	48	88 413
Подільська	28	12 613
Київська	18	21 591
РАЗОМ: 94 маєтки площею 122 617 дес.		

Через кілька років, у 1890 р., Михайло Тшаска, кореспондент газети з України, не побоявся назвати свою рубрику “Шагренева шкіра” (*Kurcz*), тавруючи *kurczyciele*, тобто тих, що сприяли зменшенню площі через продаж своїх земель. Ця регулярна рубрика аукціонних розпродаж зрештою стала чимось на зразок болісного докучливого рефрену, який сигналізував про кровотечу, рану, що її польська сторона відчувала щоразу, коли приватний банк чи податкова інспекція ухвалювали рішення про ліквідацію несплатоспроможних⁵².

⁵² *Kraj*, 1882, № 2. – S. 7; 1890, № 27, додаток. – S. 1; № 47. – S. 13.

Як відомо, наприкінці XIX ст. заборгованість землевласників-дворян, зокрема за закладними, була повсюдним явищем у Російській імперії. Становище польської землевласницької шляхти правобережних губерній виглядає ще складнішим. Ось чому можна вважати, що серед 2 127 911 дес., закладених у південно-західних губерніях дворянами (поляками і росіянами разом) станом на 1874 р., частка польських земель, напевно, дуже значна. Найбільшою була заборгованість на Поділлі (43% шляхетських земель), далі йшли Київщина (39%) і Волинь (23%)⁵³.

Як правило, закладені землі становили найбільш вразливу частку спадщини, і саме їх найчастіше продавали у зв'язку з несплатоспроможністю. Загострення настало після того, як у 1869 р. було дозволено створювати приватні акціонерні банки, що долучалися до двох уже існуючих офіційних установ: Товариства взаємного земельного кредиту у Петербурзі та Земельного банку у Херсоні. До цих нових органів звертаються і поляки, й росіяни: у 1869-1882 роках перші заставили тут 598 тис., а другі – 689 тис. десятин⁵⁴. Це показує, наскільки нестабільними виявилися купівлі росіян і яким парадоксом обернулася спроба допомоги польським землеволодінням: з 1885 р., після створення Дворянського банку у Санкт-Петербурзі, як ми далі побачимо, поляки були, по суті, позбавлені можливості скористатися вигодою, що їм давали позики.

Втім, поляки передавали маєток у заставу банкові лише у крайньому випадку. Щоб уникнути застави або продажу землі росіянам, сформувалася величезна мережа шахрайства. Механізм таких рятівних для поляків ходів розкрито волинським губернатором М.І. Чертковим у звіті царю за 1875 р. (у 1877-1881 роках Чертков був генерал-губернатором). Звичайно, писав він, росіяни, які десять років тому володіли в губернії лише 151 маєтком (276 346 дес.), у 1875 р. мали вже 908 маєтків площею 830 744 дес., але їм було ще далеко до зрівняння з поляками, котрим належало до 1 500 маєтків на Волині. Якщо до російських володінь додати площу селянських наділів (селяни у розумінні Черткова були “росіянами”), маєтності держави, корони і церкви, то площа землі в руках росіян становитиме 56% від загальної.

⁵³ Там само, 1890, № 30. – С. 4. *Odlużenie własności ziemskiej w kraju południowo zachodnim.* Йдеться про приватні володіння (окрім селянських наділів), які на 91% залишалися в руках дворянства (польського і російського), тобто становили 5 823 512 із 6 348 952 дес. приватних володінь. 9% недворянських земель належали, очевидно, товариствам і російським купцям; добрим прикладом суцільного закладу є Юзеф Любомирський з його розлогими маєтками в околицях Дубна. Див.: *Historia pewnej ruiny, pamiętniki 1839-1870.* – Warszawa, 1975. – S. 142.

⁵⁴ *Kraj*, 1884, № 18. – S. 9.

Але такі виверти не задовольняли царя, який у 1870 р. заявив, що в західних губерніях земства будуть запроваджені лише після досягнення такого паритету приватних маєтків, коли російські володіння обійматимуть дві третини їх обсягу⁵⁵.

Відтак впродовж десяти років увага російської влади концентруватиметься на боротьбі проти шахрайства, викритті підробок та розробці нових заходів.

Польське земельне питання тісно перепліталось з єврейським, бо, незважаючи на законодавчі акти 1863 і 1865 років, які забороняли євреям тримати землю в оренді, це й надалі практикувалося. Поляки, не подаючи офіційних даних, віддавали за високу орендну плату маєтки євреям на довгі строки – 30, 60 і навіть 90 років. Це давало можливість уникнути продажу й гарантувало достатній прибуток. Подібна незаконна оренда, хоч і в меншому обсязі, надавалась безземельним чи малоземельним польським шляхтичам. Ця відносна толерантність пояснюється особливою позицією нових власників-росіян. Власне вони, рідко особисто мешкаючи в Україні, домоглися 8 грудня 1867 р. пом'якшення заборони на єврейські земельні оренди, оскільки не могли обійтися без традиційних у цих краях послуг євреїв (як і без послуг окремих декласованих шляхтичів та декласованих осіб), без чого занепала б уся економіка західних губерній. Так, указом від 8 грудня 1867 р. було дозволено тримати євреїв там, де “потрібні певні технічні навички, як-от: на млинах, цукроварнях, гутах, винокурнях”, але заборонено доступ до землі, що створювало двозначну ситуацію⁵⁶.

Це гальмувало розорення й продаж землі поляками, до чого так прагли росіяни, тож ультраконсервативний “Киевлянин” у номерах від 13 червня та 25 липня 1878 р. публікує випадки проти згаданого указу. У відповідь губернатори почали збирати звинувачувальний матеріал проти поляків-порушників, які вели справи з євреями. Вже перші розслідування виявили 11 таких випадків у Київській, 49 – у Волинській і 89 – у Подільській губерніях. О.Браницький, Б.Якубовський, Т.Порембська передали в довгострокову оренду від 600 до 5 тис. дес., причому орендна плата виглядала явно заниженою (від 500 до 3 тис. руб.). Роздратований російський олівець множив її на п'ять, а то й на десять, і це був лише початок. Після 12 лютого 1879 р. київський губернатор виявив ще 215 порушень у своїй губернії, котрі – верх парадоксу – були спокійнісінько зареєстровані нотаріусами⁵⁷. У звіті царю за 1878 р. губернатор підкреслював, що євреї

⁵⁵ Звіт волинського губернатора за 1875 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 55, спр. 446.

⁵⁶ Справа про оренди євреїв: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 602, спр. 2.

⁵⁷ Там само.

здавали ці землі в суборенду селянам, вимагаючи, окрім платні, ще й панщинних відробітків!⁵⁸

Так окреслювалась одна зі складових антисемітизму, зростлого в ці роки. У звіті за 1878 р. волинський губернатор пише: “Єврейський елемент, який домінує в губернії (?), зумів зосередити у своїх руках під прикриттям довгострокової оренди та різних махінацій значну частину приватних маєтків, зокрема тих, які належали поміщикам польського походження, що призвело економіку краю до жалюгідного стану...”. Він підкреслює: саме на євреях лежить відповідальність за злидні у селах і містечках, де вони продають горілку, не сплачуючи прямого податку⁵⁹.

Одним з найпоширеніших топосів офіційної мови цих років є “жидівсько-польський зговір”.

Міністра внутрішніх справ непокоять фіктивні приватні застави. Він звертає увагу волинського губернатора на незаконні оборудки графа Красицького, який заставив свій маєток на дуже довгий строк полякові з Царства Польського, потроївши його вартість, аби той не міг вимагати його продажу. А так – уникнено продажу і гарантовано добрий звіт⁶⁰. Розслідування, проведене у двох сусідніх губерніях, виявило за станом на 19 грудня 1878 р. ще чимало подібних випадків. За таких обставин запевнення волинського губернатора Олександрю II в 1879 р. звучать як неприховані лестощі. “Ті, хто знав Волинь 17 років тому, – пише він, – тепер не впізнають тоді спольщену губернію...”. Його подільський колега ближчий до правди, коли пише цареві: “З бодем мушу визнати, що турботи уряду про розширення російських землеволодінь у західних губерніях позначились незначними успіхами в минулому році. До рук росіян перейшла лише невелика частка землі”. Він традиційно викриває перекручення указу 1865 р., купівлю за допомогою підроблених прізвищ і спілку поляків з євреями; 5-відсотковий податок аж ніяк не обтяжливий, твердить він, бо врожайність зростає, а кількість розорених сімей зменшується. Окрім того, росіяни не дуже квапляться купувати українські землі, “де їх чекає лише байдужий прийом та погано прихована ворожість”. Відтак він висловлює пропозицію, що визріває і в його колег: посилити заходи 1865 р. і розробити нові обмеження⁶¹.

⁵⁸ Там само, оп. 532, спр. 202.

⁵⁹ Там само, спр. 181. Ширше про це див. у розділі IV цієї книги.

⁶⁰ Там само, оп. 605, спр. 1: лист міністра внутрішніх справ від 26 липня 1878 р.

⁶¹ Там само, оп. 533, спр. 183. Судячи з реєстру сплати податків у трьох губерніях за другу половину 1880 р., сума 5-відсоткового податку, сплачуваного поляками, становила на Поділлі 183 287 руб., на Волині 150 тис. руб., на Київщині 193 387 руб. (Там само, оп. 534, спр. 52).

Війна 1877-1878 років між Росією і Туреччиною приносить неспокій у Південно-Західний край, що не сприяє енергійним заходам. Але вже в 1880 р. у звітах губернаторів знову звучить мотив щодо євреїв та їхньої історичної змови з поляками. Єврей-страховище, який у великих містах асоціюється з соціалізмом та революцією, тут перетворюється швидше на козла відпущення, винного у всіх бідах імперії, зокрема у селянському питанні. Волинський губернатор не знаходить відповідних слів, аби затаврувати орендарів млинів та корчем у польських володіннях (він забуває про росіян) – цих експлуататорів народу, які проникають у всі села. На Волині їх 270 967 чоловік, тобто восьма частина населення; на багатьох сторінках описується паразитичний спосіб їх існування, успадкований від поляків. Тут же додано, що вони зосередили у своїх руках торгівлю деревиною, бездумно вирубують ліси, опанували пункти сплаву та постачання всіх парових заводів і залізниць. 7 жовтня 1881 р. Олександр III, який заступив батька, убитого 1 березня, занотовує на полях: “Бажано вирішити це питання якнайшвидше”. В цей час у Києві діє єврейське еміграційне товариство, яке друкує на івриті та по-російськи анкети для бажаючих виїхати до Америки⁶².

Невдовзі сягає апогею антисемітська кампанія у Санкт-Петербурзі, де приймаються “травневі укази” 1882 року. Хоч їх і неможливо провести в життя, вони інспірують розгул, натхненником якого виступали обер-прокурор Синоду Побєдоносцев, радник нового царя, та міністр внутрішніх справ Микола Ігнат'єв. Віднині євреям заборонено селитися в сільській місцевості (це не стосується тих, що вже там мешкають), вони можуть проживати лише в містах. Мета – перегрупувати єврейське населення, перетворивши містечка на гетто. Аби розірвати контакти євреїв з сільськими поміщиками, указом від 3 травня 1882 р. встановлено, що оренда помешкань дозволяється лише у містах. Підготовлено спеціальні типові формуляри для росіян, які купували маєтки: вони зобов'язувались не продавати, не заставляти, не орендувати, не віддавати землю в управління ні полякам, ні євреям, хоча одні й другі були там потрібні, бо на виконання цих функцій ніхто інший не надавався. Навіть багаті селяни здавали землю в оренду євреям, а польські поміщики і надалі укладали з ними протизаконні угоди, що приносили вигоду⁶³.

⁶² Звіт волинського губернатора за 1880 р. і помітка імператора (*Там само*, оп. 534, спр. 281). Така ж тональність у подільського губернатора (*Там само*, спр. 283), який, окрім того, підкреслює, що всі євреї уникають призову на рекрутську службу, калічачи себе. Про еміграцію євреїв з України див.: Delmaire J.M. *De Hibbat-Zion au sionisme*, thèse d'Etat. – Strasbourg, 1986.

⁶³ ЦДІАУК, оп. 535, спр. 353: розслідування і листування про євреїв-орендарів землі, 1882 р.

Відтак, ситуація щодалі більше виходила з-під контролю влади. Первісний намір витіснити поляків з великих землеволодінь наштовхнувся на масові порушення закону, боротися з якими виявилось тим складніше, що покупці-росіяни теж були зацікавлені обійти їх. Констатуючи “незначність” площ, придбаних росіянами протягом 1879-1882 років на Поділлі (16 317 дес.), губернатор повторював, що орендування стає дедалі прибутковішим. Маєтки, де господарювали не безпосередні власники (росіяни чи поляки), складали п'яту частину поміщицьких володінь, а головні орендарі, євреї, платили від 2,60 до 7 руб. за десятину, роздаючи в суборенди безземельним чи малоземельним селянам і заробляючи вдвічі більше⁶⁴.

Деякі випадки притягнення до відповідальності свідчать скоріше про розгубленість, ніж про систематичну політику. 12 січня 1882 р. позбавлено повноважень одного послужливого нотаріуса з Ковеля. Цього ж дня волинський губернатор повідомляє генерал-губернатору, що польський поміщик Пжецецький використав підставну особу, росіянина Дідковського, при купівлі в 1877 р. с. Швабів від Юлії Пйотровської. Дозвіл брав росіянин, і тепер його відібрано⁶⁵.

Таке переплетення великого проекту з безсиллям щодо глобального вирішення проблеми не влаштувало енергійного генерал-губернатора О.Р. Дрентельна, який на 1881-1888 роки узяв у свої руки три губернії, а до того, у 1878-1880 рр. очолював жандармів III відділення, тобто був шефом царської поліції*.

Зібравши точні відомості, Дрентельн приступив до написання “Записки про поземельну власність у південно-західних губерніях”, яку надіслав міністрові внутрішніх справ, додавши спростування з приводу порушення законів 1863-1865 років та план відповідних дій. 11-18 грудня 1884 р. Комітет міністрів обговорив це питання. Дисонансом звучав лише один голос – міністра закордонних справ, який, споглядаючи події дещо збоку, зауважив,

⁶⁴ Там само, оп. 536, спр. 266. Див. також: Шигарин Н.Д. *Что нужно для нашего сближения с поляками?* – К., 1881. Боротьба за захоплення землі завжди залишалася замаскованою, офіційні статистичні матеріали ніколи не відображали цю жорстоку, хоч і приховану боротьбу між народами імперії. Її марно шукати й у таких виданнях, як: Ершов Г. *Распределение поземельной собственности в 49 губерниях европейской России в 1877-1878 гг. // Статистический временник Российской империи.* – 3 серия, т. 10. – СПб., 1886.

⁶⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 605, спр. 4, 13.

* Жандармерія [прим. редактора].

що не вірить у дієвість нових репресивних заходів проти населення, провина якого не зовсім зрозуміла. Боротьба проти передачі землі в оренду могла, на його думку, хіба й надалі підривати довіру, завдаючи більше шкоди, ніж користі. Він виступив і проти головної ідеї Дрентельна, котра полягала у створенні спеціальної комісії для виявлення спірних випадків по повітах. Навіщо ж у такий спосіб зізнаватися, що впродовж 20 років держава була безсилою, говорить міністр, коли треба всього-навсього застосувати існуюче й цілком достатнє законодавство? Цим він прямо викривав інертність царської адміністрації та очевидну правову неспроможність проекту Дрентельна. Якщо й потрібен примус, то міністр закордонних справ охоче застосував би його до німців, котрих на Волині стає дедалі більше. В “Журналі Комітету міністрів” знаходимо написану у різких тонах сторінку, спрямовану проти їхньої колонізації [виділено в оригіналі – Д.Б.].

Побачивши такі нападки на проект свого протеже, старий Д.О.Толстой, тепер міністр внутрішніх справ, просить Дрентельна приїхати з Києва на 12 грудня 1884 р. для участі в його обговоренні Комітетом. Аеропаг, замилуваний у всьому репресивному, приймає цей указ; 27 грудня 1884 р. його затверджено Олександром III⁶⁶.

Головна мета полягала в тому, щоб примусити поляків до продажу землі, розірвавши довгострокові оренди та застави. У 9 західних губерніях оренди були обмежені 12 роками, а застави – десятьма.

Російська преса пророкувала наближення перемоги. “Неделя” торжествувала: врешті-решт на заході продаватимуться великі площі землі, яка дедалі дорожчає у зв’язку з розвитком залізниць. “Новое время” публікує цифри Дрентельна про фіктивні операції на південному заході, в котрих брали участь і росіяни-патріоти: 84 особи дали полякам змогу придбати 34 988 дес., а 123 особи допомогли євреям купити 71 080 десятин⁶⁷. У випуску за 13 січня 1885 р. “Киевлянин” смакує формулювання указу від 27 грудня, де цар прямо висловив побажання “плідного розвитку й значного поширення російського землеволодіння” на заході імперії. Найбільше газета раділа з положення про ліквідацію впродовж року через суд маєтностей порушників указу. Редактор Піхно невтомно твердив, що це змусить задуматися “прихильників польської тенденції” і доведе “непохитність національної політики росіян”. Трохи тіні на ентузіазм кинула київська “Заря” (видавалась з 1880 р.). 6 лютого 1885 р. тут писалося, що згаданий

⁶⁶ Там само, оп. 607, спр. 1: друкований уривок з “Журналу Комітету міністрів” за 11-18 грудня 1884 і 2 січня 1885 р. та листування Толстого і Дрентельна 1884-1888 років.

⁶⁷ Повідомляє *Kraj*, 1885, № 4. – С. 3; № 7. – С. 4.

указ, не маючи зворотної дії, на жаль, не враховує вже укладені контракти й застави. Між двома російськими газетами розгорілася полеміка⁶⁸.

Високопоставлені російські чиновники також були незгодні з запровадженням указу, незважаючи на додаткові роз'яснення, прийняті 26 січня 1885 р. Сенатом за підказкою Дрентельна, де передбачалося анулювати чи переглянути всі видані раніше дозволи на купівлю. Як це все належало розуміти? Толстой марно намагається довести резонансність такої ідеї, запевняючи Дрентельна у підтримці, бо віленський генерал-губернатор Коганов – ймовірно, із заздності до свого ініціативного київського колеги – вибрав зневажливий тон і, схоже, не квапиться проводити передбачену перевірку. 18 березня 1885 р. Дрентельн спонукає його до цього, додаючи, що можна зараз переглянути й дозволи на влаштування, видані чеським і німецьким колоністам. Відповідь звучала розв'язно: Коганов відписав, що польські справи він завжди вирішуватиме без Санкт-Петербурга (обурений знак оклику Дрентельна на полі) і що загалом він мало вірить у цей указ: “Він ніколи не досягне своєї мети і не допоможе уникнути непорозумінь”⁶⁹.

Дрентельн не очікував такого ставлення до дорогого йому проекту, тому знову звертається до Толстого. На його думку, варто було б обміркувати в душі “Киевлянина” яку-небудь крупномасштабну операцію *à la* Бібіков для денонсації незворотності закону. Це дало б можливість оголосити недійсними всі угоди про землю, укладені поляками, євреями, німцями, чехами і навіть росіянами, починаючи з 1865 р., дійсними ж визнати лише ті, які уклалися росіянами і не викликають підозри.

Яким же було його розчарування, коли з відповіді Толстого він зрозумів, що йому не стати Бібіковим другої половини століття. Міністр опустил руки і визнав, що указ і роз'яснення не надаються для виконання. Коганов, своєю чергою, писав, що наступ на зарубіжних колоністів викличе дипломатичні ускладнення, перевірити ж усю масу дозволів на купівлю землі в минулому абсолютно нереально. Губернатори північно-західних губерній, як і їхні південно-західні колеги, видали їх надто багато у формі винятків [і одержали стільки ж хабарів – Д.Б.], тому згадана перевірка може сприйматись як спрямована персонально проти них, підкреслював віленський генерал-губернатор⁷⁰.

Відтак міністр внутрішніх справ просив контролювати принаймні нові купівлі і ще раз надіслав друкований зразок дозволу, дійсний для всіх

⁶⁸ “Киевлянин” і “Заря”, січень-лютий 1885 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 607, спр. 2.

⁶⁹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 607, спр. 1.

⁷⁰ Там само, Толстой Дрентельну, 19 травня 1885 р.

західних регіонів, а також зразок зобов'язання покупців не перепродувати землю полякам і євреям, не віддавати її в оренду тощо. 13 грудня 1885 р. Коганов дозволяє собі зухвало інформувати Дрентельна, що не вважає за необхідне запроваджувати у своїх губерніях положення Сенату, “котрі могли б здатися чимось новим”(!), і що він обмежився проханням до губернаторів повідомити, які пункти указу від 27 грудня 1884 р. ті бажали б узяти під свої контроль.

Проте Дрентельн не відступив і згодом таки домігся свого, застосувавши указ у трьох власних губерніях, де протягом 1885 р. завзяті губернатори виявили нові численні докази єврейсько-польського зговору та диявольські обхідні маневри поляків стосовно закону. Так, 21 червня 1885 р. волинський губернатор надіслав матеріали розслідування, проведеного ковельським справником, який виявив у своєму повіті 14 поміщиків-махінаторів. Одні (серед них багато жінок) передали свої маєтки “орендарям” на 36 років, причому орендна плата була вочевидь заниженою, що викликало підозру про таємні домовленості; інші, поляки з Галичини й Конгресового Королівства, зловживаючи авторитетом свого австрійського та німецького підданства, дійшли згоди з тутешніми поляками, які хотіли продати або віддати землю в оренду⁷¹. Такі випадки підсилювали впертий намір генерал-губернатора розкрити всі допущені в минулому оборудки. Він раз у раз повторює думку про необхідність створити повсюди Комісії для розслідування зловживань, обгрунтувавши її у довгій доповідній записці Толстому від 26 січня 1886 року.

Тим часом у Комітеті міністрів зростає вплив Коганова. Той постійно наполягає на потребі в першу чергу захистити інтереси росіян, котрі вже оселились на західних теренах і можуть опинитися у безвихідному становищі, якщо їм заборонити брати управителями чи наймати поляків та євреїв. Притримавши проект Дрентельна, Толстой подав його міністру юстиції і царю лише в серпні, зате з березня навіть почав переконувати генерал-губернатора південно-західних губерній визнати слушність міркувань Коганова. Краще знову дозволити зловживання і дати землевласникам 12-річний перехідний строк, який “допоможе” російським поміщикам, що перебувають у “тяжкому” становищі. Вигнання єврейських та польських орендарів викличе небажане засилля німців⁷².

Проте 22 вересня 1886 р. Дрентельн знову захищає свою ідею про тотальну ревізію всіх укладених угод та орендних контрактів. Тож через

⁷¹ Там само, спр. 48: волинський губернатор Дрентельну, 21 червня 1885 р.

⁷² Там само, оп. 607, спр. 1: Толстой Дрентельну, 27 березня і 11 серпня 1886 р.

два роки після прийняття указу, протягом яких нічого так і не вдалося здійснити, Олександр III, підтримуючи думку Комітету міністрів, прийняв рішення, що відображає всю неспроможність і нерішучість міністрів. Віднині віленський і київський генерал-губернатори отримували право (як і губернатори) вирішувати, що вважати зловживанням. Надсилаючи 1 листопада 1886 р. видрукований з цього приводу указ Дрентельну, Толстой прагнув уникнути втручання уряду. 2 грудня він роз'яснює, що будь-який дозвіл на купівлю землі та оренду, отриманий росіянином чи кимось іншим до 27 грудня 1884 р., може бути анульований; продовження його дії залежить виключно від губернаторів та генерал-губернаторів. Це означало, що сваволі генерал-губернаторів розв'язували руки.

Отже, київський генерал-губернатор отримав змогу розгорнути широку діяльність комісій по викриттю зловживань, котрі у Києві одержали назву *особые столы* Третього, тобто жандармського, відділення. Роками, до початку 1900-х і навіть пізніше, цей орган вів настільки ж активну, наскільки малоплідну діяльність. Починаючи з 1885-1886 років накопичується величезна кількість справ, присвячених переважно аналізу угод про єврейські оренди з метою виявлення порушень⁷³, проте досить швидко стає очевидним: заборонити зловживання неможливо, бо їх зовсім просто приховати. Невдовзі роль комісій обмежилась до якогось невизначеного контролю, а по суті – до залякування. Звіти губернаторів за 1887 р. підтвердили наслідок: гора породила мишу. Щоправда, Дрентельн здобув репутацію непоступливого шефа. У січні й травні 1887 р. мінський та могильовський губернатори з Білорусі звернулися до нього за порадою з приводу цієї чудової, на їхню думку, ідеї. Але його канцелярія змогла хіба безславно повідомити, що вдалося поставити перед судом “тільки” 30 поміщиків. Міністр внутрішніх справ, зі свого боку, визнавав, що і в північно-західних губерніях Коганов не досяг більшого: з 86 поміщиків-порушників, виявлених у 6 губерніях, мало хто став перед судом, бо, завчено твердячи про “ліквідацію польсько-єврейської переваги і посилення російського елемента”, всі розуміли, що конфіскації призведуть до розорення надто багатьох росіян. Покарання визнавалося “не адекватним порушенню”, тож ішлося передовсім про психологічний наступ, посилення терору, відповіддю на який ставало розповсюдження махінацій⁷⁴.

⁷³ Стоси справ такого змісту зберігаються у фондї 742, в описах 605-613.

⁷⁴ Там само, оп. 542, спр. 100; річний звіт подільського губернатора царю за 1887 р. про терор див.: Bobrowski T. *Op. cit.* – S. 512.

Підсумок здобутків наприкінці століття

Ідею, яка дала новий імпульс поширенню російського землеволодіння в західних губерніях, висунув міністр внутрішніх справ. 9 грудня 1887 р., стомившись фіксувати незмінну перевагу поляків в Україні, він звернувся до Дрентельна з запитом про його ставлення до певного методу, котрий на цей раз міг би виявитися дуже плідним. Міністр хотів би дізнатися, як підкреслює позірно відсторонена тональність його листа, чи пожиттєве володіння польським маєтком здається генерал-губернаторові “нормальним” і чи воно “відповідає бажанню уряду розширити російські володіння в регіоні”. Дрентельн з радістю осідлав запропонованого коня. Він відповів, що не тільки “необхідно й корисно” змінити закони в цій царині, але варто **модифікувати законодавство про спадщини й заповіти**⁷⁵. Щоправда, йому не вдалося дочекатися реалізації цієї блискучої ідеї: на військовому огляді внаслідок апоплексичного удару він упав з коня і 15 липня 1888 р. помер.

Перш ніж простежити втілення цієї ідеї його наступником О.П. Ігнат'євим [не плутати з М.П. Ігнат'євим, колишнім міністром внутрішніх справ – Д.Б.], варто згадати про ще один важливий захід. Як відомо, царювання Олександра III було ознаменоване численними ініціативами, спрямованими на зміцнення престижу російського дворянства – оплоту царизму проти піднесення революційного руху, анархізму, соціалізму тощо. Зберегти дворянську спадщину тоді, коли від сокири нуворишів гинуло стільки “вишневих садів”, що переходили в їхню власність, стало першочерговою турботою влади⁷⁶. Одним з найважливіших рішень, спрямованих на призупинення продажу маєтків у Росії, стало створення за царським рескриптом 21 квітня 1885 р. Дворянського земельного банку з капіталом 100 млн. руб., тісно пов'язаного з Міністерством фінансів. Вважаючи ставлення приватних банків нарівні сприятливим як до польських поміщиків, так і росіян, віленський генерал-губернатор Коганов 31 травня звернувся до міністра внутрішніх справ з пропозицією, щоб новий банківський заклад не надавав позик особам, “які не мають права купувати землю”

⁷⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 607, спр. 1: Дрентельн Толстому, 5 січня 1888 р.

⁷⁶ “Вишневый сад” Чехова написаний 1904 р., але “Лес” Островського, створений про те саме, датується 1870 р., а в 1880 р. С.Н. Терпигоров (псевдонім С.Атава) пише серію драм під назвою “Зубожіння”. У всіх цих творах розвивається ідея мрійливих і благородних дворян – спадкоємців “зайвих людей” Тургенева, нездатних протистояти владі грошей. Розорень справді траплялося багато, але дворянство як панівний клас доти ніколи не було так зухвало упривілейованим. Це прекрасно показано в американській праці: Becker S. *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*. – Northern Illinois: U.P., 1985. – 259 р.

(невдовзі цей евфемізм набуде розвитку). Коганов висловлював радість з приводу того, що вжито заходів проти зубожіння дворянства, яке отримало змогу облаштуватись у маєтках і тим самим краще служити батьківщині. Але він не бажав би, щоб це саме поширилося на польську шляхту, сприяючи її процвітання, оскільки мета всіх попередніх кроків полягала в “знищенні верховенства польського елемента серед великих землевласників”. Надання їм кредитів Дворянським банком могло б “паралізувати” всю акцію. Тож варто підтримувати лише росіян, а на західних теренах надавати кредити тільки новоприбулим.

Простота задуму дуже сподобалась цареві, і 25 вересня 1885 р. він затвердив його. 24 жовтня керівництво Дворянського банку інформувало київського генерал-губернатора, що позики надаватимуться лише після пред’явлення документа на право купівлі землі у західних губерніях⁷⁷.

Однак польська шляхта, навіть поставлена під постійний контроль, переслідувана причіпками й ослаблена втратою великого числа своєї співбратії, все ще зберігала багато фінансових можливостей протистояти. Корсет обмежень, який на неї натягали, викликав адекватні реакції в поведінці. Ми ще повернемося до способу її життя та ідеології, що з нього випливали. Тут же відзначимо, що за умов політики, де кожна десятина ґрунту стає економічною, національною і майже містичною ставкою, не можна було уникнути еґоїстичних конвульсій, властивих кожній пригніченій спільноті. Роман Рогінський, автор “Щоденників Романа”, розповідає про труднощі при звичаєння, звідані тими, хто, як і він, повернувся з Сибіру по амністії Олександра III через 20 років після повстання, коли родинний маєток – якщо, звичайно, його не було конфісковано – був уже поділений між спадкоємцями. Перед власником паспорта зі штемпелем “колишній повстанець” або “колишній засланий на каторгу” закривалося багато дверей. Автор згаданих щоденників зміг знайти роботу – гірка іронія долі! – тільки в маєтку свого колишнього сибірського тюремника, генерала фон Ностіца, що той придбав в Україні.

Такі ситуації викликали бурхливу радість в русифікаторській пресі. *Kraj* без коментарів, як мовчазний докір своїм польським читачам, передрукував статтю з російської газети “Вольнь”:

“Споглядаючи гордовито-пихату поставу, зсунуті на вухо шапки, фанфаронський вигляд, якого намагаються прибрати поляки, що повертаються сюди після маніфесту від 15 травня 1883 р., не можна не помітити їхнього

⁷⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 605, спр. 59: лист Коганова і Дворянського земельного банку до Дрентельна.

розрахунку на реакцію громадської думки. Але як гірко вони розчарувались! Їхні родичі виявляли очевидне незадоволення від несподіваного повернення співспадкоємців і намагалися відсторонити їх за допомогою різних адвокатів... У них не залишилося й тіні надії отримати бодай якісь окрушини батьківської спадщини, і вони почали шанобливо згадувати той далекий і холодний, але привітний і багатий Сибір. Дехто поквапився туди повернутися. Ті, що залишилися тут, втратили мужність. Вони шукають будь-якого заняття, а не знаходячи – плекають надію на можливість утекти подалі від батьківщини, котра їх так жорстоко розчарувала⁷⁸.

Серед росіян, які облаштувалися в Україні, мало хто переймався містичним почуттям покладеної на них національної місії, для здійснення якої треба працювати саме на землі. Генерал-губернатор, як на його думку, отримував надто рідко листи співвітчизників з підтримкою або виявом нетерпіння щодо розширення присутності росіян-землевласників у тому чи іншому повіті. Для прикладу він наводить зразок листа такого змісту від волинського поміщика, який 28 грудня 1887 р. нарікав, що після 1865 р. в Луцькому повіті куплено тільки 27 польських маєтків. Разом з тими, що з'явилися тут ще раніше, це складало 68 російських володінь проти 181 польського. Водночас дописувач картає надмірну привабливість легкого життя в столицях, яке можна вести завдяки прибуткам від оренди: 115 польських поміщиків живуть у своїх маєтках, але цей приклад наслідує тільки 19 росіян, підкреслював він⁷⁹.

Така заклопотаність знаходить природний відгук у річних звітах губернаторів царю. Так, подільського губернатора не задовольняє чисельна перевага росіян у його губернії станом на 1888 р.: серед 3 698 поміщиків – усього 1450 поляків. У губернії, яку цар називав “садом Росії”, губернатора більше непокоять розміри маєтків, ніж їх чисельність. Із загальної площі приватних земель (1 875 538 дес.) у власності поляків перебуває 1 068 962 дес., або 57%, тобто їм належать найбільші, престижні маєтки. Середня ж площа польського володіння на Поділлі становить 757 дес. проти 358 російського. Потуги губернатора подати як російську колонізацію селянські наділи, викуплені після 1882 р. завдяки Селянському земельному банкові, виглядають сміховинно, бо на 1887 р. ці землі нараховували загалом

⁷⁸ *Kraj*, 1885, № 50. – С. 14.

⁷⁹ ЦДАУК, ф. 442, оп. 607, спр. 1. Цей приклад показує, що 66 шляхтичів-поляків жило поза своїми маєтками, що є певним свідченням росту заможності.

16 тис., а на 1888 р. – 2 376 дес., вже не беручи до уваги того, що “малороси” стали “росіянами” лише завдяки облудному пересмикуванню. Звіт завершується звичним висновком: “що ж до польського питання і латино-польської пропаганди, то жодної зміни на краще не помічається... найгірше становище склалося у поземельній перевазі, котра далека від того, щоб змінитися...”⁸⁰.

У польській спільноті, принаймні серед тих, кого не заторкнули утиски, жила прихована зверхність господарів до озлобленої неповороткості росіян: їх завжди вважали “незваними гостями”, “покупцями маєтків”, бо ж “немисливо було присвоїти їм добре ім’я зем’янина”. Замість того, щоб поводити себе як личить завойовникам, росіяни запобігали ласки тих, кого мріяли вигнати, зваблені традицією витонченості й упевненості, яку давали полякам чотири століття зв’язку з землею. “Вони самі, – згадує Вацлав Подгорський, – робили все, щоб потрапити в наше коло. І вели себе там, як собаки на чужому дворі”. Цей же мемуарист вважає, що дистанціювання щодо росіян було виявом патріотизму, і цим вони відрізнялися від афішованої догідливості польських землевласників Галичини по відношенню до Відня⁸¹. Але це – спроба прикраси *a posteriori*, бо поляки аж ніяк не зневажали ту свободу, що панувала в Галичині (вони охоче посилають дітей вчитися до Кракова чи самі їздять туди бенкетувати), а повністю уникнути догідливого ставлення до росіян було просто неможливо. Тож насправді, попри взаємну зневагу російських і польських поміщиків, понад усю гіркоту патріотично-культурного плану, їх дедалі більше об’єднував у єдине ціле матеріальний інтерес. Ще задовго до “священного союзу” перед загрозою селянських і революційних заворушень 1905-1906 років росіяни і поляки починають спілкуватись у рамках сільськогосподарських товариств, які розцвітають впродовж 1880-х. І хоча на чолі цих товариств обов’язково стоять росіяни, фіксуємо навіть спроби спільного шукання більших можливостей одержання кредитів. Заборгованість як однієї, так і другої сторін була страшенною, незважаючи на Дворянський банк. У числах 16, 19 і 21 “Киевлянина” публікується проект (нереальний, зате дуже прикметний) створення Товариства взаємного кредиту в Києві, доступного для всіх південно-західних поміщиків “без різниці становища і походження”. В газеті *Kraj* Ігнацій Лиховський

⁸⁰ Там само, оп. 542, спр. 100.

⁸¹ Podhorski W. *Ziemiaństwo na Ukrainie*. – Kraków, Biblioteka Jagiellońska, машинопис. № 9131. – S. 24, 69-70. Див. також: Grocholska-Brzozowska X. *Pamiętniki*. – Kraków.

підкреслює, що такий банк дав би змогу уникнути дальшого банкрутства, бо приватні банки мають великі прибутки, беручи по 15-20% і “набиваючи свої кишені без жодних докорів сумління”⁸².

Щодо росіян, то боротьба за захоплення приватних земель постійно залишалась у центрі їх політичних та адміністративних інтересів. Для влади це перетворилось на маніакальну ідею, підштовхуючи до використання кожної нагоди викриття “заговору” чи “польської інтриги”, аби зручніше скеровувати своїх пішаків. Так, у 1887 р. К. Побєдоносцев радить Олександрові III простежити за тим, щоб обмежилась кількість поляків, які купують маєтки у Смоленській губернії. Хоча це й російська губернія, яка не підпала під заборону, однак близькість до розділених частин Польщі робить її дуже привабливою для поляків. Як приклад нового способу обійти заборону купівлі землі в західних губерніях згадується придбання маєтку Борек батьком Вацлава Ледницького, відомого московського адвоката. Присутність поляків у Катинському лісі неподалік верхів’їв Дніпра підозріло нагадує царському радникові польське просування XVI-XVII століть⁸³.

Проте це – лише мала деталь, супровідний фон у порівнянні з діяльністю генерал-губернатора південно-західних губерній протягом 1889-1897 років. Одразу після свого призначення О.П. Ігнат’єв вирішив піти далі за Дрентельна і наказав трьом губернаторам скласти підсумкову відомість щодо стану польських землеволодінь в Україні. Цей документ дає істориком надзвичайно цінне свідчення про польські землі за станом на 1890 рік і становить (навіть пам’ятаючи, що це – лише проміжний етап, оскільки йшлося про наступне скорочення площ) для нас щось на зразок *Who’s who* серед українських поляків того часу, бо аж до 1914 р. повнішого документа вже не буде. Відомість достовірна. Вона спирається на податкові реєстри і укладена за єдиним зразком по всіх трьох губерніях. У ній вказані ім’я (або ж імена, якщо володіння нероздільне) землевласника, назва маєтку і сіл, що до нього входять, а також його розмір з виділенням орної землі, лісів і перелогів⁸⁴.

⁸² *Kraj*, 1891, № 7. – С. 1.

⁸³ *Письма К.П.Победоносцева к Александру III.* – М., 1926, т. 2. – С. 154; *Lednicki W. Pamiętniki.* – London, 1963. – С. 17-18.

⁸⁴ *О числе именей, принадлежащих лицам польского происхождения в Юго-Западном крае:* ЦДАУК, ф. 442, оп. 611, спр. 217 (25 листопада 1890 р.). Ми скопіювали цей документ і невдовзі після комп’ютерної обробки опублікуємо з покажчиками й картами. За точністю

Отже, на той час нараховувалось загалом 3 386 польських маєтків, що розподілялися за губерніями так:

Київщина	837,	або	24,71 %
Поділля	1 257,	або	37,12 %
Волинь	1 292,	або	38,15 %

У межах однієї і тієї самої губернії густина польських маєтків досить неоднакова, що показано на схемі А.

Ці дані є показовими щодо чисельності землевласників на тлі мільйонів українців та мільйона євреїв.

Поземельна частка цієї групи обернено пропорційна її кількості. Відомість таких пропорцій не фіксує, але їх легко встановити, підрахувавши площі польських володінь за повітами, що ми й зробили у схемі Б.

Географічний розподіл площ згаданих володінь показано на карті В.

Загальна площа польських маєтків у трьох губерніях становила на вказаний час 3 078 278 десятин. До проведення порівняльної класифікації, яка вимагатиме додаткових зусиль, попередньо констатуємо великі регіональні розбіжності. Так, у Васильківському повіті, який займає у Київській губернії останній рядок, нараховуючи всього 11 землевласників, більшість землі сконцентрована в руках однієї родини – Браницьких. Рівненський повіт на Волині, перший за кількістю належної полякам площі, завдячує цим рангом лише невеликому числу родин, як Плятери, Радзивили, Любомирські, Стецькі, Урбанські, Янковські, Рибчинські, Понінські, Прушинські, Малинські, Зеленські, чії маєтки, розміщені переважно в лісовій зоні, нерідко перевищували 10 тис. десятин. Цікаво поглянути на розміри маєтків по губерніях, виділяючи великі польські латифундії:

і вичерпністю даних перелік значно корисніший порівняно з анекдотичними й неповними даними в: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Т. 1. – Brody, 1913; Żychliński T. *Złota księga szlachty polskiej*. – Т. I-XXXI. – Poznań, 1879-1908. Втім, є докладніші переліки по губерніях, де польська шляхта подана разом з російським дворянством: *Список населенных мест Киевской губернии*. – К., 1906; *Список дворян Киевской губернии*. – К., 1906; Гульдман В.К. *Поместное землевладение в Подольской губернии*. – Каменец, 1903; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии*. – Каменец, 1887; *Список дворян Вольнской губернии*. – Житомир, 1905; *Список землевладельцев и арендаторов Вольнской губернии*. – Житомир, 1913; *Список населенных мест Вольнской губернии*. – Житомир, 1906.

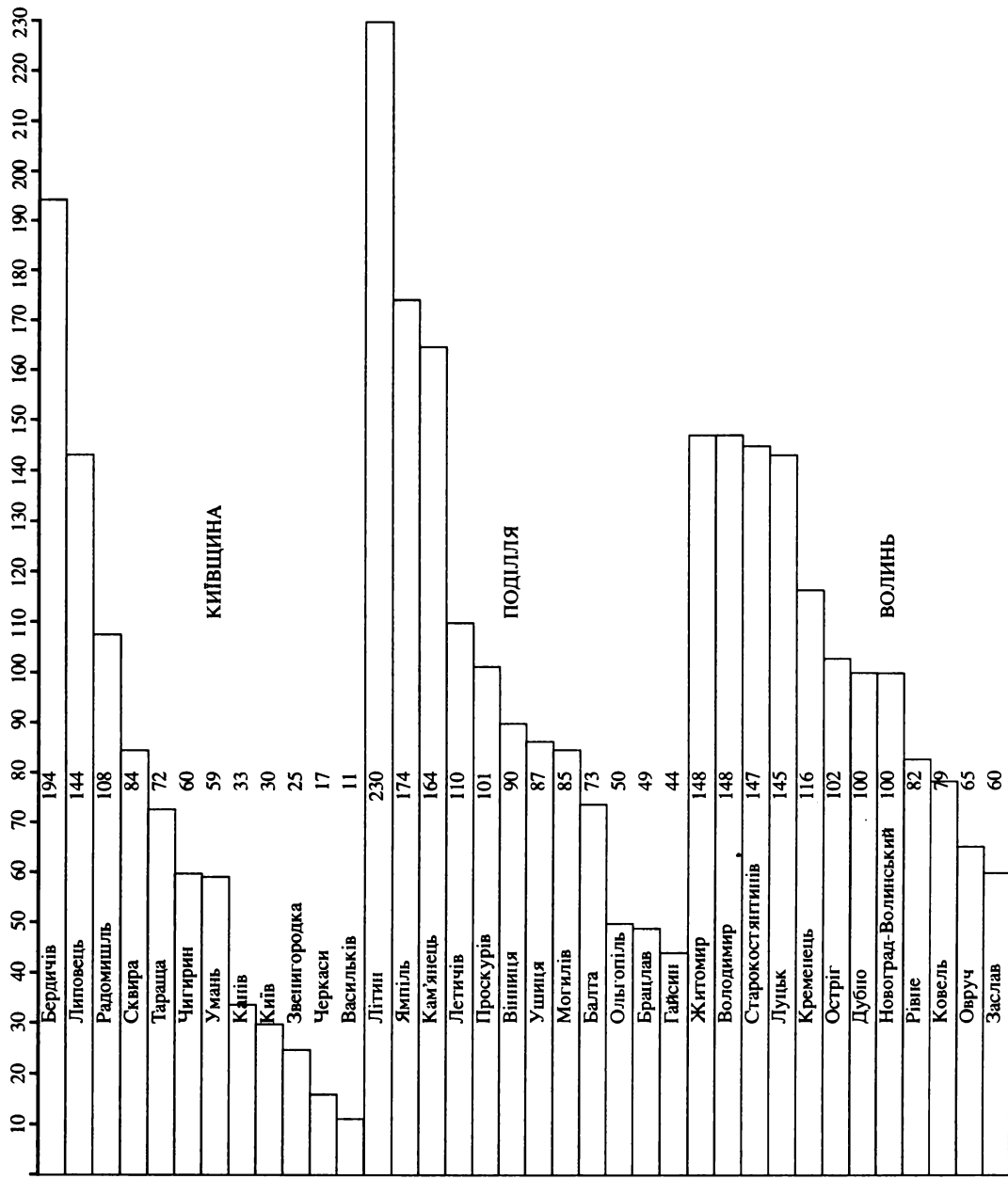


СХЕМА А. Кількість польських маєтків до повітах на 1890 р.

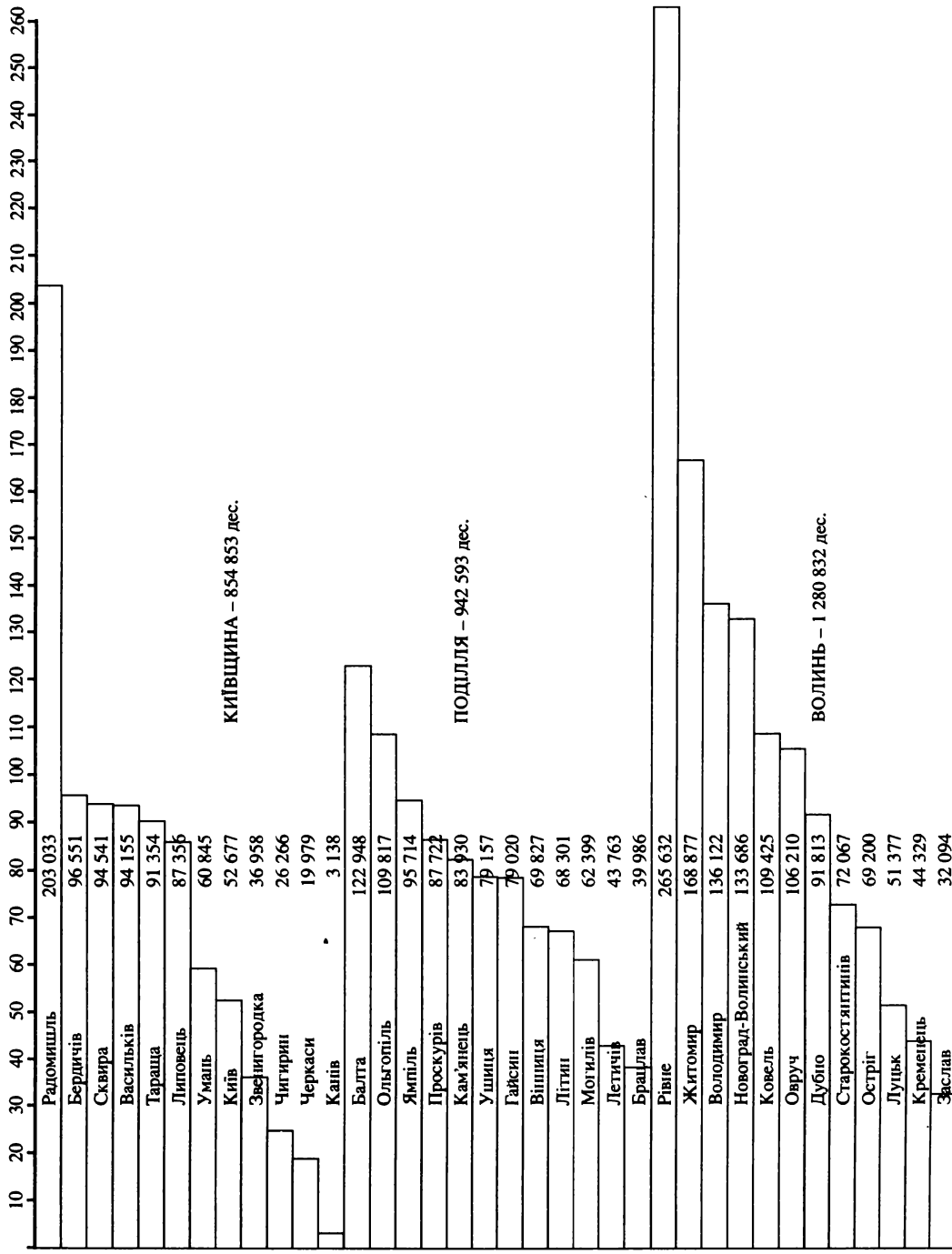
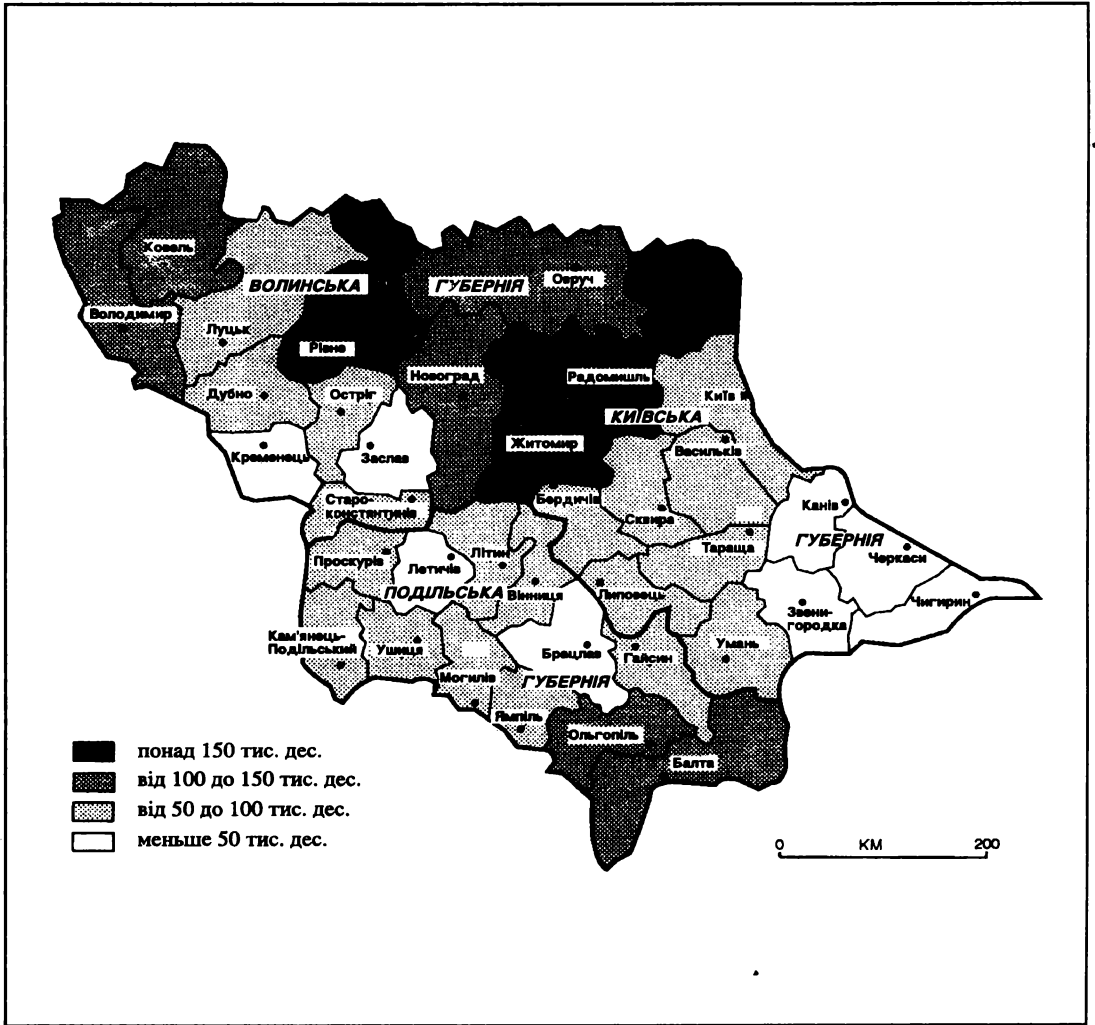


СХЕМА Б. Площа польських маєтків на 1890 р. (у тисячах десятин)



Розділ польських приватних землеволодінь за повітами на 1890 р.

Площа польських маєтків по губерніях (в десятинах) на 1890 р.

	Київщи- на	Поділля	Волинь	РАЗОМ	
менше 100	176	377	181	734	(21,68%)
від 100 до 200	91	148	204	443	
від 200 до 300	58	99	130	287	
від 300 до 400	56	74	105	235	1175 (34,70%)
від 400 до 500	52	73	85	210	
від 500 до 600	43	61	73	177	
від 600 до 700	56	49	60	165	
від 700 до 800	39	47	44	130	677 (19,80%)
від 800 до 900	31	45	42	118	
від 900 до 1000	29	30	28	87	
від 1000 до 2000	132	155	192	479	
від 2000 до 3000	33	41	63	137	717 (21,08%)
від 3000 до 4000	14	23	29	66	
від 4000 до 5000	4	15	16	35	
від 5000 до 10000	11	16	24	51	
від 10000 до 15000	6	3	10	19	
від 15000 до 20000	1	1	2	4	83 (2,45%)
від 20000 до 25000	-	-	1	1	
від 25000 до 30000	4	-	2	6	
від 30000 до 80000	1	-	1	2	
	837	1257	1292	3386	(100%)

Простіший розподіл за групами дає змогу одержати такі цифри:

від 0 до 300 дес.:	1 464 маєтки, або	43,24%	польських маєткових земель
від 300 до 1 тис. дес.	1 122 маєтки, або	34,14%	землі
від 1 тис. і більше	800 маєтків, або	23,62%	землі

Зауважимо, що маєтків, менших за 100 десятин, небагато порівняно з рештою – 734, тоді як кількість маєтків, що перевищують 1 тис. дес., досить значна – 800.

Наприкінці січня 1891 р., озброївшись наведеними даними, що засвідчували масштаби передбачуваної роботи, О.П. Ігнат'єв вирушив до Санкт-Петербурга для участі в засіданні Комітету міністрів. На порядку денному стояло обговорення проекту, що його Толстой запропонував Дрентельну ще два роки тому: про заборону передачі землі в довічне користування – засобу уникнути обов'язкового продажу маєтку росіянам на випадок розорення. Смерть Дрентельна, заміна Толстого на Дурново у Міністерстві внутрішніх справ і, зокрема, нерішучість Сенату надовго затримали справу. Спочатку Сенат не бачив нічого незвичного в пожиттєвій ренті, але Дурново наполягав, підкреслюючи, що “це може вступити в суперечність з поглядами уряду на польське землеволодіння”. Тож Сенат слухняно проголосив пожиттєві надання такими, що суперечать законодавчим актам від 10 грудня 1865 та 27 грудня 1884 року⁸⁵.

Не забуваючи про наміри свого попередника, Ігнат'єв не обмежився схваленням даного заходу, котрий призвів до нової хвилі примусового продажу землі росіянам, а й далі працював над його розширенням, прагнучи максимально обмежити право передачі землі в спадок за заповітом.

Йому з усіх сил допомагала російська преса під претекстом, що земства вводити неможливо, доки російське землеволодіння не досягне бажаного рівня. На думку “Нового Времени” і “Вольни”, створення земств привабляло б російських поміщиків у губернії, де й досі панують польські та єврейські орендарі, а росіян найже немає. Щоб домогтися влади на місцях, переданої новими земствами дворянству в 1889 р., “Киевлянин”, не вагаючись, фальсифікує навіть число землеволодінь: оскільки на Київщині є всього 630 польських маєтків, заявляє газета, то цілком можливо запровадити земства відразу⁸⁶.

Підштовхнутий цими фантазіями – синдром постійної ненаситності, – Ігнат'єв 2 травня 1891 р. виходить на Дурново з першою пропозицією. Обурюючись тим, що “населення польського походження, кількісно відносно незначне, складає завдяки своєму поземельному становищу, своїй

⁸⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 620, спр. 404: *Положение дела*, 11 грудня 1890 р. і лист голови Ради міністрів до О.П.Ігнат'єва від 18 січня 1891 р.

⁸⁶ *Kraj*, 1891, №4. – S. 19; № 30. – S. 9. Варто нагадати, що указ від 12 липня 1889 р. про створення в земствах дворянської посади земського начальника суттєво підсилював владу землевласників. У відомій американській праці, написаній на підставі річних губернаторських звітів за 1894-1914 рр., показано, як багато для російських поміщиків важило введення земств у цих губерніях. Намагання применшити або навіть приховати польські впливи були безрезультатними: Weeks T. *The National World of Imperial Russia: Policy in the Kingdom of Poland and Western Provinces 1894-1914*. – Berkeley, 1992, зокрема розд. IV: *The Western Zemstvo Project*.

солідарності і патріотичним традиціям силу, яка паралізує всі починання уряду, спрямовані на русифікацію краю”, і не сумніваючись, що “час вирішить цю проблему в напрямку остаточного знищення польської переваги згідно з бажанням Його Величності”, генерал-губернатор вказує на недосконалість діючого законодавства і висуває пропозицію віднині заборонити скуповувати частини спадщини однією особою⁸⁷.

Його позиція стане ще промовистішою, коли ми пригадаємо, що в 1891-1895 роках комісія, створена Абазою для піднесення престижу російського дворянства, передбачала цілком протилежне. У Санкт-Петербурзі дуже довго обговорювали проект, спрямований на створення майоратів – великих неподільних маєтків, які б заповідалися старшому синові⁸⁸. Заборона такого типу заповітів серед поляків, де це було поширеним, і запровадження серед росіян, які доти нічого подібного не практикували, вказує на розраховане і дуже послідовне прагнення зменшити шанси польської шляхти.

У березні 1891 р. був прийнятий указ, скерований переважно проти кількох крупних землевласників-поляків, чиї володіння простягались на пруському й австрійському відламах колишньої Польщі. Віднині право володіти землею не території Російської імперії отримували тільки її піддані.

Це викликало хвилю паніки. Найбагатші поляки, які зробили кар'єру в Австрійській імперії, але володіли землями в південно-західних губерніях, повернулися, щоб отримати російське підданство і зберегти свої маєтки. Особливо помітним є випадок з графом Ю. Потоцьким, сином Альфреда, віце-короля Галичини 1875-1883 років, який оселився на Волині після зустрічі з царем. Цілком зрозуміло, він не хотів, аби його володіння спіткала доля величезних маєтностей княгині Гогенлог, спадкоємиці Радзивилів у білоруському Несвіжі та в Литві, конфіскованих через небажання її трьох синів прийняти російське підданство. Не виключено, саме такими мотивами пояснювалась трохи пізніше парадоксальна політична поведінка галицьких намісників: Леона Пінінського (1899-1903) та Анджея Потоцького (1903-1908). На теренах Австрії вони підтримували православних українців-москвофілів, а не українців-уніатів, прихильників автономії.

Болісним ударом став продаж маєтку Дунаївці на Поділлі, де провів своє дитинство відомий поет-романтик Зигмунт Красинський. З цього приводу варшавська *Gazeta Narodowa* влаштувала скандал на національному рівні, заявивши про відсутність свідомості у продавця Скибневського. *Kraj*

⁸⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 613, спр. 81; Ігнат'єв Дурново, 2 травня 1891 р.

⁸⁸ Солов'єв Ю.Б. *Самодержавие и дворянство в 1902-1907 гг.* – Л., 1981. – С. 201-212; Becker S. *Op. cit.* – P. 67-71.

спробував довести, що у нього, як австрійського підданого, не було іншого вибору⁸⁹.

Шукаючи підтримки для проекту про заборону великих неподільних маєтностей, Ігнат'єв звернувся до свого віленського колеги І.С. Коганова, який палко схвалив його у записці міністру внутрішніх справ від 5 березня 1892 року. Він писав, що й у північно-західних регіонах варто спробувати роздробити володіння, які поляки намагалися утримати суцільними.

Заручившись підтримкою (Коганов надіслав Ігнат'єву копію своєї записки), південно-західний генерал-губернатор починає діяти, не чекаючи згоди Санкт-Петербурга. 29 березня 1892 р. він розіслав підлеглим губернаторам друковані формуляри, за якими належало поінформувати про характер успадкування впродовж останнього десятиліття (1882-1892). Кожен повіт мусив врахувати загальну кількість і подати змістові клаузули всіх нотаріальних актів. Через рік, 14 березня 1893 р., завдяки цій документації Ігнат'єву вдалося зробити значний крок у наступі на польську спадщину. Він пропонує міністру внутрішніх справ заборонити полякам інакше успадкування, ніж по прямій лінії та між подружжям, зобов'язавши всіх спадкоємців, які не підпадали під це положення, продати землю впродовж двох років. Генерал-губернатор виправдовує новий протизаконний захід статистикою, наводячи порівняльні цифри площ росіян і поляків в Україні, що свідчать про невідгідне для перших співвідношення (окрім Київщини), і то попри вражаючі успіхи, досягнуті за останні 30 років⁹⁰. Дані з відомості Ігнат'єва зведено показані в таблиці:

**Зміна площ землі в російських і польських маєтках
протягом 1866-1893 років (в дес.)**

Губернія	Землі росіян до 1866 р.	Придбано росіянами в 1866-1893	РАЗОМ	Землі поляків у 1893 р.	% від усіх приватних землеволодінь рос. пол.	
Київщина	353 411	584 857	938 268	882 750	51,52	48,48
Поділля	291 025	456 632	747 657	937 072	44,38	55,62
Волинь	252 092	1 009 241	1 261 333	1 705 660	42,52	57,48
РАЗОМ:	896 528	2 050 730	2 947 258	3 525 482	45,51	54,49

⁸⁹ *Kraj*, 1892, № 4. – С. 18. Закон, що забороняв неросійським підданам володіти майном на південно-західних теренах, був поширений на німців Царства Польського 19 березня 1895 р.

⁹⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 613, спр. 81.

У наведених цифрах бентежить загальна площа польського землеволодіння – більша, ніж три роки тому! Польська власність на Волині після 1890 р. зросла на 425 тис. десятин. Важко з певністю сказати, чи допущено помилку, чи це зроблено навмисне, аби перебільшити різницю з російською часткою. Адже ствердивши, що полякам належить ще надто багато землі, потім буде легко заявити, що зменшення її площі вдалося досягти завдяки діям генерал-губернатора. Тож неможливо встановити напевне, чи зростання на користь росіян, якого нарешті домоглися в 1896 р., був зумовлений ефективністю заходів, запроваджених давніше, чи його справді слід приписати активності Ігнат'єва.

Схоже, йшлося про те, аби показати, що зростання російської частки за 13 років більш як на 2 млн. дес., внаслідок чого російська доля стала складати близько 3 млн. дес., все ще недостатнє. Великий стрибок відбувся до Дрентельна: у 1880 р. поляки мали 3 962 917⁹¹, а в 1893 р., за даними Ігнат'єва – 3 525 482 десятини. Отже, за 13 останніх років вони втратили лише 437 435 дес., і через це уповільнення Ігнат'єв вбачав потребу прискорити події.

Відтак генерал-губернатор почав діяти в кількох напрямках, не чекаючи схвалення Санкт-Петербурга. Можливо, його сміливість можна частково пояснити поблажливим ставленням до молодого Миколи II, який зійшов на трон 1894 р., а також помітною роздратованістю від зменшення обсягу власних повноважень: відтоді, як він обійняв свою посаду в Києві, він, на відміну від попередників, не мав жодних військових функцій, переданих генералові Драгомирову, котрий став його затіняти. Нечітка розмежованість між армією і поліцією швидко викликала тертя, відлуння яких докотилося до столиці. Сенат, а далі Державна рада почали з підозрою поглядати на поспіх в організації вигадливих репресій, за які так ратував Київ.

Особливо нестерпними уявлялись Ігнат'єву контроль і несхвальне ставлення Сенату до антиєврейських заходів, запроваджуваних з метою реалізувати указ 1882 року. Так, розгорівся цілий скандал, коли він у відповідності з буквою закону спробував виселити слідом за іншими родину єврея Балабана з с. Садова на Поділлі. В той час як Сенат просив його бути дещо стриманішим, він вимагав повернення спеціальних повноважень, які мав Дрентельн. У листі, адресованому безпосередньо Миколі II, він просто виходив з себе, звинувачуючи цих “п'явок народу”, і без вагань заявив, що

⁹¹ Там само, оп. 697, спр. 483. Нагадаємо, що, за даними згаданої відомості, загальна площа польських земель у 1890 р. впала до 3 078 тис. десятин.

не буде підпорядковуватися розпорядженням Сенату. “У південно-західних губерніях, – пише він 23 жовтня 1895 р., – мусить відбутися енергійний поворот у боротьбі адміністрації проти євреїв”. Цей лист, між іншим, дає нам змогу побачити, як Ігнат'єв підносить беззаконня, ставлячи його на службу імперії: “Чим більшими повноваженнями наділений виконавець Вашої самодержавної волі, тим сильніші в ньому почуття відповідальності й усвідомлення особливої пильності, такі потрібні для спокійної і справедливої охорони влади. Населення поважатиме її лише тоді, коли вона користуватиметься високою довірою Вашої Величності. Правління мого попередника, генерала Дрентельна, відзначалося саме такими якостями, і власне в цьому напрямі я стараюся діяти в міру сил і можливостей”⁹².

Відверте прагнення необмеженої влади стало, ймовірно, причиною того, що уряд не затвердив “Додаткові положення до указу від 10 грудня 1895 р.”, тобто висунуті 1893 року пропозиції стосовно обмежень успадкування. Даремно Ігнат'єв пробував об'єднати зусилля з віленським губернатором, до якого писав 1 грудня 1893 року. Той відповів лише через півтора року, повідомивши, що справа має бути залагоджена у вересні 1895 року. 15 жовтня 1895 р. Ігнат'єв надсилає чергову довгу записку міністрові внутрішніх справ, а 13 листопада одержує лист віленського губернатора, де той писав, що, попри всі старання, “швидкої деполонізації” західних територій не досягнути⁹³.

Отже, лишалося довести цареві, що вагання Петербурга необгрунтовані і що власне обмеження поляків у правах успадкування може дати прекрасні наслідки. Один із звітів за 1896 р., посланих безпосередньо Миколі II, виглядає як рапорт про перемогу. Ігнат'єв стверджує, що експериментальне, неофіційне застосування проекту про обмеження дало росіянам змогу скупити за три роки майже стільки, скільки протягом 13 попередніх років (до 1893 р.). У трьох губерніях вони придбали 367 144 дес., тепер загальна площа їхніх набутків складає:

Губернія	Площа земель, придбаних росіянами протягом 1866-1896 рр. (в дес.)	Вартість (в руб.)
Київщина	657 753	32 653 237
Поділля	518 299	30 350 625
Волинь	1 241 842	29 304 759
РАЗОМ	2 417 894	92 308 621

⁹² Там само, оп. 846, спр. 463.

⁹³ Там само, оп. 613, спр. 81. Записка Ігнат'єва міністрові внутрішніх справ на с. 276-282.

Ці дані вперше засвідчують загальне переважання на Правобережній Україні росіян, котрі в процентному відношенні займали ледь більше половини загальної площі приватних земель:

Губернія	Росіяни	Поляки
Київщина	55,52%	44,48%
Поділля	48,05%	51,95%
Волинь	50,35%	49,65%
У середньому по трьох губерніях	51,31%	48,69%

Як бачимо, лише на Поділлі зберігалася невелика перевага поляків⁹⁴.

Ігнат'єв сподівався отримати вигоду, показавши згадані зміни, і не відмовив собі в приємності підкреслити, що вони стали наслідком його енергійної боротьби з поляками, які “звикли вважати себе хазяями цих теренів”, і з євреями, “які мають велику охоту оволодіти землею”. Такі добрі результати, писав він, досі, на жаль, не перегукуються з наслідками, що їх дала система заходів, ужитих урядом Німеччини для заохочення пруської колонізації Познані. Ось чому слід надати офіційний статус його проекту від 14 березня 1893 р., а саме: дозволити успадкування лише по прямій лінії, зобов'язавши у решті випадків продати землю протягом двох років, а також усунути взаємний продаж частин спадщини між спадкоємцями. Як бачимо, Ігнат'єв не вагався повернутися на 10 років назад, до указу, прийнятого 27 грудня 1884 року. Власне таким, на його думку, мав бути “останній крок у деполонізації”.

На превелику досаду генерал-губернатора, наміри Миколи II виявилися цілком протилежними плану поновлення шаленств. Вважаючи, що продаж маєтків поляками збігається з кривою (хоча й не настільки крутою) аналогічних продажів на внутрішніх теренах Росії, і що рівновага, досягнута в Україні, є задовільною, цар 1 січня 1896 р. схвалив нове зниження спеціального податку, накладеного на поляків. Віднині його мало сплачувати і польське, і російське дворянство, а одержані кошти призначалися на потреби дворянських інституцій: шкіл, канцелярій зібрань, утримання їхніх будівель, платню службовцям тощо. Рахунки казенних палат свідчать, що розміри податку коливалися залежно від потреб і від губернії, складаючи від 2 до 3% прибутку з земель та лісів⁹⁵.

⁹⁴ Там само, оп. 846, спр. 463: *Соотношение русского и польского землевладения*, 1896 р.

⁹⁵ Там само, оп. 657, спр. 13, 115; оп. 663, спр.9: встановлення податку на 1904, 1907, 1910 роки.

Несподіване збагачення польським маєткам приніс один із ново-запроваджених заходів – проголошення (1 липня 1896 р.) державної монополії на продаж алкогольних напоїв. Після заборони цього промислу, який польська шляхта традиційно віддавала в оренду євреям, поміщикам відшкодовувались завдані збитки. Впродовж наступних років Міністерство фінансів щедро роздавало манну (щоправда, швидко забравши її назад у вигляді податків), і цей золотий дощ став у великій пригоді полякам⁹⁶. Згадані полегшення, звичайно ж, ішли врозріз із намірами Ігнат'єва, якому вистачило мужності розкритикувати їх, надіславши царю інформацію про вже згадане процентне співвідношення поземельної власності. Коли меншість поляків, писав він, позірно ніби й погодилась з домінуванням росіян, то більшість продовжує вдома при веденні власних справ зберігати свої звичаї і мову. Зниження суми податку відродило серед цих людей надії на певні політичні зміни. Саме тому варто затвердити проект, запропонований ним у 1893 році. Оскільки ці критичні зауваження додалися до інших, у яких йшлося, зокрема, про “слабкість” у ставленні до євреїв та про незаконність їхніх оренд листи від 11 листопада 1894 і 6 лютого 1896 р., де вказувалося на недостатнє застосування указу 1882 р.), вони роздратували верхи, і з 1897 р. Ігнат'єв потрапив у немилість.

У 1898 р. остаточно зав'яз його проект про успадкування. Ще 2 березня міністр внутрішніх справ писав наступникові Ігнат'єва М.І. Драгомирову про розгляд проекту, а 21 грудня Комітет міністрів відмовився його прийняти. Перемогли прихильники стабілізації поземельних відносин, що до певної міри пояснювалось переміщенням головної уваги на драматичне селянське питання, на голод і проблему вклинення селянських наділів у панські землі. З метою сприяти об'єднанню наділів 4 березня 1899 р. був ухвалений закон, що дозволяв найбільш знедоленому прошаркові польської шляхти, а також міщанам, групі, “яка на західних теренах жила так, як і селяни” (ми розглянемо її у розділі III), купувати з особистого дозволу генерал-губернатора до 60 дес. землі на родину. Помітних змін у пропорційному співвідношенні землевласників це не викликало: у звіті Драгомирова за 1898 р. фіксується зовсім незначне зростання російської частки.

Таким чином, набутки росіян протягом 1866-1898 років охоплювали 2 488 979 дес., а загалом їхні володіння (у тому числі придбані до 1866 р.) охоплювали 3 385 813 дес. порівняно з 3 086 932 дес., що належали польській шляхті. Зростання російських площ у 1896-1898 роках проходило

⁹⁶ Там само, оп. 700, спр. 47 (містить типовий формуляр для заповнення поміщиками, які претендували на відшкодування). Тут же у розділі IV див. про ріст виробництва горілки.

повільніше, особливо після “прикручення” заходів Ігнат'єва: за ці два роки лише 71 105 дес. стали російськими. Якщо наше припущення про те, що дані 1893 р. були фальсифіковані Ігнат'євим, слушне, можемо навіть ствердити, що після 1890 р. поляки нічого не втратили, бо вже на той час загальна площа їхньої частки складала, як ми вже бачили, 3 078 278 десятин.

За станом на початок ХХ століття польське землеволодіння в Україні зазнало значних втрат, але до 1914 р. утримувалося приблизно на рівні 1898 року. Щодо поземельного права, то воно перетворилось на густі хащі, які потребували видання спеціальних коментарів для юристів⁹⁷. Проте ті 3 тис. польських маєтків, котрим вдалося уникнути тяжкого пресу російського законодавства, перебували в значно кращому економічному стані, ніж у 1863 році. Ми ще повернемося до причин цього процвітання, аби показати, яку страшну данину заплатили в згаданій війні за землю селяни й декласована шляхта. Тут же коротко зазначимо, що хоча число поляків-землевласників зменшилося, а належна їм площа скоротилась, її вартість зросла настільки, що економічна міць цих “останніх з могікан” ніколи доти не виглядала так переконливо.

Середня вартість землі в європейській частині Росії за винятком балтійських та північних регіонів зросла з 13 руб. за десятину у 1858 р. до 163 руб. у 1914 р., тобто на 615%⁹⁸. Це пояснюється соціальними причинами, Україні майже незнаними (бо забороненими), зокрема – масовою скупівлею землі селянами та купцями. Проте й тут, у рамках російсько-польського суперництва, велике землеволодіння зазнало впливу тотального розширення поземельного ринку. Ціни зростали швидше, ніж зменшувалися площі, відтак навіть менший за розміром маєток коштував більше, ніж у 1863 році.

Прислухаймося до свідчень Леона Липковського: “Дуже легко переконалися в різниці вартості, якої земля набула за 40 років, судячи з таких даних. Маєток приблизно на тисячу десятин, такий, як наш, коштував у 1870-х в середньому 45 руб. за десятину, тобто 45 тис. руб. Через 40 років його ціна становила 400 тис. руб.”. Оскільки родина Липковського належала до невеликої групи тих, хто, попри заборони, зміг домогтися привілею на купівлю і вчетверо збільшив площу землеволодіння, їхня спадщина в 1905 р. оцінювалася загалом в 1 600 тис. рублів⁹⁹.

⁹⁷ Ольшамовский Б. *Права по землевладению в Западном крае.* – СПб., 1899.

⁹⁸ Becker S. *Op. cit.* – P. 43-45.

⁹⁹ Lipkowski L. *Op. cit.* – S. 123.

Ми ще повернемося до радикально нової ситуації, яка склалася в 1905 р., а тут звернемо увагу на причини, що до певної міри змінили взаємини поляків і росіян у земельному питанні. Перепони, які впродовж 40 років стримували свободу поземельних операцій, були відмінені 1 травня 1905 року. Це, проте, не призвело до зростання землеобігу. Як російські, так і польські поміщики тремтіли зі страху, що їхні маєтки будуть захоплені, пограбовані, спалені розбурханою селянською масою. Два роки революційних заворушень виявились несприятливими для купівлі й продажу землі ще й тому, що більшість поміщиків, росіян і поляків, була втягнута у створення союзів на виборах до трьох перших дум.

Як тільки потреба в цих союзах класів відпала, росіяни знову перетворилися на єдиновладних господарів політики, і на поверхню виринули давні фантазії про усунення поляків. В "Новом Времени" за 6 вересня 1908 р. з'явилась анонімна стаття, сповнена нападок на генерал-губернатора Сухомлинова, якому, мовляв, належало піти у відставку через його слабку позицію щодо поляків і "жидівсько-польського впливу". У ставленні до євреїв, на думку автора, слід повернутися до указу від 3 травня 1882 р., а стосовно поляків – до обмежень 1884 та 1893 років. У статті вимагалось призначити людину сильну, "справжнього" генерал-губернатора. 15 вересня начальник канцелярії Сухомлинова підготував для свого шефа текст, де підтверджувалася строгість губернатора, але зазначалося, що після прийняття законодавчих актів від 6 березня 1904 р., 11 квітня та 4 серпня 1906 р. вже неможливо заборонити євреям селитися там, де вони хочуть, і служити тим, кому забажається. Що ж до поляків, писалося тут, то ніхто з осіб, які "живуть, немов селяни", протягом 1905-1908 років взагалі не просив дозволу на купівлю, тим часом як поляки продали росіянам 31 366 десятин¹⁰⁰. Знову, як бачимо, поверталися до життя терплячі, наполегливі підрахунки.

Указ від 1 травня 1905 р. дозволив розореним полякам продавати землю своїм співвітчизникам. У 1910 р. подільський губернатор Ейлер (це була єдина губернія, де земельний баланс зберігав перевагу поляків) інформував генерал-губернатора Ф.Ф.Трепова, який заступив Сухомлинова в грудні 1908 р., про тривожне падіння частки російського дворянства, додатково підточуваної селянами. Довга цитата з цього звіту підтвердить, що в 1910 р. знову розпочалася війна за землю:

¹⁰⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 638, спр. 402.

“Польське землеволодіння в губернії знову почало поступово зміцнюватись на шкоду російському. Повністю паралізована дія колишнього закону, який мав національне значення. Йшлося про поступову русифікацію Поділля шляхом переходу польських маєтків до рук росіян, що призвело б до зменшення польського впливу. Сьогодні поляки не приховуючи говорять, що не поступляться жодною п'яддю російському поміщикові на Поділлі і що Польща повинна відродитися у своїх колишніх межах від Балтики до Чорного моря. З 1905 р. до 1 жовтня 1910 р. селяни за допомогою Селянського банку придбали 150 тис. дес. поміщицьких земель, 50 тис. з яких належало польським панам. Лише два з цих маєтків мало 29 тис. дес. вартістю 6 млн. руб., що виявилось задорого для окремого покупця. В решті випадків банком були скуплені невеликі частки польських володінь, тоді як російські маєтки продавали повністю, і надалі їхні власники втрачали зв'язок з губернією. Відтак, за винятком двох згаданих маєтків, російське землеволодіння протягом останніх п'яти років зменшувалось у шість разів швидше, ніж польське. За цей час до росіян не потрапило нічого з польської власності, бо якщо поляки й продавали, то обов'язково полякам, і то не дуже дорого. Повернення до колишнього закону, котрий збороняв полякам будь-яку купівлю землі, надзвичайно бажане, це єдиний засіб, на який можна покладатися, бажаючи русифікувати край”¹⁰¹.

Тональність звіту (особливо показова, коли взяти до уваги незначність польської переваги) дає уявлення про те, наскільки у свідомості державних чиновників земля зберігала силу життєво важливої, жаданої ставки.

Така сама тривога звучить у звіті волинського губернатора за 1911 рік. Росіяни, пише він, не повні усвідомлюють свою місію на цих теренах; купівля землі для них – часто тільки прибуткова справа, а не національна ставка. Трапляється, що вони відразу ж віддають куплений не дуже дорого маєток у довгострокову оренду або під заставу. Поляки натомість продають свої землі один одному, а іноді навіть повертають росіянам завдатки, вдаючись до взаємної допомоги, аби уникнути продажу¹⁰².

Микола насупив брови і черкнув на полі імператорським почерком: “Звернути увагу”.

Проте ніяка увага вже не могла сприяти посиленню земельної переваги росіян. Це змушувало вдаватись до фальсифікацій. Коли 1909 р. Столипін розпочав новий перепис чисельності польських землевласників та площ, якими вони володіють, щоб підготувати проект представництва польського дворянства у земствах (на південному заході їх намірялися запровадити з 1911 р.), то цифри, що лягли в основу відомостей, як підкреслює В. Вакар,

¹⁰¹ Там само, оп. 641, спр. 704.

¹⁰² Там само, оп. 642, спр. 497.

були вміло занижені з метою показати переважання росіян. Згідно з цими відомостями, залишалось всього 1 499 поляків-землевласників, яким належало 2 306 тис. десятин! Прикро, що відтоді історики повторюють ці цифри, тоді як ми переконались, що станом на 1914 р. польські володіння перевищували російські на 3 млн. десятин¹⁰³.

У межах цього дослідження, котре дозволило нам показати головну ставку в боротьбі між поляками та росіянами в Україні, і ширше – на західних теренах імперії, ми змогли відчутти конкретний і живий характер згаданого протистояння. Ми дистанціювалися від великих національно-патріотичних дискусій, які абстрактно хвилювали еміграцію і різні політичні угруповання поляків¹⁰⁴. Головне завдання польської земле-власницької шляхти (до чого ми ще повернемося) полягало передовсім у простому виживанні і збереженні свого способу життя. І для польської, і для російської сторін земля – містичний символ і конкретний знак влади – стала свого роду нав'язливим маренням. Проте коли воно заповонило голови всіх без винятку польських шляхтичів, то з російського боку розум затьмарювався лише у представників політичної влади.

Дивно спостерігати, що навіть у 1913 р., напередодні глобального конфлікту, який знищить обидва світи, реакційна російська преса й надалі переживує *idée fixe* про потребу русифікації західних губерній¹⁰⁵. Попри

¹⁰³ Першим ці цифри використав не дуже вимогливий Йоахім Бартошевич, співець *Narodowej Demokracji*, видавець з 1906 р. *Dziennika Kijowskiego*. Він наводить їх у досить поверховій книзі *Na Rusi Polskiej stan posiadania: ludność, kraj, ziemia*. – К., 1912. – С. 7 і далі. Потім їх повторювали: Wakar W. *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*. – Т. 3. – Kielce, 1917; Wielhorski W. *Ziemia ukraiinne Rzeczypospolitej polskiej // Pamiętnik kijowski*. – London, t. 1, 1959. – С. 90-91; Walewski W. *Wspomnienia z Podola // Ibid.*, t. 3, 1966, і так далі аж досьогодні: Mróz T. *Liczebność i struktura zbiorowości polskiej w Kijowie na przełomie XIX-XX w. // Zesz. Nauk. U.J., Prace Hist., Z. 92, 1990*. – С. 84 (із великими помилками при переведенні в гектари); Epstein T.J. *Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815-1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX w.* – Warszawa, t. 9, 1991. – С. 233 (в прим. 90 йдеться навіть про те, що на початку XX ст. в Україні налічувалось 6 050 польських поміщиків!). Лише Weryha Darowski A. (*Kresy ruskie Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1919. – С. 9-10) подає цифри, котрі приблизно збігаються з нашими, а саме: в 1911 р. полякам належало 3 016 700, а росіянам – 3 521 100 десятин. Див. також: Beauvois D. *Le Noble, le serf et le révisor*. – С. 321; український переклад, с. 364.

¹⁰⁴ Це прекрасно висвітлено: Juzwenko A. *Rosja w polskiej myśli politycznej lat 1864-1918 // Polska i jej Sąsiedzi*. – Wrocław, 1975. – С. 27-65.

¹⁰⁵ Наприклад: Липранди А. *Польский вопрос в Западной Руси // Мирный труд*. – 1913. – №5. – С. 11.

незаперечні “здобутки”, репресивна царська машина довела, що нездатна досягнути задуманого за 50 років. Справді, як не парадоксально, затятість привела до значно менших наслідків, ніж природний соціо-економічний процес розпаду дворянського землеволодіння Росії.

Маєтки російських дворян скоротилися в середньому по імперії з 87 200 тис. дес. у 1862 до 41 100 тис. у 1914 р., тобто зменшились на 58,9% без жодного політичного тиску. Польська шляхта України, розчавлена переслідуваннями і юридично-політичними обмеженнями, втратила протягом цього самого часу значно менше. На 1861 р. в руках поляків було 5/6 земельних володінь, на 1914 р. їм вдалося зберегти 3/6, тобто число їхніх маєтків зменшилося на третину¹⁰⁶. Російському дворянству, яке придбало землі в Україні, а купцям *a fortiori** бракувало патріархальної прив'язаності до сільського життя, ототожнення набутої землі з батьківщиною. Створення ж кількох колосальних латифундій колишніми українськими селянами, як Терещенки й Ханенки – династії могутніх цукровиробників, не змінило загальної переваги польських і російських земле-власників.

Справді, на 1 січня 1914 р. заборгованість тут була значно вищою, ніж деінде в імперії (за винятком південних степів): 69,8% польських та російських маєтків перебували в заставах¹⁰⁷. Проте в інших губерніях цей показник нестійкості теж сягав 50%, тож не було підстав саме тут пророкувати близький крах обох згаданих груп, котрі провадили між собою таку нещадну і специфічну війну.

А тепер час звернутися до третьої етно-соціальної складової цих губерній, аби показати, що російсько-польський конфлікт, попри всю свою жорстокість і національну сутність ставки, був усього-навсього дрібною війною багатіїв, яка точилася поряд із драмою українського народу, розчавленого злиднями.

¹⁰⁶ У північно-західних губерніях польські землевласники чинили ще більший опір. Якщо припустити, що землю купували переважно російські дворяни, то можна констатувати, що в 9 західних губерніях становище шляхетських маєтків було менш загрозливим, ніж в інших регіонах імперії. Площа, яка перебувала у власності дворян (польських і російських), з 1861 до 1905 р. зменшилась тут лише на 17%, тоді як у Центральній Росії на 33%, на Лівобережній Україні на 41%, в південних і східних степах на 52%, на півночі імперії на 60%. Див.: Becker S. *Nobility and privilege...* – Р. 41.

* І поготів, тим більше (лат.).

¹⁰⁷ Анфимов А.М. *Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX – начала XX в.* – М., 1969. – 320 с.

Розділ II

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
АНТАГОНІЗМ
У ЗЕМЕЛЬНОМУ ПИТАННІ**

Серед економічних і соціальних проблем аграрне питання належить до найбільш досліджених у марксистських історіографіях Росії, Польщі та України. Польська історіографія цікавилася переважно селянами Конгресового Королівства, Галичини й Познані¹, цілком оминаючи Правобережну Україну. Втім, цьому регіону присвячено книгу російськомовного українського дослідника, яка охоплює власне цікавий для нас період (Д.П. Пойда. *Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866-1900*. – Днепропетровск, 1960. – 484 с.) і містить цінні, використані нами факти. Проте не могло бути й мови про копіювання радянського підходу, що вдовольнявся механістично вичерпним підрахунком кількості селянських рухів з очевидною метою показати грандіозність і згуртованість “героїчної” хвилі, котра, згідно “з логікою історії”, свідомо прямувала до утвердження більшовиків у 1917 році. За такого підходу жодні національні чи етнічні конфлікти не підкреслювались. Пойда ніде не говорить про рівень національної свідомості серед українського селянства, в книзі немає різниці між польськими й російськими поміщиками. Євреї також відсутні, їх навіть не згадано. Імперсько-радянська методологія знайшла послідовників серед декого з американських істориків. У праці Роберта Едельмана *Proletarian Peasants: the Revolution of 1905 in Russia's*

¹ У Франції, де починаючи від А.Леруа-Больє за традицією цікавитись варто було лише Росією, є тільки одне велике дослідження про центральні-чорноземні регіони Росії: Bensidoun S. *L'agitation paysanne en Russie de 1881 à 1902*. – Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1975. – 483 р.; в англійських дослідженнях також панує русоцентризм: Macey D.A.-J. *Government and Peasant in Russia 1861-1906: the Prehistory of the Stolypin Reforms*. – De Kalb, Illinois, Northern Illinois U.P., 1987; польською мовою маємо такі узагальнюючі дослідження: Brodowska H. *Ruch chłopski w Królestwie Polskim w latach 1864-1904*. – Warszawa, 1967; Gronowski K. *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1864-1914*. – Warszawa, 1966, його ж: *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.* – Warszawa, 1963; *Robotnicy rolni w Królestwie Polskim 1871-1914*. – Warszawa, 1977. Подібна проблематика щодо австрійської частини України досліджується в праці: Кравець М.М. *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.* – Львів, 1964. Про Україну в цілому йдеться у добре документованій книзі М.Н.Лещенка: *Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. 60-90-і роки XIX ст.* – К., 1970. – 303 с., а також В.П. Терлецького: *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки XIX ст.)*. – К., 1959. – 297 с.

Southwest (!) (Cornell U.P., 1987. – 195 s.) статистика бунтів подається без жодної національної і культурної характеристики. Це граничне спрощення, котре, немов гумка, стирало нюанси, зводячи все до маніхейської боротьби селянського класу проти класу землевласників, змушує нас спробувати окреслити проблему з різних боків, безпосередньо залучаючи джерела. Було б помилкою вважати, що аграрна тема, яку так тенденційно використовував марксизм, мусить віднині вийти з моди. Вона має залишатися – переглянута й висвітлена під іншим кутом зору – в центрі історичних досліджень про Східну Європу.

Між утиском і протекцією

Ми вже бачили, наскільки конфліктними в часи кріпацтва були відносини у трикутнику: українці, поляки, росіяни². Нагадаємо, що українські селяни, закріпачені в XVI-XVII ст. польськими або полонізованими панами, могли проявити свої поривання до автономії лише у мріях про вольність братів-козаків на Січі, під час повстання Хмельницького 1648 р. або під час різни шляхти в Умані 1768 р., тоді як польська гегемонія закріплювала їхню соціальну меншовартість³. Якщо у XIX ст. дехто з польських письменників, як С. Гоцинський чи Ю.-І. Крашевський, справді співчутливо ставився до цього народу з іншою мовою і релігією, якщо зовнішній спокій патріархальних сільських звичаїв та декілька філантропічних вчинків могли заспокоїти сумління польських поміщиків, то після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. до цих відносин дедалі наполегливіше проникає російський елемент. І в той час, коли останні десятиліття кріпацтва позначалися зростаючим погіршенням умов життя селянства, незаконними тілесними покараннями й жорстоким ставленням, росіяни, політичні володарі краю, дуже швидко зрозуміли, яку користь вони можуть мати від цього антагонізму. Такі самі кріпосники у себе, як поляки в Україні, вони починають виступати у ролі захисників народу від імені спільної релігії. Після польського повстання 1831 р. росіяни змогли укріпити своє становище і розпочати ту акцію по переконанню, яка не припинялася навіть у XX столітті. Відтоді український народ став, висловлюючись офіційно, гілкою

² Beauvois D. *Le noble, le Serf et le Réviseur*. – P. 23-95; український переклад, с. 65-140.

³ Ślękowa L. *L'image des confins du Sud-Est dans la littérature des XVI-XVII^e siècles; Matuszewska P. Les poètes polonais de la fin du XXVIII^e s. et les confins orientaux // Les confins de l'ancienne Pologne: Ukraine, Lituanie, Biélorussie, XVI-XX^e s.* – Lille: réd. Beauvois D. éd. P.U.L., 1988. – P. 21-38, 39-56.

російського народу, що мала право на більшу турботу, ніж кріпаки у внутрішній частині Росії, і набагато швидше дочекалася полегшення своєї долі. Відомо, що у 1847 р. так званий “Закон про інвентарі” строго визначив рамки польського панування над українськими кріпаками і зробив спробу встановити недоторкану площу селянських наділів. Щоправда, часто траплялося, що він призводив до межувань, зменшуючи селянську ділянку, хоча намір захистити селян був очевидним. Та він не міг реалізуватися повністю, бо росіяни були проти надто ліберальної політики, яку довелося б поширити на всю імперію. Впродовж 13 років, з 1831 по 1861, поліція і російська армія вважали за обов'язок надавати допомогу польським землевласникам, котрі звертались до них під час селянських заворушень.

При такому нелегкому балансуванні росіян між протегуванням і придушенням, при постійному намаганні польської шляхти утримати свої привілеї, кріпаки-українці перебували в цілковитій покорі й темряві. Жменька інтелектуалів, вихідців з народу, які весь цей час підтримували хиткий вогник окремішньої української культури, були відкинуті й не визнані переважно більшістю поляків і росіян, котрі вважали *русина* чи *малороса* часткою своєї власної культури. Зусилля таких людей як Куліш, Костомаров і навіть Шевченка та студентського Кирило-Мефодіївського товариства не могли змінити гноблення українців, на яке, здавалося, не було ради. Невелика жменька поляків, що усвідомлювала трагічність прірви між своїм і українським народом і намагалась на початку 1860-х перекинути між ними місток, була відкинута своїми ж. Їх зневажливо називали *хлопоманами*, вони гордо прийняли цю назву, остаточно зійшовши з польської орбіти і повністю присвятивши себе поширенню української мови, історії, літератури, самосвідомості. Прикладом такого перехрещення культур можуть служити Т.Рильський та В.Антонович⁴.

Відміна кріпацтва в 1861 р. та польське повстання 1863-1864 років були показовими для висвітлення цих складних відносин, коли українська справа знаходила лише слабкі відгуки, а її пригнічення завжди перемагало. Відомо, що польські землевласники – члени дворянських комітетів покращення долі селян, створених 1858 року для підготовки відміни кріпацтва, аж ніяк не відчували конечності такого заходу. Тож коли почалося повстання, молодих бідах-ідеалістів з Київського університету, які гадали, що український народ підтримає їх, і роздавали по селах багатообіцяючі *золоті грамоти* (де обіцяли більшу, ніж росіяни, волю), селяни ловили й передавали поліції, коли не вбивали.

⁴ Жуковський А. *Хлопоманство* // *Енциклопедія українознавства, т. 9.* – Париж–Нью-Йорк, 1980. – С. 3591-3592.

Неосвічених селян, що не розуміли ні імператорського указу про відміну кріпацтва з його численними відстрочками та застереженнями, ні красивих текстів польських студентів, цікавило лише одне – безкоштовне одержання землі, а цього їм ніхто не обіцяв. Ширилися чутки, згідно з якими через два роки після маніфесту про волю, десь у березні-квітні 1863 р., настане *слухний час* для привласнення землі без викупу. Двадцять чотири села Кременецького повіту відмовилися виконувати панщину і були здивовані, коли упокорювати їх прибув польський генерал російської армії Жевуський. Щоправда, в деякі періоди для росіян було важливішим розчавити поляків, ніж утримати селян у традиційній пасивності. Ось чому уряд вживає таких самих, як і 1831 року, заходів, щоб активізувати ненависть українців до польських бунтівників. Указом від 24 квітня 1863 р. в західних губерніях були запроваджені сільські *караули* для переслідування повстанців, а для мотивації їх необхідності поновлено брехливі обіцянки 1831 року. Створений у Києві русифікаторський “Вестник Юго-Западной и Западной России” почав друкувати і через священників розповсюджувати серед селян листівки. Текст цих відозв під назвою “Звернення до російського народу, який проживає у Південно-Західній та Західній Росії” був дуже ефектним, але незавбачливим щодо наслідків. У ньому обіцялося, що землі кожного поляка-землевласника, упійманого селянами, передаватимуться їм у володіння⁵.

Організація, хоча й не дуже численних, *караулів*, озброєних піками та косами, створювала у селян враження, ніби цар дозволив свого роду місцеву автономію, тож досить швидко відновилася пам'ять про традиції колишньої козацької незалежності, незгасні у колективній свідомості. Оскільки поляки, зі свого боку, теж підтримували подібні настрої, поширюючи вірші й матеріали українською мовою з закликком боротися проти “москалів”, а журнал “Основа”, який з 1861 р. виходив у Санкт-Петербурзі, надав Т. Рильському можливість писати, що народ є єдиною силою⁶, уряд дуже швидко занепокоївся надто виразним українським характером згаданих *караулів*.

Російська армія вкрай розгублено спостерігала цей шал, що подекуди захоплював і російських поміщиків, наприклад, братів Рев'якіних. Польський поміщик Фелікс Шостаковський, котрому пощастило втекти, розповідав: “Загін повстанців Звенигородського повіту, оточений біля Ківшуватої, розбігся, і тоді почалося систематичне винищення. Тисячі селян оточили

⁵ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 125-131.

⁶ ЦДАУК, ф. 442, оп. 812, спр. 2: листування київської цензури за 1862-1863 рр. про пожвавлення українофільства.

ліс. Кожного впійманого повстанця вбивали. Російські солдати не могли захистити нещасних від оскаженілого населення. Ось яке милосердя народу! Він показав це на багатьох прикладах... У цей час селяни були небезпечніші, ніж солдати: вони вбивали безпричинно, безвідповідально, навіть беззахисних людей...”⁷. У багатьох були надруковані в Києві листівки, котрими вони розмахували, вбачаючи в них офіційну санкцію.

Таке страхітливе насильство одразу потягло за собою два наслідки у ставленні росіян до українського народу. З одного боку, в зародку був задушений несміливий паросток його культури, а з іншого – зроблено значні економічні поступки, щоб відірвати від поляків і міцніше прив’язати до російської влади.

Міністр внутрішніх справ Валуєв заборонив “Основу” і більшість видань українською мовою. 16 липня* 1863 р. він записав у щоденнику: “Я прийняв кілька осіб, в тому числі Костомарова, дуже стурбованого призупиненням популярних видань на хохольському діалекті⁸. М’яко, але прямо і категорично я заявив йому, що вжиті мною заходи залишаться в силі”. 18 липня міністр уточнює свою думку, вимагаючи від цензури за погодженням з міністром народної освіти, Св. Синодом і головним поліцмейстером не давати дозволу на видання жодної релігійної книжки, жодного підручника чи букваря українською мовою: “Ніколи не було, немає і не може бути окремої малоросійської мови. Існує єдина російська мова, зіпсована в даному випадку впливом, якого зазнала від Польщі”⁹. Дозволено тільки обмежену кількість художніх творів.

Щоб ослабити цей удар – зрештою, маловідчутний для неосвіченої маси, Валуєв пропонує генерал-губернатору Анненкову захід, який передбачав для кріпаків-українців більше пільг порівняно з реформою 1861 року. Замість того, щоб залишатися, як у Росії, “тимчасово підданими” своїх колишніх господарів і далі працювати на них, українські селяни повинні були **обов’язково** викупити свої наділи з 20-відсотковою знижкою. Купівля з виплатою грошей державі розривала всіляку прив’язку селян до поміщиків, котрі, як відомо, були переважно поляками.

Ми ще повернемося до цього основоположного указу від 30 липня 1863 року.

⁷ Matlakowski W. *Wspomnienia ukraińskie / Wiadomości*. – London, 1954, № 433; Beauvois D. *Le Noble...* – P. 82-85; український переклад, с. 127-131.

* В “Дневнике” цей запис датовано 28 липня (Прим. перекл.).

⁸ *Хохол* – зневажлива назва українців росіянами.

⁹ Валуєв Р.А. *Ук. соч.*, т. 1. – С. 239.

Перш ніж розглядати дальший розвиток земельного питання, необхідно зазначити, що польська політична думка, яка могла вільно функціонувати лише в еміграції, впродовж наступних 50 років, подібно до російської, відмовлялася визнавати ідентичність українців. Ще дужче така негація посилювалася після того, як у 1867 р. Австрія дала можливість розвиватися українській культурі в Галичині.

Більшість емігрантів не зробила жодних висновків ні з поразки польського повстання в Україні, ні з обставин цієї поразки. Брошура Леона Чеконського, видана в Швейцарії 1865 р., передає цілковитий брак відчуття реальності: “Саме там [на Правобережній Україні – Д.Б.] заб’є основне джерело. Русь здатна знайти великі могутні ресурси, саме вона подасть сигнал до остаточної битви, саме в степах Русі вирішуватиметься доля Польщі”. Ця наївна віра супроводжувалась гострим усвідомленням несправедливості, якої завдавали українським селянам. Автор брошури гнівно картає ставлення “господарів до кріпаків”, яке він спостерігав особисто, підкреслює свавілля польських панів, але попри все зберігає надію на можливість союзу з селянами в боротьбі проти царя: “Маючи трохи щастя, трохи часу, можна було б підняти маси”. Його віра спирається передусім на переконання, що чотири століття дали полякам незаперечне право володіти не лише землею, а й людьми: “Руський селянин любить волю, це саме та, вібруюча в ньому струна, яку постійно треба заторкувати. Він марно чекатиме волі від царизму, він не одержить від нього ні волі, ні землі, а якщо йому й дадуть останню, то царські чиновники усе одразу ж заберуть. Характер Москви та її чиновників є запорукою того, що цар не зможе заволодіти *нашим народом* [виділено нами – Д.Б.]”¹⁰.

Єжи В. Борейша, розглянувши проблему русинів в окремому розділі дисертації про польську еміграцію цього періоду, звільнив нас від необхідності проводити її аналіз. Обмежимося згадкою про те, що Ярослав Домбровський (незабаром генерал Паризької комуни), єдиний, хто обстоював можливість визнання автономії трьох губерній Правобережної України, зазнав лютих нападок Л. Борковського, Врублевського, Ярмунда, Свєнтожецького, Бернавського, а особливо Е. Беднарчика, до якого звернувся з відомим листом у 1867 р. (*До громадянина Берднарчика та його політичних друзів*). Випереджаючи на кілька десятиліть час, Домбровський писав, що “кожен народ має право самостійно вирішувати справи, що його стосуються”. Йому здавалося, що поляки, самі зазнаючи переслідувань,

¹⁰ Gozdawa (pseud.). *Ruś przed i po powstaniu zbrojnym 1863 r.* – Bendlikon/Zürich, 1865. – S. 9, 19, 36.

повинні розуміти це право на самовизначення, але всі, на жаль, вважали, що українці належать до “нашого народу”. Так, Лешек Борковський, який недобрим оком дивився на австрійську толерантність, сформулював відмову визнати ідентичність українців майже так само, як Валуєв: “Немає Русі. Є лише Польща і Московія”¹¹. Не відзначався більшою відкритістю і син великого Міцкевича, пишучи досить невправною французькою у своїй книзі, що “Русомани, або русини – це молоді люди різних класів, особи без статків і недоуки, котрі нападають на польську шляхту в поетичних збірках на зразок “Кобзаря”, “Гайдамаків”, “Хати” чи “Народних оповідань”, в азбуках, граматиках тощо, витворюючи грандіозну спілку, спрямовану проти панів, а точніше – проти багатих. Органом, що концентрує всі ідеали руйнівного комунізму й фальшивого соціалізму, є друкована у Санкт-Петербурзі “Основа”. Цей журнал завдає полякам більше шкоди, ніж московський “День” з огляду на певну його шляхетність (sic!) та старанний добір редакторів...”¹².

Відмова допустити появу іншої культури породжувалася, звичайно ж, невикоріненою ностальгією поляків за кордонами, що існували до 1772 р., за великою Польщею Ягеллонів, могутність якої згадувалася на кожному святкуванні в еміграції. Ми не зупинятимемося на тривалості цього міфу, абсолютно відірваного від реального життя, який побутував ще й напередодні унезалежнення Польщі. Це прекрасно висвітлено багатьма дослідниками майже всіх політичних тенденцій кінця XIX – початку XX століття. У 1913 р. схожа мрія з’являється навіть у соціалістів. В.Фельдман наполегливо рекомендує: “Спершу відкинути [російську] окупацію за згодою з Литвою і Україною, а потім вирішувати свою долю як люди вільні і рівні”. Ідея федерації і автономії, зрозуміло, тоді теж розглядалася, але настільки неокреслено, що видавалася такою ж малоймовірною, як і в 1863 році. Фельдману вдалося сформулювати лише одну ідею “майбутнього” за зразком ... Горodelьської унії 1413 року¹³.

¹¹ Borejsza J.W. *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*. – Warszawa: PWN, 1966. – S. 233-248; Ziotorzycka M. *Jarostaw Dąbrowski o sprawie ruskiej // Niepodległość*, t. 9, 1934. – S. 455-463.

¹² Mickiewicz W. *La Pologne et ses provinces méridionales, manuscrit d'un Oukrainien*. – Paris, 1863. Цитуються твори Шевченка.

¹³ Feldman W. *Za wzorem sprzed lat 500 czy 50? // Krytyka*, t. 39, 1913, z. 12. – S. 242. У трьох працях, опублікованих в одному збірнику, добре показано зацикленість польської думки на кордонах 1772 р.: Suleja W. *Kresy wschodnie w myśli politycznej polskiej irredenty w okresie powstaniowym 1864-1914*; Kułak T. *Kresy w myśli politycznej J.-L. Popławskiego*; Kolbuszewski J. *Jędrzej kresów w literaturze polskiej XIX i XX w. // Polska myśl polityczna XIX i XX w.*, t.4: *Między Polską etniczną i historyczną*. – Wrocław, 1988. – S. 47-96, 167-206.

Проблеми спільного проживання, які поставали в самій Україні, впливали з цілком інакших міркувань, зокрема – з величезної чисельної переваги українців: серед 5,48 млн. населення трьох південно-західних губерній у 1863 р. нараховувалось 4,64 млн. українських селян¹⁴. Останні повсюди більш як на три чверті складались з колишніх кріпаків, решта проживала на землях, що належали державі чи православної церкві, або в маєтках, які були власністю корони. При такій значній пропорції колишні кріпаки займали перше місце в імперії, саме на них і робила ставку російська влада, прагнучи нівелювати польський вплив.

Поглибленню прірви між поляками й українцями могла сприяти й гра царату довкола землі, але у певних рамках, які б не викликали заздрості в інших регіонах імперії.

Реформа 19 лютого 1861 р., певна річ, не могла породити серед звільнених кріпаків особливих симпатій до російської влади, оскільки, згідно з численними дослідженнями, дія реформи зводилась головним чином до загарбання ділянок, які селяни обробляли раніше власними силами. Поляки тим часом складали більшість у комісіях, які складали статутні грамоти, занижуючи розміри наділів для українських селян на 10%¹⁵.

Конфліктуючи з Анненковим, Валуєву важко було переконати його, що здобути прихильність народу і настроїти його проти поляків можна лише завдяки заходам, вжитим раніше в Литві й Білорусі. 1 березня 1863 р. в північно-західних губерніях перестало діяти зобов'язання для колишніх кріпаків залишатися на невизначений час при колишніх господарях, а вже через два місяці, тобто з 1 травня, вони після обов'язкового викупу своїх ділянок за зниженими цінами ставали “селянами-землевласниками”. Анненкову, котрий не приховував прагнення зберегти на південному заході України земельний *status quo*, було не з руки примушувати селян приймати реформу, якої вони не просили, і в червні 1863 р. він поїхав до Санкт-Петербурга, аби це обговорити¹⁶.

Частина селян уже придбала наділи на умовах 1861 р., але це не зупиняло Валуєва: 25 липня він зобов'язує поширити в Україну заходи, застосовані до північно-західних губерній. Олександр II затвердив їх 30 липня 1863 року. Для виявлення становища тих, хто вже уклав менш вигідні

¹⁴ Розподіл населення за губерніями: 2 012 095 на Київщині, 1 868 857 на Поділлі, 1 602 715 на Волині, тобто 5 483 667 (за “Военно-статистическим сборником России”. – СПб., 1871, изд. 4-е, доп. – С. 25-36). Поляків було 467 тис., див.: *Kraj*, 1884, № 19. – С. 9-10.

¹⁵ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 27-34.

¹⁶ РДІА, ф. 1291, оп. 33, спр. 53.

угоди, 8 жовтня 1863 р. приймається спеціальне положення¹⁷; його виконання розтягнулося до 1865 р., доки цим не зайнявся Безак і не доповів царю про повільність дій свого попередника. Загальне забезпечення колишніх кріпаків землею було для них доволі привабливим: передбачалось, що вони зможуть повернути собі наділи, привласнені поляками під час складання інвентарів 1847 року¹⁸. Оскільки не могло бути й мови про контроль за розподілом невеликих ділянок поляками, котрих у 1861 р. обрали мировими посередниками і котрі могли вчинити те саме, що й їхні попередники, Безак звернувся до Західного комітету з проханням поширити на ці губернії систему, прийняту Муравйовим для Литви й Білорусі 30 квітня 1863 року. Віднині мирові посередники призначалися Санкт-Петербургом з-поміж православних. Земський відділ Міністерства внутрішніх справ визнав, що “селянська справа в цьому краї вимагає посиленої уваги місцевої влади та виконавців, здатних провести операцію”, і надіслав 21 серпня 1865 р. Безаку довгожданий указ імператора¹⁹. Кількість “арбітрів” одразу ж зросла до 30, а на місцях були створені комісії по перетворенню статутних грамот у викупні акти згідно з указом від 30 липня 1863 року. Вони працювали паралельно з комісіями по виділенню наділів, котрі теж склалися виключно з фіскальних та поліцейських чиновників.

Доки росіяни взяли в такий спосіб справу до своїх рук, село пережило чотири роки непевності. У 1861 р. влада зауважувала “відсутність радості” серед селян, яким повідомляли про відміну кріпацтва, оскільки ті не розуміли, чому цього необхідно чекати ще два роки. Зафіксовані численні відмови від панщини, зокрема, в квітні-травні 1861 р., коли російська поліція приходила на допомогу польським поміщикам. Поняття “тимчасової зобов’язаності” тлумачилося на сотні ладів, відбиваючи звичайні селянські

¹⁷ “Правила о порядке обращения по именях Киевской, Подольской и Волынской губернии уставных грамот в выкупные акты”. Див.: Зайончковский П.А. *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.* – М., 1958. – С. 377-412.

¹⁸ Орієнтованість закону про інвентарі на користь польських поміщиків після 1847 р. пояснюється нездатністю селян протистояти предводителям дворянства (всі вони поляки), які контролювали дану акцію. Пограбування було повсюдним явищем для західних губерній: “Предводители боялися протесту землевласників і, мусимо з жалем сказати, традиційно вважали селян чимось на зразок пригноблених, нижчих за шляхту, заплочуючи через це очі на зловживання. Інвентарі не принесли користі ні класу землеробів, ні суспільству загалом, чого можна було сподіватися, коли б до них поставились як до реформи, необхідної й благодійної для майбутнього країни” – Zaleski B. *Zniesienie poddaństwa na Litwie // Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego.* – Paris, 1868. – S. 18-19.

¹⁹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 304, спр. 230: лист Міністерства внутрішніх справ Безаку і текст указу.

страхи: звинувачували то поміщиків, то поліцію, то священників у тому, що вони ховають або перекручують “справжній” благодійний намір царя. Багато селян відмовлялося від “статутних актів”, які призводили до нових земельних обмежень. Скурпульозний підрахунок селянських заворушень, проведений радянською історіографією, свідчить, що 1 962 випадки мали місце в 1861-1863 роках, тоді як у 1858-1860 роках їх було всього 284. Ось як вони розподіляються за губерніями²⁰:

	Кількість заворушень	Випадки втручання війська
Київщина	533	132
Поділля	481	236
Волинь	133	54

Польське повстання, як ми бачили, посягло остаточне сум'яття в головах селян щодо можливості отримати землю. Влада, яка підштовхнула їх озброїтися проти поляків, констатувала, що народ не бачив великої різниці між примусом пана йти на панщину і вимогою російського чиновника платити податки та його завжди підозрілими діями в межуваннях. Наскільки розгубленим був генерал-губернатор Анненков, видно з його рапорту міністрові юстиції від 10 вересня 1864 року. В ньому йшлося про дедалі частіші відмови селян платити податки, купувати землю, дозволяти поліції перемірювати наділи. Незважаючи на серйозність таких ексцесів (поліцейських регулярно били й проганяли, відібравши плани), Анненков просив, щоб суди, зваживши на польське питання, не приймали помилкових рішень, і писав, що всі такі справи хотів би розглядати особисто²¹.

Метод Безака рішуче поривав з усіма двозначностями і відкрито заявляв про намір росіян допомогти населенню південно-західних губерній. Було зроблено вибірку всіх укладених до 30 липня 1863 р. актів і збільшено земельні ділянки²². Особливо інтенсивно дотації надавались у 1866-1867 роках; це відбувалося досить швидко, бо ніхто не переймався місцевими традиціями індивідуальної власності, надаючи акти на володіння селянським громадам за тим же принципом, що і в Росії. Задовільний на початку, з

²⁰ Лещенко Н.Н. *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.* – К., 1959. – С. 40-50.

²¹ Королук В., Марахов Г. и др. *Восстание 1863 г...*, т. 2. – С. 365-366.

²² Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 116-117; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 306, спр. 108: відомість від 19 квітня 1867 р. по трьох губерніях про нечисленні випадки купівлі за погодженням з власниками.

часом цей метод стане проблематичним. Тоді ж треба було діяти швидко, і великі обсяги архівних матеріалів про цю операцію показують, що згода селян часто досягалася тим, що російські комісари робили великі скидки на оголошену в інвентарях вартість землі. Іноді вони перевищували 20% офіційно дозволених, сягаючи 50% відповідно до принципу Муравйова: “Поляків треба приборкати страхом і грішми”. Втім, селяни жили в таких злиднях, що перед багатьма комісіями поставало питання про їхню спроможність заплатити викуп навіть на таких вигідних умовах, а головна викупна установа надто повільно реєструвала акти. Тоді Безак взяв на себе особисто реєстрацію трьох чвертей справ, і вже 15 серпня 1867 р. доповів царю, що, за небагатьма винятками, “всі акти про викуп складені, земельні права і селянські зобов’язання обумовлені”. Ця оперативна і, зауважимо, приблизна дотація охоплювала таку кількість селянських громад по губерніях²³:

Київщина	1 871
Поділля	1 912
Волинь	3 503
РАЗОМ	7 286

Як бачимо, це не охоплювало більшості поміщицьких кріпаків. Повністю всі викупи були підтверджені аж на початку 1870-х років²⁴.

Свідчення поляків про надання землі селянам, як правило, сповнені жаху. Леон Липковський подає цю акцію як помсту після захоплення земель у 1847 р., несправедливий характер якого вже забувся. Він вважає, що підставою для нового надання землі послужили “фіктивні плани”, придумані російськими комісарами з метою збільшення селянських наділів на 50%. Фелікс Шостаковський, на сумлінні якого було ціле село, вигнане до 1863 р. (воно стояло на заваді розширенню парку біля маєтку), боїться, аби реформа не надала його жертвам відваги вимагати конфісковані ділянки назад. Він писав Безакові, що селян було переселено на великі ділянки родючої землі, і нарікав на строгість комісарів аж доти, доки якийсь

²³ Там само, оп. 304, спр. 1: справи про надання землі в 1861-1863 та викуп ділянок у 1863-1868 рр. з описом ділянок у кожному маєтку, ім'ям власника, кількістю селян, типом ґрунту, вартістю викупу. Про кількість підтверджень у кожній губернії див.: Там само, оп. 306, спр. 245(2).

²⁴ 1 січня 1868 р. Валуев скаржиться на повільність викупу в усіх західних губерніях: *Дневник...*, т. 2. – С. 247-251. Про завершення акції див.: Зайончковский. *Ук. соч.* – С. 410-411.

чиновник не пояснив йому, що для залагодження справи досить додатково виділити хорошу землю для колишніх кріпаків. Маньковський цілий розділ своїх спогадів присвячує негативній ролі мирових посередників, покликаних роздмухувати апетити селян і шкодити полякам. Він перераховує “кривди”, завдані членам його родини, і говорить про загрозу депортації, якою супроводжувалися пропозиції поступитися максимумом землі. В цьому тексті знаходимо дуже цінне свідчення про соціальне походження декого з виконавців царської волі. В указі не зазначалося, що ними мають бути росіяни, йшлося лише про православних. Це дало змогу декому з декласованих шляхтичів проникнути в комісії, наприклад, якомусь Пеньонжкевичу, колишньому секретареві батька автора спогадів, який нібито з помсти напосівся на маєток Маньковських, а пізніше став справником у Вінниці. В наступному розділі ми побачимо, що таке явище мало цілком зрозумілі підстави. Загалом же в польських мемуарах мирові посередники зображені як запродавці влад, а з огляду на відсутність земств – як дуже могутні “маленькі начальники”, котрі тероризували поляків, а до селян ставилися цинічно й зневажливо. Вони викликали острах ще у 80-х роках ХІХ ст.: “Комісари у справах селян нині є елементом, що підбурює селян проти панів, завжди покровительствуючи низам; найвищі в ієрархічній драбині повіту чини несуть відповідальність лише перед губернатором і Комітетом з селянських питань, бо великі землеволодіння і селяни все ще належать до окремих відомств”²⁵.

Частина поляків розуміла обмеженість такої “експропріації”, наслідки якої справді не стали трагічними для економічного стану великих володінь (таких було найбільше), бо їхні власники знали, чим похитнути стійкість комісарів. Відтак, у всіх західних губерніях завдяки шахрайству і фальсифікаціям вдалося обмежити й без того незначні земельні “переваги” селян. Те, що С. Кеневич пише про Білорусь²⁶, для Правобережної України підтверджується спогадами Т. Бобровського: “Слід зізнатися, що багато землевласників, побачивши розмах цієї державної акції, яка велася їх коштом і мала на меті завдати їм шкоди, захищалися всіма способами, іноді найменш похвальними. Наприклад, приховували “бібіківські інвентарі”, підкуповували свідків або ж подавали фальшиві плани. Кілька надто помітних випадків набули у свій час великого розголосу. Поганий спосіб захисту відповідав поганому способові нападу, не викликаючи осуду в оцінках...”²⁷.

²⁵ Lipkowski L. *Op. cit.* – P. 9; Matlakowski W. *Op. cit.*, n. 427, 433; Mańkowski J.-L. *Pamiętnik.* – Warszawa, BN Aks. 1985. – S. 56-60.

²⁶ Kieniewicz S. *Dereszewicze 1863.* – Wrocław: Ossolineum, 1986. – S. 98-99.

²⁷ Bobrowski T. *Op. cit.*, t. 2. – S. 508-509.

Якими ж стали підсумки цієї специфічної реформи в наших трьох західних губерніях? Дослідження Зайончковського, перегукуючись з даними Ріхтера 1900 р., показують, що селяни досягли приблизно такого самого земельного статусу, як і до 1847 р., з тією лише різницею, що віднині вони були колективними власниками землі, котрою раніше володіли індивідуально. Т. Бобровський применшує площу земель, віднятих у 1847 і повернутих у 1863-1870 роках (за ним, це 150 тис. дес.), бо справжня цифра була в чотири рази більшою.

Загальна площа земель колишніх кріпаків збільшилася з 3 396 533 до 4 016 604 десятин. Ця цифра особливо вражає, коли пригадати, що поляки в Україні володіли майже такою самою площею. Отже, понад три мільйони колишніх кріпаків мали стільки ж землі, як і п'ять-шість тисяч сімей польських поміщиків. Нерівність стане ще разючішою, якщо взяти до уваги, що до 1890 р. росіяни заволодіють майже такою самою кількістю землі, як поляки, тобто семи-восьми тисячам двох згаданих національностей належатиме площа, удвічі більша, ніж п'яти мільйонам українців. До співставлення цих даних ми ще повернемося.

Варто пригадати, що ця ситуація викликала дискусію навіть у російській еміграції у Лондоні. У статті "Про продаж маєтків у західних губерніях", вміщеній у "Колоколе" (1866 р.), Герцен писав, що замість того, щоб довіряти землю російському дворянству, її було б краще роздати "російським селянам". Герцен, однак, зазначав, що така пропозиція була б "нетактовною" щодо поляків, яких вважав примиренцями у боротьбі з царем.

Деталізуючи "приріст" – повернення селянських земель після реформи, його можна оцінити в 21% на Київщині, 18% на Поділлі і 15% на Волині, тобто в середньому близько 18%, хоча дані за повітами дуже відрізняються. Окрім того, слід врахувати, що розширення не завжди приносило користь, оскільки провадилося за рахунок неродючих або непридатних для обробітку земель²⁸.

В середньому на один двір колишніх кріпаків приходилось по 8,96 дес. землі. На Волині, де ґрунти бідніші, ділянка була більшою. Дані по губерніях такі (дес. на двір):

Київщина	7,72
Поділля	8,21
Волинь	11,31

²⁸ *Ibid.* – S. 509. Рихтер Д. *Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России.* // *Вестник финансов, промышленности и торговли*, № 39, 1900. – С. 587. Зайончковский. *Ук. соч.*, – С. 412-416.

У середньому припадало 2,73 дес. на чоловічу душу (3,5 на Волині, 2,4 на Київщині і 2,2 на Поділлі), або по 1,35 дес. на кожну душу незалежно від статі. Це не дуже показові дані, оскільки усталювалась значна внутрішня неоднорідність селянства, відображена у податкових списках: лише 35% дворів мали земельний наділ, який теоретично виправдовував використання коня (категорія *тяглих*), 49% належали до бідної категорії *піших* (праця без коня), 9% – дуже бідних, категорія *городників*, і 7% – цілком злидених, категорія *бобилів*²⁹.

На думку економістів того часу, для доброго функціонування господарства треба було щонайменше 5 дес. на двір. Велика кількість дворів до цього порога не доходила, а тимчасом забезпечення земельними наділами південно-західних селян було не найгіршим в імперії. Останнім, звичайно, й пояснюється той відносний спокій, який запанував на Правобережній Україні в 1865-1870 роках.

Певна річ, там, де російська влада конфіскувала польські маєтки, траплялися насильства й доноси з боку селян. В короткому, але цікавому спогаді дружина якогось польського землевласника з Волині з ненавистю і жахом розповідає, яким репресіям була піддана її родина у 1863 р. і пізніше, на Великдень 1866 р., коли слідча комісія примушувала селян, “щасливих, що можуть вирішувати самі”, давати “свідчення”, обіцяючи їм нових російських господарів, які помстяться за всі знущання. Заколот двірні супроводжувався підбуренням з боку молодих поляків-православних, членів слідчої комісії, яких авторка назвала “брудними польськими покидьками”, на що ті відповіли: “Ні, ми не мерзотники, бо православні, це ти полька-мерзотниця”³⁰.

Навіть у 1868-1870 роках ще траплялися окремі судові спори між польськими землевласниками і селянами з вимогою повернути землю, забрану після 1847 року. Ксаверій Браницький, який мешкав у Франції, де називав себе Монтрезором (від назви замку, купленого в Ендрі-і-Луар),

²⁹ Півтора мільйона селян, які проживали на державних землях, на землях корони тощо, були забезпечені трохи краще; 5,2 дес. на чоловічу душу на Волині, 4,1 на Київщині і 3,5 на Поділлі, але багато великих орендованих маєтностей парцеляції не підлягали. Схоже, циркуляр Зеленого від 21 жовтня 1865 р., за яким орендарям, котрі погодяться поступитися землею селянам, обіцялася винагорода, не дав особливих наслідків (див.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 179, спр. 667). Ця земля була поділена лише в 1889 р. Процентне співвідношення категорій колишніх кріпаків наводиться за: Рудченко И. *Записка о землевладении в Юго-Западном крае.* – К., 1882. Однак пропорції, наведені у названій праці Ріхтера, вказують, що більшість була значно біднішою: на 504 844 двори припадало 342 710 *піших*, лише 92 255 *тяглих*, а 69 879 – на грані злиднів.

³⁰ *Wspomnienia z Wołynia*, текст анонімний, 1867. – Biblioteka Jagiellońska, gps. 4832 II. – S. 6-28.

намагався стягнути 460 руб. штрафу зі своїх селян з Канівського повіту за незаконне присвоєння землі, а ті збунтувались, коли судові виконавці наклали арешт на їхнє майно. Передчуваючи подібний конфлікт з приводу 200 дес. в селах Рейментарівка і Стависька Чигиринського повіту, власник граф Красинський приходить до згоди з селянами, залишивши безкоштовно 137 дес. колишнім кріпакам. Далеко не так мирно вирішилася справа у маєтку Панковської в чотирьох селах Ямпільського повіту, де селяни відчули себе обманутими під час роздачі земельних наділів: захоплена селянами власниця завдячила життям втручання російської армії, якій довелося зіткнутися з розлюченим натовпом на чолі з жінками. Вбито одну грудну дитину, подільському губернатору довелося втрутитися особисто й дати розпорядження про численні арешти³¹.

Але ці зіткнення здаються зовсім незначними в порівнянні з сутичками наступних років. Загалом, як здається, після реформи селяни оцінили нову свободу й одержані пільги. Багато хто піддався ілюзії, що влада справді опікується ними. Остання ж не шкодувала зусиль, аби при потребі відверто купувати їхню підтримку. В рапорті за жовтень 1867 р. розповідається про діяльність селянських *караулів*, котрі ще три-чотири роки тому брали участь у полюванні на поляків. Дуже активні у травні 1863 р., трохи пасивніші влітку у зв'язку з польовими роботами, ці озброєні групи на початку 1864 р. знову зміцнюються для надання допомоги поліції. 12 липня 1864 р. їх зменшують наполовину, бо вони здаються надто самостійними, а 30 листопада розпускають остаточно. Оскільки ці мобільні загони формувалися з найбільш озлоблених і непоступливих українських селян, генерал-губернатор вважав за необхідне віддячити їм, наказавши провести "розрахунок" за працю. Відтак 38 169 душ одержали (у 1867 р.!) за свою службу, яка оцінювалася кількома десятками тисяч днів, 106 241 руб., котрі, звісно, мусили сплатити поляки³². Так завдяки цьому на деякий час було заспокоєно національний і соціальний неспокій.

Драма межування

Зло, що десятками років отруювало взаємини селян з колишніми панамі та новими російськими господарями, яким дуже швидко довелося зіткнутися з цією самою проблемою, ховалося у збереженні системи сервітутів, відомої і в інших частинах розчленованої Польщі. Ця система,

³¹ Пойда Д.П. *Ук.соч.* – С. 151-161.

³² ЦДАУК, ф. 442, оп. 306, спр. 311.

релікт “феодалної епохи”, полягала в тому, що селяни зберігали право на користування частиною угідь панського маєтку: лугами, де можна випасати худобу після першого сінокосу, лісами для збирання сухоостою, ставками – для ловлення риби, викосу очерету та вимочування льону, водопоями й водою з річок, перегорожених загатами, для поливання, кам’яними й глиняними кар’єрами. Сервітути, згідно з указом від 4 квітня 1865 р., прийнятим для західних губерній, зберігали силу до очікуваного розподілу земель шляхом межувань, такий спосіб влада намагалася забезпечити селянам ряд переваг коштом поляків³³.

В принципі, розміри наданих площ, природні багатства, на які можна було розраховувати, а також тип користування, безкоштовний чи платний, мусили зазначатися в актах про викуп, але земельні наділи надавалися надто швидко, тому ці деталі не уточнювалися. Незначні ж розміри наділених клаптів дуже скоро призвели до того, що селяни були не в стані розрізнити свої ділянки від ґрунтів пана, на якого вони в переважній більшості працювали й далі.

Розбіжності в інтерпретаціях, які від 6 травня 1866 р. виникли між київським губернатором Казнаковим і генерал-губернатором Безаком, дуже характерні для доби вагань російських влад між необхідністю поважати статус великого землеволодіння з одного боку, а з другого – не допускати дій, що могли б зашкодити очікуваній прихильності селян південно-західного терену до росіян. Казнаков не переймався такими високими державними думами. Отримавши, згідно з доброю старою традицією, скарги багатьох польських землевласників про невідповідне використання їхніх лісів, незаконні вирубки деревини і випасання худоби, він наказав роздрукувати циркуляр усім мировим посередникам і представникам поліції – становим приставам та справникам кожного повіту.

Селяни, напевне, уявляють, – писалося в ньому, – що їм дозволяються погані вчинки, бо органи влади надто заклопотані видачею документів щодо поділу та щодо земельних наділів. Проте вони мусять усвідомити, що межі їхніх ділянок позначені в цих документах справедливо й законно. Рішення про повернення селянам земель, забраних після 1847 р., не означає, що вони можуть продовжувати, як колись, плутати свою власність з чужою. Треба, “щоб вони зрозуміли всю суть нового закону, щоб відвикли від давніх навичок часів кріпацтва, котрі підштовхували їх, не задумуючись, користуватися і своєю землею, і землею пана, і щоб задовольнилися безкоштовним користуванням [підкреслено в тексті – Д.Б.] лише того, що їм надано”.

³³ ПСЗ, 2-га серія, т. 10, № 41 947.

Безака аж пересмикнуло, коли він прочитав це звернення, тож він надсилає Казнакову написану від руки записку, звертаючи його увагу на “необережний вислів”, який може звести нанівець зусилля по приборканню народу. Однак Казнаков раніше за інших зумів розпізнати проблему, котрій невдовзі судилося загостритися ще й тому, що виборні з-поміж селян особи почували себе ближчими до своїх братів, ніж до влади. “Сільські старости й волосні старшини повинні добре зятямити, – писалося в циркулярі Казнакова, – що хоча вони й обрані, але затверджує їх влада, і вони є найтіснішою ланкою між нею і селянами”. Звернення до мирових посередників, яким закінчувався циркуляр, не залишало жодних сумнівів щодо репресивних намірів губернатора: “Сподіваюсь на успішне вирішення в недалекому майбутньому і обов’язково дуже уважно ознайомлюсь з результатами”³⁴.

Тож поспішати на допомогу великим землевласникам тоді, коли щойно почали проявлятися наслідки антипольських репресій, було завчасно. Втім, швидке проведення межування з метою повного відокремлення селянських наділів від великих приватних маєтків наштовхувалося на значні технічні труднощі: селянські ґрунти в Україні були розділені на масу невеликих ділянок, котрі часто-густо перемежовувалися з поміщицькими володіннями. Така складна структура полів називалася по-польському *шахівницею* (по-російськи *чресполосица*).

Незважаючи на складнощі, Безак був не проти впорядкування межових планів. У звіті Олександрю II за 1867 р. він повідомляв про зменшення штату комісій надання земельних наділів з 250 до 200 чол. і про збільшення числа землемірів до 450 чол.; цю невеличку армію посиляли в ті місця, де обидві сторони – селяни і латифундисти – були готові до полюбовної домовленості. І хоча кількість таких випадків була незначною, а територія невеликою (920 випадків на Київщині, 433 на Поділлі і 305 на Волині), Безак вважав, що починати тотальні землемірні роботи до 1870 р. передчасно. На його думку, було б невігідним викликати серед малопоінформованого населення враження, ніби землю перемеріюють з метою перегляду рішень про нещодавно надані наділи, особливо тепер, коли йдеться про завоювання довіри малоросійського народу, а влада, згідно з рішенням Комітету міністрів від квітня 1865 р., намагається стерти з пам’яті всі заворушення, зловживання і навіть злочини селян³⁵.

Такі побоювання мали реальну основу. 4 грудня 1869 р. волинський губернатор доповідав О.М. Дундакову-Корсакову, який щойно заступив

³⁴ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 305, спр. 340.

³⁵ Там само, оп. 306, спр. 245 (2), арк. 165; спр. 278.

О.П. Безака, що шість сіл Старокостянтинівського повіту об'єдналися проти землеміра Давидовича, проявляючи "опір і непокору" і знищуючи поставлені ним межові знаки. Їхня завзятість добре ілюструє дріб'язкову корумпованість при межуванні, коли сторона, що заплатила більше, могла виграти кілька десятин. Давидович просто пересунув у бік зменшення межові стовпи, поставлені минулого року, бо селяни, як він заявив, відмовились його годувати³⁶.

Обійнявши посаду генерал-губернатора, Дондуков-Корсаков розглянув звіт, зроблений на вимогу його попередника, з якого вимальовуються масштаби заплутаності проблеми, що заважала росіянам перебувати й надалі у благодушному настрої. Згаданий звіт можна зведено показати в таблиці³⁷.

Губернії	Загальна кількість приватних володіннь (польських і російських)	Маєтки без права сервітутів	Маєтки з розділеними сервітутами	Нерозмежовані маєтки	Маєтки, де не проводилися межування, незважаючи на прохання		
					власників	селян	РАЗОМ
Київщина	2 057	200	321	1 536	168	172	340
Поділля	2 176	168	341	1 667	158	133	291
Волинь	3 544	154	339	3 051	141	259	400
РАЗОМ	7 777	522	1 001	6 254	467	564	1 031

Тож 80,4% маєтків не були розмежовані, наражаючись на заворушення, спричинені вимогами, законність яких не надавалася до перевірки. Одна шоста з них залишалася нерозмежованою всупереч проханням власників, бо російська влада остерігалася соціальних конфліктів.

Тим часом переваги від межування, хоч і незначні, набирали щодалі більшої життєвої значущості для селян, чисельність яких зростала. Дійсно, в 70-х роках XIX ст. спостерігається демографічний бум, до якого ми ще повернемося. За даними Ріхтера, 54% селян користувалося правом сервітутів у приватних володіннях Київської і Подільської губерній і 71% – у Волинській губернії³⁸.

Власне, впродовж 70-х років починають проступати назовні конфлікти, пов'язані з неточно складеними актами про власність стосовно сервітутів, а російська армія, як і до 1863 р., стала систематично відгукуватися на заклики про допомогу з боку польських землевласників, наслідуваних

³⁶ Там само, оп. 308, спр. 748.

³⁷ Там само, спр. 105. Цит. за: Пойда Д.П. Ук. соч. – С. 58.

³⁸ Рихтер Д. Ук. соч. – С. 588; Зайончковский П.А. Ук. соч. – С. 412; Пойда Д.П. Ук. соч. – С. 58.

одразу ж і російськими поміщиками. Наведемо кілька найбільш серйозних випадків. У 1873 р. поляк-землевласник Гутовський вирішив вирубати у своєму маєтку в Новоград-Волинському повіті ліс, на який селяни з сіл Острови і Затишся мали сервітутне право. Вважаючи, що ліс належить їм, вони вирішили зайняти вирубку. Частина селян, демонструючи відчай, стала під деревами, що ось-ось мали впасти, а решта сіла на вже зрубані дерева, аби перешкодити обтесуванню. Поліції не вдалося їх переконати, тож віце-губернатор мусив особисто взяти на себе керівництво збройною акцією, внаслідок якої територія була очищена, а призвідників заарештовано. Наступного року батальйон піхоти 48-го Одеського полку не без зусиль розігнав жителів села Дзигівка з маєтку Ярошинського в Ямпільському повіті, котрі спільно виорали, а потім охороняли землю, яку вважали своєю. Російські чиновники, мешканці цих регіонів, також були змушені вдатися до захисту власності від посягань селян, ще нестриманіших від того, що службовці маєтків – досить часто поляки – намагалися їм протидіяти. Так, у цьому ж 1874 р. селяни с. Зозів Липовецького повіту колективно зорали поле київського віце-губернатора Гудима-Левковича, представника русифікованої польської сім'ї: воно було відібране в них два роки тому під час перебування. Селяни довго чинили опір військові, і лише після приїзду генерал-губернатора, який наказав бити призвідців батогами, вдалося навести порядок³⁹.

Можливо, ці поодинокі заворушення не придушувалися б так жорстоко, а польсько-російське порозуміння, скероване на наведення “порядку”, не відновилося б так швидко, коли б не ще один чинник, який викликав ще більшу недовіру до селянського світу. Хоча народницький рух “Земля і воля” розвивався передовсім у Росії і захопив хіба гуртки студентів та інтелектуалів, співчуття до злиденного життя селян пустило кілька пагонів і в Україні, що викликало тривогу. Влада ще більше упевнилась в ній після того, як у 1869 р. вибухнуло нескінченне заворушення селян на державних землях Чигиринського повіту. Розпочати його намовили два народники – вчитель І. Фролов і студент Стефанович, які організували таємні зібрання у селянина Прядки й надали вимогам проукраїнського забарвлення, граючи на струні індивідуалізму. Вони твердили, що маленьких клаптиків, наданих у 1868 р., замало; їх треба замінити більшими наділами з розрахунку по 5 дес. на душу. Слід відродити козацькі свободи, підказували вони 50 тисячам селян, які послали своїх представників до Санкт-Петербурга, де їх і

³⁹ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 178-180. Після відміни кріпацтва тілесні покарання теоретично були заборонені.

заарештували. З огляду на масштаби руху, що охопив увесь повіт, київський губернатор Гессе вдався 1875 р. до крутих заходів. Переміщуючись від села до села з військом, він наказував масово бити повстанців батогами, змушених присягнути, що вони задоволені своїми наділами. Ознаки непокори, проте, спостерігалися ще впродовж кількох років. Після розколу народницького руху в 1879 р. Стефанович увійшов до “Чорного переділу”, 15 січня 1880 р. у першому ж номері газети під такою самою назвою він опублікував розповідь про царські репресії в Чигирині. Прибічник нігілізму, він не вагаючись маніпулював селянами, роздавав їм фальшиві грамоти царя, де говорилося про роздачу великих наділів. У 1877 р. йому вдалося організувати “таємні дружини”, куди увійшло 967 селян. Провал стався внаслідок доносу священника, головні агітатори Стефанович, Дейч, Бохановський були заарештовані, а втеча з київської тюрми перетворила їх на легенду. Цей приклад мав певний вплив на колишніх кріпаків усього південного заходу.

Очевидний зв'язок ствердити важко, але прояви непокори у приватних володіннях, напевне, підштовхували владу до більшої солідарності з дворянством, у тому числі польським. Поліція знала, що народники в 1873 р. створили в Києві *Комуну*, до складу якої увійшли переконані терористи А. Желябов, М. Кибальчич та Фроленко, чії комуністичні погляди, якими б утопічними вони не були, викликали страх. Тож антиселянські і антиукраїнські репресії набули особливої виразності саме тоді, коли, зокрема, стало очевидним, що селяни не роблять різниці між поляками й росіянами). 20 червня 1873 р. київський губернатор повідомив Дондукова-Корсакова, що селяни с. Топильна Звенигородського повіту з маєтку російської родини Фундуклеїв, озброївшись вилами, косами, ціпами й палицями, побили мирового посередника, який мав проконтролювати відмежування сервітутних земель. Поліцію зустріли камінням, яке кидали діти й жінки. Як уже траплялося, пішла чутка, що межування взагалі непотрібне, оскільки робитимуть наділ на душу. Селян мало влаштовувала ця російська реформа з її громадською власністю, вони проявляли чітко виражене місцеве прагнення до індивідуального господарювання. Напруга зросла настільки, що віце-губернатор Гудим-Левкович, приїхавши на місце, послав одна за одною три телеграми (23, 25 і 26 червня) Дондукову з проханням прислати два ескадрони драгунів. Населення, укріпившись на кладовищі, довго трималося, закидаючи військо чим попало. Заарештованих спробували вивезти в супроводі варті, але натовп накинувся на солдатів, щоб визволити полонених. “Спокій” було відновлено аж після арешту 28 осіб, серед них – двох жінок. Відправка заарештованих супроводжувалася процесією на чолі з місцевим священником, який виніс на їх честь хрести й корогви, на адресу

ж царя лунали прокльони. Щоб забезпечити порядок, у хатах на постій залишили солдатів. І хоча міністр внутрішніх справ, дізнавшись про це, засудив насильство, напруження досягло найвищої точки⁴⁰.

У цьому контексті не дивно, що російська думка, спостерігаючи піднесення української автономії в Австрійській імперії, почала активніше, ніж доти, заперечувати українську ідентичність. У Києві публікується збірка статей редактора "Московских новостей" Каткова⁴¹, спрямована проти цієї "вигадки". Уряд звертає увагу на те, що підтримка, починаючи з 1860-х років, галицьких українців з метою привернути їх на свій бік як "русских", може обернутися проти нього ж у власних губерніях. Відтак, у Російській імперії остаточно зникають рештки толерантності стосовно української інтелігенції. Закрито київську секцію Російського імператорського географічного товариства, яка дала змогу П. Чубинському, О. Потєбні, В. Антоновичу, М. Драгоманову показати відмінність української культури. Звільнили з роботи на кафедрі Київського університету й примусили емігрувати Драгоманова⁴². Вершиною ж репресій став указ, підписаний 18 травня 1876 р. царем в Емську (він там відпочивав на водах), про повну заборону перекладів українською мовою, театральних вистав (дозволені 1881 р.), а також ввозу україномовних видань з-за кордону.

Ці заходи пояснювалися підсвідомим страхом росіян, що національні почуття можуть якось структурно оформити хвилю невдоволення селянства, котра переможно ширилася, хоча й ніколи не вихлюпувалася за рамки неорганізованих локальних вибухів. Її головний удар падав на польських поміщиків, оскільки під час землемірних робіт, що проводилися ніби для розмежування сервітутів, саме вони намагалися повернути собі площі,

⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 312, спр. 159.

⁴¹ Катков М.Н. *Выдумки "Киевлянина" и польских газет о малорусском патриотизме.* – К., 1874.

⁴² Королюк В., Марахов Г. и др. *Ук.соч.*, т. 2, додаток. – С. 429 (звіт куратора Київського шкільного округу віце-міністрові народної освіти про українофілів). Західна думка загалом задовольнилася точкою зору росіян на українське відродження. Так, А.Леруа-Больє у книзі "*L'Empire des tsars*" (кн. 1, розд. 4) повторив думку своїх інформаторів: "Якщо кілька умів, наприклад, поета Шевченка та українофілів, і підозрювали в тому, що вони мріють перетворити Малоросію в незалежну як від Росії, так і від Польщі націю і повернутися до планів Хмельницького та Мазепи, то загалом подібні мрії викликали у малоросів не більше відгуку, ніж у 1870-1871 рр. плани створення Південної ліги на півдні Франції. Українофіли і малоруські поети небезпечні для Росії не більше, ніж для французької єдності та відродження провансальської літератури, ці фелібри Півдня, у яких схильна до підозр поліція могла б теж інколи віднайти щось більше, ніж відхилення від мови...".

якими довелося поступитися внаслідок реформи. Так, у 1876 р. в с.Баланівка Ольгопільського повіту під час переміру, вочевидь сфальсифікованого за участю Єлисеєва, представника Подільського губернського у селянських справах присутствія, Собанські відібрали в селян 700 дес. землі. Бунт жертв цієї оборудки швидко перевищив сили місцевої поліції, а оскільки жителі сусідньої Сумівки прийшли на допомогу 1625 бунтівникам, Собанський і Єлисеєв звернулися до армії. Проте війська в повіті було не так і багато, тож генерал-губернатор, воліючи розрядити конфлікт, попросив Собанського зупинити межування і не наполягати на його результатах. У 1877 р. в с. Самостріли поблизу Рівного селянин Василь Черемис, який в 1861 р. уже побував за непокору панові Єловицькому у в'язниці, підбурив односельчан протестувати проти виділених 1869 р. наділів як недостатніх. Селяни прогнали орендарів і робітників пана, захопили коней та інвентар. "Спокій" вдалося відновити лише після депортації заколотника у віддалений повіт Волині.

(Повсюди палали суперечки за межі. Так, у 1879 р. в маєтку Ледуховського у с. Кодня Житомирського повіту селяни провели "дику оранку" землі, відібраної у них, як вони твердили, несправедливо. Вони були готові загинути, але не віддати землю, обурені хабарництвом землеміра. Вони протестують скрізь, де можливо, проти вжитих заходів, проганяючи землемірів і знищуючи межові стовпи, як наприклад, у 1879 р. в маєтку Лісовського у Яковичах поблизу Овруча.

Однією з найгостріших проблем для селян виявився брак пасовищ. Доведені до крайнощів поруч з просторими угіддями великих землевласників, вони запускають на них свою худобу, що часто призводить до трагічних наслідків. Наприклад, власник с.Степанки Могилівського повіту Сулятицький наказав своїм людям захопити худобу, і тоді селяни накинулися на слуг, серйозно поранивши управителя, шляхтича Сухачевського⁴³.

Щорічні звіти губернаторів імператорові відбивали далеко не всі тертя, сліди яких залишились хіба в записаних архівних матеріалах Київської таємної канцелярії. Конфлікти свідчать про нездатність влади зробити рішучий вибір між поміщиками й українським селянством. Так, позиція подільського губернатора ще й у 1878 р. залишається невизначеною. Він пише про "сільськогосподарських робітників, які не виконують покладених на них обов'язків", про "безпричинне розірвання укладених угод", яке не тільки завдає шкоди господарству, але й дедалі більше підриває почуття рівності в масах, почуття необхідної поваги до праці й чужої власності...".

⁴³ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 178-188.

На думку губернатора, слід “тимчасово вжити примусових заходів”, щоб розділити панські й селянські землі, відновивши “глибоке розуміння святості закону – основи всякого цивілізованого життя”. Його київський колега шукає хлопчиків для биття і тривожиться появою релігійної секти, яка швидко завойовує найбільш освічений прошарок селянства. Штундизм, пропагований німецькими колоністами, виявився особливо привабливим для селян, які стомилися від зловживань і прагнули строгості й доброчесності, невластивих їхнім розбещеним священикам, жадібним до наживи п'яницям. Євангельська зрівняльна віра, проповідувана штундистами, упала на благодатний ґрунт, задовольняючи потяг до справедливості. У Таращанському, Звенигородському і Сквирському повітах з'явилося 1279 прихильників штундизму, хоча, на думку Гессе, незабаром їх стане значно більше⁴⁴.

Проте в 1879-1880 роках київський губернатор уже не зміг приховати розмаху бунтів у двох найбільших польських володіннях. Вони відбувалися на тлі маршу армії на війну з Туреччиною, який цілком перевернув плин щоденного життя. Аби вразити неосвічених і наївних селян, влада вирішила перетворити межування на урочисті релігійні церемонії. Понятим разом з землемірами пропонували скласти присягу в православної церкві, щоб “гарантувати” правдивість вимірювання й уникнути суперечок. Та це не ошукало селян с. Ксаверівка у величезних маєтностях Браницьких під Білою Церквою: вони заблокували церкву й не дозволили провести церемонію. Цей приклад наслідували у сусідніх селах Пінчуки, Мар'янівка і Митниця Васильківського повіту. Селяни відмовилися рахуватися з землемірними роботами, які все-таки були проведені, наміряючись й далі працювати на землі, обробленій їхніми батьками й дідами. Викликана сотня козаків наштовхнулася на солідарність усіх згаданих сіл, мешканці яких уже визволили тих, кого заарештувала місцева поліція. Як уже згадувалося, цей рух підтримала навіть польська декласована шляхта, котра, як підкреслював губернатор, не мала жодного відношення до справи. Доки частину бунтівників кували в кайдани, інші захопили землемірів і свідків, котрих вдалося визволити аж після того, як козаки побили багатьох батогами. Прибуття на місце події Гессе завершило упокорення, козаки стали на постій у п'яти селах, Браницький з задоволенням спостерігав за землемірними роботами під їхньою охороною.

Траплялося, за висловом Гессе, і “дещо прикріше”. У 1880 р. схожий до згаданого інцидент мав місце в с.Павлівка біля Бердичева у маєтку поляків Плуховського і Ковальської. Тут селяни не дозволили провести

⁴⁴ ЦДАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 134, 202 (річні звіти за 1878 р.).

урочисту церемонію з присягою, прогнали московських землемірів, а солдатам, які прибули на допомогу польським панам, довелося воювати з натовпом нещасних, що виставили наперед вагітних і жінок з немовлятами. Але губернатора, котрий прибув особисто, аби нагнати страху на повсталих, найбільше бентежив характер вимог. Вони свідчили, що українці мають добру пам'ять. Вони розмахували відомою листівкою, виданою росіянами в 1863 р. з метою антипольської агітації – “Зверненням до російського народу, який проживає у Південно-Західній та Західній Росії”, де народу обіцяли землю. Отже, тут, як і в маєтку Браницьких, Гессе не зміг покарати натовп з бажаною суворістю, слухаючи викрики й образи: страх і усвідомлення двозначності ситуації примусили його бути обережним і стриманим⁴⁵.

У вересні 1879 р., після справи Браницьких, Гессе благає нового генерал-губернатора М.І. Черткова добитися заборони землемірних робіт. 22 липня 1880 р. міністр юстиції відповів, що посилає сенатського чиновника високого рангу Половцева для перевірки ситуації на місці. Звіт останнього пропонував раціональний вихід: достатньо мати кадастри, як у всіх цивілізованих країнах. Тоді недоторкані межі не потребуватимуть землемірних робіт на коштів власників, яких завжди можна запідозрити у зловживанні своїм становищем. Але в 1883 р. Комітет міністрів відмовився від цієї пропозиції за браком коштів⁴⁶.

Землемірні роботи були заморожені на кілька років ще й тому, що ускладнився загальний політичний клімат, і жодним чином не можна було провокувати селян. Уряд непокоїло поширення тероризму. У серпні 1879 р. народницька “Земля і воля” перетворилася на “Народну волю” з набагато радикальнішими поглядами⁴⁷, а 1 березня 1881 р. вона організувала вбивство Олександра II.

”Голод на землю”

Після страшного потрясіння, викликаного вбивством царя, місцева влада зовсім розгубилася. Кожний губернатор намагався показати, що в його губернії панує спокій. Волинський губернатор запевняв, що народ

⁴⁵ Там само, оп. 536, спр. 266 (річний звіт за 1879-1880 рр.). Д.П.Пойда наводить такі самі факти за матеріалами поліції: *Ук. соч.* – С. 189-192. У газеті “Черный передел” (№ 2, вересень 1880 р.) справа Браницьких висвітлюється в революційних виразах.

⁴⁶ Там само, оп. 617, спр. 250 (лист міністра юстиції Черткову); Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 193-194.

⁴⁷ Документальне дослідження про “Народну волю” з позицій марксизму показує, що революційний рух був досить ізольований від народу. Див.: Катренко А.Н. *В борьбе за пробуждение народной революции.* – К., 1988. – 134 с.

перебуває у великому горі, і навіть у костелах і синагогах проходять молебні. Не зважаючи на говорити про селянські рухи, котрі ще більше увиразнювали кричущу несправедливість у земельному питанні, річні звіти за 1881 і 1882 роки знову звалюють провину на всіх: поляків, євреїв, соціалістів, штундистів, колоністів-іноземців. Загалом же в усьому винні поляки. Саме вони після реформи продали надто багато земель німцям, чехам, підданам Пруссії, Австрії і Царства Польського, “внаслідок чого селянські громади, особливо в повітах з великими лісами, помалу опинилися в оточенні дрібних колоністів-землевласників”, з якими селяни не можуть порозумітися, бо заздять їхнім успіхам.

Злидні – поганий порадаєник. Оскільки ж розмежування панських і селянських земель не просувалося, зростало число випадків швидкого правосуддя, а смерть царя викликала найнеймовірніші чутки. Одні твердили, що в недалекому майбутньому буде подушний розподіл землі, інші, навпаки, говорили про повернення панщини. 27 травня 1881 р. Міністерство внутрішніх справ навіть змушене було видати спеціальний циркуляр для поліції з рекомендацією “звертати щонайбільшу увагу на небезпечні чутки про розподіл землі, про податкові наділи, чорний переділ тощо”. У 1882 р. волинський губернатор знову б’є тривогу про необхідність покінчити з розподілом маєтків і межуванням. Нескінченні конфлікти, підкреслює він, відлякують російських поміщиків осідати тут, бо вони хвилюються за долю своїх надбань.

На думку волинського губернатора, не виключено, що незадоволення може обернутися проти євреїв (і це при заходах, вжитих стосовно зловживань цього “недоброзичливого племені”!). Тому він пропонує повністю виселити їх за межі губернії. Дрентельн зауважує на полях: “Добре для Волині, а для Росії?”. Отож ми – напередодні антисемітських законів 1882 року. Київський губернатор співає таку саму пісню, але козел відпущення в нього інший. Його звіт за 1881 р. сповнений злостивої ненависті до штундистів, “соціалістичний і негаційний раціоналізм яких” свідчить про потребу укріплення православного духовенства. Навіть Дрентельн сприйняв це як надмірне містико-патріотичне пустослів’я, занотувавши на полі: “Одні фрази і жодних фактів!”. Надамо ще раз слово волинському губернатору про ці найнеспокійніші роки: “В політичному відношенні у Волинській губернії, як і в 1881 р., тривожних симптомів не помічено, але інтелігентний прошарок поляків, як завжди, прагне вирізнитися, утримуючись від прояву найменшої симпатії до всього російського, чим виявляє свою приховану ворожість до уряду”⁴⁸.

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 535, спр. 310, 322, 355; оп. 536, спр. 169: річні звіти за 1881, 1882 роки по Волинській і Київській губернії.

Загострення соціальних конфліктів у 80-х роках багато в чому можна пояснити надзвичайним демографічним стрибком, який триватиме й надалі!

На 1881 р. загальна чисельність населення Правобережної України становила понад 7 млн. чол.

Губернія	Населення	Площа в кв. км	Густота на кв. км
Київщина	2 624 623	50 998,1	51
Поділля	2 642 614	42 017,6	53
Волинь	2 050 929	71 851	29
РАЗОМ	7 318 166	164 866,7	в середньому 44,3

Густота населення здається ніби не надто високою, але пригадаймо великі обшири, вкриті лісами, а також розлогі території, непридатні для обробітку. Сільське населення різних станів (переважно селяни та міщани) сягало 6, 26 млн. жителів, тобто 90,6%. Люди тулилися на таких самих, як і 20 років тому, клаптиках. Тим часом за 19 років число мешканців трьох південно-західних губерній, де, як і по всій імперії, відбувся дивовижний демографічний стрибок, зросло на 1 434 199 чол., тобто на 26,2%, і то незважаючи на значну смертність серед дітей та на нестатки⁴⁹. Природний приріст населення, який у 1870-х роках складав 14 осіб на тисячу на Поділлі, 17 – на Київщині і 18 – на Волині, у 1880-х сягне на Поділлі й Волині 20, а на Київщині – 22 чол.

Якщо ми пригадаємо, що масі колишніх кріпаків належала тільки половина площі, якою володіло всього кілька тисяч поміщиків, то опинимося біля витоків феномена, відомого в початках ХХ ст. під назвою “голод на землю”. Протиправне обезземелення додатково поглиблювалось тим, що всередині селянства наростало значне розшарування. Коштом більшості оформляється “багата” меншість, звіти фіксують зростання злочинності, пов’язаної з обезземеленням. Так, усе численнішими стають банди конокрадів. Лише протягом 1881 р. на Волині вкрадено 4 276 коней, за що заарештовано 1 687 осіб, часто за доносами. Оскільки покарання незначні, то справедливості дошукують самосудом, на місці. В Київській губернії з тисячі пожеж 1882 р., спричинених наявністю будівель з дерева й соломи, блискавкою, необережною поведінкою з вогнем тощо, 281 – злочинного походження.

⁴⁹ *Kraj*, 1884, № 19. – S. 1: “*Sity ekonomiczne kraju zachodniego, cześć III, Ukraina*”. Погані санітарні умови життя часто викликають епідемії холери й дифтерії. Епізоотії також приносять багато смертей, а профілактичні заходи (обов’язковий забій худоби) сприймаються як несправедливість. Неосвіченість є причиною багатьох бунтів.

Польські землевласники полюбляли говорити про “шагрєневу шкіру” своїх маєтків, якими прагли заволодіти росіяни. Що ж залишалося казати селянам, котрих ставало все більше й більше довкола їхніх латифундій? І що робить панство для полегшення злиднів, які оточують розкішні парки?

У мемуарах польських землевласників більше прочитаєш про ворожість селян, ніж про покращення долі цих бідолах, бо світ, у якому жили мемуаристи, та й сама їхня ментальність були безнадійно архаїчними й негнучкими, скерованими лише на збереження кожної п’яді “польської землі”.

Як і на початку століття, благодійність і милосердя є гарантами доброго сумління багатьох. Всі вони “добрі”. Один приймає в лікарню, влаштовану на фабриці для своїх працівників (поляків та іноземців, але не для місцевого населення!), селянина-українця, якому тачкою поламало хребет. Навіть наказує принести йому молока. Він за власний кошт виховує двох синів свого улюбленого слуги-українця, потім забирає їх у Варшаву. Другий організовує допомогу жертвам пожеж, котрі у своєму невігластві вважають грім карою небесною, на яку не можна нарікати. Він дає їм 10 телиць і зерно для посіву, а вони за це відроблять. Такі щедрі господарі з гордістю називають себе “зачинателями соціальної праці на селі”. Мати Гелени Кутиловської утримує власним коштом медичну сестру і повитуху, сприяючи поширенню гігієни в цьому краї, де чоловіки прив’язують своїх дружин за руки до балки, аби їм легше було родити. Доброта світу патріархальних резиденцій дуже зворушлива: “В Куманівці мої батьки зуміли створити особливу атмосферу доброзичливості, можливість спільного життя людей різних соціальних шарів. Пануючий у нашому домі клімат, де дотримувалися сімейних традицій, великого патріотизму, поваги до людей праці, абсолютної чесності у ставленні до себе й до інших, передавався всім, і ми, діти, виростили в такій атмосфері”. С. Стемповський також згадував, що мама таємно від чоловіка допомагала селянам: “У ті часи в селах селяни були майже позбавлені медичної допомоги, і тут було багато роботи. Моя мама цікавилася лікарськими рослинами, народною медициною, вона перев’язувала рани й виразки, а в серйозних випадках давала лист до повітового лікаря, якому платила з власної кишені”. Батько вороже ставився до такої діяльності, хоча й вивчав чотири роки медицину в Києві, бо, як казав, “хворий селянин – це або ледащо, або симулянт”⁵⁰.

⁵⁰ Matlakowski W. *Op. cit.*, n. 427; Kutyłowska H. *Moje dzieciństwo i młodość z lat 1898-1919*. – Biblioteka Narodowa, rps. 10 530, без пагінації; Stempowski S. *Op.cit.* – S. 23. Певне уявлення про стан охорони здоров’я дає той факт, що в Київській губернії на близько 2,7 млн. жителів у 1883 р. припадав усього 271 лікар, з них 82 було державними, а 130 працювали в лікарнях, скоріше амбулаторіях. У двох інших губерніях їх було ще менше.

У маєтках великих панів добродійницька діяльність часто перетворювалась на показуху. Так, граф Владислав Браницький вважав за потрібне відповісти на нападки “Киевлянина”, де його звинувачували в тому, що кошти, надані під час війни 1878 р. для Червоного Хреста, він використовував виключно для своїх працівників-поляків. У газеті *Kraj* Браницький пише, що три створені ним госпіталі для поранених служили і простому людові. Цього не можна сказати про утримувану ним середню школу, де вчаться виключно польські діти, але він підкреслює факт фінансової підтримки селян, зокрема – створення банку для надання їм позик. *Kraj* охоче писав про діяльність графа, бо той був співвласником газети. Висвітлювалась кожна подробиця. Йшлося про фонд, створений у 1838 р. Олександром Браницькою-Енгельгардт: капітал в 1 млн. руб. асигнаціями мав допомогти 100 тис. кріпаків з 226 сіл, що входили до білоцерківського маєтку. Перший внесок (285 700 руб.) був зроблений у 1863 р. до державного банку в Києві, а 20 червня 1875 р. Міністерство фінансів затвердило його як початковий капітал селянського банку, відкритого аж 1 січня 1880 року. Значна перевага цього банку, писала газета (яка, до речі, часто долучала свій голос до антисемітських виступів, щедро цитуючи Дрюмона), в тому, що він витягає селян з рук жидів. Щоправда, коли банк опублікував свої підрахунки, його філантропічність виглядала не безспірною. Внески приймали з дрібним процентом: 5% на строковий вклад і 2% на поточний рахунок, зате позики надавали під 12%. Проте цей досвід, нехай локальний і поодинокий, мав свої переваги, привчаючи простолюд по-новому ставитися до грошей і виводячи його з традицій натурального господарства, замкнутого переважно на самозабезпеченні й обміні⁵¹.

Покірливість і століття рабства не могли не залишити серед селян звички вважати *gentlemen farmers* вищими істотами, перед якими слід завжди схилитися у покорі. Коли один з Браницьких помер у Парижі, російська і польська преса милувалася 5-тисячним натовпом селян, що прийшов на вокзал зустрічати тіло, привезене в Білу Церкву, а також чудовим проявом соціальної солідарності, яким стали похорони, де коло домовини можна було побачити разом аристократів, селян і міщан з православними та католицькими корогами (євреям дозволили відправити службу аж через два тижні). Та чи не показово те, що на іншого Браницького напало троє селян, котрих він застав за крадіжкою дров? Дуже строге покарання нападникам – шість років каторжних робіт і позиттєве поселення в Сибіру – не змогли зітерти у всієї губернії тривожного передчуття кінця світу, коли діються злочини проти величності⁵².

⁵¹ *Kraj*, 1882, № 4. – С. 11; 1884, № 26. – С. 19; 1889, № 49. – С. 13.

⁵² *Ibid.*, 1884, № 35. – С. 18; № 39. – С. 18.

Про відносність правосуддя свідчать чималі заворушення у маєтках Браницьких Звенигородського повіту в 1880-1883 роках, які засвідчили стійкий потяг селян до традиції, що не мала нічого спільного ні з польською, ні з російською. Програвши довгий процес з поміщицькою родиною і зрозумівши, що їм не подолати зговір польського пана з російським правосуддям, селяни с.Вільшана, які вважали себе обманутими на 700 десятин ще наприкінці 1860-х, вирішили організуватися автономно і відмовились обирати сотників та десятників, бо знали, що ця селянська поліція зв'язана присягою з державним апаратом. Їх не вдалося приборкати навіть після того, як сотня козаків заарештувала організаторів. Член Київського губернського присутствія у селянських справах Богословський пішов на те, що дозволив обрати трьох сотників замість шести і 20 десятників замість 34, але не домігся й цього. 3 серпня 1882 р. губернатор призначив на ці посади сторонніх і ввів військо, але 300 селян рішуче прогнали “жовтих”, закликаючи людей не працювати на Браницьких, захопити панські землі і не платити державний податок. Сусідні села Тарасівка, Товста, Козацьке, Пединівка почали рубати панський ліс. На спогад про давню гайдамацьку свободу наклався вплив колишнього студента, нині члена “Народної волі” Ф.Л. Сушманова, який оселився у Вільшаній під прізвиськом Квітко. Тож Дрентельн змушений був послати Браницькому значну допомогу: в згаданих селах розквартирували полк драгунів і батальйон піхоти під командуванням генерала Руссау, який заборонив солдатам будь-який контакт з населенням, бо, даючи їм їсти й пити, селяни з ними браталися. Після неодноразових сеансів батогової політики українці таки повернулися до праці, сплатили податок і вибрали відповідальних осіб. Судячи з поліцейських рапортів, Руссау діяв “надзвичайно енергійно, сміливо, вміло й рішуче”, підтримуючи порядок впродовж 1883 р. завдяки “військовим рейдам”, котрі в кожному селі супроводжувалися езекуціями⁵³.

Приклад Браницьких як найбагатших людей в Україні особливо показовий, але таке саме принципове несприйняття селянських потреб було властиве поміщикам усіх трьох губерній. У 1881 р. до протилежного краю південно-західних теренів, поблизу Рівного, прибуває батальйон на чолі з волинським губернатором, аби розігнати селян-бунтівників у маєтку Микуличів (села Липки і Вовкошів), де господарі мали близько 2 600 дес.). Селяни відмовилися поступитися землею, котра, згідно з інвентарем, належить їм, але за рішенням суду передана Микуличам. Лише втручання

⁵³ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 349-352.

війська примусило їх підписати обіцянку “врегулювати свої спори законним шляхом”. Коментуючи інцидент, *Kraj* вбачає в ньому лише руку “невідомих таємних агітаторів, порушників громадського спокою”, а селянські злидні відносить на рахунок ще одного козла відпущення – численних куркулів, які оббирають своїх же братів⁵⁴.

У книзі Д.П. Пойди показано, що повстання нерідко відбувалися і в маєтках росіян, а в книзі Бенсідунa наводиться багато прикладів селянських виступів безпосередньо на території Росії, викликаних тими самими причинами. Нам важливо показати, що допомога російської армії аж ніяк не бентежить польських панів, які в інших ситуаціях полюбляють говорити про власний “патріотизм” і схильні вважати українців “своім народом”. До такого парадоксу вони ставляться цілком спокійно: адже головне, як відомо, полягало в тому, щоб за всяку ціну зберегти родинний спадок.

Підцензурна преса оповідає лише про найбільші повстання, зате архівні матеріали поліції та генерал-губернатора містять болісний перелік конфліктів, невесело подібних один до одного. В 1882 р. в с. Іванківці Ушицького повіту поміщик Скибневський розпочинає судовий процес про 60 дес., що їх вимагають повсталі селяни. Завдяки втручання подільського губернатора, який керує каральною операцією, земля залишається за польськими поміщиками. Викликано 50 козаків для придушення виступу в сусідньому селі Вахнівка, де селяни вимагали 60 дес. орної землі і 100 дес. угідь у поміщиці Крупинської. У 1882 р. 200 селян з маєтку Карвицьких у селі Полинка під Новоград-Волинськом зруйнували цегельний завод. Під час замирення, проведеного під командою волинського губернатора, заарештовано 60 бунтівників. Сулятицьким ніяк не вдалося припинити бунт жінок в селі Лядова Могилівського повіту, аж доки для розподілу землі не прибуло дві роти солдат. У 1883 р. у маєтку Третьяків у с. Гуничі Овруцького повіту захоплення спірних земель супроводжується бійкою з поліцією, жінки виходять з кийками, а чоловіки виганяють худобу на панські поля. А коли землю відбирає челядь польських панів, а власник збирається збудувати там заїзд, селяни знову її захоплюють, і лише телеграма до губернатора, і його приїзд, дають змогу взяти від кожного селянина обіцянку “поважати чуже майно”⁵⁵.

Вдумливий звіт київського губернатора за 1883 р. добре відображає тупик, у який зайшли відносини на селі: “Прикрі непорозуміння, викликані в ряді випадків стихійним захопленням земель і пасовищ, що належать до

⁵⁴ *Kraj*, 1882, № 5. – С. 10.

⁵⁵ Пойда Д.П. *Ук.соч.* – С. 278-288.

великого маєтку, останнім часом призвели до застосування особливо суворох заходів до винуватців при відновленні належного порядку”. Все це, продовжував він, свідчить, що “основи цивільного життя – недоторкане право власності – переживають у народній свідомості певну патологічну кризу”. Він визнає, що поведінка селян зумовлена несправедливістю при поділі землі і навіть зауважує, що “ці конфлікти досі не привернули достатньої уваги, але через певний час, з ускладненням життя, вони можуть скласти справді серйозну перепону на шляху нормального, цивілізованого розвитку народу”. Не без проникливості губернатор негативно оцінював надання землі *à la russe* – на общину, а не на двір, через що оформлені ділянки ніколи не могли стати індивідуальними, і жоден селянин точно не знав, де його власна частка. Оскільки ж у свідомості продовжує домінувати старий порядок, така нечіткість при повній відсутності кадастру може виявитися дуже небезпечною в майбутньому, бо що ж це за власність з невстановленими межами? Він також підкреслює корінь зла, пекучу проблему відносин на селі після відміни кріпацтва: “З юридичного боку права селян не мають жодного реального змісту”. Вважаючи загальне межування джерелом ще більших конфліктів, губернатор схиляється до реформи (в 1889 р. її буде здійснено лише в Росії), яка при відсутності земств у західних губерніях могла б нормалізувати життя в краї шляхом створення “органу місцевої влади, близького до народу, пов’язаного з ним традиціями і сприйняттям власності”. Коротше, зароджується ідея “земських начальників”, російських захисників і опікунів небезпечного селянства⁵⁶.

Серед сервітутів, існуючих в 1863 р., найбільші тертя між земле-власниками і селянами викликало право на випаси. Д.П. Пойда наводить вражаючий перелік випадків, де застосування сили було не меншим, ніж при незаконному захопленні землі (ці ситуації часто плутають). Сутички відбувалися здебільшого між селянами й польською челяддю, яку посиляли прогнати непроханих гостей та зайняти їхню худобу. В результаті траплялися і смертельні випадки. Розлючені селяни в регулярних набігах знищували всі загорожі, тож власники відчували себе неначе в облозі. Нападники засипали викопані за великі гроші рови, руйнували загорожі проти тварин, захоплювали панські угіддя. Не було жодної поміщицької польської сім’ї, яка б не зіткнулася з подібним конфліктом; часто можна було бачити селян, побитих охоронцями, управителів, побитих селянами, дітей, що топилися в річках, утікаючи від переслідування слуг, які охороняли права своїх господарів.

⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 537, спр. 230.

Це питання тісно пов'язується з чисельністю худоби, зокрема, тягової, яку мали селяни. Протягом 20 років у трьох губерніях спостерігалось потроєння кількості коней: з 501 090 голів у 1864-1866 до 1 719 739 – у 1883-1887 роках (точністю статистичних даних завдячуємо регулярним військовим переписам). Саме тому *Kraj* дав захоплений відгук на брошуру російського поміщика з Київщини Моргова, яку той подав у Сільсько-господарське товариство у Києві, доводячи, що селяни утримують забагато коней. В цій губернії, як писав *Kraj*, нараховується 432 647 коней. При цьому у великих маєтках їх 112 907, а у селян – 286 809 голів, хоча маєтки (польські й російські) займають площу 2,201 млн. дес., а селянські наділи – всього 1 875 млн. десятин. Відтак, у великих маєтках один кінь припадає на 19 дес., а у селян на 6 десятин. Це ненормальна ситуація. Велика кількість коней при малому обсягові робіт стає причиною епідемій і призводить до несанкціонованого пошуку пасовищ⁵⁷.

Нешира підступність таких міркувань стане очевидною, коли порівняти їх з результатами військового перепису коней. Згідно з ними, Київська губернія належала якраз до тих, де станом на 1888 р. було найбільше безкінних селянських господарств – 61,9%, решта мала по одному коню (8,8%), по двоє (20,1%) і по троє (9,2%) коней.

Не такими були співвідношення на розлогих землях Волині, де лише 34,7% селянських господарств були безкінними, а 40,4% мали навіть по троє коней.

Загальна усереднена цифра по трьох губерніях така: безкінні господарства – 49,3%, однокінні – 5,1%, двокінні – 24,2%, трикінні – 18,1%. Тобто, проблема надмірної кількості коней була цілком вигаданою. Варто підкреслити появу заможного селянства на тлі наполовину зубожілого: 42% власників пари коней становили, безумовно, групу тих, кого називали куркулями і чий сини в сталінську епоху виступлять проти колективізації, а в добу жакливого геноциду власним життям заплатять за любов до приватної власності.

Про реальний занепад селянського господарства на дрібних наділах добре свідчить поголів'я великої рогатої худоби та овець, що зростає значно повільніше за населення: 1,37 млн. великої рогатої худоби в 1863 р. проти 1,47 млн. в 1883, або 7% приросту; 2,62 млн. овець в 1863 р. і 2,88 в 1883 р., або 11,3% приросту. Лише кількість свиней, котрим не треба пасовищ, зростає відповідно до потреб населення: з 1,15 до 1,44 млн., або 29,2%

⁵⁷ *Kraj*, 1884, № 5. – С. 16.

приросту⁵⁸. Тож хіба важко зрозуміти всю гостроту конфлікту, поглянувши на ці цифри і задумавшись над споживанням молока й м'яса селянами? Тільки цим і можна пояснити пориви відчаю, коли громадську худобу заганяли на панські сіножаті і навіть посіви.

Заворушення через брак пасовищ відбуваються у 1881 р. в Роговських у Чигиринському повіті, у Любомирських та Домбровських у Липовецькому, в Дуравських у Таращанському, Бжозовських у Черкаському повітах, в 1883 р. в Єлецької у Новоград-Волинському, у Потоцьких у Вінницькому, у Сулятицьких і Марковських в Ямпільському, у Косецьких у Кам'янецькому, у Соболевських у Летичівському, у Тарновських у Канівському, у 1884 р. у Шкляревича у Сквирському повіті. Тут щоразу розгортаються бійки, поліції доводиться охороняти панські статки. До таких суперечок армія втручається не так часто, як під час стихійних захоплень землі. Винятком став один серйозний випадок 1884 р. під Вінницею, коли Грохольський телеграмою вимагав від губернатора прислати дві роти солдат, аби покласти край "сваволі" тисяч селян з великих сіл Сальник і Лаврівка, які захопили його землю, попередньо засипавши викопані довкола рови. Надіслана допомога на певний час присмирила селян, але у 1885 та 1886 роках недозволені випаси розпочалися знову⁵⁹.

До 1905 р. згадані соціальні потрясіння не набули загрозливого масштабу, оскільки революційна пропаганда була ще слабкою. Окрім ласки власних панів, селяни могли покладатися на допомогу хіба вузької групки інтелектуалів, наприклад, лікарів (серед них багато поляків) та суддів. Тотальна замкнутість цього суспільства добре змальована двома очевидцями. Перший – польський лікар Владислав Матлаковський, який досить прохолодно ставиться до своїх пацієнтів з-поміж селян, віддаючи перевагу багатим клієнтам з резиденцій: "Руський народ загалом дуже симпатичний, але зовсім негарний – принаймні я не бачив оспіваних поетами ні "чорних очей", ні гарного жіночого обличчя; він дуже обдарований, розумний, але ледачий і схильний до пияцтва. Він не обізнаний з ремеслами, живе дуже просто, нічого не чекає від світу, оре, сіє, пряде, тче, вичиняє овечі шкури. Охоче звертається за порадами до лікарів, прислухається до них, питає, скільки повинен заплатити, і з вдячністю дає те, що може...". Для судді-росіянина, який часто розглядає справи про злочинні порушення, але як охоронець закону змушений йти проти власного сумління, таке байдуже

⁵⁸ *Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний.* – СПб., 1903, 1 часть, табл. XVIII; Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 53.

⁵⁹ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 306-315 (описано кожний конфлікт).

ставлення нехарактерне. Наприклад, у жовтні 1885 р. йому довелося судити селянина за візок дров, украдених у лісі Фелікса Собанського. Він засуджує бідаку до тюремного ув'язнення, а потім, як оповідає польський пан Ян-Юліан Маньковський, обурений його виключною поведінкою, зняв свій ланцюг судді і звернувся до членів суду з короткою промовою демократичного забарвлення. Ви бачите, сказав він, нещасного дурного селянина, який, щоб зігріти себе й свою знедолену сім'ю, украв кілька полін у мільйонера! А той, купаючись у розкошах, не посоромився подати на нього в суд. Як суддя я був змушений засудити його, але як людина я звертаюсь до вас, панове, і питаю: чи ж не знайдеться бодай один серед вас, хто б узяв цього бідного чоловіка на поруки, аби не примушувати мене у цю ж саму мить відвести його до в'язниці?". Така двоїста поведінка, активно засуджена присутнім панством, не могла схвилювати нічиєї свідомості, бо була винятком⁶⁰.

“Голод на землю” був взагалі характерним явищем для імперії. Уряд спробував трохи послабити лещата, в які затиснув селянські господарства, створивши 1882 р. Селянський земельний банк з метою надання селянам кредитів для купівлі землі. Але гострота російсько-польської вбивти за землю, досліджена у попередньому розділі, не залишала селянам Правобережної України надії на розширення своєї власності за рахунок великих маєтків. Це стане надто очевидним, коли ми порівняємо до смішного невеликі площі, придбані селянами (яких відразу почали вважати куркулями)⁶¹ за допомогою банку.

Губернії	Земля, придбана селянами (в тис. дес.)		
	1883-1885	1886-1890	1891-1895
Волинь	4,1	22,7	21,1
Київщина	7,7	36,6	18,7
Поділля	6,4	21,7	14,4

Ці цифри від 2 до 12 разів менші, ніж аналогічні дані про купівлю землі на Лівобережній Україні. Розчарування було ще гострішим, оскільки в наших трьох губерніях багато селян вважало, що площу панських маєтків можна буде експропріювати відразу після одержання позик. У зв'язку з

⁶⁰ Matlakowski W. *Op. cit.* – n. 459; Mańkowski J.-L. *Op. cit.* – S. 55-56; посередницька роль, яку губернатори відігравали в Росії і про яку пише Бенсідун (*Назв. праця.* – С. 268-269), останнім тут не властива.

⁶¹ Воблий К.Г. *Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості.* – Т. 2 (1862-1895). – К., 1930. – С. 76.

такою наївністю генерал-губернатор Дрентельн на початку 1884 р. навіть розіслав по місцевих органах влади застереження щодо селян, які хочуть обов'язково купити землі, що не підлягають продажу!⁶²

За таких ускладнених обставин відповідь світу панів могла бути однозначною – репресії. 31 травня 1885 р. міністр внутрішніх справ І.Н. Дурново розсилає всім губернаторам друкований обіжник, повідомляючи про можливість у виняткових випадках застосувати тілесні покарання для замирення селян за умови особистої присутності губернаторів “для напоумлення бунтівників”. Цей документ, схоже, зовсім не відповідав реальності. Відомо, що губернатори не чекали на дозвіл міністерства! Втім, згаданий текст став етапним. Він офіційно узаконив практику, що досі хіба намічалася, і підтвердив провал відміни кріпацтва 22 роки тому. “Враховуючи особливі умови нашої епохи, місцевість, неспокійний характер населення і безладдя взагалі, – писав міністр, – немає сумніву, що тілесні покарання можуть виявитись не просто адекватним, а єдино ефективним засобом. Такий засіб, вдаряючи лише по невеликій кількості бунтівливих осіб, незрівнянно легший, ніж розквартирування військ, котре завжди виснажує населення, вже не кажучи про випадки, коли доводиться застосовувати зброю”⁶³.

Немов у відповідь на цю брутальність наростає жорстокість і агресивність селянських виступів. Кілька польських поміщиків з Волині подають у *Kraj* страхітливу інформацію про деталі вбивства одного з них, Миколая Отмарштейна. Його теща Дубовецька писала, що він завжди жив у злагоді з селянами, навіть не подавав на них до суду за крадіжку дров. Інший кореспондент, підписаний як *F.M.E.*, сусід з Овруцького повіту, змалював пронизливу картину загибелі цього молодого, міцного поляка, який тричі підводився після ударів сокирами, доки його таки наздогнали і задушили. “Серед місцевого обивательства цей злочин викликав страшений переляк через чимраз зростаюче зухвальство подібних злочинів і дедалі частіші випадки кривавого порухунку селян з дворянами. Вбивство було вчинене серед білого дня, за кількесот кроків від резиденції, у присутності чотирьох свідків, робітників маєтку, які не прийшли на допомогу жертві”. Далі він вдається до спогадів про замах, вчинений минулого року на Владислава Браницького, “на тлі сотень крадіжок, злочинних підпалів та двох десятків інших злочинів, що трапились за рік у цьому ж повіті”. Допис закінчується згадкою про тривожну атмосферу в маєтках: то кидають палицею на

⁶² *Kraj*, 1884, № 13. – S. 11.

⁶³ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 617, спр. 250.

власницю замку, яка йде селом, то погрожують спалити врожай, аби домогтися шматка вигону, і “все це разом проливає досить похмуре світло на становище дворянства в нашому краї”⁶⁴.

Через кілька місяців ще один польський кореспондент з України (М.К.М.) висловлює радість з приводу суворих штрафів, накладених на селян двох сіл, які випасали худобу на панських землях: “Лише законний шлях є добрим шляхом. Смертельні сутички, що спалахують там і тут внаслідок конфіскації худоби, надзвичайно ослаблюють у народі почуття покори й соціального порядку, залишаючи йому як останній аргумент лише грубу силу, тоді як законний шлях зобов’язує поважати принципи права й справедливості і тим самим виховує його”⁶⁵. Наступного тижня напали на лісника графа Грохольського, потік розливався далі. У річному звіті подільського губернатора за 1888 р. розділ про заворушення по селах виглядає, як якась монотонна пісня, *lamento*, що існує в порядку речей: “Що ж до масових бунтів, то минулий рік з огляду на кількість та характер заворушень можна вважати добрим. Трапилося вісім випадків, залагоджених поліцією без застосування надзвичайних заходів”. Коротше, підсумував губернатор для свого августійшого читача, не сталося нічого, що могло б зашкодити недоторканості власності великих землевласників”⁶⁶.

Поміщики південно-західних регіонів ще довго зітхатимуть від бажання одержати інститут, що його Дурново забезпечив у 1889 р. російським поміщикам, а саме – земських начальників: це були дворяни, призначені в кожному повіті для управління селянами. Такий винахід, утвердження якого ультраконсервативне російське дворянство домоглося при підтримці князя Мещерського, редактора “Гражданина” (всупереч позиції навіть такого реакціонера, як Победоносцев), ліквідував автономію земств на селі, запроваджену 1861 року. Оскільки ж у південно-західних губерніях земств не було, мирові посередники залишалися єдиними представниками місцевої влади разом із суддями. Мещерський марно намагався добитися через свою газету поширення інституту земських начальників на західні губернії, викриваючи “анархію” та “хаос”, що панували там серед селян і гальмували купівлю маєтків росіянами, яким нашіптували: “Не купи, селяни з’їдять тебе”. Та найприкметніше, що цю статтю з “Гражданина” переклав і опублікував *Kraj*: “Я так і не зрозумів, – писав у ній російський князь, – ні того, чому політика русифікації західних губерній пов’язується з прищеплен-

⁶⁴ *Kraj*, 1885, № 50. – S. 15.

⁶⁵ *Ibid.*, 1886, № 27. – S. 14.

⁶⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 542, спр. 100.

ням селянам принципів найбільшої неповаги до дворян взагалі і найбільш крайнього соціалізму, ні того, як, принижуючи дворянський елемент, представлений поляками, уряд розраховує примирити офіційну пропаганду соціалізму з посиленням того таки дворянства в особі російських землевласників”. Редактор *Kraj*'у Еразм Пільц, зі свого боку, вбачав в анти-селянських заходах шанс для магнатів, цих орендодавців багатств України; що ж до земських начальників, то влада, на його думку, остерігається запроваджувати їх на західних теренах, бо на ці уряди неминуче довелося б призначати поляків⁶⁷.

Посилення блокади в 1890-х роках

Ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів. Мало хто заходив так далеко, як Барбара Луцкевич зі Сквирського повіту, яка листувалася з генерал-губернатором Дрентельном, намагаючись отримати відповідь на питання, чи є в селян душа, однак цілком певним є те, що для більшості поляків вони не були особистостями. Мемуари докладно відбивають такий спосіб сприйняття. “Я не пригадую їхніх прізвищ, – писав Мар’ян Лонжинський, – можливо, я їх і не знав, бо за тогочасних відносин у селі не було звичаю називати селян на прізвище, хіба в бюрократичних установах”. Найчастіше селянина називали на ім’я чи прізвисько. Так, Вацлав Подгорський постійно називає усіх своїх слуг-українців *Bazytek*, додаючи якусь ознаку: чорнявий, білявий, високий, низенький тощо. Для тітки Станіслава Стемпковського усі її лакеї зуться *Jan*, для чарівної інженю Марії Левицької всі носильники на вокзалах *Michalkowie*. Вона зізнається, що не пригадує, як виглядав їхній старий пастух: “Одягнений в старий полотняний або домотканий одяг, Гордій здалеку скидався на стовбур дерева. Влітку він пас корів і так зливався з пейзажем, що його часто було важко вирізнити в кущах... Він жив з нами і серед нас. І водночас був ніби сам по собі”. Окрім того, селянські наділи перепліталися з панськими землями так щільно, що селянську власність було неможливо обминути, наприклад, під час полювання – улюбленого заняття панів. Г. Кутиловська писала: “Хоча в принципі по засіяних полях на конях не їздили, на практиці цього уникнути не вдавалося. Селянські

⁶⁷ *Kraj*, 1889, № 23. – С. 4.

наділи здебільшого були вузькими смужками, часом з версту довжиною. Одна засіяна, друга під паром і т.д., то як їх же можна було об'їхати?"⁶⁸.

Цей присутній повсюди народ, хоч як його тримай на відстані, під пером польських поміщиків набуває обрисів невідступної загрози і аж ніяк не сільської ідилії. Читаючи Я.-Л. Маньковського, який присвятив півтора десятка сторінок мемуарів розповідям про конфлікти, випадки, процеси тощо, котрі він понад 10 років, починаючи з 1885 р., вів проти селян то з приводу води, відверненої від його млина, то з приводу мостів на його річці, то про підпали скирт, висилаючи телеграми губернатору, розуміємо, що нераз ця боротьба набувала характеру істеричної і нескінченної гри, піротехнічної війни, де просто здавали нерви обложеної сторони⁶⁹.

Відчуття боротьби з невловимим ворогом, що тримав в облозі резиденції, добре вимальовується на початку 1888 р. в статті "Новини з півдня", опублікованій на першій сторінці *Kraj*'у. Занепокоєний численними заворушеннями автор, який підписався *Ig.*, визнає певні позитивні якості "селян наших губерній", відразу ж додаючи: "Цей народець, зібраний у натовп, стає страшним, немов табун диких коней, немов скажений звір чи нестримна стихія". Автор жалкує про "моральну занедбаність" цього знедоленого народу, позбавленого шкіл, "влаштованих на здорових принципах соціальної етики". Встановлені для його захисту інститути, додає він, лише сприяють розбещенню, бо право завжди прихильне до нього, коли він краде землю у поміщиків. У згаданій статті, типовій для ментальності польських землевласників, вже маячить привид революції. Автор за зміни, які "уберегли б суспільство від розпаду й ослаблення, а це обов'язково станеться, коли держава спиратиметься виключно на селянську масу, повністю зневажаючи закони освіченої землевласницької категорії, і пов'язавши свої інтереси з темними інстинктами селян". Справедливе передчуття.

Якщо цю статтю і пропустила Санкт-петербурзька цензура, то хіба тому, що російську думку непокоїли ті самі проблеми. Показовим є дедалі частіше звертання польської газети до селянського питання. Описуючи конфлікт за пасовища в Мирополі на Волині, у маєтку графа Чапського, де довелось

⁶⁸ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 99; Łążyński M. *Sto lat bez mała.* – Warszawa, 1961. – S. 11; Podhorski W. *Ziemiaństwo na Ukrainie.* – Biblioteka Jagiellońska, rps. 9831. – S. 91; Stempowski S. *Op. cit.* – S. 35; Kutyłowska H. *Moje dzieciństwo;* Lewicka M. *Dzieciństwo.* – Warszawa, 1973. – S. 13-176; Beauvois D. *Eux et les autres: les mémorialistes polonais des confins de l'Est au XX^es. // Pologne singulière et plurielle.* – Lille, 1993. – P. 127-149.

⁶⁹ Mańkowski J.-L. *Op. cit.* – S. 79-93. Щоправда, цей поміщик був особливо сварливим і любив судитися. Див. думку його брата – ксьондза: Mańkowski P. *Pamiętniki.* – Biblioteka Narodowa, rps. 9781. – T. I. – S. 60.

застосувати силу, Е. Хлопицький зазначає, що народ не є ані поганим, ані позбавленим почуття справедливості, але він неосвічений і ним маніпулюють: “Він піддається впливу сільських підбурювачів, як єврей-орендар, офіціалісти резиденцій, а особливо солдати у відставці, що діють тихцем. Оце представники сільських верхів, котрі дають нам відчуті свою владу”⁷⁰. Як бачимо, говорити про соціальну несправедливість вважалося блюзнірством.

Певну поступку робить у цей час уряд, дозволивши поновити театральні вистави “малоросійською мовою”, всупереч гвалту найзатятіших русифікаторів, як редактор “Киевлянина” Піхно та ректор Київського університету Ренненкамф. Проте театр фактично не виїжджав за межі Києва, відновивши з 1883 р. постановку п’єс Котляревського, Основ’яненка, Шевченка. Під час свого візиту до Києва в 1885 р. Олександр III навіть продемонстрував йому прихильність, дозволивши композиторові Лисенку виконати дві народні пісні з оперети Старицького: “Гей, не дивуйте” та “Туман хвилями лягає”. Та яке значення мали ці реверанси в бік фольклору тоді, коли село буквально задихалося в обкрадених поземельних межах. Чи ж милуючись народними костюмами на гарненьких хористках, імператор згадував про нескінченну низку повстань, де якраз жінки відігравали щодалі більшу роль? Польська преса не без зверхності називала такі регулярні ексцеси “бабськими бунтами”. В одному з номерів *Kraj*’у за 1887 р. бачимо поруч статтю з Ямполья, сповнену жалю щодо деградації гарного народного одягу та давніх пісень, і статтю з Вінниці, де йшлося про наростання стихійних жіночих протестів. По кілька тижнів ув’язнення одержали жінки з с.Гулівці за влаштування бійок при захопленні землі та під час протизаконних випасів худоби; в с. Черепашинці селянки полягали на землю, не пропускаючи панські вози, послані засіяти луку, якою вони користувалися, і навіть прибуття губернатора, що намагався пояснити незаконність таких вимог, нашттовхнулося на непоступливість. “Ціла армія жіноцтва почала наступати так затято, що представники влади змушені були відмовитись від усного переконання і звернутися до армії у Вінниці. Коли вночі прибуло два батальйони піхоти і чоловік 15 було ув’язнено, а багатьох провчили палицями, тоді громада присягнула виправитися”. На цей самий час припадають повідомлення про схожі випадки в Райках біля Бердичева і в Семидубах під Балтою. Поради М. Коровая-Метелицького, датовані наступним роком, звичайно ж не відіграли жодної ролі. “Не треба надто перетягувати канат особистого інтересу на шкоду тим, хто живе й працює поруч з нами, писав у газеті польський поміщик. – У майбутньому великим землевласникам доведеться підтримувати з цими людьми найрізноманітніші

⁷⁰ *Kraj*, 1888, № 7. – С. 1; 1887, № 43. – С. 15.

стосунки, засновані на взаємних послугах”⁷¹. Та майбутнє, на жаль, готувало тільки неприємні сюрпризи.

Ніхто не простяг руку допомоги. Правилom стала сваволя. У вересні 1890 р. Гонсовський, орендар Потоцьких з Комарова під Ободівкою Вінницького повіту, зменшив платню за прополювання буряків. У відповідь селяни зв'язали його, поклали на тачку й замкнули в льоху. Не маючи змоги нічого вдіяти, поліція звернулася по військо в Одесу, щоб звільнити в'язня. “Цей прикрий випадок свідчить про озлобленість і дикість нашого народу” – пише *Kraj*, котрий охоче подавав як найбільш зворушливу, так і трагічну інформацію, культивуючи тим самим образ інфантильного і безвідповідального українського люду. Маємо на увазі зворушливу оповідь про похорони поміщика Тшечецького, куди селяни прийшли з вінком квітів “на знак глибокої пошани”, або історію про те, що селяни намірялися покрити збитки, завдані поміщикові пожежею. Поруч вміщуються розповіді, які не могли не посіяти жах серед читачів. Так, окрім протестів проти сівби у неналежних місцях, повідомлялося, як натовп вигнав одного волинського поміщика з його резиденції, вимагаючи усунути управителя-єврея; як поляк-орендар був захоплений жителями села за те, що погнався за хлопцями, котрі крали дрова, і один з них утопився, а орендаря *in extremis** змогла врятувати лише поліція⁷².

Прибувши в Київ наприкінці 1889 р., новий генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв попросив підготувати точний звіт про конфлікти, пов'язані з сервітутами, та про заходи щодо їх відділення, передбачені поміщиками. Було відомо, що на той час на Київщині нараховувалося 980 сіл, де розмежування ще не проводилося (на Поділлі й Волині їх мусило бути ще більше). На початку 1890 р. в рамках Київського сільськогосподарського товариства виникла комісія для обміркування пропозицій по ліквідації черезсмужжя і сервітутів. У ній переважали поляки: поруч з росіянами Ісаковичем та Гудим-Левковичем до її складу увійшли Чацький, Бнінський, Єловицький, Диновський, Лиховський. Немає сумніву, що саме тому у 1891 р. Ігнат'єв створив при власній канцелярії спеціальну службу – *особое совещание*, яка діяла до 1901 р., втім – теж безрезультатно. У травні 1891 р. він зустрівся з трьома губернаторами Правобережної України для обговорення селянської проблеми, внаслідок чого народився проект (також невдовзі занедбаний), який мав би зобов'язати землевласників прийняти глобальне рішення. Як і

* У крайній небезпеці.

⁷¹ *Ibid.*, 1887, № 25. – С. 17; 1888, № 39. – С. 15.

⁷² *Ibid.*, 1890, № 33. – С. 12; № 50. – С. 15.

в приєднаному до імперії в 1875 р. Царстві Польському, передбачалося надавати відшкодування селянським громадам, позбавленим сервітутів. Але надзвичайна прив'язаність українців до сервітутного “привілею” завадила реалізації цього задуму. Будь-яка загорожа чи перепона, кожен викопаний рівчак призводили до заколоту. Якраз тоді, коли Ігнат'єв радився з губернаторами, надійшло повідомлення з села Мирецького: під час придушення межового конфлікту, до якого було залучено два сусідні села, репресії виявились настільки жорстокими, що постраждали всі мешканці, а 60-річний, збатожений солдатами, чоловік покінчив життя самогубством⁷³.

Після 1890 р. кількість конфліктів за пасовища трохи зменшилася, і сталося це власне тому, що землевласники більше не наважувалися вимагати розмежування сервітутних земель. Кожен, хто лише пробував зробити щось подібне, наштовхувався на опір населення. Земля настільки подорожчала, що дехто з поміщиків хотів переорати старі кладовища, заручившись підтримкою підкуплених священиків. У 1891 р. в с. Верхівка під Брацлавом Собанські домовилися з місцевим священиком, щоб урочисто (аби уникнути селянського гніву) перенести православний хрест, що стояв на околиці. Частина людей ніби погодилася, інші ж напали на процесію і змусили її повернути назад. Заводіїв було затримано, проте близько двох сотень селян вибили вікна й двері посту, де тримали арештованих, а становий пристав зміг уникнути смерті лише завдяки допомозі ззовні. Замкнуті в невеличких наділах, яких вочевидь не вистачало, селяни дедалі частіше, все відкритіше й організованіше грабують панське сіно, солому, очерет, рибу, збіжжя, особливо в посушливі 1891-1893 роки. Протягом 1881-1895 років Д.П. Пойда нараховує 184 таких масових нападів, де в одному випадку з десяти виявилось необхідним втручання армії. Значне місце серед різних сутичок займає також насильницьке захоплення панських сіножатей, викосів, посівів: 172 конфлікти такого типу трапилися в цей же час на Київщині, причому з великою густиною⁷⁴.

Що ж до решти імперії, то ці роки – після страшного голоду 1891 р. у Центральній Росії – стали етапом масового переселення селян до Сибіру, для освоєння й заселення якого уряд надавав підтримку переселенцям. Південно-західні губернії, де голоду, щоправда, не було, не мали можливості скористатися бодай таким способом уникнути злиднів. На початку міграційного руху, у 1882 р., генерал-губернатор Дрентельн відмовився

⁷³ *Ibid.*, 1889, № 9. – С. 16; № 48. – С. 11; 1890, № 8. – С. 16; 1891, № 22. – С. 16.

⁷⁴ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 275-277, 294-297, 304-305, 333-334.

оголити ці терени “від населення однакового з нами походження”, вважаючи, що будь-яке зменшення кількості православних сприятиме посиленню польського елемента. І хоча величезній кількісній перевазі українців нічого не загрожувало (абсурдний аргумент Дрентельна пояснюється лише цілком непропорційною полонофобією), їх замкнули у рідному краю землі заради противаги польському впливові.

Протягом 1885-1896 років до Сибіру виїхало 209 259 українців, майже всі – з шести губерній Лівобережної України. Кількість уроженців Південно-Західного краю була значно меншою:

428	–	з Волині
2 326	–	з Київщини
201	–	з Поділля

Примусове утримання на місцях селян, тепер нібито звільнених від кріпацтва, викликало ще більше незадоволення, роздмухане різноманітними чутками. В 1891 р. *Kraj* повідомляв, що подільський губернатор засипаний проханнями про виїзд від селян Кам'янецького, Ушицького, Могилівського та Ямпільського повітів, затиснутих польськими і російськими латифундіями і підстьобуваних розповідями солдат, демобілізованих з Сибіру. Місцевість довкола річки Уссурі здавалася землею обітованою, де роздають чудові наділи в 120 дес. по три рублі за десятину⁷⁵.

У 1895-1898 роках рух протесту розповсюджується й на Волинь, де селянські наділи були не найменшими, а заворушення незначними. Тут ширилися чутки, що польські поміщики заплатили представникам російської влади за неоголошення таємного царського указу, згідно з яким кожен міг одержати землю в Сибіру і виїхати туди на казенний кошт. Групи селян по 100-200 чоловік з Старокостянтинівського, Заславського, Острозького повітів прибували до Житомира – столиці губернії – і товпилися під вікнами губернатора Трепова, вимагаючи прочитати злочасний указ. Долини Амуру й Уссурі настільки розпалили їхню уяву, що вони послали в Міністерство внутрішніх справ телеграму з проханням надати дозвіл на виїзд. Тут же з цього скористалися шахраї, аби видурити гроші нібито для проведення

⁷⁵ Там само. – С. 66; Воблій К.Г. Назв. праця. – С. 5; *Kraj*, 1891, № 32. – С. 12. Про великий голод див.: Robbins R.-G. *Famine in Russia 1891-1892. The Imperial Government Responds to a Crisis.* – Columbia U.P., 1975; про масові виїзди до Сибіру: Coquin F.-X. *La Sibirie: peuplement et immigration paysanne au XIX-e siècle.* – Paris, 1969.

розвідки на місці. Трепов був змушений послати в повіті спеціального представника Небольсіна для поширення по всій Волині відозви, що розвінчувала цю мрію і відмовляла людей лаштуватися до виїзду. Врешті, кілька арештів остаточно пригасили ажіотаж, а Небольсін скористався цим, аби відрапортувати губернатору, перебільшуючи антипольські настрої селян.

Взявши за приклад Заславський повіт, де розташовувались маєтки князя Сангушка, зокрема – його фабрика сукна у Слауті, представник губернатора підкреслював, що надання землі селянам у 1861-1863 роках було вочевидь недостатнім: з 230 дворів 216 мали лише наділ для городу, тобто 1 200-1 450 кв. сажнів; 13 дворам піших було надано від 4 до 6 дес., один мав тяглий наділ – 8 десятин. До того ж, фабрика, досі квітуча, тепер працює один-півтора місяці на рік. Змальовуючи місцеві злидні, Небольсін спирався на звіт помічника начальника поліції, з якого випливало, що все лихо йде від трьох поляків: майже все населення Заславського повіту залежало від Сангушків і Потоцьких, а добра частина Острозького повіту жила в орбіті впливу Яблоновських⁷⁶.

Ще легше було повернути гнів українців проти поляків у Радомишльському повіті, де знаходилося чимало розлогих маєтностей. Дехто із заподаєрливих священиків починає писати селянські петиції, в яких за удавано літературною формою викладу важко почути дійсний голос скаржників. Принаймні, скарга, адресована 1892 р. генерал-губернатору Ігнат'єву від старост восьми сіл, що оточували маєток Станіслава Хорвата, написана простонародною російською мовою, яка мало нагадує українську; за своїм стилем з багатьма повторами вона схожа на *былины*, а за трагічно-високопарним тоном – на *страдания*. Документ наповнено типовими кліше, здатними заторкнути великоросійську чутливість: “Ніколи досі наша Хабненська волость не знала ні такого лиха, ні такого злиденного становища, за винятком епохи кріпацтва, а в майбутньому воно може ще й ускладнитися. І кому ж ми зобов'язані цим, як не відомому магнату, нашому панові, землевласникові п. Станіславові Олександровичу Хорвату? І звідки ця пекельна, глибока і нещадна ненависть? Чим же ми, добрі, прості й чесні російські селяни, вразили чи образили цього польського багатія, аби викликати таку до нас жорстокість, таке бажання стерти нас з лиця землі?”

Далі селяни перелічують свої претензії: брак землі для вирощування різних культур, малі пасовища, пан, який забирає худобу, котра “заблу-

⁷⁶ Звіт губернатора Трепова генерал-губернатору М.І.Драгомирову від 15 травня 1898 р. Про впливовість Сангушків див.: Dunin-Karwicki J. *Wspomnienia o Stawucie II Kłosy*, I. – S. 284, 300, 317, 348.

дилася” на його землі. Основну увагу звернено на міжетнічні відносини: Хорват не потребує українського населення ні для челяді, ні для роботи у своєму маєтку, він привозить поляків з-понад Вісли, котрі “чинять найбільш звірячі утиски нам, російським селянам”. Ці чужинці в краї настільки фанатичні, додають скаржники, що розбивають їм голови ударами палиць та стріляють услід. Хорват орендує свої землі євреям, котрі незаконно торгують горілкою, тютюном, краденою рибою. Він відмовився надати безкоштовно деревину для ремонту православної церкви і навіть не дозволяє українцям збирати дрова у своїх лісах, надаючи дозвіл на це лише своїм орендарям католицького віросповідання.

“Якщо уряд не покладе край польському фанатизмові, ми приречені на загибель. З цього чітко видно, що російський народ і православна віра є об’єктом глибокої і непримиренної ненависті Польщі, цього Хорвата, єзуїта постійно з цїпком у руці, і незліченних слуг, які разом з євреями прагнуть стерти всякі сліди нашого існування”.

Після кількох суперечливих подань у такому ось стилі шеф київської поліції надіслав Ігнат’єву довге донесення про розслідування, яке добре відображає наростання напруги між обома силами. Конфлікт почався в 1890 р., коли після завершення навчання молодий Хорват повернувся господарювати до свого маєтку. При його батькові селяни звикли, попри проведені розмежування, вважати панські ліси своїми, але новий господар, не бажаючи миритися з кражею деревини, наказав понищити всі встановлені по лісах вулики, бо тут, мовляв, буває надто багато людей. У донесенні зазначалось, що його поведінка, хоча й правомірна, була дуже брутальною; ще гірше вів себе управитель Казимир Рогозинський. Переповнений ненавистю до “росіян”, він безупинно принижував їх, підштовхуючи до помсти. За останні два роки здійснено п’ять злочинних підпалів, а винних так і не знайшли. Процеси за крадіжку дров, які селяни регулярно програють, безпричинна жорстокість Рогозинського постійно провокують конфлікти.

Остерігаючись узагальнень, шеф поліції зазначав, що у Браницьких селяни, навпаки, мають різні пільги: недороге або безкоштовне дерево, довгострокові кредити на випадок пожеж. Ми знаємо, що вони самі про це думали. Протистояння ще більше ускладнила ситуація з С. Хорватом, про чий 1350 дес. мріяв не один росіянин. Було допитано кожного служника, орендаря, економа; додані таблиці показують, що з 54 працівників маєтку 37 було католиками і лише 17 – православними. Тоді як останні заробляли від 50 до 120 руб., католики мали від 80 до 400 рублів. Окрім такої промовистої, поширеної в більшості маєтків практики, поліція нічого не

змогла закинути поведінці пана, “але те, що Хорват за переконанням і культурою є поляком і польським патріотом, тобто його ніщо не пов’язує з Росією, окрім матеріальних статків – незаперечно. Його економ Рогозинський має такі самі нахили”. У висновку зазначалось, що відносини з селянами ще не настільки напружені, щоб Хорват мав покинути маєток, але катастрофа може вибухнути в будь-яку мить. Справа, яка фіксує скарги й процеси, тяглася до 1902-1903 років, доки завдяки обмінові землі настало затишшя⁷⁷.

Та хіба відносини могли бути менш напруженими, коли вся соціо-економічна система імперії ґрунтувалась на недоторканості великих землеволодільців? Нічого не змінилось і після укладення франко-російського союзу. “Рішення” польських латифундистів були так само неприйнятні й неефективні, як і рішення, запропоновані російською владою. У січні 1892 р. в додатку до газети *Kraj* була опублікована розвідка винахідливого польського поміщика Е.Войниловича з Північно-Західного краю про сервітути⁷⁸.

Згідно з указом від 14 лютого 1891 р., міністр внутрішніх справ Дурново, аби уникнути спорів щодо вже проведеного приватного межування, нарешті розпорядився приступити до складання державних кадастрів. Але в 1896 р. Ігнат'єв зізнається, що до цього ще не приступали. Наступний указ від 30 березня 1892 р. дозволяє розмежовувати землі селян та великих землевласників уже не одногосно, а при згоді двох третин кожної громади. Проте через чотири роки Ігнат'єв пише, що нічого так і не змінилось.

Згідно зі звітом волинського губернатора за 1894 р., у цьому році було приватно розмежовано 6 маєтків, відтак з 3 тис. російських і польських маєтків розділ сервітутних земель проведено лише в 1006, що жодною мірою не гарантувало спокою, бо селяни не відмовились від своїх вимог. Губернатор висловлює жаль з приводу їхньої “грубості” і просить відновити посаду земських начальників, таких доречних в інших місцях. Він наводить приклад православного обскурантизму, не дуже доречного у Кременецькому повіті, де живе багато католиків, бо це перешкоджає проведенню судових засідань: цілі натовпи прочан почали сходитися до ікони, яка нібито “обновляється сама собою”. Довелось вивезти цю чудотворну ікону вночі, що призвело до справжніх битв селян з ямпільською поліцією. Образ цих

⁷⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 690, спр. 135.

⁷⁸ *Kraj*, 1892, № 3, додаток: *Memorial E. Wojniłowicza w kwestji służebności (serwitutów)*. Окрім того, вийшла книга про законодавство щодо сервітутів: Абрамович К. *О крест'янских сервитутах в губерниях западных, прибалтийских и Царства Польского: сборник узаконений с разъяснениями прав Сената*. – СПб., 1895.

неосвічених, дедалі численніших, все більш непередбачуваних і загрозливих бідняків невідступно присутній у звіті Ігнат'єва Миколі ІІ за 1896 р., де він зізнається у безсиллі всіх створених на місцях комісій. На цей час, констатує він, відокремлено лише третину селянських наділів, в цілому ж на Правобережній Україні 2 900 тис. дес. чекають на межування, до якого ще далеко, бо, як водиться, обов'язкове кадастрування призведе лише до "різних, зовсім небажаних ускладнень"⁷⁹.

Знову, як і завжди, тільки репресії здатні стримати цю неспокійну масу. В 1893 р. київський губернатор пропонує систематично ув'язнювати на три місяці тих, хто незаконно рубає ліс, випасає худобу тощо. У відповідь на численні прохання багатьох польських і російських землевласників, губернаторів і генерал-губернатора 10 травня 1896 р. (після вбивства Олександра ІІ) на три південно-західні губернії поширюється положення про *надзвичайну охорону* 1881 р.: спершу на рік, пізніше воно буде поновлюватися щороку. виправдовуючи продовження його чинності, подільський губернатор Семякін прямо вказує на небезпеку заворушень по селах. Він же після циркуляра міністра внутрішніх справ від 17 червня 1898 р. встановлює безумовний пріоритет сільських справ по судах (на той час Поділля в судовому відношенні належало до Одеси)⁸⁰.

Наприкінці ХІХ ст. становище селян, які задихалися на своїх невеликих клаптиках поля, стало ще нестерпнішим. Як відомо, купити землю було практично неможливо, міграцію заблокували, можливість оренди маєтків українцями, по суті, виключалася. Тим часом, згідно з переписом 1897 р., населення трьох губерній зросло більш, ніж удвічі порівняно з 1863 р., складаючи 9 567 тис. чоловік. З них 90% проживало в селах; колишні кріпаки приватних маєтків, яких у 1863 р. було трохи більше 3 млн., мали близько 6 млн. спадкоємців. Кількість десятин на душу знизилась у таких пропорціях⁸¹:

Губернії	1863	1892
Київська	1,3	0,8
Подільська	1,2	0,8
Волинська	2,1	1,4

⁷⁹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 625, спр. 416: волинський звіт за 1894 р.; оп. 846, спр. 463: Ігнат'єв до Миколи ІІ, машинописна чернетка 1896 р.

⁸⁰ Пойда Д.П. *Ук. соч.* – С. 268, 384-385.

⁸¹ Личков Л. *Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина.* – Т. ХС. – К., 1905. – С. 317-366. Порівняйте з даними "стрибаючої демографії" в Росії, див.: Bensidoun S. *Op. cit.* – S. 55-71.

Маючи один з найвищих в імперії рівнів природного приросту населення – 20-22‰, ці губернії були першими по кількості безземельних селян. Власники невеликого наділу дедалі частіше не могли ні викупити його, ні заплатити податку, про що дізнаємося з брошури, опублікованої у Києві 1893 року. Водночас зі зміцненням прошарку заможних селян, які мали по троє коней, дедалі ширше розвивається феномен “перенаселення” за рахунок безземельних, цілком зубожілих сільських наймитів: у 1890 р. їх налічувалося понад 500 тис. (половина на Київщині)⁸², в 1901 р. це число збільшилось більш як утричі. Згідно з офіційними даними, що фіксували безземельних та малоземельних селян, “надлишок робочої сили” по трьох губерніях розподілявся так⁸³:

Київщина	1 326 000 осіб
Поділля	1 184 000 осіб
Волинь	1 095 000 осіб

Прикметно, що поголів'я домашніх тварин залишалось на рівні 1880 р. через неможливість розширити селянські випаси.

Який же вихід відкривався перед дітьми кріпаків на рубежі століть, окрім звичного, інстинктивного й дикого бунту, без політичних навичок, без сформованої національної свідомості й уміння урізноманітнити економічну діяльність?

Клас як польських, так і російських землевласників жив у впевненості, що нестримні народні вибухи є фатальними й неунікненними, і що маючи економічну перевагу, вони завжди зможуть приборкати цього великого звіра і розчавити його. Так, у 1897 р. у Сприсівці під Летичевом княгиня Потоцька звернулася до поліції з проханням розігнати селян, що не давали зорати луг, де зазвичай випасалася їхня худоба. Після того як сільські сотники відмовились виконувати наказ, їх попри виборність було звільнено з посад і на тиждень посаджено під арешт, а російська влада призначила їм заміну, тож у підсумку власниця домоглася бажаного. В Синяві Заславського повіту, в колишньому маєтку Чарторийських, що перейшов до Сангушків, посилилася достойна Гомерового пера війна за три десятини, захоплені й зорані селянами у квітні 1898 року. Попри рішення суду звільнити цей клапоть, селяни натовпом захопили його, і поліції довелося мати справу з юрбою у півтори сотні чоловіків та жінок з дрючками в руках. 8 червня

⁸² Рева И.М. *Киевский крестьянин и его хозяйство*. – К., 1893. Віце-міністр внутрішніх справ Плеве дав їй негативну оцінку.

⁸³ *Материалы комиссии по оскудению центра*. – Ч. I. – СПб., 1902. – С. 249; Воблий К.Г. *Назв. пр.* – С. 29.

посилений загін поліції прибув для забезпечення охорони межувальника, якого зустріла озброєна кілками юрба, в сутичці були пошкоджені вимірні прилади. Отже, для втихомирення заводіїв і утримання землі в розпорядженні власника завжди були потрібні додаткові сили.

Оренда стає дедалі прибутковішою справою для поміщиків, багато хто самовільно нехтує правом селян на випас, передаючи пасовища орендарям. Так зробили Собанські в Стіні Ямпільського повіту, передавши 50 дес. єврею Бурману і позбавивши селян навіть цієї незначної вигоди. Оскільки ж ті, не взявши до уваги зміни, продовжували й надалі випасати худобу, двірня почала її захоплювати. У відповідь селяни збираються потайки і нападають на слуг. Протягом першого тижня травня 1898 р. від чотирьох до п'яти сотень селян, озброєних вилами, чинять опір поліції. 6 травня сюди особисто прибуває подільський губернатор Семякін у супроводі двох батальйонів солдат. Згідно з добре відомими звичаями, він наказує дати привселюдно по сотні батогів сімом селянам, а 400 “винуватців” засуджують до ув'язнення. Проте дуже скоро губернаторові доводиться визнати свою помилку: в'язниці переповнені і не можуть прийняти таку кількість заарештованих. У рапорті генерал-губернатора М.І. Драгомирову Семякін висловлює побоювання, чи така “поблажливість” не викличе в українців думки, що відчайдушні дії себе виправдовують. Аби заспокоїти уми, він, залишаючи землю за Собанським, вимагає звільнити управителя Гембажевського, на чю жорстокість скаржилися селяни.

Протизаконні вчинки нерідко ставали відповіддю на дії польських поміщиків. Так, понад 600 жителів п'яти сіл Ямпільського повіту заїхали возами до лісів Ф.Грохольського і, намагаючись відстояти ділянки, на які раніше мали право сервітуту, зрубали й вивезли 703 дуби на суму 6 753 рублів. Щоб зміцнити повагу до права власності, у березні 1898 р. суд виїхав у с. Княжа для винесення загального на всіх вироку, але натовп обвинувачених демонстративно покинув зал. Заочний присуд не поклав край самовільній вирубці лісу⁸⁴.

Від жакерії до революції

Загострення ворожнечі між резиденцією і селом триватиме, як відомо, до 1917 р. з сумнозвісною “генеральною репетицією” 1905-1907 років. До

⁸⁴ ЦДІАУК, ф. 301, 1897 р., спр. 52; 1898 р., спр. 55; ф. 442, оп. 697, спр. 71; Зростання напруження на селі після 1900 р. приписують, зокрема, відлунню кривавих селянських повстань на Лівобережжі, у Полтаві й Харкові в 1902 р., див.: Bensidoun S. *Op.cit.* – P. 426-442.

наших намірів не входить докладно висвітлити зростання національної свідомості на Правобережній Україні та величезне соціальне бродіння в народі впродовж цих двох років. Про це вже чимало написано⁸⁵. Ми спробуємо окреслити в цьому хаосі ставлення поляків до селян і навпаки. Взаємини такого роду не завжди легко вловити, оскільки революція 1905 р. була перш за все соціальним вибухом, пов'язаним з відомим нам земельним питанням. Ненависть до землевласника взагалі була набагато сильнішою, ніж ненависть до поляків.

Польські пани, певна річ, натерпілися страху в часи цього переполоху. Варто нагадати, що навіть ті окремі поміщики, які намагалися жити в злагоді зі своїми колишніми кріпаками, не мали нагоди реалізувати свої благодіні принципи і теж ледве уникли наслідків довго накопичуваної ненависті.

Промовистою, зокрема, є біографія Станіслава Стемповського⁸⁶. Цей доволі нетиповий подільський поміщик учився в Дерпті з Кистяківським, інтелектуалом-українцем і народним діячем, сином професора права з Києва, і той познайомив його з розмовною та літературною українською мовою, “бо загалом ми були толерантними, і польсько-українська ненависть, яка панувала на той час у Галичині, нас не досягла”. Стемповський на якийсь час навіть потрапив до в'язниці через цю дружбу, бо його товариш мав зв'язки з українською газетою “Народ”, яку Іван Франко видавав у Львові. Зневірившись після повернення додому у своїх почуттях “хлопомана”, вражений процесами 1893-1897 років, які він мусив вести проти своїх сусідів-селян, Стемповський кидає рідне середовище, нарікаючи на спосіб панського життя, наповненого лише полюваннями, нещирістю, зневагою до слабших. Його від'їзд на проживання до Варшави в 1897-1905 роках засвідчив крах згаданого ідеалу. Вся двозначність хлопоманства проступає у такому його твердженні: “Ми не були полонізаторами, ми розмовляли зі слугами по-українському [цей аргумент дуже часто присутній у виправданнях польських панів – Д.Б.]”. Виїхавши у Варшаву для співпраці з ліберальною і соціалістичною пресою, він утік і від українського народу: “Я не хотів бути поміщиком, обертаючись у середовищі, приреченому на загибель і не бачучи для себе можливості вести соціальну роботу серед неосвіченого українського селянського елементу”. Показово, що соціалістичну діяльність він вважає можливою лише у Варшаві, “серед своїх”. 1902 р. ним був заснований журнал “Ogniwo”, кредо якого сформулював Л. Кживицький. Україна

⁸⁵ Boshyk G.-Y. *The Rise of the Ukrainian Political Parties in Russia 1900-1907 with Special Reference to Social Democracy*. Thesis Ph.-D., Oxford, St. Antony College, 1981. – 486 p.; машинопис; Лещенко М.Н. *Українське село в революції 1905-1907 рр.* – К., 1977. – 358 с.

⁸⁶ Stempowski S. *Pamiętniki 1870-1914*. – Wrocław, 1953. – 428 s.

бачиться йому тереном, де боротьба приречена на невдачу: це – “схований під ногами вулкан соціальної, релігійної і національної ворожості, століттями придушений царизмом”⁸⁷. Перед нами ще один характерний аргумент – звинувачувати когось у розпалюванні ворожнечі.

Однак у 1906-1914 роках доля повертає Стемповського до землі, бо його журнал – надто революційний! – у Варшаві заборонено. Соціаліст, який у 1905 р. переводив награвовані гроші на рахунок Польської соціалістичної партії, стає *gentleman farmer* з усіма, попри свою добру волю, рефлексами свого класу. Тож, афішуючи свій лібералізм, він не може не вступити у конфлікт з українськими вимогами. Починаючи з 1906 р., “інтриги” сільського заводія Гуменюка не дають йому спати, і він невтомно намагається ізолювати колишнього старосту села – “хитрого, жадібного, охочого до влади шахрая, який вміє читати й писати і думає лише про свою вигоду”.

Власні інтереси Стемповського змушують його прагнути до мирного порозуміння з найменш активною частиною селянства. Всупереч тому, що в 1906 р. його маєток заповнює з криками й співами, топчучи конюшину й овес, галаслива юрба селян, котрі думають, що вибори в Думу означають кінець усілякої власності, всупереч провалові переговорів з безземельними (він марно намагається настроїти їх проти куркулів), всупереч втручання війська, яке його визволяє (російський офіцер навіть радить запасти гранатами на випадок нового нападу), він все ще сподівається на встановлення контакту з селянами. В ньому знову пробуджуються патріархальні і такі зворушливі, а водночас наївні мрії хлопоманів: “Я хочу залишитися й залишуся з селянами, тож мушу влаштувати своє життя поруч з ними як добрий сусід”. До 1914 р. він зберігатиме віру у можливість польсько-українського союзу й переконання, що в жодному випадку ніхто не може відібрати в нього право громадянства на землі предків. Він створить споживчий кооператив; намагаючись залишатись у тіні, передплатить його членам віднині дозволені українські журнали “Комашня”, що видається у Москві, та “Світова житниця”, започаткований ще одним польським хлопоманом Йоахимом Волошиновським⁸⁸. Добрі, нехай навіть поодинокі й

⁸⁷ *Ibid.* – S. 123-124, 129, 173-174, 213-216.

⁸⁸ “Світова житниця” була першим місячником, що став виходити на Поділлі. Перший номер з’явився у лютому 1906 р. в Могилеві на Дністрі. Після перерви (на 23-му номері в 1908 р.) він знову виходить до 1911 р. в Паньковцях під Ямполем, а далі до кінця 1913 р. – в Києві. Кілька номерів вийшло в травні–жовтні 1917 р., останній видано окремо в Кам’янці 11 квітня 1920 р. Мета журналу, друкованого великими, як у букварі, літерами, полягала у поширенні серед селян поняття порядку, поваги до закону, вміння господарювати, духу колективізму, необхідності грамотності, але робилось це в дуже

запізнілі, порухи Стемповського можуть, звичайно, зворушити: “В глибині душі я констатував, що поляків на Поділлі зовсім небагато, і що народ є той, який є, бо ж саме він творив і творитиме цей край; що поляки залишатимуться лише паразитами-колонізаторами, коли не поєднають свою економічну, культурну, соціальну й політичну діяльність з інтересами цього народу і його майбутнім, надалі залишаючись поляками і навіть підкреслюючи свою польськість. Колись історія використає це, аби налагодити справжнє братерське співжиття обох народів і засипати прірву, яка виникла між ними через сліпу й пихату колонізаторську політику панів, шляхти та магнатів...”⁸⁹.

Мало хто з польських поміщиків чи українських лідерів був здатний мріяти про це. Виразки соціальної нерівності викликали в 1905-1907 роках нечувану хвилю насильства, яка поглибила нехіть поляків до всіх, хто видавав себе за друзів народу. Ванда Залеська не без поблажливого осуду пише про дівчаток з добрих родин, які ходили босоніж і розважалися, білячи хати, вмєбльовуючи свої покої сосновими меблями (резиденції були заставлені меблями з червоного дерева, антикварними речами і порцеляною) і цілуючи руку своєї годувальниці-українки або ж ставлячи її фотографію на видному місці: “Все це було красиво, але не відповідало характерові українського народу. Ніде різанина не була такою страшною, як у найдемократичнішому маєтку Скибневських. Саме в цій сім’ї народна помста призвела до найбільших жертв”⁹⁰. У цих мемуарах, очевидно, переплутано страхітливу бійню 1917 р. з менш кривавою жорстокістю 1905-1906 років. Заворушення, маніфестації, напади, грабунки, підпали часів першої революції рідко коли супроводжувалися вбивствами. Дослідження М.Н. Лещенка, що ґрунтується на рапортах про такі випадки з військових і поліцейських архівів, дає змогу зробити досить деталізований висновок про рівень агресивності – справжній “температурний листок” Правобережної України:

релігійному і повчальному стилі. Ця остання модифікація хлопоманства вписувалася у підтримку заможних селян, запропоновану реформою Столипіна, і скеровувалась на нейтралізацію радикальних націоналістичних ідей таких українських видань, як “Слово” чи “Українский вестник”. Див.: *Часописи Поділля*. – Вінниця, 1927-1928, коментований покажчик. Повна збірка зберігалася в архіві у Кам’янець-Подільському, доки у 1992 р. її не перевезли у Хмельницький.

⁸⁹ Stempowski S. *Op. cit.* – S. 302-314.

⁹⁰ W. z Zaleskich (Kurnatowska?). *Na przelomie dwóch wieków*. – Biblioteka Jagiellońska, rps. 9827 III. – S. 141.

Кількість жорстоких селянських виступів

Роки	Місяці												РАЗОМ
	С	Л	Б	К	Т	Ч	Л	С	В	Ж	Л	Г	
1905	9	12	61	180	878	242	66	20	9	26	176	241	1920
1906	131	58	22	23	130	371	257	100	96	46	23	16	1463
1907	6	14	15	51	192	82	43	51	31	21	19	16	541

Всупереч тому, що прагне довести історик-марксист, роль більшовицьких агітаторів була незначною навіть помітну радикалізацію попри Револуційної української партії, що в деяких місцевостях, наприклад, у Білій Церкві, Фастові й Умані, примикала до соціал-демократів. Те саме можна сказати і про рух “Спілка”, дуже русифікований і особливо активний під час заворушень по волинських і подільських селах⁹¹.

У цілому заворушення були швидше схожі на жакерію, деколи з протосоціалістичним забарвленням, але загалом такого самого характеру, як і в попередні десятиліття. Щоб у цьому переконатися, досить порівняти наведені вище цифри: пік неспокою припадав, як завжди, на квітень–липень, тобто йшлося про одвічні конфлікти, зумовлені браком землі для випасів, а відтак – запасу кормів для худоби. Міняється лиш їх частота й інтенсивність. Новинкою стали хіба страйки сезонних робітників під час жнив (Лещенко відзначив аналогічний феномен і на Лівобережній Україні). Це дозволяє значно глибше простежити загострення наслідків кріпацтва у трьох колись польських правобережних губерніях. Якщо в 1905 р. на Правобережжі було зафіксовано 1920 заколотів із застосуванням сили, то

⁹¹ Лещенко М.Н. *Назв.пр.* – С. 206-217. Для докладнішого аналізу ролі політичних українських рухів у революції 1905-1907 рр. див.: Boshuk G.-Y. *Op. cit.* – Р. 286-372. Найбільше загблих було з українського боку. Нова польська преса залишалась цілком глухою до їхніх вимог. Повідомляючи 26 серпня 1906 р. про криваві репресії війська в маєтку Косельських у Віньківцях під Новою Ушицею на Поділлі, де вбито п'ятеро і поранено 20 селян, *Dziennik Kijowski* назвав цю подію “нечуваною”, адже поміщики були такими добрими... “Всепольська” заангажованість цієї газети, яка до 1914 р. намагалася пропагувати національно-демократичні ідеї на Правобережній Україні, обумовила її непримиренну позицію щодо визнання української ідентичності. Марксистське бачення селянських страйків 1905-1906 рр. в американській версії подає доповнене бібліографією видання: Edelman R. *Op. cit.* – Р. 82. Він описує заворушення в маєтках Сангушків і Потоцьких (с. 111-112).

на Лівобережжі – “лише” 1082; у 1906 р. ця пропорція, відповідно, складала 1463 і 520, а в 1907 р. – 541 і 86. Як і наприкінці ХІХ ст., відлуння подій було значно меншим на Волині, де селянам належало трохи більше землі. Загалом же випадки насильства розподіляються по губерніях так:

	1905	1906	1907
Київщина	811	443	210
Поділля	800	675	282
Волинь	309	345	49

Грандіозна селянська лихоманка ніде не набула масштабів організованого політичного руху, однак повсюди відновилося присвоєння полів, дикі оранки, захоплення з великим галасом маєтків, значні вирубки лісів, знищення межових знаків та загорож, пограбування чи підпали зібраного в маєтку врожаю. Усе це незмінно супроводжувалося поширенням чуток про таємний указ щодо роздачі панських земель.

Мемуари Яна Луціана Маньковського добре передають наелектризовану атмосферу тих років. Одна з найголовніших вимог бунтівників у польських маєтках – прогнати весь неукраїнський персонал, яким з 1863 р. оточували себе землевласники. Ця прийшла робоча сила була викликом “перенаселеним” селам. Водночас селяни протестували і проти зростаючої механізації великих маєтків, бо запровадження машин збільшувало кількість незайнятих робочих рук. Маньковський добре описує свій шок, коли йому довелося пробивати дорогу серед тисячі селян, що захопили маєток, багато хто кричав, щоб з ним не віталися. Зауваживши таку неповагу, схильну от-от перейти в насильство, він викликав поліцію, а потім і козаків. Безсилий гнів страйкарів, які вимагали підвищення платні, класично обернувся проти власника корчми – задушеного разом з дружиною єврея. Протягом зими 1905 р. управителі й двірня сусідніх маєтків зазнали насильства, всі запаси зерна були розікрадені, тисячі пудів пшениці вивезено на тачках. В іншому місці ми писали про вплив цієї хвилі терору на політичну організацію поляків, а тут зазначимо, що логічним наслідком бунтів стало швидке встановлення солідарності польських та російських поміщиків стосовно якнайширшого використання репресивних заходів. Улітку 1906 р. Маньковський запросив на власний кошт (500 руб.) сотню козаків для нагляду за жнивнами. Впевнені в собі селяни наполегливо вимагали збільшення натуральних оплат: “Чому пан не хоче давати нам сьомий сніп вівса? Ми чесні люди, ми не завдали вам шкоди, ми ж вас ще не вбили...”.

1(14) липня 1906 р. *Dziennik Kijowski* писав, що поляки з усіх сил намагаються показати, що вони не виступають натхненниками репресій і що нібито вони не вбачають “у російському уряді, адміністрації й армії єдиний якір порятунку від українського чи польського народу...” [натяк на боротьбу зі здекласованою шляхтою, про що піде мова у наступному розділі – Д.Б.]. Проте ситуація була саме такою, і в цій же статті відзначалася її тупиковість. Жнива не можуть чекати, писалося в ній: “Над нашим краєм витає привид сільських страйків; люди, які дивляться на свої поля, де в даремному чеканні серпа губить дозрілі зерна золота пшениця, з тривогою і болем думають про змарновану працю, гинучі плоди нашої, завжди такої щедрої святої землі, і питають себе: що ж буде далі? Що робити?”⁹².

Серед матеріалів канцелярії генерал-губернатора Клейгеля, якого пізніше змінив Сухомлинов, збереглась незліченна кількість телеграм від польських поміщиків з проханням про допомогу, бо їм загрожувала або облога, або якісь інші неприємності. Тут же – телеграми від польських орендарів, управителів та економів. Селяни особливо ненавиділи штат Потоцьких і Сангушків на Волині. “Цар уже давно наказав Сангушкові краще платити селянам, але його посіпаки сховали указ під сукно”, – повторювали скривджені селяни, зазнаючи знущань від поляків, котрі жінок, які збирали хмиз, саджали з зав’язаними на голові спідницями на мурашник, а дітей, які щось крали і ховалися на деревах, змушували стрибати у розведений внизу вогонь. Поляки могли чекати допомоги лише від росіян, тож розпачливі заклики надходили плавом: Ю.Васютинський, С. Карвинський, З.Вольський, Б.Тишкевич, Держинські, Грохольські, Сумовські, Чацькі, Водзицька вимагали чимскорішого прибуття війська. Всіх охопила буря паніки⁹³.

У маєтках великих цукровиробників вживали серйозних заходів для відвернення селянських страйків. Так, 7 квітня 1905 р. директор цукрового заводу в Городку на Поділлі інформував генерал-губернатора про намір привезти поїздом тисячу галичан до себе на роботу. Клейгель не заперечував. Судячи з націоналістичної української газети “Діло”, він мав репутацію “затятого реакціонера і друга поляків”, і саме тому так виразно проявилась незгода між ним та подільським губернатором Ейлером в питанні захисту поляків. У донесенні від 15 червня 1905 р. Ейлер вихвалявся, що під час заворушень змусив багатьох з них поступитися перед вимогами православних селян, водночас круто придушивши заворушення католицької

⁹² Mańkowski J.-L. *Op. cit.* – S. 64, 93-101; *Dziennik Kijowski*, 1/14 lipca 1906.

⁹³ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 855, спр. 109: про терор на Волині у лютому–листопаді 1905 р.

меншості по селах (варшавське *Slowo polskie* справді змальовує такі репресії на вищезгаданій цукроварні)⁹⁴.

Клейгель не міг не підкреслити, як шкодить повазі до власності така підтримка українців, тож він шле безрезультатний донос Миколі II. “Подільський генерал-губернатор, – пише він, – вважає, що йому дозволено докоряти землевласникам за надмірне визискування селянської праці ... і пропонувати їм прийняти їхні умови”. Можливо, генерал-губернатор зауважив, що мовні й культурні права, надані українцям, вже почали працювати на шкоду імперії – надзвичайно широко розросталась мережа просвітянських товариств за галицькою моделлю. Втім, у жодному офіційному донесенні не йшлося про українців – лише про “селян”, як згодом стануть писати радянські історики, також оборонці імперії. Коли виявляли якусь листівку українською мовою, намагалися мінімалізувати її значення, зводячи до “мазепинства”; незабаром під впливом правих російських монархістів почався і широкий контрнаступ православного духовенства, яке мало взяти заблукані маси у свої руки. “Союз Св. Михаїла-архангела”, “Союз русского народа”, “Русское братство” створили за посередництвом якоїсь півсотні гуртків цілу мережу боротьби з “заколотом”, підтримуючи ультралояльні народні кооперативи, котрі в кількісному відношенні швидко задушили поодинокі подібні ініціативи поляків⁹⁵.

Потреба в заходах такого роду стала цілком очевидною, коли в двох перших думах окреслилась перевага селянських, або схильних до експропріації поміщицьких земель партій. Тривожним прикладом може послужити Поділля, яке послало в Першу думу лише селянських депутатів, а комісія Кутлера в Другій думі примусила тремтіти всіх великих землевласників.

Перед лицем небезпеки поляки мали вибирати між втечею і бажанням стійко триматися своїх маєтків. Наплив “кресових” жителів до Кракова Яніна Жултовська описує так: “У 1905-1908 роках чимало багатих людей з Литви, Волині, Поділля виїхали задля безпеки за кордон. Це був авангард майбутніх емігрантів, назавжди вигнаних зі своїх резиденцій; їх налякало саме передчуття жахів революції, підпали фільварку чи скирти. На жаль, за 50 років, а можливо й за цілі століття безпеки, вони так заснули, що цей тимчасовий страх не послужив їм уроком...”⁹⁶. Однак у своїй загальній масі польські поміщики залишалися на місцях, переконані, як і ідеологи

⁹⁴ *Діло*, 16 червня 1905 р.; *Slowo polskie*, 3 травня 1905 р.

⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 855, спр. 113, 115: справи про селянські рухи на Поділлі й Київщині в 1905 р.; Кокошкин. *Областная автономия и единство России.* – М., 1906; Лещенко М.Н. *Назв. пр.* – С. 216-217.

⁹⁶ J. z Puttkamerów-Zółtowska. *Inne czasy, inni ludzie.* – London, 1959. – S. 135.

російського консерватизму, що земля селянам непотрібна, бо їхня бідність зумовлена лише відсталістю та архаїчними методами господарювання.

Незнання селянської ментальності і зневага до місцевих звичаїв виразно помітні в проектах деяких польських поміщиків щодо “раціоналізації” ситуації на селі. Так, Леон Липковський під впливом брошури, виданої польською мовою у Вінниці в 1901 р., подав 16 березня 1905 р. в Комісію по розгляду сервітутів у Києві проект, який передвіщав реформу Столипіна. Оскільки все зло, на думку Липковського, коріниться у розкиданості селянських наділів, досить провести примусове об’єднання дрібних клаптів і передати сформовані в такий спосіб великі площі одному виробнику. В такий спосіб замість розсипу мізерних діляночок, нездатних прогодувати господаря, виникнуть хутори – життєздатні господарства. Липковського – як і невдовзі прем’єр-міністра Столипіна – зовсім не турбувало майбутнє нещасних, які постраждають у цій акції. Він волів мати справу лише з заможним прошарком селян, прив’язаних до власності. Для здійснення проекту треба заново перемеряти всі землі (як ще можна було в це вірити?) і навіть створити школу землемірів для прискорення всієї акції. Селянам передбачалось надати певний строк, після чого мусило бути здійснене широке примусове переселення усієї людності⁹⁷.

Заворушення в селах 1905 р. змусили російський уряд відмінити борги за викуп наділів, ліквідувати принцип солідарної відповідальності громад і тілесні покарання. Невдовзі розпочалася реформа поземельних селянських структур, що дуже нагадувала проект Л.Липковського. Згідно з указом від 4 березня 1906 р., по всіх губерніях і повітах імперії створювались земле-впорядкувальні комісії, яким з 9 листопада 1906 р. було доручене проведення реформи, названої за ім’ям її автора, прем’єр-міністра Столипіна. Йшлося про ліквідацію по всій імперії селянських громад (*мира* – по-російськи), а також про продаж найубогішими своїх наділів з наступним об’єднанням земель з метою створення, завдяки позикам селянських банків, великих індивідуальних господарств – хуторів. Долю безземельних або позбавлених землі селян рекомендувалося врегулювати, схилиючи їх до переселення в “азіатську Росію”, тобто до Сибіру, в Туркестан чи на Кавказ⁹⁸. З 1906 р. почала виходити газета “Хутор”, покликана заохотити письменну, доволі заможну еліту селянства хуторизуватися. В 1907 р. Столипін скасу-

⁹⁷ Про російську літературу, яка доводила, що селянам непотрібна земля, див.: Анфимов. *Ук. соч.* – С. 6-22; Liniewicz D.-M. *O komasacji i gospodarstwie futurowym.* – Winnica, 1901; Lipkowski L. *Op. cit.* – S. 238-242.

⁹⁸ Дубровский С.М. *Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в.* – М., 1963. – С. 86-95.

вав поступки, санкціоновані толерантними законами 1905 року. Знову були заборонені “малоруська” мова, преса і навіть музика.

В усіх західних губерніях згадану реформу можна було запроваджувати лише з великим запізненням, оскільки не були виконані попередні умови. Так, до складу землевпорядкувальних комісій мали частково входити працівники земств, тим часом як ці органи місцевого самоврядування, як відомо, так і не були запроваджені ні в Литві, ні на Правобережній Україні. Щоправда, в 1903 р. з'явилися якісь несміливі паростки, що їх глузливо називали “маргариновими земствами”. Справжні ж земства в наших трьох губерніях (серед дев'яти західних) були запроваджені лише 14 березня 1911 року. Тобто, тут столипінська реформа проявила себе хіба в безформному зародку. Після 1907 р. запанував відносний спокій, селяни й надалі страждали від нерозв'язаної проблеми сервітутів та черезсмузжя своїх наділів з поміщицькими володіннями. Їх не зачепив ані указ від 14 червня 1910 р., згідно з яким можливість розпуску російського *мира* перетворилась на конечність, ані указ від 29 травня 1911 р., що дозволяв комісіям зганяти власників дрібних наділів. Тут широко застосовувалось лише одне положення реформи Столипіна – дозвіл виїжджати на схід імперії. Сотні тисяч жертв “сільського перенаселення” кинулись у Сибір з мрією про Ельдорадо. Багато хто помер у дорозі, частина повернулась розчарованою⁹⁹.

Відтак, напередодні Великої війни й радянської революції “феодална” непорушність села приховувала в собі вибуховий потенціал, і можна лише дивуватися, що вибух затримався так надовго.

Про нерозв'язну ситуацію в поземельному питанні західних губерній йшлося 22 лютого 1910 р. на засіданні Ради міністрів. Міністр внутрішніх справ у стонадцятий раз представив проект “Ліквідації сервітутів на пасовища й ліси в західних губерніях і Білорусі”¹⁰⁰, який мав наслідком лише те, що в 1911 р. ще раз була констатована потреба відділити селянські землі

⁹⁹ Липинський Л.П. *Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии*. – Минск, 1978. – С. 50-77, 122-132. У звіті подільського губернатора за 1910 р. відображено цей масовий вихід в “азіатську Росію”; губернатор підкреслював, що в його губернії лише 16% селян живуть у достатку, маючи по 5 дес. на двір, більшості ж належить менше трьох десятин, які не забезпечують прожитку: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 641, спр. 704. Про це саме пише волинський губернатор в 1911 р., звично вважаючи винними в усьому євреїв і підносячи до небес благодотворну діяльність “Союза русского народа” на чолі з православним священником Віталієм (*Там само*, оп. 642, спр. 497). Про офіційну асиміляцію українців та “російського люду” згідно з царськими уявленнями див.: Weeks T. *Ukrainians and Official Russia: a Deafening Silence // Peoples, Nations, Identities: the Russian-Ukrainian Encounter*. – Columbia University, 13-15 nov. 1994.

¹⁰⁰ РДІА, ф. 1276, оп. 6, спр. 354.

від поміщицьких у 603 з 1209 (російських і польських) маєтках на Київщині, у 2065 з 3585 на Волині та в 605 з 2154 – на Поділлі¹⁰¹.

Не дало наслідків і нагадування 1913 року. Доки не вибухнула вся система, залишивши після себе лише ненависть і несправедливість, світ власників жив у переконанні, що економічна та культурна вищість дозволить увічнити його соціальне панування. Економічне піднесення останніх років, здавалося, було гарантією такої упевненості. У прекрасному альбомі, що побачив світ 1913 р., сільська Україна, де польські володіння становили половину поміщицьких маєтків, трактувалась як вершина економічного успіху імперії¹⁰².

Описуючи в 1922 р. свою драму в книзі “Підпал”, З.Коссак-Щучка, яку революція вигнала з її великого волинського маєтку, дуже добре пояснить витоки подій 1917 р.:

“Серед таких на позір мирних полів чутно було, коли вслухатися душею, глухий голос глибин, який гучно волав про свій Голод на землю, сильніший за будь-який інший голод. Цей голос дивно контрастував з запашною весною і оманливою чарівністю, погідністю, прохолодою, ззовні такими характерними для села. О, лише ззовні, бо ... від хаток, хатин, плотів, дворів, побілених стін здіймався, міцнів у єдиному стогоні крик жалісного волання: Землі, Землі!!...

Цей стогін усе гучнішав, переходив у заклик. Чутно було лише його. Сотні, тисячі голосів, спотворених жадобою і заздрістю, повторювали: Землі, Землі!..

Крик цей переслідував нас усюди, снівся ночами. “Віддайте землю, земля наша”, – кричало кожне обличчя, чулося в кожному слові. Ці почуття й бажання вже не були людськими. Це була правічна сила, нездоланна й безжальна, яка піднімалася з загрозливим шумом хвилі, що, ринувши, усе затопить і знищить”.

Після перечитання такого тексту історика охоплює сумнів. Катастрофічний провал семидесяти років советизації, жалюгідне падіння комуністичного режиму у 1991 р. викличе, безумовно, в чийхось душах бажання знайти позитивні сторони “добрих старих часів”. Та в цьому немає нічого нового. У 1934 р. вигнані революцією польські *чорні ступні*^{*} були пере-

¹⁰¹ Там само, оп. 9, спр. 612; Анфимов А.М. *Ук. соч.* – С. 35-46; Першин П.Н. *Участковое землевладение в России.* – М., 1922; *Поуездные итоги всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 102 губ. и областям.* – М., 1923.

¹⁰² *Весь Юго-Западный край.* – К., 1913; Kossak-Szczucka Z. *Rozżoga.* – Łódź, 1990. – S. 15.

* Так французи називали європейців, що жили в Алжирі до завоювання ним незалежності у 1963 р.

конані, що селяни шкодуватимуть за давніми лагідними часами патріархату: “Тепер, коли я дивлюсь на ці обряди з відстані часу і після революції, я переконуюсь, що ці, нині замкнуті в колгоспах, люди були щирими. В їхньому способі життя, виробленому впродовж століть, пан був сонцем, довкола якого оберталася система планет із кількох сіл, джерелом засобів існування і опорою життя, до якого вони звикли”¹⁰³.

Під пером емігрантів система знаходила своє виправдання в тому, що селяни **все таки** жили, співали, танцювали, одружувалися й були “щасливими” поруч і разом зі своїми панами завдяки ритуалізації відносин, яка приглушувала або згладжувала, як вони твердять, будь-який конфлікт. У пам’яті генерала Зигмунта Подгорського, 1891 р. народження, збереглися лише зворушливі спогади про ставлення простолюду до його батька, з яким вони в усьому радилися. Пан благословляв у своїй резиденції одруження кожного сільчанина; повага виявлялась у трьох глибоких поклонах і цілуванні руки, а весілля, обжинки, Новий рік, Різдво служили нагодою для традиційних зустрічей. У захмарних мріях здавався можливим “гармонійний симбіоз, де поляки як наставники народу виведуть його на вищий культурний і моральний щабель, призвичають до ідеї спільної батьківщини – Польської республіки на основі принципів Гадяцької угоди, під дорогими кожному символами Орла, Збройного Вершника і Св. Михайла”^{*}.

Брат мемуариста Вацлав Подгорський теж не пригадує жодного конфлікту. Складається враження, що в цих свідків ампутовано пам’ять. Коли й виникало якесь непорозуміння, то це був виплід інтриг росіян або австрійців. Почуття заповонюють В.Подгорського при вигляді двох хрестів на селянському кладовищі (навіть смерть не єднає православних і католиків): один датується XVIII ст., інший – пізніший, обидва поставлені його родиною на згадку про вірних слуг. Вірні слуги! Алібі чистого сумління. Віддані слуги-українці, до яких ставляться добре – це ті кілька заспокійливих дерев, за якими не видно ворожого лісу. Леон Липковський переконаний, що саме вони навчали односельців хорошим манерам, забезпечуючи в такий спосіб зв’язок цих примітивних істот з цивілізацією. Він розчулено називає на ім’я декого з цих славних, близьких до панів слуг. Ніколи, таки справді ніколи у нас не виникало щонайменших проблем з селянами, що

¹⁰³ Wańkiewicz M. *Szczenięce lata*. – Warszawa, 1934. – S. 196.

* Йдеться про державні герби Польщі, Великого князівства Литовського й проектаного Гадяцькою угодою Великого Руського князівства, де, відповідно, зображалися Білий Орел, збройний вершник (герб “Погоня”) і покровитель Русі Архангел Михаїл, постать якого служила геральдичною емблемою Києва й Київського воєводства [Прим. ред.].

нам повністю підпорядковані, повторюють Мошинські. Немає й мови про українське питання, існують лише *тутешні* – люди без вираженої національної свідомості. Щоправда бідні, але щасливі¹⁰⁴.

Говорять про “трибунал історії”, “суд історії”. Польська історіографія досі не захотіла повернутися до них обличчям. Як тільки вона починає це робити, мемуаристи думають, що хтось хоче забруднити їхнє минуле. “Сумно полякові писати про це, – читаємо у В.Матлаковського. – Він сам не може критикувати свою історію, бо опиняється у становищі сина, чий батько розтринькав спадщину, а матір була легковажною жінкою. Він не може їх хвалити, але не має права й засуджувати”¹⁰⁵. У француза не може бути таких докорів сумління. Писати історію з точки зору прав людини є більш плідною справою. Тільки тверезий погляд здатний створити підґрунтя для нового підходу, започаткованого в 1991 р., коли Польща першою визнала незалежність України.

¹⁰⁴ Podhorski Z. *Wspomnienia // Pamiętnik Kijowski*. – London, t. 4, 1980. – S. 45-48, 69; Podhorski W. *Ziemiaństwo na Ukrainie*. – Biblioteka Jagiellońska, rps. 9831. – S. 12 та *Moje ostatnie wspomnienia*. – *Ibid.*, rps. 9832. – S. 31; Lipkowski L. *Op.cit.* – S. 33-132; Moszyński E. i R. *Szkice i wspomnienia z ziemi owruckiej na Wołyniu // Pamiętnik Kijowski*. – London, t. 2, 1963. – S. 217-232.

¹⁰⁵ Matlakowski W. *Wspomnienia ukraińskie*. – S. 471-472.

Розділ III

**АНТАГОНІЗМ
У ЗЕМЕЛЬНОМУ ПИТАННІ
МІЖ ПОЛЯКАМИ**

Дослідження долі польської шляхти в Україні в 1863-1914 роках задумане як з'єднувальна ланка між моєю попередньою книгою¹ і польськими працями 1918-1939 років про шляхту, а також з останніми розробками про поляків цих же часів у Радянській Україні.

Ланка, якої бракувало

Даний розділ виник внаслідок усвідомлення двох упущень. У згаданій вище праці я зосередився виключно на описі грандіозної акції російського уряду 1831-1850 років по ревізії титулів польської шляхти, стверджуючи, що її мета полягала в знищенні політичної ролі певної соціальної групи, терпіти яку надалі здавалося неможливим і небезпечним. Такий підхід не був неправильним, але в ньому є певна партикулярність. Оформлення в 1831 р. серед селян прошарку однодвірців, який протягом 20 наступних років мав поповнитися за рахунок безземельних шляхтичів, не увінчалось б успіхом без співучасті, а то й активного сприяння з боку заможної польської шляхти. Слушні критичні зауваження Ірени Рихлікової² допомогли мені зрозуміти, що цю акцію слід пов'язати з процесами, які розпочалися давніше, і що вона набагато більше, ніж я показав, відповідає прагненням магнатів.

Отже, в адміністративній декласації 30–40-х років XIX ст. треба бачити не тільки репресії царського самодержавства проти соціальної групи, якій не знайшлося місця в **станах** російського суспільства, але й розвиток **польської** тенденції до позбавлення шляхетської бідноти громадянських прав. Очевидність цього явища наприкінці XVIII ст. добре висвітлена Єжи Єдліцьким³.

¹ Beauvois D. *Le Noble, le serf et le révisor*. – P. 99-159; український переклад, с. 143-202.

² Rychlikowa I. *Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim, spór o "Pulapkę na szlachte"* Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny*, t. XXIX, z. 1. – 1988. – S. 121-147.

³ Jedlicki J. *Klejnot i barjery społeczne*. – Warszawa, 1968. – S. 134-182.

І. Рихлікова наводить приклади, що датуються 1754 р., коли шляхетська чернь з с. Можарі поблизу Овруча боролася проти магната Міхала Радзивила, який прагнув позбавити її власності й прав лицарського стану. Боротьба завершилася шибеницями, сажанням на палю, трупами, викинутими на поталу диким звірам, стиранням написів на могильних плитах тощо⁴. У “Законі про сеймики”, включеному до Конституції 3 Травня 1791 р., передбачалося, що безземельна шляхта не матиме жодних політичних прав, а 1810 р. родина Радзивилів, не вагаючись, письмово заявила, що шляхтичі на її розлогих маєтностях у Слуцьку та інших місцевостях будуть зведені до рівня селян з накладенням подушного податку і обов’язком постачання рекрутів царю. У цей же час Тадеуш Чацький підкреслював злиденність цих багатодітних невдах з більш ніж сумнівними титулами, які, прагнучи довести своє походження, ставали жертвами адвокатів, що захланно намагались витягти з них останній гріш⁵. В одній з недавніх праць показано, що під час опитування 1814 р., попри французькі ідеали й Цивільний кодекс, земельна шляхта Варшавського королівства також висловилася за позбавлення зубожілих шляхтичів будь-яких привілеїв⁶. Фелікс Потоцький, власник чи не найрозкішніших маєтностей в Україні, керувався такою самою логікою, коли в 1802 р. прогнав більшість шляхтичів-орендарів з Уманщини, зрівнявши їхні домівки з землею, щоб вони не мали куди повернутися; його приклад не гаючись наслідувала і родина Браницьких у своїх не менш розлогих маєтках у Білій Церкві⁷. Російська влада марно пробувала обмежити такі виселення, зобов’язавши власників та шляхтичів, що мешкали на їхніх землях, реєструвати укладені угоди в повітових комісіях; так, 65 дрібних шляхтичів з маєтку Зофії Замойської в Косові воліли бути вигнанними, але не підписати угоди⁸. Зрештою, вслід за Конституцією 3 Травня в

⁴ Rychlikowa I. *Op.cit.*, – S. 130.

⁵ *Ibid.* – P. 126, 139. Е.Ростворовський показав, що після реформи сеймиків 1791 р. 43,3% шляхтичів вже не користувалися вповні своїми правами. Див.: *Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?* // *Kwartalnik Historyczny*. 1987, № 3. – S. 3-40.

⁶ Stankiewicz Z. *Szlachta-ziemie w świetle ankiety włościanskiej 1914 r.* // *Ziemiaństwo polskie 1795-1945 гг.* / Pod. red. J.Leskiewiczowa. – Warszawa, 1985. – S. 117.

⁷ Rychlikowa I. *Op.cit.* – S. 130.

⁸ *Ibid.* – С. 129. І. Рихлікова наводить ще кілька прикладів процесу декласації до 1831 р., див.: *Tatarzy litewscy 1764-1831 – szlachta?* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1990, № 3-4. – S. 76-122; *Carat wobec polskiej szlachty 1772-1831* // *Kwartalnik Historyczny*. R. XCVIII, № 3, 1991. – S. 51-83. Про статус шляхти на північних землях див.: Sikorska-Kulesza J. *Weryfikacje szlachectwa jako instrumentu stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831-1868* // *Przegląd Wschodni*, 1992-1993, z. 3(7). – S. 557-572; а також у книзі: *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w.* – Pruszków, Ajaks, 1995. – 113 s.

конституціях Варшавського королівства і Конгресового Королівства пов-торювалось, що безземельна шляхта не може ні обиратися, ні володіти виборчим голосом.

Відтак, стає очевидним (навіть за необхідності більш поглибленого вивчення передня 1831 р., коли будуть знайдені інші й повніші приклади вигнання шляхти шляхтичами, окрім прикладів І. Рихлікової), що я поми-лявся, пишучи в попередній книзі, ніби до Листопадового повстання 1830 р., в силу давньої шляхетської солідарності, безземельна шляхта провадила ледь не ідилічне життя, подібне до описаного Г. Жевуським у “Спогадах Соплиці”. Перебуваючи під враженням грандіозності й системності російської акції, я, напевне, не приділив належної уваги пошукові свідчень про причетність поляків до адміністративної декласації. Щоправда, я й надалі вважаю, що поодинокі протести шляхетських маршалків у 30-х роках ХІХ ст. проти надто поспішного запису до категорії однодвірців є свідченням живучості решток солідарності між багатими й бідними. Втім, очевидним залишається головне: і губернські, і повітові маршалки, відповідальні за книги й реєстри всієї “шляхетської братії”, великою мірою прилучилися до виключення зі своїх рядів 72 144 шляхтичів, котрих протягом 1831-1833 років визнано “фальшивими”, та пізнішої хвилі 1834-1839 років, коли такої долі зазнають ще 93 139 осіб. Зрозуміло, що 165 тис. однодвірців завдячують своєю декласацією тискові росіянам, але про них забули і їхні колишні панове-брати. Лише 160 тис., які були декласовані пізніше Центральною ревізійною комісією, створеною Бібіковим 1840 р. у Києві, стали жертвами виключно російських ревізорів після конфіскації згаданих книг. Але й на цей раз жоден поляк не запротестував проти такого прини-ження, а київському губернаторові лишалося хіба порадити змовницькому мовчанню. Він, звичайно ж, одразу заявив, що віднині землевласники не бачать потреби солідаризуватися зі шляхтою, яка з економічної точки зору є такою ж маловартісною, як і кріпаки-українці⁹.

⁹ Beauvois D. *Op. cit.* – P. 115, український переклад, с. 158-159. Такий самий розрив солідарності чітко простежується в інших відламах Польщі, див.: Smoleński W. *Drobna szlachta // Pisma historyczne*, t. I. – Kraków, 1901; Chamerańska. *Drobna szlachta w Królestwie Polskim 1832-1865.* – Warszawa, 1974 / *Sprawozdanie z konferencji naukowej o drobnej szlachcie na Mazowszu i Podlasiu // Zeszyty Naukowe UW*, filia w Białymstoku, Humanistyka, IV, 19, *Prace humanistyczne.* – Białystok, 1977. Досліджень про становище декласованої шляхти у Галичині, де її було не так і багато (66 990 осіб в 1824 р.) бракує, пор.: Ślusarek K. *Szlachta w Galicji Wschodniej na przełomie XVIII-XIX w., rozmieszczenie i liczebność // Studia Historyczne*, R. XXXIV, 1991, z. 2(133). У Литві й Білорусі декласація була не такою нещадною, див.: Zasztowt L. *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i Prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831-1868 // Przegląd Wschodni*, t. I, z. 3,

Збірник документів українською мовою, який з'явився невдовзі після моєї книги, підтвердив жахливе становище селян, а також тяжку долю безземельної шляхти, що вела розпачливу боротьбу за збереження титулів¹⁰. Зрештою, тим, хто уважно читав мою книгу, ясно, що в 1831-1863 роках конфлікт між цією шляхтою і людьми, в чій економічній залежності вона перебувала, поглибився. Я підкреслював, наскільки землевласники опиралися нав'язаному їм обов'язкові збирати і передавати державі подимний податок, котрий вдарив по декласованих. На таку сув'язь з жебраками, якої хотіла російська система, багаті погоджувалися з відразою. Єдиною позитивною для них стороною російського законодавства було зобов'язання бідноти до рекрутської повинності. Я показав, що ця страшна перспектива, яка дозволяла землевласникам позбавитися надто енергійних декласованих, чиею єдиною окрасою залишалася особиста гідність, сприймалася нещасними як глибока образа. Єдиним засобом уникнути відправки в армію, що прирівнювалася до каторги, не раз ставало самокаліцтво. Іще гірші наслідки для однодвірців тягла за собою неможливість одержати освіту, підвідомчу Міністерству народної освіти (рішення 1841 р.), і поступити на цивільну службу. Культурна стерилізація цілої групи, писав я, стала найстрашнішим результатом такої нечуваної акції. Дивуючись відносно

1991. – S. 615-614. Недавно вийшло багато документоване дослідження, що має передусім етнографічний характер, про життя застінкової шляхти на Поліссі від 1863 р. до наших днів: Krawczak T. *W szlacheckim zaścianku*. – Warszawa-Sedlce, 1994. – 311 s. Залишається відкритим дуже важливе питання про етнічне походження дрібної шляхти на Правобережній Україні. Хоча вона сама часто вважала себе основою польськості, а царат це постійно підтверджував, українські історики одностайно підкреслюють, що вже наприкінці середньовіччя ця група була досить численною, хоча й неполонізованою. Див. фундаментальну працю: Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* – К., 1993. – 414 с., а також: Lipiński W. *Szlachta na Ukrainie, udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. – Kraków-Kijów, 1909. – 88 s.; Żukowski A. *Nobility // Encyklopedia of Ukraine*, vol. 3. – Toronto. – P. 604-605. Найновіші польські дослідження або беззастережно приймають автохтонний характер дрібної шляхти, пор.: Radzik R. *Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich // Kultura i społeczeństwo*, R. XXXV, № 2. – Lublin, 1991. – S. 57-72, або підкреслюють значущість прийшлого елемента з питомої Польщі: Orzechowski J. *Okcydentalizacja Rusi Koronnej w XIV-XV w. // Dzieje Lubelszczyzny*, t. 4. – Warszawa, 1989. – S. 21-24, а ще більше: Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1569-1648* – машинопис докторської дисертації 1987 р. в Інституті історії ПАН у Варшаві (365 с.). Немає сумніву в тому, що русько-православне походження лягло в основу пізнішого об'єднання частини дрібної шляхти з антипоміщицькими угрупованнями. Пор. також: Antoni J. (Rolle A.). *Dzieje szlachty okolicznej w owrkiem powiecie // Biblioteka Warszawska*, 1881, t. 2. – S. 19-39, 183-200, 352.

¹⁰ *Селянський рух на Україні. 1826-1849* / Упор. Гісцова Л.З. та інші. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1985.

незначному фізичному опорі декласації, невеликій кількості бунтівників (подібних до колишніх шляхтичів села Лучинці біля Могилева на Поділлі у маєтку Уруської-Собанської, які в 1851 р. силою примусили поважати свої права), можемо, проте, констатувати: розрив шляхетської солідарності щодалі поглиблювався. У 1858 р. уряд Олександра II, охоплений ще більшим лібералізмом, ніж польські латифундисти в Україні, звернувся до них з проханням подати пропозиції стосовно надання землі колишній шляхті (це передбачалося серед заходів, пов'язаних з майбутньою відміною кріпацтва)¹¹. Рішучі негативні відповіді на це питання є найкращим вступом до даного дослідження: багаті, легітимовані шляхтичі вже не сприймали однодвірців як людей, пов'язаних з ними історично, культурно, національно й економічно, навпаки – вони дедалі більше уявлялися непотрібним баластом, небажаним тілом, а тенденція до його відторгнення ставала щораз виразнішою. Далі ми побачимо неприховану жорстокість такого ставлення, котра в 1863 р. ще не була настільки помітною. Відозви варшавських повстанців, перейняті національним духом, лише на певний час загальмували відверті прояви відчуження стосовно тих, хто не належав до землевласників, примушуючи сприймати їх передовсім як співвітчизників.

Для того, щоб зв'язати попередню книгу з даною працею і вписати обидві в єдиний довготривалий період, мені довелося заглянути в глибші часи польської історії. Тепер же для руху вперед необхідно розчистити перспективу.

Описуючи велику ревізію шляхетських титулів, я вибрав слова з тенденцією до гіперболізації, що цілком природно, коли вдуматися в масштаби цієї історичної драми та неймовірні засоби, використані росіянами для доведення задуманого до кінця. Але такий словник міг викликати перебільшене враження про наслідки. Простежуючи неприховані, цілеспрямовані наміри російської адміністрації, я так часто говорив про “зникнення”, “ліквідацію”, “смерть” колишньої безземельної шляхти, що деякі читачі навіть подумали, ніби йдеться про фізичне винищення. Насправді ж енергія російських міністрів і чергових київських генерал-губернаторів була спрямована “лише” (коли можна так висловитися) на те, щоб довести до зникнення цей прошарок як частину лицарського стану, тобто виключити його зі складу єдиної соціальної категорії, яка володіла громадянськими правами. І саме в цьому, і лише в цьому, плані було досягнуто успіху, бо хоча поняття “шляхта” чи “колишня шляхта” до однодвірців офіційно не прикладалося, сама група залишилася, і спосіб життя її членів практично не змінився.

¹¹ Beauvois D. *Op. cit.* – P. 136-137, український переклад, с. 179-180.

Відтак, точніше було б говорити про деградацію чи планомірне пониження, ніж про ліквідацію. Знищення другосортної шляхти протягом 1831-1850 років швидше належить до царини – зрештою, визначальної – принципів і соціальних структур, ніж до царини щоденних практик. Один проникливий читач слушно зауважив¹², що неправильно говорити “шляхта зникла, розчинилася, як цього й хотів Бібіков, у масі селян-кріпаків”¹³. Він підкреслив, що, навіть понижені до рівня селян, ці люди зуміли зберегти національну самосвідомість і римо-католицьку віру. Врешті-решт, сам Сталін був змушений рахуватися з ними, створивши в 1925 р. автономну зону під Житомиром – “Мархлевщину” (від прізвища Мархлевського, одного з лідерів польських більшовиків).

Докладно аналізуючи осатанілий психоз царської адміністрації, я майже повірив, що ця історія добігла кінця у 1863 р., після чого бідолашні герої моєї “пастки на шляхту” перейшли в цілковите небуття. Понадстолітнє мовчання істориків примусило мене теж певний час думати, що загальне забуття свідчить про реальне зникнення, хоча насправді йшлося лише про неймовірну ефективність роботи російських (пізніше й радянських) архівістів і про змову мовчання довкола героїв нашої драми. Було, звичайно, відомо (Ожешкова та її роман “Хам” блискуче це підтвердили), що в Литві й Білорусі шляхта збереглася, але вважалося, що ця маса не залишила жодного сліду в Україні. І.Рихлікова, котра помічає найменші похибки в моїх міркуваннях, писала наприкінці розлогої, присвяченої мені рецензії: “Теза Бовуа здається правильною щодо Київщини. Дрібна шляхта, живучи серед динамічного українського і російського елемента, [...] втратила свою національну самосвідомість і розчинилася в “українському морі” настільки, що поміщики, які з покоління в покоління жили у своїх маєтках, вже не вирізняли її на початку ХХ ст.”¹⁴.

Втім, я й сам досить швидко засумнівався у вірності думки, для обґрунтування якої доклав стільки зусиль. Передусім була незаперечною збереженість цієї групи в 1918-1939 роках на сході тогочасної Польщі, тобто в тій частині Волині, яку приєднали до Польщі після Ризького договору. Ця шляхта стала предметом надто підозрілої уваги так званих соціологів,

¹² Tynna C.-Z. *Polacy na Ukrainie // Kultura*, 1989, № 3. – S. 106-110.

¹³ Beauvois D. *Op. cit.* – S. 139, український переклад, с. 182.

¹⁴ Rychlikowa I. *Op. cit.* – S. 145. Її учениця Сікорська-Кулеша помилялася, намагаючись захистити поміщиків з точки зору польського гонору. Вона вважає, “що не вдалося запрогати поляків до справи екзекуції дрібної шляхти” і що з мого боку це “абсолютне непорозуміння” (див. названу працю, с. 104). Далі ми, однак, ще раз переконаємося, що “національна єдність” для більшості землевласників в гру вже не входила.

заклопотаних більше політичними відшкодуваннями, ніж науковим аналізом¹⁵. Комітет у справах зuboжілої шляхти Східної Польщі, створений у червні 1938 р. і очолений, як і можна було чекати, полковником А. Гораком (до нього теж входили сенатор В. Пулнарoвич та два інтелектуали Т. Цеслак і Ю. Одрoвонж-Пеньонжек), опублікував працю С.Двoраковського на цю тему¹⁶. Відзначаючись різко антиукраїнськими настроями, члени Комітету не приховували надії залучити нащадків згаданої шляхти до “відновлення польської могутності на кресах”, до “праці по поверненню до джерел”, інтеграції з польським селянством в “єдиний оплот” і “союз з класом власників та інтелігенції”¹⁷. Посилаючись на дані з 141 округу Волині, де мешкало 20 тис. таких осіб, Комітет був змушений визнати їхню глибоку українізацію, що робить його сподівання більш ніж дивними. Двoраковський теж був схильний повірити, що цю бідноту, наділену “первісною простотою” і призвичаєну до “неймовірних злиднів”, коли її вміло оточити солдатами-землеробами, священниками-місіонерами і уважною адміністрацією, здатною розбудити “гордість походження”, можна перетворити на діяльний фактор у завоюванні Великої Польщі в кордонах до 1772 року. Ще в 1939 р. можемо прочитати (о наївність!): “Цей регіон з його примітивною культурою та мало або тільки почасти викристалізованим національним почуттям значно легше, ніж інші, піддається впливу вищої польської культури”¹⁸. Сміховинному імперіалізму не бракувало й расистського забарвлення. Кілька проведених на місцях опитувань мали засвідчити, що польський елемент на українській землі був носієм незаперечної вищості. Двoраковський записав, що у с. Мочула “шляхта виразно відрізнялася з антропологічної точки зору від селян [українських – Д.Б.]. З першого погляду помітно відмінність між шляхтичами і селянами, бо в останніх виразніше проявляються риси лапоноїдального типу”¹⁹.

Полишивши розчулені розумування їхнім авторам, історик мав би запитати себе: звідки в 1921 р. взялася ця розпливчата і маловідома група?

¹⁵ Tarnawski A. *Szlachta zagrodowa w Polsce południowo-wschodniej, materiały do bibliografii.* – Lwów, 1938.

¹⁶ Dworakowski S. *Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołyń i Polesia.* – Warszawa, 1939. – 128 s. У такому самому дусі див.: Horoszkiewicz J. *W poleskich zaściankach szlacheckich // Ziemia*, 1935, № 6-7; *Memorandum w sprawie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski.* – Warszawa, 1938.

¹⁷ Dworakowski S. *Op.cit.* – S. 116-118.

¹⁸ *Ibid.* – С. 24-33.

¹⁹ *Ibid.* – S. 75. У такому ж дусі і наступна праця: Horoszkiewicz R. *Szlachta zaściankowa na ziemiach wschodnich.* – Warszawa, 1936.

Вона, певна річ, не могла зникнути, як води підземної річки, після 1863 р., аби знову виринути через 50 років. Так постала необхідність дослідження.

Потреба в ньому зросла ще більше, коли стала відомою доля іншої частини цієї самої групи, яка після Ризького договору опинилася по другий бік кордону. Праці Миколи Іванова²⁰ відкрили нам, що в Білорусі та Україні радянська влада хотіла накинути колишній шляхті роль протилежну, а водночас симетричну тій, яку пропонували польські націоналісти перед війною. Автономна зона, створена в основному для неї на Правобережній Україні (Мархлевщина) в 1925-1935 роках, мала стати лабораторією, де формувалася б “польська пролетарська культура”. Як писав М.Іванов, 496 тис. осіб, котрі згідно з переписом 1926 р. назвали себе поляками, були згруповані на землях магнатів, що втекли на Захід, і активно “реполонізовані” через школи²¹, різноманітні видання, газети, радіо, театри й польськомовну адміністрацію; народні комісари вважали їх воском, придатним для будь-яких маніпуляцій. Як і в Польщі, радянська система 1920-х, відносно відкрита для національного розвитку, дала змогу досить широко відродитися католицизму, але курс на колективізацію відразу ж показав межі піддатливості нещасних “селян”. У 1925 р. їх “згрупували”, а в 1935 р. у відповідь на пасивний опір почали розпорошувати шляхом масових депортацій до Казахстану та Сибіру. Коли взяти до уваги бідність цих людей, не може не дивувати неприйняття ними засад колективізму та впертий індивідуалізм, особливо в порівнянні з опором сталінізму в 1933 р. так званих українських “куркулів”, драматично змальованим Василем Баркою в “Жовтому князі”. Звідки ж у цих людей такий особливий пієтет перед земельною власністю?

Побіжне знайомство з працями польських мемуаристів, очевидців життя XIX ст., переконує, що від них годі сподіватися якоїсь інформації. Чи варто цьому дивуватися? Писати мемуари – значить цікавитися більше собою, ніж довколишнім світом²², до того ж, автори мемуарів – це вихідці з

²⁰ Iwanow M. *Polacy w Związku Radzieckim 1918-1939*. – Wrocław, 1990; доповнене видання: *Pierwszy naród ukarany*. – Warszawa, 1991; *Polonia w Związku Radzieckim okresu międzywojennego, kontrowersje wokół liczebności* // *Dzieje najnowsze*, 1987, XIX, 4. – S. 29-51. Генеральний консул Польщі у Харкові писав 2 березня 1925 р., що в Україні, зокрема на Правобережжі, нараховувалось 450 тис. поляків і 9/10 цієї спільноти становили селяни, див.: *Stan polskości na Ukrainie* // *Przegląd Wschodni*. – Warszawa, t. 1, z. 4. – S. 847-851. Подібні відомості зустрічаємо в: Lizak W. *Rozstrzelana Polonia 1917-1939*; Kupczak J. *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939* // *Politologia*, XII, Wyd. Uniw. Wrocławskiego, 1994. – 358 s.

²¹ Kawecka K. *Problemy rozwoju oświaty i kultury Polonii Radzieckiej w latach 1921-1929* // *Kultura skupisk polonijnych*. – Warszawa, 1981.

²² Beauvois D. *Eux et les autres* // *Pologne plurielle et singulière*. – Lille: P.U.L., 1993. – S. 127-149.

середовища забезпечених землевласників або досить близькі до нього. Їх мало цікавила доля декласованих. Одразу ж після повстання 1863-1864 років в еміграції на Заході поширювалася брошурка, де проблемі надавалося животрепетного звучання:

“Окрім селян, – писалося там, – на Русі існують ще й інші раби, котрі, проте, не є потомством Хама. Маю на увазі шляхтичів-чиншовиків, котрих на московський лад називають однодвірцями; вони бідніші за селян-кріпаків, їх сотні тисяч”. Згадавши про діяльність Бібікова, автор продовжує: “Вони опинилися в прямій залежності від чиновників, не маючи змоги сплачувати податок. Позбавлені землі, вони, землероби за традицією і з необхідності, розійшлися по безкраїх володіннях шляхти, підтверджені Герольдією. Перетворившись на здобич московських поліцейських, котрі обібрали їх до останньої копійки, заробленої тяжкою працею, вони сховалися під крилом панів. Але ті відштовхнули своїх братів, не простягнули руку тим, хто тонує, забули їх, залишили на поталу і навіть – яка ганьба! – перетворили на інструмент власної вигоди, давши їм такі роботи і такі повинності, що майже дорівнювали кріпацтву. Забутий, беззахисний, експлуатований і нещасний однодворець, предки якого брали участь у виборах короля на полі Волі [у Варшаві – Д.Б.], не раз були честю, завжди щитом і збройною рукою країни, сьогодні веде життя волоцюги і тварини, п’є, він дурніший і нещасніший за селянина, ніде не чує братнього слова і втрачає свої традиції”²³.

Далі автор цього тексту подає кілька великодушних постромантичних фантазій щодо спроможності декласованої шляхти піднятися в ім’я Польщі: “До неї треба йти відкрито, говорячи правду, не обіцяючи зайвого, не обманюючи її, щоб вона відчула свою значущість і зрозуміла, що може виграти, а що втратити. Підготовлена таким чином до боротьби, вона стане незрівнянним військом. На неї треба впливати зсередини, саме тут може бути створено першу ланку конспірації. Її соціальне становище жахливе, на ньому цілком певно можна наголошувати. Це – велика сила, але ця сила лежить облогом...”²⁴. Далі ми побачимо, скільки трагічної ілюзорності було в цих патріотичних мріях.

Що ж до решти поляків, то незначна кількість згадок свідчить, як швидко впав інтерес до цієї групи. Після 1876 р. в Августа Іванського зустрічаємо наскільки ж загадковий, настільки й тривожний натяк: “У майбутньому цих нещасних чекала доля в сотні разів гірша, ніж кріпаків”²⁵.

²³ Gozdawa. *Ruś przed i po powstaniu zbrojnym 1863 r.* – Bendlikon (Zurich), 1862. – S. 26-27.

²⁴ *Ibid.* – S. 32, 38-39.

²⁵ Iwański A. *Pamiętniki 1832-1876.* – Warszawa, 1968. – S. 228, прим. 3.

Ян Талько-Гринцевич, який написав мемуари в 1929 р., добре пам'ятає часи, коли, працюючи лікарем у Звенигородці на Київщині, він регулярно надсилав хроніку в газету *Kraj* у Санкт-Петербург за підписом “Ян Ілговський”. У хроніці 80-х років деталей про становище шляхти могло прослизнути небагато, бо київський генерал-губернатор наклав суцільне *black-out* на це питання у пресі, проте в мемуарах є дві згадки, які підказують шляхи можливого пошуку: “Великі землевласники допомагають урядові, бо розширюючи свої маєтності, позбавляють шляхтичів-чиншовиків землі, на якій ті жили віками”, і трохи далі: “Вбачаючи в шляхтичах-чиншовиках політично небажаний елемент, російський уряд намагався ліквідувати їх і знайшов ефективну допомогу з боку землевласників, бо ті, невдоволені малим чиншем, воліють заокруглювати свої землі, прогнавши чиншовиків з їхніх давніх садиб. Доля останніх гірша за долю селян. Хмари над декласованою шляхтою густішали: переслідування урядом, панами, расова ворожість і зневага селян. Проте втрачаючи не раз свою мову й релігію, вона, однак, зберігала традицію походження...”²⁶. Такі пасажі викликають у нас передчуття неминучої драми, але не задовольняють читацького інтересу.

Інші мемуаристи почасти заторкнули проблему, описуючи “шляхетські села”, які вони бачили у рідному краї, і розповідаючи про їхні звичаї. Вони жалкують, що люди в цих селах розмовляють по-українському, але підкреслюють вірність католицькій вірі та їхній страх перед змішаними шлюбами. Проте ці, радше етнографічні, відомості аж ніяк не розкривають історичної еволюції даної групи. “У нас немає жодних даних про кількість однодвірців на Поділлі”, – напише один з них²⁷. Навіть ті, хто близько стикався зі значним числом таких людей, не побачили в цьому історичного уроку. Так, овручанин Мошинський залишив хіба анекдотичні розважання ідеаліста про кількох рудників, ливарників ламоніту (заліза, яке виплавляли з болота), що звертались один до одного “паночку”, “пане” по-польському – це незмінно зворушувало автора²⁸.

Марно шукати точніших відомостей у нечисленних польських істориків, які могли б і, напевно, мали б дослідити долю даної групи. В книзі “Польське населення в Росії у 1863-1914 роках” немає й натяку на колишню шляхту з тієї простої причини, що автор обмежився офіційними даними перепису

* Затемнення, заборону (англ.).

²⁶ Talko-Hryncewicz J. *Z przeżytych dni 1850-1908*. – Warszawa, 130. – S. 114, 150.

²⁷ Walewski W. *Wspomnienia z Podola // Pamiętnik Kijowski*. – London, 1966. – Т.3. – S. 17.

²⁸ Moszyński E. i R.-J. *Szkice i wspomnienia z ziemi owruckiej na Wołyniu // Pamiętnik Kijowski*. – Т.2. – S. 224.

населення імперії за 1897 р. Там, звичайно, про декласованих шляхтичів не згадувалось, оскільки з адміністративної точки зору ця категорія зникла, злившись для чиновників з селянами²⁹. Наведені там цифри нецікаві для нас, бо в них змішано всіх поляків імперії: немає різниці навіть між поляками з власне російських і західних губерній, а північно-західні губернії (Литва, Білорусь) не відділені від південно-західних (Правобережна Україна), хоча їх розвиток і структури після 1795 р. суттєво відрізнялися.

В одній з недавніх праць про Волинське воєводство 1921-1939 років³⁰ згадується, що в околицях Володимира, Ковеля і Луцька проживало близько 80 тис. нащадків декласованої шляхти, повторюється, що їхня національна свідомість була дуже невиразною, але не робиться нічого для з'ясування причин деградації. Автор обмежується відсилкою до тривіальних і дуже нечітких свідчень, зібраних у ті часи серед зацікавлених осіб, чий культурний рівень не дає можливості скласти цілісне уявлення: "Відбувався взаємний обмін розповідями про походження місцевого польського елемента... Ніхто нічого не знав з минувшини цієї польськості, ніхто нею не переймався. Про занепад Польщі говорилося як про неминучу справедливість, кару Божу польським панам за страждання, що їх вони завдали народу..."³¹.

Пошуки цих утоплеників історії здавалися геть безнадійними, бо вони – спершу шляхта, потім колишня шляхта і, нарешті, однодвірці – поступово втратили саме ім'я в офіційній термінології Російської імперії, буцімто через якийсь магічний номіналізм назвати їх – значило б визнати їхнє існування. Справді, назва "однодвірці" зникла 1868 р. (далі ми побачимо за яких обставин), і коли не звернути уваги на ключ, який є в мемуарах Талька-Гринцевича та в нечисленних статтях у пресі, можна й далі помилково вважати, що злиття з "селянським морем" здійснилося повністю і що перед нами – взірць тотальної асиміляції однієї частини населення іншою.

Втім, 30 попередніх років історії вже навчили нас обачності. Ми знаємо, як непокірно повелися ці люди у відповідь на спробу Кисельова об'єднати

²⁹ Łukawski Z. *Ludność polska w Rosji 1863-1914*. – Wrocław, 1978. – S. 81-82. Ми вже вказували на відсутність будь-якого розрізнення категорії "селян" на початку століття у Бартошевича чи Вакара; на це саме надибуємо і в найновіших дослідженнях: Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w.* – Warszawa, Obóz, 1994. – S. 15-36, 56-59.

³⁰ Mędrzecki W. *Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. – Wrocław, 1988. – S. 116-117.

³¹ *Życiorysy wiejskich działaczy Wołynia*. – Warszawa, 1938. – S. 38-39, цит. В.Менджецький.

їх у 1834 р. в колективи типу російського *мира*. Знаємо також, якого краху зазнав указ 1841 р., спрямований на їх сукупне розселення по околицях імперії. Невдача всіх спроб встановити за ними пильний контроль Міністерства внутрішніх справ чи Міністерства державних маєтностей зумовили вже з 1846 р. (тобто наприкінці акції по декласації шляхти на папері) намір ліквідувати цих людей як окрему адміністративну категорію, але найпалкіше бажання Бібікова буде реалізоване лише через 20 років³².

Для того, щоб розшукати і витягти їх із забуття, треба придивлятися не до їхнього соціального чи геральдичного статусу, практично відсутнього, а скерувати увагу на економічний стан, попри всі бюрократичні маніпуляції 1831-1863 років відносно стабільний. Після Січневого повстання 1863-1864 років декласована шляхта продовжувала користуватися з решток колишньої шляхетської солідарності: у переважній більшості вона проживала на землях, що належали багатим шляхтичам, сплачуючи чинш, згідно зі звичаєвим правом, санкціонованим Литовським Статутом, через що й називалася чиншовою шляхтою. Ось ця нитка Аріадни і дала нам змогу виявити в архівах, де ці люди записані в каталогах під назвою *чиншовики*, матеріали, необхідні для даного дослідження.

Задля справедливості зауважимо, що ця група-фантом вже була предметом історичного дослідження в 1960 р. в російськомовній праці, згаданій у попередніх розділах³³. Остання, проте, залишилася невідомою у Польщі й на Заході; окрім того, неприйнятним був і сам спосіб висвітлення проблеми. В часи написання книги її автор Д.П. Пойда не міг досліджувати нічого іншого, крім монолітного “класу селян” – угноєння Великої Жовтневої революції в період її визрівання. Саме тому, навіть виділяючи серед інших прошарків селянства чиншовиків, він остерігався подати бодай найменше уточнення щодо їхнього походження чи культурної, мовної і релігійної відмінності. Д.П. Пойда присвятив близько 30 сторінок цим людям, примудрившись жодного разу не згадати про шляхетське коріння і не відзначити вочевидь польських рис їхнього становища. Перед нами – типовий приклад того, як марксистська ідеологія “єдиного селянського фронту” деформувала історію, втискуючи її в наперед задану схему і в дивний спосіб живлячись з нівеляції, здійснюваної з кінця ХІХ ст. царською адміністрацією, яка також не бажала знати ні українців, ні поляків, а тільки “селян” (звісно, російських). Як вже було зауважено, марксистський “інтернаціоналізм” у його постсталінському варіанті дозволяв обходити всі

³² Beauvois D. *Op. cit.* – P. 127-130, український переклад, с. 171-174.

³³ Пойда Д.П. *Ук. соч.*

національні проблеми завдяки прекрасному поєднанню з ідеологією великоросійського царату³⁴.

Кінець однодвірців

Перш за все належить з'ясувати, за яких обставин і коли зникла соціально-адміністративна категорія однодвірців. Оскільки це питання досі не досліджувалось, в літературі трапляється чимало довільних перекручень. Так, І. Рихлікова, вважаючи, що вони зникли після 1857 р., пише: “Не одна справа тяглася десятки років аж до рескрипту 1857 р., згідно з яким усі, чия приналежність до дворян не була узаконена, формально приєднувалися до стану вільних селян”, і категорично стверджує: “Ідеї Бібікова були реалізовані лише в 1857 р., коли однодвірців остаточно відділили від дворянського стану і влили в клас вільних селян”³⁵. Проте згаданий рескрипт справив далеко не такий глобальний вплив на долю колишньої шляхти. Вище ми бачили, що і в серпні 1858 р. предводитель дворянства Київського повіту дає різко негативну відповідь на прохання російських властей проаналізувати можливості поліпшення долі однодвірців. Помилка Рихлікової пов'язана з географічними розбіжностями: вона взяла до уваги спроби, зроблені в Білорусі (втім, і вони вдалися неповністю) з метою адміністративної декласації шляхти, з чим на північному заході імперії барилися більше порівняно з південним заходом. На це, зокрема, вказує її згадка про асиміляцію з *вольними людьми* – прошарком, майже відсутнім у південно-західних губерніях, але досить численним у Литві й Білорусі. За рішенням від 20 листопада 1857 р., лише певна кількість декласованих цих губерній була приєднана до названої категорії, утворивши окрему групу № 1 – *первый разряд*, протиставлену вже існуючій групі № 2 – *второму разряду*³⁶.

Насправді ж російська влада не надто серйозно підходила до ліквідації категорії українських однодвірців, аж доки не було завершено формальну декласацію в литовсько-білоруських губерніях. Власне на останні спрямовувались усі зусилля, а Західний комітет (відновлений у Санкт-Петербурзі з 1862 по 22 грудня 1864 р.) доручив віленським генерал-губернаторам

³⁴ Інші радянські дослідники обмежуються лише згадкою про дану проблему, воліючи обходити її висвітлення, напр.: Анфимов А.М. *Ук. соч.* – С. 38.

³⁵ Rychlikova I. *Op. cit.* – S. 136, 139.

³⁶ Улащик Н.Н. *Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии.* – М., 1965. – С. 80-88. Про *вольных людей* див.: Смирнов Н. *Вольные люди западных губерний и узаконения, относящиеся до их устройства.* – Ковно, 1885.

(В.І. Назімову у 1855-1863 та, особливо, М.М. Муравйову в 1863-1865 роках) провести цю акцію так само успішно й швидко, як 15 років тому це зробив Бібіков у Південно-Західному краї. Це дало підстави радянському дослідникові дворянства А.П. Кореліну твердити, що указ від 4 липня 1863 р. означав кінець однодвірців³⁷. В дійсності ж, у зв'язку з повстанням цей указ зобов'язував тимчасово призупинити розгляд паперів тих осіб, які домагалися підтвердження шляхетства, і йшлося здебільшого про північно-західні землі. “Всі без винятку особи, належні до колишньої шляхти, будуть зараховані в податні стани, якщо до 1 січня 1865 р. не буде підтверджене їхнє дворянство”, – говорилося в указі. Серед податних категорій, запропонованих на вибір декласованим шляхтичам, надалі фігурували однодвірці³⁸. Дослідження Сузанни Самбук підтверджує оперативність, радикальність і масовість ревізії титулів на північно-західних теренах протягом 1864 р.: не брався до уваги жоден акт про надання шляхетства в копії; предводителі дворянства (призначені з Росії) мусили дати довідку про політичну благонадійність; кожне прохання про визнання титулу слід було подавати на офіційному бланку з 10-рубльовою маркою, що перевищувало фінансові можливості більшості декласованих. З тих 20 тисяч, які відповідали згаданим умовам (ім тимчасово довелося записатися в податні стани), лише 10 850 чол. одержали підтвердження в 1868-1869 роках, а 9 492 були визнані не-шляхтичами³⁹.

Проблема розсортування щодалі зростаючої маси декласованих потребувала невідкладного розв'язання. У південно-західних губерніях поліція гарячково квапилася ліквідувати надмірні свободи однодвірців, організувавши суворий контроль за ними, зокрема в неспокійному 1864 році. 21 січня цього року подільський губернатор надіслав генерал-губернаторові звіт, заснований на даних кам'янецького справника, який добре відображає розгубленість поліції, її зацікавленість у прискіпливому контролі. В ньому зазначалося, що домашня обслуга землевласників, майже завжди замішана у політично підозрілих справах, складається з колишньої шляхти, рідко

³⁷ Корелин А.П. *Дворянство в пореформенной России 1861-1904*. – М., 1979. – С. 46.

³⁸ З пізнішого недатованого (приблизно 1880 р.) документа, якому можна вірити, неочікувано дізнаємося, що велика кількість осіб (61 481) з південно-західних губерній таки сподівалася довести своє шляхетство на 1 січня 1865 р. Після ревізії титулів 36 812 осіб вибрали міщанський стан, а 21 613 – стан однодвірців. Решта (2 056) погодились виїхати у південні губернії, дехто записався у купці: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 713, спр. 410.

³⁹ Самбук С.М. *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.* – Минск, 1980. – С. 38-39. Про докладний хід цієї акції у Литві й Білорусі див.: Sikorska-Kulesza J. *Op. cit.* – S. 93-102.

підтвердженої Герольдією, котра здебільшого не має *никакої оседлости*. Вона користується з гостинності багатіїв, виконуючи різноманітні, нечітко визначені обов'язки і часто міняючи заняття, що ускладнює нагляд поліції. Колишні шляхтичі, писалося у звіті, оселяються в конторах або у флігелях резиденцій, а то й на віддалених хуторах, де за ними неможливо наглядати, оскільки вони не контактують з селянами. При переїздах їх часто затримують, і вони приводять поліцію в замішання, показуючи папери про належність до шляхетства. Але як дізнатися, чи вони справді шукають роботи, чи просто вештаються, куди збираються і звідки повертаються? Кам'янецький справник хотів би взяти їх усіх на облік, завести спеціальні книги, контрольовані у волості, де б мали бути записані всі панські слуги, орендарі та чинщовики як по селах, так і по хуторах, із зазначенням їхнього заняття, підтвердженого господарями. На будь-яке переміщення мав би давати дозвіл господар, вказуючи тривалість відлучки у внутрішньому паспорті, завізованому поліцією.

Анненкову дуже заімпонувала пропозиція, 6 лютого 1864 р. він рекомендував трьом губернаторам запровадити її в практику. З відповіді київського губернатора від 13 березня 1864 р. можна припустити, що до цього приступили, проте, найімовірніше, і на цей раз акція по встановленню тотального контролю виявилася надто складною⁴⁰.

Указом від 23 вересня 1864 р.⁴¹ Сенат знову рекомендував генерал-губернаторам “особливу пильність” при “визнанні шляхетства”; зрозуміло, це передусім стосувалося віленського генерал-губернатора. Проте волинський губернатор хотів би дещо уточнити, оскільки намітився новий небажаний рух: частина найбільш доскіпливих однодвірців почала цікавитись указом від 30 липня 1863 р. про обов'язкові земельні дотації і про надання селянам 20% знижки по виплатах. За таких умов вони також хотіли стати селянами! Прикладом може послужити Ян Клецель, виходець з “колишньої польської шляхти”, який звернувся у Волинську казенну палату з проханням, написаним з дотриманням належних формальностей, приписати його сім'ю до селянської громади Вишнівчика (Кам'янецький повіт). Генерал-губернатор приєднався до думки свого волинського колеги, що демарші такого роду можуть завдати шкоди селянам, яким і без того бракує землі, і ухвалив, що в подібних випадках потрібна згода громади⁴². Таким чином, ставало ясно: однодвірців благодіяння реформи не стосувалися.

⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 814, спр. 39.

⁴¹ Указ Сенату № 54 340.

⁴² ЦДІАУК, ф. 442, оп. 304, спр. 54: запит житомирського губернатора до генерал-губернатора 8 березня 1865 р., відповідь від 22 травня 1865 р.

Це дуже дивно, бо в північно-західних губерніях, схоже, орієнтувалися на політику надання земельних дотацій декласованим. 25 липня 1864 р. був проголошений імператорський указ про надання землі *вольным людям* групи № 1, які потрапили в неї після 20 листопада 1857 р. Окрім того, в указі зазначалось, що *вольные люди* групи № 2, чиї чиншові володіння оформились давніше, зможуть користуватися своєю землею протягом 12 років, коли підпишуть нові орендні угоди з власниками, надалі ж останні мають право розірвати ці угоди за власним бажанням. Хоча такий варіант задовольняв сторони не вповні, але за умови розповсюдження по всіх західних губерніях міг стати початковим організаційним етапом. Саме так це зрозумів і волинський губернатор, який 18 липня 1867 р. звернувся до генерал-губернатора Безака з запитом, чи указ від 25 липня 1864 р. поширюється на однодвірців, котрі проживають в державних маєтностях (їх там багато внаслідок конфіскації) та в приватних маєтках. Відповідь була негативною⁴³.

Дуже швидко стала також очевидною нагальна потреба в спрощенні категоріального розмаїття. Так, волинський губернатор пояснював Безакові, наскільки воно ускладнює управління. Наприклад, у приватному маєтку Новий Завод, недавно придбаному купцем Вайнштейном по аукціоні по боргах Жевуських, на 16 830 дес. нараховується 19 хуторів, у них 250 халуп та 823 душі чоловічої статі. Серед останніх – підтверджені дворяни, однодвірці, міщани, відставні солдати і *вольные люди* (176 однодвірців зареєстрували як *вольных людей* під час перепису 1858 р.). На додачу до цієї плутанини 66 з них відмовились скористатись указом від 25 липня 1864 р. про земельні дотації, вважаючи надану землю неродючою, і вже два роки вимагають (і таки домоглися) записати їх житомирськими міщанами!⁴⁴

Судячи з прохань про приписку то до міщан, то до селян, асиміляція колишньої шляхти з цими категоріями здавалася логічною, і Міністерство державних маєтностей, яке й так нараховувало велику кількість таких *посторонних людей* на підвідомчій території, вирішило подати приклад. Передусім міністерство мало намір, як 31 серпня 1867 р. сповіщав віце-міністр Комітетові в селянських справах, покласти край конфліктам між однодвірцями і державними селянами. Останні й справді дедалі частіше скаржилися, що їхні сусіди, живучи так само, як і вони, не належать до *миру*, платять меншу орендну платню і не виконують обов'язкових відробітків. Ця польська шляхта – політично шкідлива, говорили селяни (або від їх імені говорив віце-міністр), вона швидко множитья, зайняті нею

⁴³ Там само, оп. 306, спр. 311.

⁴⁴ Там само, спр. 105: лист волинського губернатора від 23 серпня 1867 р.

наділи могли б покрити недостачу землі в сільських громадах, чи надатися сільським робітникам чи відставним солдатам. Шляхта зберегла статус, який мала, коли залежала від панів ще до конфіскацій: вона лише платить чинш, визначений у давніх люстраціях на необмежений строк. Це тим несправедливіше, що її наділи не збігаються з загальним устроєм сільського життя, а тому призводять до ще більшого черезсмузжя селянських ділянок. Отже, система довічного чиншового володіння, ці анахронічні острівці не мають підстав для дальшого існування на державних землях. Відтак, Міністерство державних маєтностей домоглося прийняття Головним комітетом у селянських справах закону від 20 жовтня 1867 р. Його 7, 8 і 10 статті визначали, що однодвірці мусять сплачувати такий самий, що й селяни, викуп, завдяки чому втратять свій особливий статус і “остаточно розчиняться в загальній масі сільського населення”. Вони можуть відмовитись від купівлі, але тоді мусять сплатити чинш на користь *миру* або виїхати з державних земель⁴⁵.

Цілком імовірно, що з часом цей закон дійсно сприяв би асиміляції колишньої шляхти з державними селянами, оскільки чинш загалом був значно вищим, ніж передбачений реформою викуп, тож його сплата була вигідною для зацікавлених залишитися на своїй землі. Однак запровадження закону було затримане через нерішучість віленського генерал-губернатора Потапова. Оскільки закон стосувався державних маєтностей як північно-західних, так і південно-західних губерній, його непокоїло, що ревізія титулів ще не завершена. І хоча ці відмовки аж ніяк не стосувалися південного заходу, вони все-таки похитнули певність Безака, особливо після ознайомлення з різко антипольською запискою віленського колеги від 1 серпня 1868 р., де, зокрема, підкреслювалось, що згаданий закон суперечить указові від 10 грудня 1865 р., який забороняв полякам купувати нові землі. Тож 28 серпня 1868 р. Безак звернувся до Міністерства за роз'ясненнями⁴⁶.

Шляхта, яка мала чиншові володіння на державних землях, була нечисленна порівняно з чиншовою шляхтою приватних володінь. Власне в обороні інтересів останньої виступив (і то набагато активніше, ніж волинський губернатор) голова Бердичівського суду Київської губернії 18 вересня 1867 р. в листі до генерал-губернатора. Це – перший документ, який виразно засвідчує назрівання серйозного конфлікту між декласованими шляхтичами й дворянами-землевласниками – росіянами та поляками.

⁴⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 307, спр. 521.

⁴⁶ Там само.

Звідси можна простежити початок поступового розриву між шляхтою, яку позбавили титулу, і земельною шляхтою. На підтвердження незацікавленості землевласників у забезпеченні однодвірців землею варто додати, що в проекті, підготовленому у Києві 1860 р. Товариством земельного кредиту⁴⁷, згадки про них доволі туманні. Те саме бачимо в “Золотих привілеях”, випущених у березні 1863 р. Центральним повстанським комітетом з метою залучити однодвірців і селян до боротьби з царизмом: “Однодвірці і шляхтичі-чиншовики отримують землю під город і оранку у вічне користування нарівні з селянами. Землю виділятимуть з панської там, де її буде достатньо, або з державного фонду; за неї заплатить державна скарбниця”⁴⁸. Очевидно, люди не надто вірили цим обіцянкам, бо, за підрахунками радянського дослідника Зайцева, серед польських повстанців нараховувалося всього 14% вихідців з багатотисячної маси однодвірців⁴⁹. Провід повстання швидко дійшов висновку (забувши пошукати причини у власній байдужості), що повстанський рух провалився власне через ренегатство шляхетської братії. Антоні Хамець, повноважний комісар Національного уряду на Русі, в одному зі своїх закликів наприкінці літа 1863 р. писав, звертаючись до безземельної шляхти: “Народний уряд гнівається на вас, бо коли весною вибухло повстання, вас не було разом з нами, і цим зумовлені всі наші біди”⁵⁰. Отже, політична індіферентність декласованої маси невдовзі стане для багатьох землевласників ще одним претекстом викинути, не вагаючись, бідолах зі своїх володінь.

У згаданому листі за вересень 1867 р.⁵¹ голова Бердичівського суду писав: “Останнім часом немало землевласників, побоюючись, що надана в оренду однодвірцям земля надовго залишиться в їхніх руках, та ще й за незмінну ціну, почали відбирати в них поля і домівки”. Вираз “останнім часом” у вустах судового чиновника може, найімовірніше, означати рік чи два, тож логічно припустити, що позбавлення чиншовиків землі почалося невдовзі після краху повстання. Далі в цьому ж листі натрапляємо на головне свідчення того, наскільки питання чиншової власності переплутувалося з селянським: “У багатьох маєтках однодвірці користувалися

⁴⁷ Rychlikowa I. *Op. cit.* – S. 145.

⁴⁸ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 120, прим. 2.

⁴⁹ Зайцев В. М. *Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.* – М., 1973. – С. 198-199.

⁵⁰ *Documenty Rządu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego.* – Wrocław, 1968. – S. 547-549. Цит за: Kieniewicz S. *Daniel Beauvois o Kresach południowych II Przegląd Historyczny, 1986, t. LXXVII, z. 4.* – S. 770.

⁵¹ ЦДІАУК, ф. 422.

будівлями, які поміщики відібрали у селян, а також незайнятими громадськими землями, що знаходились у розпорядженні панів. Сьогодні ці землі й будівлі повертаються селянам...". Коли ж ці землі були забрані в селян і передані шляхті? Цілком імовірно, що йдеться про те, в який спосіб оминали інвентарну реформу 1847 р.⁵²: замість того, щоб надати селянам можливість скористатися проведеною в їхніх інтересах реформою, польські пани воліли передати якомога більше землі в чиншове володіння шляхті з метою перешкодити зміцненню позицій селян. У контексті посиленого сприяння селянам з 1865 р. і повернення цих земель тим, кому вони від початку й призначалися, це неминуче загостило відносини між селянами й однодвірцями, а ще більше – між однодвірцями й поміщиками. "Ось чому однодвірці, – писав бердичівський суддя, – залишившись без землі й притулку, безперервно звертаються з проханням полегшити їхню нещасну долю. Під час перебування київського губернатора в містечку Самгородок надійшло багато скарг однодвірців на поміщиків з протестами проти відбирання землі. Оскільки в Бердичівському повіті на приватних землях проживає не одна тисяча родин однодвірців, постає необхідність якомога швидше вирішити цю проблему. Якщо на цих людей не будуть поширені правила, підтвержені імператорським указом від 25 липня 1864 р., однодвірці опиняться в дуже незavidному становищі і перетворяться на величезну масу пролетарів".

Звернімо увагу на проникливість голови суду й ранню появу під пером царського чиновника слова "пролетарі" для позначення колишньої польської шляхти. Проте Безак не прислухався ні до нього, ні до рекомендацій волинського губернатора. 18 жовтня 1867 р. він відповів, що указ від 25 липня 1864 р. стосується лише *вольных людей*, належних до спеціальної категорії, і їх не треба плутати з однодвірцями⁵³. Відтак відмова від найпростішого рішення прирікала шляхту на більш ніж 40-річні злидні й конфлікти.

⁵² Beauvois D. *Op. cit.* – Р. 62-70 (український переклад, с. 106-115. та попередній розділ даного дослідження).

⁵³ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 306, спр. 311. Ми бачили (див. примітки 36 і 43), що закон від 25 липня 1864 р. стосувався лише розряду № 1 *вольных людей*. Розряд № 2 дістав змогу одержати землю лише через 12 років після прийняття закону від 12 березня 1878 р., який стосувався саме його – у 1890 р. На думку Н. Смирнова, ця група, чисельністю до 100 тис. осіб, мешкала переважно в Литві. В західноукраїнських губерніях їх нараховувалося всього 13 тис., з них 75% на Волині: ймовірно, це була околична шляхта з Овруцького і Житомирського повітів. Процес надання землі цій окремій категорії в 1890-1896 рр. у південно-західних губерніях добре відображають справи: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 690, спр. 87, 168, 322; оп. 693, спр. 374.

Небажання надати землю однодвірцям, що сиділи в приватних маєтках, пояснювалось, звичайно ж, складністю забезпечення контролю за ними, як ми вже бачили – більшого, ніж на державних землях. Окрім того, Безаківі, як нікому, були відомі зовсім інакші плани Міністерства внутрішніх справ стосовно однодвірців, оскільки він сам брав участь у їх розробці. У записці від 14 жовтня 1867 р., підписаній ним разом з віленським колегою, особливий акцент ставився на політичній неблагонадійності цього польського елемента. Повертаючись до старих кліше, Безак писав, що колишня шляхта “становить найбільш небезпечний і найменш задоволений елемент у краї; вона завжди була й надалі залишається матеріалом, готовим до всякого революційного руху, вона ж переважала в рядах повстанських банд під час останніх заворушень”. Ми знаємо, що було якраз навпаки, але сила міфу виявилась живучою⁵⁴. 8 січня 1868 р. у Санкт-Петербурзі відбулося спільне і “досить бурхливе” засідання Головного комітету у селянських справах (у віданні Міністерства внутрішніх справ) та законодавчого департаменту Державної ради, де було прийняте рішення про “відміну прав польської шляхти й однодвірців з метою їх подальшого злиття з загальною сільською та міською населення”, що означало – “ліквідувати їх існування поза іншими станами і навіть саму назву польської шляхти”⁵⁵. Отже, віднині ці люди, залежно від адміністративного місцезнаходження, мали бути приєднані або до селянства, або до міщанства (відомо, що розсипи маленьких містечок по Україні дуже нагадували села).

Чи ж справді йшлося про реформу? Звісно, ні. Згідно з давнім бажанням Бібікова, зникала назва, але річ залишалась. Перейменувати замало, аби покінчити з людьми. Окрім того, приєднання до стану селян не означало, що однодвірці зможуть *ipso facto** скористатись земельними дотаціями, передбаченими для колишніх кріпаків. Марно царський уряд докладав зусиль до заміни етикетки, бо вже невдовзі стало очевидним, що ця група людей і надалі відрізняється характером використання землі від тих, з ким її хотіли асимілювати. Чиншове володіння – невідома росіянам і чужа українським селянам система, являло собою оригінальні, давні і настільки пов’язані з духом польської шляхти відносини в сільському господарстві, що вони стали каменем спотикання для всіх асиміляторських домагань. Віднині прикметною рисою колишньої шляхти буде власне цей, архаїчний

⁵⁴ РДІА, ф. 1181, оп. 1, т. XV, спр. 60 (1867 р.).

⁵⁵ Валуев П. А. *Дневник*. – Т. 2. – М., 1961. – С. 233; звіт генерал-губернатора Безака за 1867-1868 рр.: РДІА, ф. 1261, оп. 1, спр. 10.

* Тим самим (лат.).

спосіб довічного або тривалого володіння землею; він же послужить підставою для її нової назви. Віднині цих людей почали іменувати дворянами-чиншовиками: *Obiit одноворець, чиншовик natus est**.

Земля – капіталістична вартість

Оскільки згадана група не зникла, то відразу після ліквідації її назви Санкт-Петербурзькі сановники знову, як і при Катерині II, Олександрі I, Миколі I, почали мріяти про її усунення шляхом депортації. Проте, як і півстоліття тому, коштів на проведення такої акції бракувало, тому довелося обмежитися підтримкою добровільних виїздів. 19 лютого 1868 р. Державна рада інформувала віце-міністра внутрішніх справ Лобанова-Ростовського про необхідність доповнити відповідний закон статтею, яка давала б “бажаючим” змогу переселятися на східні околиці імперії. Спостерігаючи неуспіх цієї пропозиції і наростання конфліктів між чиншовиками і землевласниками, 28 червня 1868 р. Безак пропонує Міністерствам внутрішніх справ, фінансів та державних маєтностей розширити заходи по заохоченню, аби надати одновірцям [схоже, цю назву важко забути – Д. Б.] можливість виїжджати до Новоросії, в Крим чи на Кавказ завдяки наданню “допомоги і привілеїв”. У відповідь Міністерство державних маєтностей погодилося “допомогти” переселенцям до Тавриди, а Комітет міністрів ратифікував відповідне положення 13 січня 1869 р. Проте скоро стало очевидним, що чиншовики, впевнені у своїх правах на землю, якою володіли, не мали щонайменшого бажання, за поодинокими винятками, залишати насиджені місця⁵⁶.

Отже, проблема чиншових володінь набувала щодалі більшої економічної і соціальної ваги, а тим часом царська влада ще довго продовжувала апелювати до політичних і націоналістичних фантазій. Виходило так, що єдину користь від зміни імені цих людей отримала незмінність магічної поведінки. Втім, у країні, де ілюзорне (Потьомкінські села!) важило часом більше, ніж реальне, паперові викрутаси дозволяли створити видимість зникнення цілої соціальної групи. Найважливішим здавалося стерти політичні ознаки й символи минулого. Генерал-губернатор наказав скрупульозно

* Помер одноворець, народився чиншовик (лат.).

⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 713, спр. 410: *Записка о чиншовом владении в Юго-Западном крае*, анонімна записка без дати (близько 1880 р.). Див далі (прим. 117) про долю села, яке погодилось виїхати в Крим.

доповідати про випадки патріотичної зухвалості шляхти, хоча проблема полягала зовсім в іншому, і знадобилося 15 років, щоб влада зрозуміла, до чого йдеться. Так, 15 серпня 1867 р. однодвірця Яна Сливинського з Бердичева ув'язнено на два місяці за те, що напідпитку в корчмі він образив імператора словами: “Щоб він здох”⁵⁷. 12 грудня 1870 р. однодворець з Ямполья Людвік Зажицький, католик, на вимогу старшини Шумська розмовляти російською мовою заявив, що польську мову не заборонено, і його не обходять рішення російського уряду, бо скоро польська корона буде відновлена і вже ніхто не заборонятиме говорити по-польськи, після двомісячного ув'язнення посаджений під домашній арешт⁵⁸. 10 листопада 1870 р. неписьменний 19-річний однодворець, записаний кременецьким міщанином, “поширював абсурдні чутки” в присутності чотирьох селян, які поквапились донести на нього. “Ви гадаєте, – казав він, – що зможете зберегти свої поля такими, як сьогодні? Незабаром ви знову відроблятимете панщину на польських панів, які повернуть собі колишні права”. Цей виступ був справді абсурдним, бо юнак виголосив сказане, захопивши разом з кількома однодвірцями на користь свого російського пана Вороніна худобу, яку селяни незаконно пасли на поміщицькій землі. Та це не мало значення, бо неприпустимою була сама згадка про польське минуле, тож молодого чоловіка вислали на проживання в Овруч⁵⁹.

Бажання стерти всі натяки на минуле сягнуло кульмінації в роботі Етнографічно-статистичної комісії Західної Росії, псевдонаукові результати якої були опубліковані 1872 р. П. П. Чубинським, майбутнім автором українського національного гімну (!). Комісія звела “польське питання в Малоросії” до фольклорної диковинки, поставившись до нього іронічно-поблажливо і подавши сміховинно малу цифру польського населення. Більш-менш точною була хіба кількість підтверджених шляхтичів (67 366), решта ж якимось дивом зникла: у трьох губерніях члени експедиції знайшли лише 6400 міщан, 13 200 однодвірців та 5060 селян, тобто всього 91 тис. поляків. У написаній в липні 1875 р. і опублікованій в “Вестнике Европы” статті М. П. Драгоманов показав, наскільки абсурдними й безвідповідальними були ці цифри, бо за далеко неповними приходськими списками відомо, що в цих губерніях проживає 389 100 католиків, поліція ж нараховувала їх 412 тис.⁶⁰. Та що там об'єктивна істина! Важила лише офіційна істина, котра

⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 817, спр. 276.

⁵⁸ Там само, оп. 820, спр. 371.

⁵⁹ Там само, оп. 820, спр. 339.

⁶⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. VII. – СПб., 1872. 2-я часть: Поляки Юго-Западного края. Про кількість населення див. на с. 289;

заперечувала існування колишньої шляхти. Тривалий час польській пресі у Російській імперії (як у Варшаві, так і в Санкт-Петербурзі) заборонялось наводити інші цифри. Коли 1882 р. Олександр III дав дозвіл на видання в столиці імперії польської газети *Kraj*, то видавцям не залишалось нічого іншого, як ще раз надрукувати, що в південно-західних губерніях проживає всього 91 тис. поляків!⁶¹

Проте, пастка на шляхту не могла залишатися замкненою. Забагато біди вирувало в її глибинах.

Масовість і гостроту проблеми чиншовиків можна збагнути, лише поставивши її у контекст загальної проблематики земельного питання, розглянутої у попередніх розділах. Так само, як це питання зумовлювало взаємини між українськими селянами і польськими панами чи між російськими і польськими поміщиками, ставлення останніх до своїх чиншовиків можна пояснити лише зміною вартості землі наприкінці XIX ст.

Нагадаємо, що “патріотизм” поляків, які вважали збереження власних землеволодінь своїм “національним обов’язком”, диктувався передусім економічними причинами. Якщо в 1861-1914 роках площа їхньої власності зменшилася відносно ненабагато, то хіба завдяки прив’язаності до її купівельної та абстрактної вартості⁶². Не забудьмо і про демографічний вибух після відміни кріпацтва: відомо, що в 1860-1896 роках селянське населення всієї імперії зросло на 58%. Скрізь це приводило до невтамованого попиту на землю, а останнє сприяло поширенню вигідного орендування за гроші. Звичайно, власники були зацікавлені в тому, щоб у будь-який момент розпоряджатися своєю землею, передаючи її в оренду тим, хто більше заплатить. Тож чиншові володіння з орендними спадковими угодами на довготривалий або довічний строк стали неподоланною перешкодою для капіталістичної мобілізації землі. Так само вони перешкождали і вільному відчуженню землі на випадок продажу, а тим часом вартість землі в імперії неймовірно зроста. Так, у 1854-1858 роках десятина коштувала 13 руб., у 1868-1872 – 20, у 1893-1897 – 47, у 1903-1905 – 93 руб., а в 1914 сягнула 163 руб., тобто за півстоліття ціни зросли на 615%⁶³. С. Беккер переконливо показав, що ріст цін на землю не мав нічого спільного ні з продуктивністю

Драгоманов М. П. *Евреи и поляки в Юго-западном крае // Политические сочинения.* – Т. 1. – М., 1908. – С. 217-267. На жаль, А. Леруа-Больє повторює фальсифіковані дані Чубинського: Leroy-Beaulieu A. *Empire des tsars et les Russes.* – 1882 (перше видання), т. 1, chap. 3.

⁶¹ *Kraj*, 1882, № 1. – С. 13. Щоправда, редакція подає цю цифру в іронічному контексті.

⁶² Див. кінець розділу 1 даної праці.

⁶³ Пор.: Becker S. *Nobility and Privilege.* – Р. 42, а також кінець розділу 1 даної праці.

праці, котра залишалася досить низькою, ні з вартістю зерна, ціна на яке невпинно падала у зв'язку з міжнародною кон'юктурою. Диктував їх виключно "голод на землю" серед селян. Усі радянські й американські праці, де зубожіння пояснюється лише зменшенням площ поземельної власності, помиляються⁶⁴, бо зростання вартості землі цілком компенсувало втрату площ для тих, хто зумів їх втримати. Окрім того, відомо, що в досліджуваних губерніях до рук селян перейшла невелика частина земель. Змінилося тільки співвідношення між власниками – росіянами чи поляками, але і для перших, і для других життєво важливим було володіти цими багатствами, тобто ліквідувати рудименти "середньовічної" чиншової власності, які перешкоджали мобілізації площ.

Губернатори досить довго не могли зрозуміти важливості проблеми та юридичного вакууму, в якому існувала система чиншів. Лише після гострих конфліктів 1875 р. волинський, а наступного року і київський губернатори всерйоз зацікавилися витоками й причинами опору шляхтичів-чиншовиків. Останні, численні як у сільських маєтках, так і в приватних містечках, інколи сиділи на своєму клаптикові ще з часів польської експансії XV – XVI століть, тобто періоду, коли власники латифундій надавали чиншові володіння всім бажаним за дуже невисоку платню і виконання деяких робіт, рідко коли за письмовими угодами. Отож, вони не розуміли, чому землевласники хочуть змінити усталений Литовським Статутом звичай (в імперії Статут відмінений у 1840 р.), і для них не мало значення, що ця система чужа російському праву. "Цілком зрозуміло, – писав волинський губернатор у щорічному звіті цареві, – що з причини низького рівня їх розвитку чиншові володіння набули в їхньому сприйнятті характеру права на володіння землею, обумовленого певними зобов'язаннями, бо тут їхні діди з незапам'ятних часів спорудили житла, подекуди досить просторі, народжувались, жили, помирали, ніколи й ніде не зустрічаючи ніяких перешкод⁶⁵".

Джерелом конфліктів, про які піде мова далі, була непохитна віра у давні цінності, що вступила у протиріччя з новою капіталістичною концепцією землі її власників. Останні почали вимагати підвищення чиншу і

⁶⁴ Егизарова Н.А. *Аграрный кризис конца XIX в. в России.* – М., 1959; Громов П. А. *Экономика России периода промышленного капитализма.* – М., 1963; Hambourg G. M. *Land, Economy and Society in Tsarist Russia: Interest Politics of the Landed Gentry during the Agrarian Crisis of the Late XIX Century.* – Ph. D. diss., Stanford, 1978; Manning R.-T. – *The Crisis of the Old Order in Russia.* – Princeton, 1982.

⁶⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 55, спр. 446, арк. 17-23: звіт волинського губернатора Гресье за 1875 р.; там само, спр. 447: звіт київського губернатора Гессе за 1876 р.

підписання орендних угод з метою їх перегляду. Але у вимозі підписувати нову угоду шляхтич вбачав образу священного права предків, свого шляхетського стану, принизливе зрівняння з селянами, які мусили підписувати купчу на придбання землі.

Зі свого боку, землевласники користувалися ситуацією, нічим не ризикуючи, оскільки їхнім намірам сприяло дві обставини. По-перше, в російському праві існувала прогалина. Законодавство імперії нічого не знало про довічні чиншові володіння. По-друге, беззаконню сприяв склад сільських судів, які залишилися поза реформою, підготовленою Дмитром Замятніним у 1864 році. Подаючи прохання в *судебные мировые учреждения*, де правосуддя вершив панівний клас з кількома селянами, поміщики були певні, що прийняті ухвали відповідатимуть їхньому бажанню. Оскільки чиншовики не існували ні в аграрному праві, ні як соціальна категорія, до них застосовувались статті 1691-1701 з X-го тому, 1-ї частини ПСЗ: їм належало підписати орендну угоду, хоч би платня за оренду й зросла, значно перевищуючи їхні можливості, інакше їм загрозувало термінове виселення.

Пастка, налаштована в такий спосіб на шляхту, не залишала їй жодного шансу. Опинившись між росіянином, що недавно став землевласником і, не знаючи місцевих звичаїв, прагнув якомога швидше отримати зиск від своєї землі, і польським поміщиком, який знехтував традиціями предків заради грошей, судом, де переважали селяни, котрі ненавиділи декласованих і підпадали під вплив багатіїв, поліцією і, зрештою, армією – виконавцями судових рішень, чиншовики були приречені на розчавлення. Їм залишалось хіба протестувати, аби криком захистити своє “добре право”, викриваючи жорстокість сильних.

Після тривожного сигналу, що пролунав 1867 р. в Бердичеві, протести чиншовиків після 1871 р. стають дедалі частішими. Ми добре обізнані з їхніми скаргами, бо вони звертаються, чи, точніше, просять когось написати в департамент у селянських справах Міністерства внутрішніх справ, в органи місцевої влади чи в імператорський Сенат, впевнені, що справедливість на їхньому боці. Перегляд кореспонденції, адресованої до Санкт-Петербурга з Проскурівського (Поділля) та Радомишльського (Київщина) повітів показує, що скарги надійшли від 25 шляхетських громад (їх зобов'язали створити колективи за селянською моделлю). Більшість скарг скерована проти польських поміщиків. Залеський у с. Варовець “настільки підвищив чинш, що ми не в змозі сплатити його, а коли не сплатимо – він погрожує відібрати в нас усю землю. В декого він її вже забрав”. На підставі скарг бачимо, що чиншові володіння класифікувалися так, як колись наділи кріпаків, тобто залежно від способу їх обробітку – з конем чи без коня (*тягли*

й *пiшi*). Модзелевський у Хмелівці підняв чинш за тяглий клапоть землі з 30 до 45 руб. сріблом на рік. Плесневич у Немиринцях та Дахнівці забрав добрі орні землі й змушував відробляти панщину, якщо чиншовики хотіли зберегти решту наділу. В ряді сіл Радомишльського повіту Олізар учетверо збільшив традиційний чинш. Його приклад наслідують і росіяни: Резвов у Китайгороді Ущицького повіту потроїв платню, а Дмитрович у Бережанці біля Кам'янця підняв її з 12 до 75 руб. сріблом⁶⁶. Таке неймовірне підвищення цін впливало з реальної вартості землі і мало за приховану мету змусити чиншовиків забратися геть. Але ті ніяк не хотіли змиритись з тим, що вважали сваволею.

Протягом 1872-1877 років відбулась низка серйозних ексцесів, які привернули увагу й викликали занепокоєння властей. Їх перебіг ми можемо прослідкувати завдяки досить докладним звітам. 19 травня 1872 р. волинський губернатор Гресьє доповідає про заворушення у маєтку Пулино-Гута, нещодавно придбаному на аукціоні після конфіскації в поляка російською поміщицею Пантелеєвою. Вона розпочала судову справу проти всіх чиншовиків у своєму маєтку, і 17 вересня 1869 р. Житомирський повітовий суд прийняв ухвалу про їх виселення. Після затвердження рішення Волинською палатою 27 квітня 1871 р. його належало виконувати. Тоді виявилось, що певна частина чиншовиків спробувала залагодити справу: дехто уклав угоду на купівлю, інші домовились з довіреною особою власниці про тимчасове проживання, підписавши зобов'язання виїхати до 24 квітня 1872 р., хоча й досі цього не зробили, оскільки звернулись до Сенату і чекають на його рішення⁶⁷.

Відстрочки дратують власницю. Вона дорого продала ці землі як порожню маєтність німецьким колоністам, і ті вимагають виїзду небажаних для них людей. Викликано поліцію, проте справник вагається і починає переговори. Йому вдається домовитись, щоб усім, хто не підписав угоди з власницею, були надані інші ділянки в її розлоному маєтку, безкоштовно виділене дерево для будівництва і відшкодоване посівне зерно. Але в підсумку чиншовики відмовились і від цього, вважаючи, що вони у себе вдома, і проігнорували наказ від 5 травня забиратися геть.

У даній ситуації ми знаходимося якраз у точці розриву, переходу від патріархального, станового, увічненого століттями устрою суспільства до суспільства капіталістичного, де панує влада грошей.

⁶⁶ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 45-46.

⁶⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 225: генерал-губернатору Дондукову-Корсакову.

Селяни охоче допомагають властям. Вони надають приставу велику кількість возів і разом з поліцією вантажать пенати непокірної шляхти. Ось тоді й починається активний опір. Усвідомивши, що добровільний виїзд з рідних домівок *ipso facto** означатиме відмову від усього, що вважали своєю власністю, “вони почали перешкоджати навантаженню їхніх пожитків, кричати, проклинати і навіть хапатися за дрючки, аж доки не почалася загальна сутичка, під час якої побили жінку, що й досі страждає від цього”.

Зважаючи на розвиток подій, на місце приїздить сам губернатор Гресьє; він просить справника ще раз поговорити з чиншовиками, а сам приймає делегацію, намагаючись повернути їх до покори. Губернатор примушує Кушніра, довірену особу власниці маєтку, пообіцяти, що їм виділять орні землі за 4 версти звідси по 2 руб. за десятину і що вони зможуть зібрати все посіяне. Чиншовики погоджуються, але як тільки губернатор від’їздить – відмовляються; 15 травня повертається справник, але всі чоловіки поховалися по лісах, дома залишилися лише жінки та діти.

Оскільки вся околиця спостерігає за розвитком подій, і оскільки вони здатні поширитись і загострити ситуацію в інших маєтках, для виконання судового вироку посилають 50 донських козаків, а також сотню селян, щоб зламати опір. У наступному рапорті генерал-губернатору від 30 червня 1872 р. Гресьє змальовує жахливу картину цієї акції.

Після арешту семи шляхтичів-чиншовиків, які досі ховалися, складено загальний опис майна (він додається), а далі всіх змушують вийти і кажуть їхати, куди заманеться, на наданих 30 возах. Сім’ї, які відмовляться вийти, будуть силоміць повантажені на вози, вивезені за 15 верст і залишені посеред дороги. Ті, що погодяться виїхати добровільно, отримують два дні, щоб розібрати зруйновані хати, забрати речі й худобу.

16 родин погодились виїхати.

10 родин відмовились, і їх вивезли, а тепер, пише губернатор, “невідомо, де вони знаходяться в даний момент”.

Три довгі дні – 24, 26, і 27 травня – руйнували шляхетські будинки, щоб перешкодити поверненню тих, хто ховався. Кушніру залишили десяток козаків, водночас він перевіряв збирання будівельних матеріалів. До всього, цей управитель відмовився надати допомогу біднякам, вважаючи, “що вони мають нарікати лише самі на себе”. Розчулюються тільки німці (чотири сім’ї), які роздають 170 руб. під розписки.

Далекі від аналізу глибинних економічних пружин цієї жахливої ситуації сторони демонструють жорстоку сліпоту, шукаючи козлів відпущення серед тих, хто безпосередньої відповідальності за справу не несе.

* Тим самим (лат.).

Російська сторона звинувачує міщанина Фелікса Боровського, колишнього однодвірця з сусіднього містечка Адамівки, бо він, мовляв, захищав і підбурював бунтівників, закликаючи дочекатися рішення Сенату, відмовитись від будь-яких нових угод, припинити виплату оренди. Цей чоловік, який умів читати й писати, здається інтелектуалом-заводієм, котрого слід покарати: Дондуков-Корсаков домагається від міністра внутрішніх справ його висилки в Ковель, на кордони губернії. З боку жертв відповідальних шукають теж не там, їхня злість скеровується у немотивованому рефлексі ... проти євреїв. Управитель Кушнір справді єврей, і саме його темним махінаціям Гелена Боровська приписує всі нещастя свого бідолашного чоловіка, якого “в кайданах, немов розбійника чи злодія, вислали під поліцейською вартою через усю губернію з Житомира до Ковеля...⁶⁸”. Додому Боровський повернеться лише в грудні 1873 р.

Зауважмо, що марний, але рішучий протест шляхти відзначається значно чіткішими організаційними рисами, ніж селянські заворушення. Визначальною є наявність освічених підбурювачів, які переконують чиншовиків, що право за ними. Ф. Боровському 60 років. Очевидно, він вчився до 1830 р., коли в Україні ще існували польські школи, належні до Віленського учбового округу. У тому ж таки 1872 р. викрито іншого добровільного порадника непокірних чиншовиків сіл Чайківка та Теклянівка з маєтку поляка Михайловського (Радомишльський повіт). Вони таємно збирались у Петра Забродського, якому доручили відвезти їхні вимоги до Санкт-Петербурга, давши на дорогу 60 рублів⁶⁹. Ми переконуємося у наївності таких вчинків, але тут важливо підкреслити трагічність ситуації: люди впевнені у своєму праві на землю. Вони ніяк не можуть збагнути, що їхня система відліку, знищена в 1840 р., доживає своє лише завдяки інертності і силі традиції, якої тепер землевласники хочуть позбутися.

Таку саму схему протесту маємо у справі чиншовиків з с. Колки Луцького повіту на Волині. Він спалахнув у 1873 р. і тривав два роки, й сягнувши апогею варварства. Заявивши пану, поляку Кожуховському, про свою незгоду на збільшення чиншу за землю, яку вони вважають “своєю невід’ємною власністю”, чиншовики постали перед земським судом, що визнав право поміщика. Волинська палата підтвердить цей вердикт, а Сенат уточнить його: “Колківських міщан слід виселити, якщо вони не дійдуть згоди з власником”⁷⁰. З поліцейських архівів ми, однак, дізнаємося, що це

⁶⁸ Там само: звіти Гресьє Дондукову-Корсакову від 30 липня 1872 р.; лист Г. Боровської до нього ж від 25 листопада 1872 р.

⁶⁹ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 235.

⁷⁰ Там само.

рішення було виконано лише частково: становий пристав зіткнувся з таким відчайдушним опором, що вигнав усього кілька родин. Решта послала “депутацію” до Санкт-Петербурга на чолі з Міхалом Силичем: після повернення вони заявили, що сам цар пообіцяв розглянути їхнє клопотання, дозволив вигнанцям повернутися, зламати печатки на дверях і мешкати у своїх домівках. А коли один з чиншовиків, А. Торбач, поставив його слова й дії під сумнів, натовп схопив його, побив, закував ноги в кайдани, провів по всьому містечку і прикував до стіни власного будинку. Юрба була настільки розлютованою, що спроби поліції звільнити Силича виявились марними⁷¹.

Врешті 27 травня 1874 р. волинський губернатор вирішив узяти справу у свої руки і вирушив до містечка в супроводі батальйону піхоти. Проте шляхта заявила, що “не допустить, аби її вигнали, вона незгодна підписувати угод на оренду з поміщиком, а прибуття війська їх зовсім не лякає”. Чиншовики невтомно повторювали, що їхні родини жили тут віками і споконвіку платили за оренду одну й ту саму суму. У звіті за наступний рік Гресє намагається пояснити Олександрю II потребу ведення переговорів: “Перш ніж вживати крайні заходи, я поїхав на місце і зумів переконати поміщика Кожуховського запропонувати їм більш прийнятні умови”. Далі він спробував умовити шляхту підписати нові угоди, але “вони залишились непохитними. Отож, довелося таки їх знову виселяти, причому щоб вони не могли повернутися – за згодою і на прохання поміщика розкидати їхні будинки”⁷².

Перед нами сцена, гідна пера Данте. Військо під командуванням полковника Устругова почало розкидати 230 з 270 дерев'яних будиночків, що нараховувалися в містечку (цифра занижена, див. нижче дані губернатора), а тим часом мешканців у супроводі війська повели в поле під загальний, як пишеться в поліцейських рапортах, “плач і лемент”. Дехто, споглядаючи катастрофу, схилився піти до поміщика й погодитися на запропоновані умови, але жінки з усім запалом безмежного відчаю зверталися до їхньої гідності: “Кожен раз, навіть вдаючись до сили, вони завертали своїх чоловіків, намовляючи не укладати жодних умов з власником, бо той, мовляв, оберне їх на рабів”.

Присутній як виконавець правосуддя під час цієї сцени волинський губернатор ще раз пригадає її жахіття, описуючи подію цареві: “Було тяжко й сумно дивитися, як падають будинки, здебільшого добре й міцно збудовані, слухати лемент і голосіння сотень сімей, що залишилися без даху й притулку, весь час повторюючи, що діється кричуща несправедливість.

⁷¹ ЦГИА Москва, ф. 109, 3-я експед., 1873, д. 291, с. 6-7.

⁷² ЦДІАУК, ф. 442, оп. 55, спр. 446.

Загалом чиншовикам у Колках належало понад 300 будинків, тобто в них мешкало до тисячі осіб. Нині вони туляться по різних місцях, а їхній добробут надовго, коли не назавжди і всерйоз підірваний; принаймні багато хто з цих громадян, колись заможних і корисних, стали небезпечними для краю пролетарями”⁷³.

Влада остерігалася, щоб розголос про це масове виселення не призвів до якихось заворушень, тим більше, що жертви довго не погоджувалися з нав'язаною їм долею. Одна за одною вони посилали петиції генерал-губернатору, а почувши про можливий приїзд імператора на південь, погрожували зупинити поїзд і вручити йому свої скарги. Очевидно, саме тому Дондуков-Корсаков вирішив 24 серпня 1874 р. звернутися до Міністерства внутрішніх справ з першою запискою, яка містила аналіз “непорозумінь” з приводу чиншових володінь.

Тривога була слушною. Накладаючись на селянські заворушення та на просоціалістичні настрої по селах, “питання чиншовиків” набирало небезпечного забарвлення. У 1875 р., побоюючись заворушень, дехто з польських поміщиків (наприклад, Виговський з маєтку Титусівка під Бердичевом) відмовився вимагати підвищеного чиншу, коли чиншовики не стали його сплачувати. Суд був готовий вдатися до репресивних заходів, але Виговський висловив сподівання, що такий жест сприятиме порозумінню. Принагідно він попросив представників губернської влади вжити енергійних заходів “для усунення всіх заколотників – революціонерів-соціалістів”⁷⁴.

Переїняті соціалістичними ідеями інтелектуали справді дали поштовх рухові “громади чиншовиків” з колишнього маєтку Жевуських у Новому Заводі під Житомиром, викупленого євреєм Вайнштейном. 26 травня 1875 р. Петро Скоропинський, Лукаш Лозинський, Ян Соловинський та Фелікс Вонсович підписують від імені всіх неписьменних членів громади звернення до генерал-губернатора та імператора. Його рішучий, наступальний тон свідчить про певні уявлення щодо соціальної справедливості у поєднанні з твердим наміром захистити її. “Питання про чиншовиків західних губерній, – пишуть вони поганою російською мовою, – не є новим. Ми не надокучаємо вам викладом наших прав і вимог... У крайньому випадку ми б погодилися на найгірші умови, поставлені власником, але просимо його не позбавляти нас можливості жити в належних нам будинках, котрі він у силу історичних причин вважає своїми”. Ті, хто підписався, свідчать, що через 14 років після

⁷³ Там само, ЦГИА Москва, ф. 109, 3-я експед., 1874, д. 84, арк. 18-19.

⁷⁴ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 237.

відміни кріпацтва панщинні відробітки продовжують тяжіти над колишньою шляхтою: “Зловживаючи владою і правом, [поміщики] нав’язують нам виконання немислимих обов’язків, вимагають підписання принизливих угод на право мешкати у наших власних будинках і користуватися нашою землею, відтак ми опиняємося у становищі гіршому, ніж колишні кріпаки. Вайнштейн погрожує усім депортацією, чим доводить нас до найбільшого відчаю: або ми підписуємо угоди, які перетворюють нас на рабів поміщика-єврея, або ж приєднуємося до пролетарів, що блукають по дорогах...”⁷⁵. Що ж буде, пишеться далі, коли викинуть на вулицю 500 чиншовиків нашої громади? Адже ніхто не схоче покинути домівку, придбану кривавим потом, добровільно. Залишається тільки патетична, цілком ілюзорна віра у втручання згори. Певний антисемітський нюанс свідчить про те, що ці люди не бачили проблеми в її справжньому масштабі.

Одержавши такий нестандартний лист, гофмейстер, відповідальний за прохання, що надходять до імператорського двору, шле запит до волинського губернатора. Той відповідає, що заохочував Вайнштейна до поміркованих дій. Поміщик погодився зменшити вимоги: 5 руб. за город, 3 руб. за десятину орної землі та 2 руб. за десятину пасовища, але й такі умови наштовхнулись на категоричну відмову чиншовиків, охоплених “непохитною впевненістю у своєму повному праві на цю землю, яке підтримується приватними адвокатами; зрештою, більшість воліє відмовитись від землі, ніж платити за неї так, як зобов’язують селян платити викуп”⁷⁶.

Офіційне занепокоєння зростало ще більше через збентеження частини поміщиків, серед якої не бракувало й поляків. Вони звертались за допомогою до російської армії не лише проти українських селян, але й проти населення польського походження, не бажаючи бачити в цих незручних людях співвітчизників. Так, 25 липня 1875 р. волинський поміщик Прушинський надсилає телеграму особисто Дондукову-Корсакову зі скаргою на дії шляхтичів, які вже три роки відмовляються сплачувати чинш в маєтку Будище поблизу Новоград-Волинського. В травні він зігнав їх, але вони повернулися; 14 липня за допомогою 50 поліцейських їх було повторно зігнано, майно з будинків вивезене й описане. Тож Прушинський вважав справу вирішеною, але чиншовики не змирилися з поразкою. Чиншовик Гузовський погрожував палицею кожному, хто намірявся увійти в його дім, хоча врешті піддався на вмовляння і навіть вибачився. Якось Павловська

⁷⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 306, спр. 105.

⁷⁶ Там само: лист гофмейстера від 20 вересня 1875 р. та губернатора Гресьє від 4 листопада 1875 р.

обмежилась вигукуванням образ на адресу поміщика. Але інші декласовані шляхтичі оселилися в лісі, вважаючи його своїм, продовжують обробляти колишні поля і послали представника до Санкт-Петербурга, щоб той добився до імператора. Прушинського особливо непокоїть, що “вони влаштовують різноманітні напади, погоджені з населенням”. Це – перший знак солідарності між чиншовиками і селянами. Далі ми побачимо її розширення. А тим часом цілі юрби перешкоджають сінокосові, ганяють панську худобу, нападають на службовців маєтку, захоплюють коней і вози. Таке свавілля чиншовиків, скаржиться Прушинський, позбавляє його прибутків, він не зможе сплатити податку. Волинський губернатор 5 серпня заспокоює генерал-губернатора, запевняючи, що поміщик перебільшує. Прушинський, своєю чергою, 14 серпня вдруге шле на гербовому папері наполегливе й уклінне клопотання князю Дондукову-Корсакову, аби за допомогою війська з його землі прогнали узурпаторів. Оскільки нічого не зроблено, він повертається до цього ще раз 8 вересня, скаржачись на пасивність волинського губернатора і благаючи генерал-губернатора допомогти, бо чиншовики хазяйнують у його володіннях, як їм заманеться, і забирають урожай...⁷⁷.

Гарячковий неспокій польських поміщиків був таки виправданим, бо протягом 1876 р. траплялися неодноразові випадки, коли доведені до відчаю чиншовики бралися до фізичної розправи зі своїми панами. Так, згідно з поліцейським донесенням, у маєтку Стецьких в Ялишові біля Новоград-Волинського понад сто шляхтичів вчинили опір інвентаризації їхнього майна понятими, а також поліції, що прибула для проведення висилки, і старості села; останнього побито до непритомного стану. Чиншовики увірвалися на подвір'я панської садиби, де зупинився пристав, і, незважаючи на його присутність, дісталися до помешкання самого Стецького, котрому погрожували смертю. За такого розвитку подій владі залишалося хіба порадити Стецькому відстрочити виселення⁷⁸. Таким же гострим протестом відзначались дії чиншовиків з маєтку Залеських у Великому Немиринці Проскурівського повіту на Поділлі. Там прогнали поліцію, яка прибула ревізувати зерно в рахунок несплаченого чиншу, і навіть сотня козаків, присланих пізніше, щоб довести до виконання ухвали про виселення, не змогла вигнати шляхтичів з домівок⁷⁹.

⁷⁷ Там само, ф. 442, оп. 189, спр. 86.

⁷⁸ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 237.

⁷⁹ ЦГИА Москва, ф. 109, 3-я експед., 1876, спр. 64, арк. 37-38.

Заспокоїти збунтовану шляхту

Надто очевидне зростання небезпеки змусило врешті губернаторів викласти проблему Олександрю II докладніше. Те, що цього питання торкається такий важливий документ, як “Всепопданейший доклад”, підносить його до рангу загальнодержавного. У складеному в 1876 р. звіті за минулий рік Гресьє, губернатор найбільш неблагополучної Волинської губернії, висвітлює зародження й особливості даної групи населення та оповідає про події, свідком яких був у 1874 р. в Колках. Його висновок звучить як сигнал про небезпеку.

Щоразу, пише він, акцію завершує армія; втім, “коли розміркувати, то важко засуджувати цих нещасних, котрі всю свою надію покладають тільки на милосердя Вашої Імператорської Величності”. Проблема потребує вирішення; лише на Волині живе щонайменше 100 тис. таких людей, дев’ять десятих з них підлягають раніше чи пізніше виселенню. Безперестанно повторюються одні й ті самі драми, явище стає хронічним. Як католики, ці люди не мають права купити оброблювану ними землю, втім – мало в кого є на це кошти. Тож уся маса змушена нехтувати судовими рішеннями. Охоплена відчайдушним розпачем, вона складає значну небезпеку на майбутнє, і, ймовірно, й **загрозу масових заворушень** [виділено мною – Д. Б.]. Проблема полягає в тому, що чиншовики зовсім не згадуються в Загальному зібранні законів, окрім прецедента за липень 1857 р., де тип їхнього землеволодіння проголошений несуперечним з російськими законами, тим часом як суди схильні застосовувати статтю, в якій ідеться про заборону довічних оренд. Отже, на думку Гресьє, існує нагальна потреба у спеціальному законі, складеному з врахуванням давніх місцевих традицій. Не повертаючись до ідеї прирівняти чиншовиків до *вольных людей*, забезпечених землею після 1864 р., волинський губернатор пропонує скористатися недавнім указом (від 22 травня/Зчервня 1876 р.) про надання права купівлі землі старообрядцям, частина яких ще з часів розколу мешкала на колишній польській території. Певні спільні риси в становищі цих паріїв відзначав і київський губернатор Гессе у своєму звіті за 1876 р.⁸⁰.

Недооцінюючи масштаби проблеми в дещо спокійнішій Київській губернії, Гессе вважав за можливе вказати, що тут мешкає лише 23 тис. чиншовиків. Як ми далі побачимо, він дуже помилявся, але його міркування, цілком позбавлені антипольської затятості, заслуговують на увагу. Висловивши жаль з приводу негуманності виселень, він зазначав, що ці люди

⁸⁰ ЦДАУК, ф. 442, оп. 55, спр. 446, 447.

належать до найкращих землеробів губернії, тому “примусове позбавлення їх землі є вельми згубним”. На його думку, прошарок осіб, які відробітками пов’язані з паном, але користуються особистою незалежністю, варто ототожнити з селянами, надавши можливість викупити власні наділи.

Напевне, Гессе, добре обізнаний з реальним станом справ на місцях, мав уявлення про глибоку українізацію чиншовиків, тому ототожнення їх з селянами здавалось йому нормальним. Але там, нагорі, не забували, що йдеться про колишню шляхту. Коли занепокоєний двома звітами цар попросив Комітет міністрів розглянути це питання, там була відкинута будь-яка аналогія зі старообрядцями, *вольними людьми* чи селянами як “не бажана ні економічно [бо не сприятиме розширенню селянських наділів – Д. Б.], ні політично” і як така, що “суперечитиме праву власності”. Отже, йшлося про те, аби не створювати підстав для незадоволення панівного класу – опори режиму.

Проте інтерес царя усе-таки знаменував важливий поворот. Вперше ця проблема набула офіційного звучання, і 1877 рік був позначений низкою ухвал. Вони, щоправда, нічого не вирішили, але принаймні засвідчили намагання знайти рішення. Зокрема, 11 січня 1877 р. Олександр II затвердив створення при Тимашеві, міністрові внутрішніх справ, Комісії чиншових володінь на чолі з віце-міністром Ф. В. Готовцевим. Тож уже 11 лютого 1877 р. міністр внутрішніх справ надіслав Дондукову-Корсакову прохання скласти докладну довідку про історію виникнення та різновиди існуючих чиншових володінь, вимагаючи даних щодо їхньої чисельності. При цьому він підкреслював, що в жодному випадку не йдеться про нові правила, які б обмежували права землевласників. Звідси видно запрограмовану приреченість будь-яких змін, але царські бюрократи склали довідку, завдяки якій ми нині знаємо, скільком чиншовикам-шляхтичам загрозувало виселення (далі ми до цього ще повернемося). Втім, обстеження було проведене негласно, аби не спровокувати небажану реакцію, бо, як писав Тимашеву Дондуков-Корсаков, він побоюється, що більш очевидні кроки викличуть ажіотаж серед землевласників, які й без того засипають його проханнями про виселення.

Напруження наростало. Щодалі більше поміщиків починало розуміти: російський закон звільняє їх від шанованого предками обов’язку – терпіти на своїх землях цих представників феодального ладу, що вже минув. Останні з обеззброюючим примітивізмом намагалися захистити свої “права”, ба – навіть переходили в наступ.

Чиншовики з Волиці Заславського повіту на Волині, дізнавшись, що їхній пан Прушинський запросив до себе сусідів-землевласників Лясоту й

Іллінського, “запідозрили їх у намірі підпалити село”. Запобігаючи цьому, вони проникли в дім, зв’язали усіх трьох панів і відвезли до поліції. Ніхто вже й не рахував сутичок з поліцією при намаганні запровадити в дію вироки щодо виселення. Без втручання війська поліція завжди програвала, навіть коли прибувала в супроводі селян “експертів” з сусідніх сіл. Наприклад, шляхтичі з Адамівської Гути і Довбишів з-під Новоград-Волинського зуміли вигнати цілу когорту волонтерів, які прийшли виганяти із домівок. Регулярно, як і в селянських виступах, у цих актах відчаю беруть участь жінки. Так, в с. Рижів згаданого повіту Афанасія Зьонтко “двічі вдарила кілком по голові судового пристава й зірвала з нього нагрудну бляху, а коли той разом з понятими утік до лісу, за ними гналось до 40 чоловіків і жінок, котрі їх вдруге побили”⁸¹.

Ці пристрасті не могли пройти повз увагу громадськості. Виразник офіційних поглядів, консервативний “Киевлянин” заторкнув проблему в дуже обережній статті під промовистим заголовком: “Право чи філантропія?”⁸². Автор, зайнявши позицію землевласників, писав, що налагоджене управління маєтками не може керуватись альтруїзмом, але, з іншого боку, підкреслював: “поміщики [проявили] надмірний запал, доводячи своє невід’ємне право доволіно підвищувати чинш і проганяти чиншовиків з їхніх домівок”. Через кілька тижнів ця сама газета викликала справжню бурю, прокоментувавши касаційне рішення Сенату. Останній зобов’язав Новоград-Волинський суд переглянути ухвалу про виселення чиншовиків, прийняту Рівненським судом. До опису цього доволі незначного випадку було додано міркування газети про те, що “поміщики не мають права розривати на власний розсуд угоди на чиншове володіння”⁸³. За словами волинського губернатора, відразу після публікації статті чиншовики всієї губернії почали коментувати її, звертаючи увагу лише на те, що їх цікавило: нібито Сенат відмінив виселення і навіть дозволив виселеним повертатися. Юрби представників громад декласованих шляхтичів брали в облогу Новоград-Волинський суд, щоб отримати копію документа, який вважали корисним для себе, а не отримавши, думали (як то часто бувало в Російській імперії), що обнадійливе рішення Санкт-Петербурга від них приховане⁸⁴.

⁸¹ ЦГИА Москва, ф. 109, 3-я експед., 1877, спр. 21, арк. 12; Пойда Д. П. *Ук. соч.*; він посилається на поліцейські матеріали з Житомирського обласного архіву.

⁸² *Киевлянин*, № 25, 11 янв. 1877.

⁸³ *Там само*, № 52, 1877.

⁸⁴ Звіт волинського губернатора генерал-губернатору: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 316, спр. 72; 1877, 1-а част.

Отже, сенатське рішення додатково поглибило сум'яття, бо виселені чиншовики почали повертатись на свої колишні землі. Так, до сіл Краснопіль, Безпечна, Жерев та Янушпіль неподалік від Житомира явочним порядком повернулись люди, в яких відібрали ту дрібку землі, що обробляли і їхні батьки, і вони самі; вони виорали й посіяли озимину, ігноруючи нових орендарів, тобто повторюючи методи боротьби селян за землю, відібрану обманом під час інвентаризації 1847 р. Схожий рух ширився і в сусідніх губерніях. Наприклад, на Київщині, поблизу Липовця, чиншовики сіл Синарна і Стрижівка, належних Джевецькому, самовільно повернулись до обробітку своїх колишніх земель, переданих орендарям, а поліцію, яка намагалася цьому перешкодити, зустрів натовп жінок, озброєних кілками. Вони кричали, що Джевецький нічого в них не питав, забираючи їхню землю, отож і вони нічого в нього не питатимуть, відбираючи її. Ніхто не міг перешкодити колишнім чиншовикам засівати свої поля: “Нехай нас у в'язницю саджають, до Сибіру висилають і топлять, ми не уступимося з землі!”. Під час таких конфліктів колишні чиншовики часто вдавалися до фізичних розправ з новими орендарями. Так, чиншовики з с. Зарудинці під Бердичевом, власності Мазаракі, обурюючись, що від них нібито приховують указ про поновлення їхніх прав, прогнали робітників нового орендаря Гаворовського, “не боячись, що їх всіх до останнього вишлють або вб'ють”. У цей самий час близько сотні їхніх дружин, озброєних хто чим, відтіснили поліцію і лаючись забрали у волосного старшини його нагрудну бляху. В селах Луцкевичі, Шкляревичі, Завицьке, Ходорівка, Яроповичі Сквирського повіту шляхта навіть захопила врожай, вирощений новими орендарями. Сотні козаків вдалося їх розігнати, але здобичі не відібрали⁸⁵.

Розвиток подій підштовхнув генерал-губернатора звернутися в Санкт-Петербург за санкцією на конкретні заходи. В листі до Міністерства внутрішніх справ від 15 березня 1877 р. Дондуков-Корсаков, відверто висловлюючись стосовно негуманності виселень, нагадує про вікову традицію чиншових володінь і, мимоволі зраджуючи острах офіційної особи, робить висновок: “В умовах, які легко можуть призвести до сумних наслідків і надзвичайно серйозних ускладнень для уряду, вважаю абсолютно необхідним вжити якихось заходів по призупиненню виселень, принаймні, доки не буде прийняте рішення з цього питання бодай для чиншовиків, які були такими до 1840 р.”.

Ідеї про можливість вирізнити серед чиншовиків “справжніх” і сумнівних, як ми далі побачимо, судилося велике майбутнє, і вона ще призведе

⁸⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 317, спр. 72.

до нових нескінченних ускладнень. Проте на даний момент головне полягало в тому, щоб схилити думку Санкт-Петербурга до припинення варварських акцій. З новою силою потреба в цьому наголошена в листі до міністра від 9 вересня, де генерал-губернатор оперував вельми вагомим аргументом – недавнім викриттям таємної селянської організації в Чигиринському повіті. Це змусило його, пише він, серйозніше “поставитися до труднощів, що можуть легко виникнути довкола чиншового питання [...]”. Якщо матимуть місце два-три виселення на зразок колківського, цей консервативний елемент [зауважмо, про шляхту вже не йдеться як про апріорний осередок політичного бунту – Д. Б.] в руках зловмисників може легко перетворитися на матеріал для революційних товариств, а позбавлені всього чиншовики – в діяльних агітаторів”⁸⁶.

Наполегливість князя Дондукова-Корсакова була винагороджена. Наприкінці 1877 р. Сенат вразі ухвалив, що чиншові володіння не мають нічого спільного з орендуванням, відповідно – судові спори з їх приводу були віднесені до компетенції земських судів помилково, тому надалі з відання останніх повністю вилучаються, вже винесені вироки можуть бути оскаржені, а ухвали про виселення призупинені до їх перегляду самим Сенатом⁸⁷.

Для відповідної ухвали в цьому неспокійному питанні урядовим органам потрібні були точні цифрові дані. На початку 1878 р. Комісія чиншових володінь Готовцева отримала з кожної губернії переліки чиншовиків з описом їхнього майнового становища та вказанням займаної площі. І ось тоді проблема постала в усьому своєму приголомшливому масштабі, хоча документ навіть не охопив усього загалу шляхти, бо включав тільки тих чиншовиків, які проживали в приватних сільських маєтках, не фіксуючи численних шляхтичів, що після конфіскацій 1863-1865 років мешкали в державних маєтностях та володіннях імператорської сім’ї, і рідше у приватних або державних містечках (див. табл. А)⁸⁸.

⁸⁶ Там само, оп. 316, 1877, спр. 72, арк. 72-73.

⁸⁷ Там само, арк. 80-81.

⁸⁸ *Ведомость о числе чиншевиков, поселенных в селениях Юго-Западного края*: ЦДІАУК, ф.442, оп. 713. спр. 410, арк. 42 і далі. Ці цифри повторив И. Рудченко (*Записка о землевладении в Юго-Западном крае*. – К., 1882). Д. П. Пойда (*Ук. соч.*, с. 42-43) подає кількість чиншовиків у трьох губерніях більшу, ніж удвічі (464 343 особи), і заявляє, що наведені нами цифри стосуються лише чиншовиків, які тут оселились до 1840 р. Пойда

З цього документа можна багато дізнатися. Так, стає очевидним, що більше половини родин мали тільки хатину з невеликим наділом біля неї, але без поля, здатного забезпечити певний рівень життя. Цим убогим городникам належало пересічно по 2,02 дес. на двір, тобто менше, ніж у середньому для селян – 2,9. Відповідно, вони могли вижити, лише працюючи на пана: панщина значною мірою доповнювала чинш, сплачуваний з двору. На Київщині та Поділлі, де чиншові володіння займали менше половини землі, проживало понад дві третини згаданих в документі чиншовиків. Усюди панували злидні.

Якщо загальна кількість чиншовиків була майже однаковою у кожній губернії, то в типі чиншових володінь помітно виразну диспропорцію: площа тяглових господарств, які мали запряг, значно більша на Волині, де вона вдвічі перевищує аналогічну цифру на разом узятих Поділлі й Київщині – 85 697 дес. на 9 543 сім'ї, тобто 8,98 на сім'ю. Ці дані дозволяють краще зрозуміти затятість, з якою землевласники намагались повернути собі згадані площі, а також розмах конфліктів на Волині: чиншовики з запрягом дужче, ніж решта, намагались утриматися за свій єдиний засіб виживання. Волинь, де 113 720 дес. землі перебувало в чиншовому володінні (тобто вдвічі більше порівняно з двома іншими губерніями), була, як ми вже констатували, зоною найбільшого неспокою.

Приналежність чиншовиків до стану селян чи міщан логічно вмотивована: коли поняття “шляхта” й “одновірці” після 1868 р. були офіційно відмінені, цим людям належало приписатися до одного зі згаданих станів. Тут маємо доказ того, що термін “міщани” в жодному випадку не можна ототожнювати з поняттям “буржуазія” в його західному значенні. Російські *сословия* не мають аналогів на Заході, бо і міщани й селяни належали однаково до сільського населення, а єдина відмінність між ними, очевидно, полягала в тому, що перші жили менш розсіяно, ніж другі.

Зафіксована у відомості присутність групи з 9 399 шляхтичів-чиншовиків кидає виклик логіці, оскільки критерієм приналежності до шляхти є володіння землею. Тож чиншовики після ревізії титулів 1831-1850 років не повинні були брахуватися шляхтичами. Йдеться, очевидно, про підтверд-

не був знайомий з документом, на який спираємося ми (він посилається лише на Рудченка). Проте наші джерела повністю виключають його припущення. Радянський дослідник припустився помилки через те, що наводить документ, в якому чиншовики містечок подані разом з сільськими чиншовиками, в результаті він одержав 84 417 дворів, проте цілком ясно, що більшість з 46 352 міщанських дворів, які входять у цю загальну цифру (тобто більше половини), належали євреям.

жених убогих шляхтичів, які, окрім власної землі, тримали невеличкі наділи на землях багатих сусідів на чиншовому праві.

Фіксація віровизнання дає змогу визначити рівень українізації цієї групи населення. Слід думати, православні чиншовики менше, ніж католики, усвідомлювали свою приналежність до спільноти інакшої, ніж українські селяни. Звичайно, варто взяти до уваги й особливості переходу їх на православ'я: більшість, певна річ, була раніше уніатами, примусово наверненими в 1839 році. Серед цієї неосвіченої маси навряд чи впродовж 40 років утрималося почуття колишнього зв'язку з папським престолом, тож польськість свого походження (не обов'язково в нинішньому статусі) була, слід думати, очевидною лише для меншої половини чиншовиків, а саме тих, які залишалися римо-католиками – 45,5%.

Інтригує присутність серед чиншовиків 1% євреїв. Взагалі, як відомо, євреїв-орендарів, всупереч закону, було чимало, але присутність їх у цій групі пояснити дуже складно. Можливо, переліки мають на увазі міщан, що сиділи на змішаних чиншових володіннях, міських і сільських водночас?

У переписі, проведеному для комісії Готовцева, подаються цікаві відомості про розмір чиншу, який різко коливався залежно від місцевості. Так, згідно з працею, опублікованою 1887 р. на Волині, де площа чиншових володінь була найбільшою, платили від 2.68 руб. за десятину городу в Новоград-Волинському повіті до 13.47 в Старокостянтинівському, тобто в середньому по губернії – 4.50 руб; орна земля коштувала дешевше – в середньому 1.74 руб. за десятину⁸⁹. Таких цін не побачимо на Поділлі й Київщині, де, як ми переконалися, землі під чиншами було менше. Тут чиншовики мусили відробляти панщину; як зазначалось у вже згаданій “Записці про чиншове володіння”, “дехто з поміщиків знайшов спосіб

⁸⁹ Забелін А. *Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии.* – 1-я часть. – К., 1887. – С. 238. Географічний розподіл чиншових володінь на Волині подає, згідно з переписом, приблизно такі площі (в дес.):

Новоград	32 000
Житомир	28 000
Овруч	15 000
Рівне	10 000
Луцьк	10 000
Заслав	7 000
Остріг	4 000
Старокостянтинів	3 000
Дубно	2 000
Володимир	2 000
Ковель	500

повністю закріпачити чиншовиків, що проживають на їхній землі”. Отже, продовжують автори записки, в тих губерніях, де землі обмаль, слід при її оцінці враховувати ще й вартість кріпацької праці. Грошове вираження одного дня панщини становило 30 коп. за піші роботи і 60 коп. за роботи з запрягом. Відтак, у двох губерніях, де земля не могла прогодувати чиншовиків, платили подвійно: 8 руб. за десятину на Київщині і 7.90 за хатину й клопоть землі при ній на Поділлі. Врахувавши, що панщину відробляли всі члени сім’ї (з жінками й дітьми включно), одержимо середню орендну платню (на двір, у рублях)⁹⁰:

	Городники (без запрягу)	Тяглі (з запрягом)
Київщина	5,04	25,36
Поділля	4,57	23,97
Волинь	10,04	17,03

Відтак, орендна платня за десятину визначається так:

	Хатина і город	Орна земля
Київщина	8,22	2,73
Поділля	7,92	3,42
Волинь	4,50	1,27

До цього додавались звичні податки: *laudemia*^{*}, яку поміщик отримував, коли чиншовик поступався своїм володінням комусь іншому (комічний рудимент давньої “лібертації”^{***}) і *grosz boży*, сплачуваний років через 20, 30 чи 40 при поновленні угоди. В цілому ж виходило, що чиншовик сплачував у два з половиною рази більше, ніж коштувала селянинові купівля землі на умовах, визначених реформою. Отже, жодна соціальна група, окрім євреїв, не знала такого зубожіння, такої тотальної залежності від панів. На 15-й рік після відміни кріпацтва продовжувала існувати цілком феодальна система, що дозволяла хіба животіти на межі прожиткового

⁹⁰ Цит за: Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 44 (за матеріалами ЦДІАУК, ф. 442, оп. 316, спр. 74, 1-а част., арк. 250).

^{*} Старовинний податок за вихід з чиншового держання, “подяка” (прим. ред.).

^{**} Звільнення васала від підлеглості своєму сеньйору (прим. ред.).

мінімуму. Парадоксально, але жертви цієї системи відчайдушно чіплялися за неї, усвідомлюючи свою нездатність адаптуватися до новозароджуваних капіталістичних законів торгівлі землею.

У переписі залишався неясним один момент (втім, генерал-губернаторові він здався дуже істотним): чи чиншовик займав свою землю до 1840 р.? Для росіян ця деталь мала головну вагу, бо особи, які осіли на чиншах пізніше, не могли посилатися на давню традицію Литовського Статуту, відміненого в 1840 році. Отже, над “запізнілими” чиншовиками висіла підозра (часто слухна), що в 1847 р. вони за згодою польських поміщиків захопили селянські землі. З “Записки” можна лише здогадуватись, на які проблеми наштовхувалась адміністрація, намагаючись оперувати згаданим критерієм. Так, на початку 1878 р. було встановлено, що 4 417 дворів, тобто лише 9,3% чиншовиків з трьох губерній, мають письмові підтвердження, видані до 1840 року. Знаючи розповсюдженість давньої практики усних угод, ревізорі припускають, що близько 18 тис. дворів, тобто 37,71% з 46 498 наявних у трьох губерніях, мусяли осісти на чиншах після 1840 року. Окрім того, були певні сумніви й щодо автентичності самих письмових підтверджень. Так вимальовується глухий кут, у який віднині зайде кожна спроба перевірки⁹¹. Однак ні прояви зацікавленості уряду чиншовими володіннями, ні рішення призупинити вироки про виселення не применшать запалу поміщиків у намаганні позбутися чиншовиків. Наприкінці 1877 р. в суди надійшло 130 прохань про виселення, у 1878 р. їх стало 258 (120 на Волині, 111 на Київщині, 27 – на Поділлі). Присуд щоразу був на користь позивачів попри рішення Сенату вилучити ці справи з відання земських судів: 1 738 родин очікували виконання вироку⁹². У 1878-1879 роках хвилювання чиншової шляхти продовжились через уявний указ Сенату, котрий, на їхню думку, повертав їм права 1877 року.

Чиншовики стали рішучіше протидіяти несанкціонованому підвищенню чиншу, частіше відмовлятися від оплат. Так, у с. Новий Зв'ягель під Новоград-Волинським вони заявили поліції, що ніколи не визнають за собою борг у 8 тис. руб., навпаки – поміщиця Мезенцева мусить їм заплатити за роботу; клопотання поміщиці перед місцевою владою і Міністерством внутрішніх справ не мали наслідків. Так само марними виявились намагання поліції примусити до сплати заборгованості чиншовиків поляка Глембоцького з с. Каштанівка під Радомишлем, а рішучість чиншовиків з с. Крачки

⁹¹ У своєму звіті за 1878 р. київський губернатор вважає, що 60% чиншовиків осіли в його губернії до 1840 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 202.

⁹² Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 243.

неподалік Проскурова перешкодила поміщику Пшездецькому продати на аукціоні землю, забрану за несплату чиншу. В Погорілому під Новоград-Волинським і в Привітові біля Заслава шляхтичі, яких прогнали з наділів, не вагаючись вижали збіжжя, посіяне поміщиком. У першому селі побили управителя, а в другому – поліцейських, заявивши, що “зерно належить їм, і вони нікому не дозволять його відняти”.

У 1878 р. трапилось кілька жорстоких сутичок, коли відібрані землі повертали назад, керуючись селянськими методами. У с. Котлярка на Сквирщині чиншовики поміщика Славинського, намагаючись повернутися до домівок, вступили в бійку з поліцією, котра вдалася до арештів. Зі звіту київського губернатора за 1879 р. дізнаємося, що тут у гру входили великі гроші: поля, що їх колись обробляли чиншовики, взяла в оренду за велику плату цукрова компанія з Ходоркова. Озброївшись кілками, близько сорока чоловік колишніх шляхтичів кинулися на допомогу заарештованому Баладинському і звільнили його, розігнавши поліцейський конвой. Але ж не могла офіційна влада аж так втратити обличчя. Тож було викликано незмінну сотню козаків і заарештовано 26 чиншовиків. Їм винесли суворі вироки, сподіваючись залякати решту. 14 бунтівників засуджено до чотирьох років каторжних робіт, шістьох – до 16-місячного ув'язнення, одного послано в дисциплінарний батальйон, одну жінку – до 3-місячного ув'язнення. Проте з міркувань обережності Славинському порадили залишити решту чиншовиків на зайнятих ними землях.

Збройну допомогу довелося викликати й до Волиці Зарубинської цього ж повіту, де козаки силою зганяли чиншовиків з панської землі, зайнятої ними у відповідь на репресивне виселення. За схожим сценарієм проходили події в розташованому неподалік с. Степки⁹³.

24 липня 1878 р. на тлі такого вирування конфліктів Сенат вирішив розглянути всі спірні випадки незалежно від того, з якої сторони надійшла скарга, тобто взяв на себе і розгляд скарг чиншовиків⁹⁴. Про цей захід інформували не дуже широко, тож збудження не вщухало ще понад рік, аж доки не настала справжня розрядка. Вибух селянських бунтів 1879 р. унеможливив спокійне вивчення питання, проблема поглиблювалась, драми множились. В архівах зберігається смутна хроніка подій, котрі відбувалися за кількома, відомими з попередніх років, сценаріями: підвищення чиншу,

⁹³ Там само. – С. 240-241: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 533, спр. 205: звіт київського губернатора за 1879 р.

⁹⁴ Записка о чиншовой владении: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 713, спр. 410.

відмова платити, суд, примусове виселення, агресивне повернення, нові репресії. Протягом 1879 р. ця безжальна послідовність відтворюється на Волині в селах Борятин і Запуст Луцького повіту, Жабокрицька Гута Новоград-Волинського повіту, Бісівка Острозького повіту, Погорільці Кременецького повіту⁹⁵ – відчай сягнув апогею.

У свідченнях землевласників, поліцейських рапортах та звітах генерал-губернатора відчувається страх. Особливо показовим проявом страху, що переслідує поміщиків, є приклад з графом Жевуським. Він звернувся безпосередньо до генерал-губернатора з проханням прислати козаків і прогнати шляхту, яка захопила частину його маєтку (с. Княжа і Бучна Сквирського повіту на Київщині) після того, як він спробував переселити їх на неродючі, на їхню думку, землі. Його лист яскраво відбиває настрої поміщиків. Жевуський обурюється нездатністю поліції домогтися поваги до вироків, які він називає справедливими, і протидіяти “актам насильства”, що перешкоджають приставам виконувати свої обов’язки: “Вони бояться виконувати вирок; в одному лише Сквирському повіті нараховується до сотні невиконаних вироків. Це не поодинокі чи якісь виняткові випадки, вони трапляються майже в кожному маєтку. Зловживання властиві не окремим особам, а цілим масам, що відмовляються підкорятися місцевій владі, а та нездатна їх приборкати. На мою думку, дуже небезпечно, особливо в нинішні важкі часи, залишати такі вчинки непокараними...” Поляраристократ вважає, що заклик до жорстокіших репресій виправданий подібністю між селянськими заворушеннями у Собанських, Браницьких, Лісовських та опором чиншовиків. Він переконаний, що і той, і другий рух надихає “Народна Воля”: “Гадаю, що соціалістичні ідеї, котрі завдають стільки шкоди в наших столицях і великих містах, не є небезпечнішими, ніж принципи, в ім’я яких селяни й однодвірці захоплюють нині землю. Принципи ці, без сумніву, сіють у народі пропагандисти різних соціалістичних ідей”⁹⁶.

Поліція, ясна річ, поділяла цю думку. Начальник жандармерії Київської губернії генерал Павлов посилає в цьому ж 1879 р. донесення в III відділення Міністерства внутрішніх справ, де теж звучить стурбованість: “Досі не вирішене питання чиншових володінь може викликати у цей неспокійний для краю період багато ускладнень, повстань і заворушень, саме тому воно потребує якнайшвидшого вирішення”. В іншому місці він продовжує: “Політично неблагонадійні уми, що ведуть антиурядову пропаганду, мають тепер нагоду легко скерувати чиншовиків до безпорядків, використовуючи

⁹⁵ Пойда Д. П. *Ук соч.* – С. 242.

⁹⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 318, спр. 33.

підготовлений для незадоволення ґрунт за прикладом Дейча, Стефановича та інших, яким прислужилося незадоволення чигиринських селян”⁹⁷. Така стурбованість під пером київського губернатора перестає бути сумнівом: у його річному звіті йдеться про солідарність, що окреслилась між шляхтичами та українськими селянами. Перші вже допомогли другим на хуторі Безпечному в боротьбі проти проведення землемірних робіт. Отже, київський губернатор повертається до думки про створення банку, щоб дати чиншовикам можливість придбати власні ділянки, як це було зроблено для селян у 1861 та для *вольных людей* у 1864 роках.

В очікуванні компромісної розв'язки генерал-губернатор Чертков знаходить вдалий хід, котрий зраджує його стурбованість і безсилля – загострює цензуру преси. Дві російські київські газети – іншої мови не дозволяли – “Киевлянин” і “Киевские листки” досить чітко і в помітно тривожному тоні писали про гостроту проблеми. Тож 6 травня 1879 р. їхні редакції одержали лист такого змісту: “Те, що в західних губерніях називають “питанням чиншових володінь”, в даний час відзначається майже повною неясністю. Це питання близько заторкує інтереси соціальних категорій, яких воно стосується, і набуває дедалі більшої гостроти. У зв'язку з цим вважаю за потрібне заборонити в київській пресі будь-які статті, пов'язані з цим питанням, без моєї особистої візи”⁹⁸.

Тривожний висновок “Записки про чиншове володіння”, яку підготувала Комісія Готовцева, залишав небагато надії на поліпшення. Проте, всупереч очікуваному, з 1880 р. почалося затишшя, що тривало до прийняття Положення 1886 року.

В записці, сильно позначеній подіями 1879 р., підкреслювалось *in fine**, що “питання чиншових володінь загострилось до краю”, що забагато значення приділялось касаційним можливостям відповідно до указу Сенату від 28 липня 1878 р., що негативну роль в усіх цих справах “відіграли *разные темные личности* та недоуки-адвокати”, а тому судова система виявила себе безсилою в непролазних юридичних хащах. Отже, повсюдно панувало враження про загальне блокування.

⁹⁷ ЦГИА Москва, ф. 109, 3-я експед., 1879, спр. 760, арк. 60. У звіті волинського губернатора цареві за 1879 р. висувається думка, що проблему “автохтонного населення”, яке мешкає поруч з селянами і належить до добрих землеробів, можна вирішити, лише надавши їм довгострокову позику, щоб вони могли викупити зайняту ними земельну ділянку: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 533, спр. 158.

⁹⁸ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 829, спр. 170.

* В цілому (англ.).

Очевидно, двозначність обіцянки врегулювання в основному й зумовила тривале перемир'я. Побачивши, що і чиншовики й поміщики, які покладали величезні (й суперечливі) надії на діяльність Сенату, почали трохи стримуватись у своєму запалі, члени комісії Готовцева затягнули розробку закону на шість років. Така повільність пояснюється, можливо, змінами в персональному складі комісії після вбивства Олександра II 1 березня 1881 р., а також посиленням політичного нагляду.

Радянський історик Д. П. Пойда використовує це позірне затишшя, щоб заявити, що воно означало остаточне зникнення проблеми, породженої існуванням чиншовиків. У відповідності з давніми сподіваннями царя на злиття шляхти з загальною масою, а також згідно з радянським вимислом про однорідність селянства, він завершує своє дослідження категоричним висновком: “У наступні роки заворушення чиншовиків Правобережної України зливаються з загальною боротьбою селян за землю”⁹⁹. Таке очевидне спрощення, яке нехтує розтягнутістю цієї специфічної проблеми аж до 1914 р., є, певна річ, неприйнятним.

Яким би безумовним не здавалося затишшя 1880-1886 років, воно залишалось тільки видимістю. Втома, злидні, репресії змусили чиншовиків чекати на рішення згори. Коли ж таке надійде, вони збагнуть, об'єктом якого величезного ошуканства стали.

У 1880 р. поліція вперше не зареєструвала жодного значного заворушення. Протягом 1881-1883 років декілька чоловік, що вперто – і цілком слушно – не вірили в добрі наміри влади, надто залежної від землевласників, самі вирішили шукати правосуддя, забираючи те, що, на їхню думку, належало їм по праву. В с. Липки біля Ушиці на Поділлі колишні чиншовики, вигнані поміщиком Хелмінським, захоплюють половину його земель, сіють там збіжжя, вирощують і збирають урожай. Вони заявляють поліції: якщо суд не хоче визнати їхні права, вони мають підстави скористатися тими самими методами, що й поміщик. Відтак, навесні 1882 р. вони не дають поміщикові засіяти поля, які досі обробляли. Цей заколот знову придушує сотня козаків, арештувавши 16 учасників. Хелмінський робить одну-єдину поступку: дозволяє поїти й випасати на своїх володіннях худобу, яка ще залишилась у цих бідолах.

У 1882-1883 роках шляхта хутора Скалопіль під Ямполем на Поділлі не вважає за потрібне навіть засіяти відібрані поля: вона просто конфіскує врожай поміщика Войткевича. Суд зобов'язує їх сплатити збитки, чого вони, звісно, не в змозі зробити¹⁰⁰.

⁹⁹ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 246. Награвивши на кілька прикладів бунту після вказаної дати, автор пояснює таку суперечність тим, що ці випадки не мають специфічного характеру.

¹⁰⁰ *Там само.* – С. 298.

Ніщо не може краще передати почуття глибокої кривди, котру відчувають жертви цього жорстокого процесу, як випадки на зразок того, що розглядався в Губернському присутствії у селянських справах 16 серпня 1884 року. З нього можна побачити, що й через кілька років після вигнання колишні чиншовики зберігали глибоку образу й попри час, що минув, не простили заподіяного.

Справа, про яку Губернське присутствіє доповідало генерал-губернатору, розпочалася в 1870 році. Двадцять два однодвірці з с. Медівка Липовецького повіту, які досі користувались чиншовими володіннями на землях Валецької, відмовились (оскільки їхні угоди були здавна усними) підписувати нову угоду про “теперішнє” орендування: чинш був значно вищим і міг переглядатися. У 1871 р. суд висунув чиншовикам вимогу прийти до згоди з уповноваженими представниками поміщиці Жмовським та Мазаракі, але вони не поступилися. Відтак їхні землі були передані в оренду особі, яка змогла заплатити дорожче ... парафіяльному ксьондзу Тадеушу Ганькевичу, для котрого польське походження чиншовиків, як бачимо, не мало ніякого значення. Цей випадок більше, ніж усі інші, змушує замислитися про доречність сліз польської “Національної демократії”, пролитих у 1905 р. над необхідністю відновлення шляхетської солідарності. В червні 1884 р., після закінчення строку орендної угоди, однодвірці зібралися 20 плугами зорати 66 моргів, які ксьондз залишив під паром, заявивши, що повертають свою землю й готові платити стільки ж, скільки й він.

Але навіть відмова від традиційного права чиншового володіння не допомогла їм виграти справу, бо новий власник, князь Геліодор Святополк-Четвертинський, не хотів і слухати про цих бідняків, звинувативши їх перед судом у тому, що вони скористалися порадами нечесного адвоката Левицького та “одного з їхніх”, нечистого на руку Коцюбинського. В 1885 р. Четвертинський, розміркувавши, що майбутній закон може бути несприятливим для землевласників, вирішив своєчасно позбутися незручних орендарів. Генерал-губернатор умовив його запропонувати їм такі самі умови, як і ксьондзу. Тоді він зажадав попередньої оплати за півтора роки, тобто 999 руб.; чиншовики відмовилися, а разом виступили проти будь-якої письмової угоди: шляхтич не селянин, йому належить вірити на слово (мабуть, для цих неписьменних людей в писаному слові завжди чаїлася загроза обману). За підтримкою предводителя дворянства Київської губернії князя Рєпніна землевласник домігся того, що генерал-губернатор рішуче став на його сторону: однодвірці (назва виявилася живучою) могли одержати землю, лише погодившись на запропоновані поміщиком умови¹⁰¹.

¹⁰¹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 614, спр. 169.

Санкт-Петербурзька комісія по чиншових володіннях остаточно забуксувала. Коли 21 січня 1883 р. новий генерал-губернатор Дрентельн подав остаточні дані та кошторис витрат на розгляд справ, їх не прийняли, бо вони обіймали чиншовиків міст і містечок, тобто і єврейське населення, ставлення до якого було особливим у зв'язку з цілою низкою антисемітських законодавчих актів, що тоді впроваджувалися.

В ході надто довгого очікування закону було зроблено спробу впорядкувати управління тими чиншовими володіннями, які перебували в складі польських маєтків, конфіскованих або придбаних короною. Міністерство імператорського двору в Санкт-Петербурзі управляло ними дуже бюрократично: землю було доручено відповідальним за сектори, кожний наділ був пронумерований. Імператорська сім'я – один з найбільших землевласників України – не цікавилася проблемою чиншовиків. Лише 25 жовтня 1878 р. Міністерство Двору зробило запит, як з них збирається орендна плата. При ознайомленні з об'ємною, сформованою при розгляді цього питання справою на 236 аркушів, складається враження неабиякого лібералізму. Чиновники припустились, однак, помилки, яка траплялася досить часто – поєднали разом чиншовиків-християн і євреїв, що не дає змоги виділити окремо становище колишньої шляхти. Не було наведено й точних статистичних відомостей. У згаданих маєтках, як і скрізь, натрапляємо на спроби укладення письмових угод про орендування, але багато чиншовиків сплачували по-старому лише незначний чинш. Наділи загалом були невеликі: кілька квадратних сажнів, щонайбільше зо два десятки. Землі, конфісковані у Потоцького в Тульчині площею 115 дес. 732 саж., і надалі займали чиншовики, які відмовлялися платити взагалі, бо колишні господарі звільнили їх від цього; в інших місцях вони згоджувалися платити лише старий чинш. Управління імператорськими маєтками 2 квітня 1882 р. порекомендувало внести всіх цих людей до книг оброку, зафіксувавши розмір орендної плати з перспективою його зміни, але, схоже, це проходило не без труднощів: 9 жовтня надійшло повідомлення, що чиншовики одного з маєтків не погодились підписати примусово запропоновані їм папери. В 1884 р. колишні однодвірці с. Красилівка під Таращею відмовились визнати підвищення орендної плати: їхні садиби знаходилися на землях Браницьких (96 душ в 51 хатині). В 1872 р. їх, напевно обманувши, схилили до підписання угоди, але тепер, через шість років, її строк закінчився і орендну плату було підвищено. Оскільки контора не змогла отримати назад своєї позики (3 270 руб. сукупної застави), землі виставили на аукціон для продажу селянам, а претензії однодвірців до звання *вольных людей* були відкинуті¹⁰².

¹⁰² Там само, ф. 493, оп. 51, спр. 48; ф. 442, оп. 614, спр. 173.

Впродовж шести років бездіяльності натрапляємо на нетерплячі нагадування. У звіті за 1880 р. волинський губернатор знову наголошує на необхідності “швидкого й остаточного врегулювання” проблеми, яка в його губернії стояла особливо гостро. Після чергової ревізії нараховано 16 050 чиншових дворів, хоча згідно з переписом 1878 р. їх було тільки 13 640, що означало проживання близько 100 тис. чиншовиків у приватних володіннях лише на Волині. Це привернуло увагу навіть імператора Олександра III, який занотував на полі: “Звернути увагу Міністерства внутрішніх справ”¹⁰³. У 1882 р. подільський губернатор, зі свого боку, підкреслював: чиншовики наполягають на своїх правах, тим часом жодних документальних доказів у більшості з них немає.

У польському тижневику *Kraj*, який з дозволу нового царя почав виходити в Санкт-Петербурзі з середини 1882 р., часто натрапляємо на репліки з приводу даної проблеми, хоча в київській російській пресі й далі панує *black-out**. У числі 5 за 1882 р. вміщено повні, щоправда, дещо занижені, статистичні дані про чиншовиків Південно-Західного краю. Вони опосередковано свідчать, що чинш приносить власникові менший, ніж оренда, прибуток, проте більший, ніж від продажу землі селянам. У числі 8 читаємо: “З нечуваною швидкістю з’являється величезна маса безземельних людей, що призводить до виникнення сільського пролетаріату. Наприклад, у подільських селах мешкає принаймні дві третини колишніх однодвірців, а багато сіл заселені ними повністю”.

В числі 23 бринить ідилічна нотка ностальгії за польською солідарністю. Дописувач з України Х. М. вболіває про занепад католицького виховання серед дрібної шляхти: “За нечисленними винятками, панські двори не мають на них жодного впливу, бо через нинішнє ослаблення зв’язків розірвано ланцюг, що єднав двори з чиншовиками”. Ще більш утопійно звучить побажання створити для них школи.

У числі 46 за 1883 р. Т. Талько-Гринцевич під звичним псевдонімом Ян Ілговський полемізує з варшавським *Przeglądem Tygodniowym*, який виступав за те, щоб не перешкоджати поміщикам у їхніх діях. Наш інтелектуал категорично відкидає думку про доцільність вибіркового усунення шляхетської дрібноти. “Ми, – пише він, – за повну відміну чиншового

¹⁰³ Там само, ф. 442, оп. 534, спр. 281. Зі звіту також видно, що в цій губернії явно переважала католицька шляхта: 10 480 дворів (65,35%) проти 4 441 православного двору (27,66%), 710 дворів лютеранських і баптистських (4,42%), можливо, кілька дворів штундистів і вісім магометан. Генерал-губернатора повідомили про нотатку імператора 7 жовтня 1881 р.

* Замовчування (англ.).

права, ми за наділення землею всіх без винятку чиншовиків [виділено мною – Д. Б.], незалежно від їх приналежності до селян, євреїв чи шляхтичів, шляхом обов'язкового викупу в певний строк. Цього можна легко досягти за посередництвом уряду”. Така великодушна пропозиція має дві вади: по-перше, вона не враховує анахронічну ментальність чиншовиків, по-друге – надто переоцінює добру волю поміщиків та уряду, що невдовзі підтвердиться. Я. Ілговський повністю помилявся, стверджуючи: “Громадяни охоче й не вагаючись підуть на те, щоб остаточно покінчити з чиншовиками, бо вигідніше отримати гарантоване відшкодування, ніж намагатися роками, як нині, зібрати чинш, що його часто неможливо одержати...”. Віра Ілговського спирається на ідею старої шляхетської спільноти: він не хоче зрозуміти, що орендування землі чужинцями або багатими селянами приносить у три-чотири рази більше грошей, ніж сплата чиншу¹⁰⁴.

Польська інтелігенція, спостерігаючи сумну реальність зі сторони, не надто переймалась цією соціальною драмою. Скажімо, Талько-Гринцевич, лікар зі Звенигородського повіту, бачив її щоденно й дуже співчував. А інший поляк В. Спасович, блискучий Санкт-Петербурзький адвокат, волів пов'язати кар'єру й майнове становище з захистом інтересів польської та російської аристократії! Саме до нього і до російського адвоката Ютіна звертаються Браницькі зі Ставища в липні 1884 р., намагаючись добитися касації Сенатом судового рішення на користь чиншовиків. Шляхтичі, яких захищає адвокат Плевако, звичайно ж, не мають жодних шансів на успіх. У 1885 р. у Санкт-Петербурзі Спасович видав брошуру польською мовою під назвою “Джерела чиншового права на західних околицях імперії” (її широко анонсовано в платних об'явах *Kraju*)¹⁰⁵, щоб землевласники всіх “польських губерній знали, які вигоди вони можуть отримати завдяки його великій юридичній компетентності при виникненні проблем із Сенатом”.

Чим ближче до кінця довгого очікування ухвали Положення 1886 р., тим більше цим питанням цікавиться Санкт-Петербурзька преса, бо з такою самою проблемою зіткнулися і російські поміщики західних губерній. Чутки про забезпечення шляхти землею пробуджують старе почуття ненависті, вкотре викликаючи дебати про цих незрозумілих людей, що заявляють про свої права, не маючи здебільшого жодних доказів. Полемізуючи з націоналіс-

¹⁰⁴ *Kraj*, 1882, № 5. – С. 7; № 8. – С. 8; № 23. – С. 14; 1883, № 46. – С. 9-10.

¹⁰⁵ *Там само*, 1884, № 31. – С. 17; 1885 № 49. – С. 29., реклама праці В. Спасовича: *Zródła prawa czynszowego na zachodnich kresach cesarstwa, wedle zwierciadła Saksońskiego i jego komentatorów polskich*. – СПб., 1885. Два роки тому про це саме писав у варшавській *Niwie* історик-геральдик К. Пуласький: *Stosunki dzierżawne w południowo-zachodnich guberniach*. – 1883, n. 199.

тичною пресою, де зринув стереотип “заколотників”, *Kraj* підкреслював: ці люди аж ніяк не були “спеціально вигадані польською інтригою, аби отруїти життя російських поміщиків, що недавно оселилися на західних теренах”. Вважаючи за свій обов’язок захищати інтереси як польських, так і російських поміщиків, польська газета шукає виправдання виселенню чиншовиків у їхній нібито безгосподарності. В приступі посередницької ревності, роблячи добру міну при поганій грі, *Kraj* підкреслював, що держава сама позбавила колишніх однодвірців їхніх домівок і городів у володіннях, переданих до фонду маєтків корони. Паралельно адвокати, намагаючись заробити на величезному обсязі справ, що відкривали перед ними в столиці, зі свого боку випускають довідники, перекладені російською мовою, аби мати подвійну клієнтуру. Наприклад, саме тоді Рембовський опублікував брошуру “Історія і значення чиншового володіння в західних губерніях”¹⁰⁶.

Злочинне Положення 1886 року

Закон, який так довго відтягувався, був нарешті проголошений за підписом президента Сенату, великого князя Михайла. Оцінити його можна в кількох словах: погано підготовлене злочинне Положення, непридатне для впровадження і спрямоване на те, щоб якомога менше заторкнути право власності поміщиків.

“Положення про поземельний устрій сільських чиншовиків у губерніях західних і білоруських”, прийняте 9 червня 1886 р. після остаточного опрацювання на кількох засіданнях Державної ради протягом березня-травня 1886 р.¹⁰⁷, так і не вирішило проблеми в цілому, а запроваджені ним градації стали джерелом нових конфліктів впродовж трьох наступних десятиліть.

На відміну від селянської реформи 1861 р., котра стосувалася всіх селян, Положення 1886 р. поширювалося не на всіх чиншовиків: ті, що мешкали у містах і містечках разом з єврейським населенням, мусили зачекати. Положення також легалізувало думку, що визрівала з 1878 р., стосовно дискримінації тих осіб, які стали чиншовиками після 21 серпня 1840 року. Їм відводилося становище паріїв, а таких, як нам відомо, було більше половини.

¹⁰⁶ *Kraj*, 1886, № 13. – S. 5, анонімна стаття *W przededniu likwidacji sprawy czynszowej*; № 17. – S. 17 – рекламне оголошення про переклад російською мовою брошури *Historia i znaczenie władania czynszowego w kraju zachodnim* (в редакції книгу можна було купити за два рублі).

¹⁰⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 616, спр. 136.

Але як перевірити приналежність до тієї чи іншої категорії? Російська бюрократія скористалася цією нагодою, щоб сконструювати чергового монстра, секретом винайдення яких вона володіла. Розгляд справ поклався на повітові комісії, голови яких – звісно, росіяни – мали одержувати спокусливу платню 900 руб. на місяць (розраховували на мирових посередників). Вони підпорядковувались відповідним губернським комісіям, до складу яких входили губернатор, віце-губернатор, предводитель дворянства, голова Казенної палати, чиновник, відповідальний за державні маєтності, судовий прокурор та призначений поміщик. Всі дуже зайняті й мало приступні особи. Робота повітових комісій ніяк не контролювалася, а зловживання множилися тим швидше, що списки для перегляду чиншовиків складалися самими поміщиками. Ця гігантська машина по відборі “справжніх” і “фальшивих” чиншовиків дуже нагадує Центральну комісію ревізії титулів, створену Бібіковим 1840 р.: щоправда, була менш ефективною, але ще невблаганнішою.

Немає сумніву, що Положення мало б дати підтвердженням чиншовикам змогу вийти зі стану непевності, уникнути вигнання і стати звичайними землеробами, ні біднішими, ні багатшими за селян. Через три роки після його проголошення, тобто в 1889 р., такі чиншовики могли б скористатися обов'язковим викупом своєї частки згідно з формулюванням, яке дуже нагадувало відповідне положення 1861 р. про селян. Внісши 6% від усієї сукупності зведених виплат (чинш, польові роботи, *лаудемія, гріш Божий*), вони протягом 49 років розраховувалися б з державою за надану їм позику згідно з кошторисом вартості землі, який враховував регіональні відмінності. Поміщикам уряд передбачав виплату 5-процентними облігаціями. Для спрощення соціального статусу всі, хто отримав землю в такий спосіб, ставали б селянами, навіть якщо досі вони належали до міщан. Дозволялося відхилення від закону 1865 р. про заборону купувати землю і здійснювати земельні операції неправославним, що уможливило продаж землі між односельцями.

Але доки до всього цього дійде, вже поставали величезні проблеми: належало подолати сваволлю і службові зловживання комісарів, знайти незаперечні докази чиншового володіння до 1840 р. або мати угоду, підписану до 1876 р., дочекатись укладення кадастрового плану наділу землемірами, призначеними комісіями.

Тих, кому не пощастить, чекало трагічне майбутнє. Згідно з Положенням, їх можна буде зігнати з землі після 1891 р., якщо за цей час вони не укладуть угоди з поміщиком.

По суті, Положення відобразило цілковиту безпомічність влади в цьому делікатному питанні. Строки впровадження, до яких незабаром додалось

зволікання, зумовлене недбальством, затягували прийняття рішень, даючи невдалі результати.

Поміщики були певні, що через п'ять років повернуть собі половину чиншових володінь. Окрім того, Положення оминуло мовчанкою одну з найважливіших вимог чиншовиків, про яку подільський губернатор запитував Дрентельна 13 вересня 1886 р.: чи слід і надалі залишати чиншовикам, яких впродовж 20 років обирали на користь орендарів, селян та чужинців, надію на повернення належних їм раніше земель? Відповідь датується 24 вересня: конфіскації не мають зворотної дії. Спроби бідолах силою відібрати свої наділи або захопити врожай не можуть мати вибачення. У власності поміщиків залишались і землі, на яких були споруджені промислові будівлі¹⁰⁸.

Відразу стало ясно, що запровадити Положення буде непросто. Один з членів Волинського губернського присутствія у селянських справах направив генерал-губернатору “окрему думку”, в якій відверто написав про неможливість реалізувати Положення у вказаний строк: по-перше, дуже важко так швидко зібрати всі потрібні документи, по-друге – в губернії всього 18 землемірів, які до того ж зайняті на обмірах селянських наділів, тож не можуть забезпечити виконання всього обсягу робіт. М.А. Дудинцов (саме він був автором цієї “думки”) закінчував звичним при зіткненні з будь-якими труднощами зауваженням: “Скарги накопичуватимуться, машина задихатиметься, справу знову отруюватимуть підпільні адвокати-євреї”. У відповідь на це генерал-губернатор 12 вересня 1886 р. надіслав розлоге прохання міністру внутрішніх справ про виділення додаткових коштів¹⁰⁹.

Міністерство надрукувало бланки купчих, які мали підписувати поміщики й чиншовики та представники місцевих присутствій у селянських справах, а також зразки списків чиншовиків, котрі поміщикам належало подавати до ревізійних комісій. Проте все виявилось марним, наштотуючись на інертність. У числі 29 *Kraj* даремно закликав поміщиків пришвидшити складання списків: створення комісій гальмувалось місяцями, а то й роками через брак достатньої кількості росіян для участі у їх роботі. Якщо ж вони й знаходились, то були нездатні розібратися в тій мішанині соціальних статусів, що десятками років то виникали, то щезали. Дрентельн отримував

¹⁰⁸ Там само: лист до Дрентельна і лист Дрентельна, 13 і 24 вересня 1886 р.

¹⁰⁹ Там само, *Особое мнение*. – С. 45 (без дати) і чернетка Дрентельна на 12 великих аркушах. Кошти вимагались настільки величезні, що міністр ухилився від відповіді; 12 жовтня він запропонує проведення нового загального перепису про кількість чиншовиків та землю, яку вони обробляють. Прекрасний доказ загальної невиліковності становища.

раз у раз тривожні листи з проханням роз'яснити, хто такі “колишні однодвірці”, “колишня польська шляхта”, просто “шляхтичі”, “справжні міщани”, “державні селяни”, *вольные люди*. Щоразу доводилося роз'яснювати, що це означає одну й ту саму категорію¹¹⁰.

Міністерство внутрішніх справ виділило кошти на роботу комісій лише 29 червня 1887 р., кожна губернія одержала значну суму в 53 440 руб.¹¹¹ і швидко її розтринькала. Тим часом знову відновились заворушення. Деякі групи населення, як іноземні колоністи та євреї, побоювалися, що Положення позбавить їх прав, набутих за рахунок шляхти; українські селяни, навпаки, боялися, що воно перекреслить їхні вимоги щодо цієї самої шляхти. Хвилювання в основному пояснювалось неправильним розумінням тексту Положення, підтверджуючи, яким джерелом лихоманки можуть стати будь-які перемини аграрного укладу життя.

25 лютого волинський губернатор доповів Дрентельну, що чимало чеських і німецьких колоністів, “влаштованих на землях, які віднині можуть бути передані для викупу чиншовикам”, відмовились платити оренду поміщикам. Це призводить останніх до розорення, позбавляючи основного джерела прибутку, і не дає їм змоги сплачувати податки. Колоністи ж, які сподівалися викупити наділи на тих самих умовах, що й чиншовики, почали протидіяти поліції в її спробах виконувати судові рішення про накладення на землю арешту. Губернатор додав до рапорту проект “роз'яснення”, призначеного для поширення серед колоністів. В ньому засуджувалися всі дії, які могли б призвести до розорення поміщиків, і вказувалося на неприпустимість несплати оренди з метою отримати право на викуп наділу, оскільки колоністи не належать до “справді місцевого населення”: за статутом 1860 р. їхня оренда триває до 20 років, тому вони не можуть розраховувати на урівняння з чиншовиками. Дрентельн пом'якшив кілька різких формулювань, і згадана вимога припинити опір була опублікована¹¹².

На Київщині губернаторові Л. Томарі завдали клопоту селяни. Заспокоїти їх виявилось важко, бо їхні вимоги, що спиралися на досвід 1847 р., були здебільшого слухними.

Відтак, генерал-губернатор зобов'язав мирових посередників роз'яснювати, що не слід прислухатися до поганих радників, та опублікував поперед-

¹¹⁰ Там само, бланки – с. 90 і 109; інструкція для членів комісій – с. 121; записки повітових присутствій у селянських справах – с. 81-83.

¹¹¹ Там само, оп. 617, спр. 42: листування генерал-губернатора щодо запровадження Положення від 9 липня 1886 р.

¹¹² Там само, звіти волинського губернатора від 17 і 28 січня, 25 лютого 1887 р. Відповідь Дрентельна від 16 березня 1887 р.

ження, рекомендуючи поліції строго стежити за агітаторами-шахраями, які, за його словами, беруть великі гроші й розхитують підвалини суспільства¹¹³.

Попри всі репресії, євреї створювали третю проблему. В Положенні від 9 липня 1886 р. про їхні міські чинші не згадувалось, але Уманська комісія чиншових володінь послала запит до Київського губернського присутствія у селянських справах: що робити з тими євреями, котрі, всупереч антисемітському указові від 3 травня 1882 р. (де було поновлено заборону євреям купувати землю та бути економами в сільських маєтках), є чиншовиками здавна, як і колишня шляхта? Відповідь, вкотре заплутуючи питання, дозволила викупити наділи тим, хто тримав вічні чинші¹¹⁴.

Чого ж лишалось очікувати від поміщиків у цьому переповненому суперечностями суспільстві, особливо коли взяти до уваги попередню еволюцію проблеми? Здогадатись не важко – зловорожості. Честь касти власників рятують хіба що нечисленні заяви та жести великодушності. Вони заслуговують на окрему згадку, перш ніж ми перейдемо до оповіді про те, як неодоладно втілювалося прийняте Положення в життя.

Наприкінці 1887 р. *Kraj* опублікував лист без підпису з Волині, в якому вперше після 1863 р. згадувалося, що колись шляхта становила основу польського суспільства. Підкреслюючи, яку зневіру й гіркоту Положення викликало у всіх зацікавлених, лист закликав поміщиків не розчаровувати їх ще більше, не заповнюючи, або погано заповнюючи списки для комісій. Автор не без літературного хисту констатує відречення від шляхетської дрібноти тих, хто колись був її покровителем: “Попри найкращі наміри дворів щодо збереження патріархальних взаємин з людьми однієї з нами віри й національності, які проживають на наших землях за правом вічного чиншового володіння, попри якнай докладніше дотримання поваги до правосуддя, що не раз доходило до м’якосердя у стягненні чиншу, ми не змогли домогтись довір’я чиншовиків”. Констатуючи дальше поглиблення цього розколу після ухвали Положення, автор листа наводить приклад наївності бідних чиншовиків, яких обманюють шахраї. Єврейський торговець-рознощик придбав багато примірників тексту Положення (33 стор.) по 20 коп. і перепродував його шляхтичам по два-три рублі, твердячи, що цей документ необхідний їм для підтвердження своїх прав: “Він нашіптував їм, що ті, в кого не буде цієї брошури, не зазнають благодійного впливу державних дотацій”. Далі автор листа пропонує

¹¹³ Там само, 31 березня 1887 р.

¹¹⁴ Там само, 21 серпня 1887 р.

вчинити благородно і не робити різниці між чиншовиками залежно від того, коли вони оселилися: до чи після 1840 р.: “Я глибоко переконаний, що більшість поміщиків не буде вникати в казуїстику пунктів 2 і 4 Положення від 9 червня 1886 р.”, хіба що у випадках укладення чиншової угоди після 1876 року. Ця бадьора стаття завершується акордом про давню шляхетську одностайність: “Спадкове володіння землею сьогодні, коли в наших губерніях така виняткова ситуація, є найвищим благом, на яке можуть сподіватися люди нашої національності. Відтак, не допустити цих людей, наших молодших братів по плоті й крові, до власності у встановлених Положенням рамках суперечило б нашому сумлінню”. Висновок автора такий: це справедливе Положення увінчає реформу 1861 р., його лише треба доповнити пунктом про можливість викупу привілеїв у містах і містечках (на винокурні, млини тощо)¹¹⁵.

Аналогічна думка звучить у Києві 20 лютого 1888 р. у промові, вперше присвяченій цьому питанню в стінах свята святих великих землевласників – Сільськогосподарському товаристві. Її виголосив Ігнацій Лиховський, якого у 1905 р. ми зустрінемо в рядах польських націонал-демократів. У рецензії на цю промову, вміщену в *Kraj*'i за підписом “Юстус”, чітко говориться про економічні вигоди для поміщиків від орендування земель, які можна було б передати цим корисним колишнім чиншовикам на додачу до їхніх власних дрібних наділів. Для цього слід впорядкувати оренди, проіндексувавши їх у відповідності з прибутком від маєтків. Якщо забезпечити поміщикам мінімальну стабільну ренту в 4-5%, орендування землі зможе принести їм від 9 до 12% прибутку. Обговорення запропонованих змін Флорковським, Старорипинським, Конопацьким та Крайовським¹¹⁶ не привело до жодного рішення. Єдиним відомим прикладом незацікавленої благодійності, пов'язаної швидше з толстовською модою на “каяття панів”, ніж з католицизмом і польським патріотизмом, є Євстафій Івановський, власник багатого маєтку Шалайгородок в Бердичівському повіті. Після проголошення Положення 1886 р. його колишні чиншовики, які повірили Безаку й 1870 р. переїхали в Крим, почали масово повертатися, намагаючись втекти від злиднів, що їх там переслідували, оскільки вважали, що Положення дозволяє таке повернення. Івановський здивував усіх, коли через 14 років дозволив обідраній шляхті безкоштовно зайняти колишні наділи, площа яких сягала 2 тис. десятин¹¹⁷.

¹¹⁵ *Kraj* 1887, № 51 – S. 13.

¹¹⁶ *Kraj* 1888, № 12. – S. 15.

¹¹⁷ Повідомлено Леоном Липковським: *Moje wspomnienia 1849-1912*. – Kraków, 1913. – S. 149-150.

Проте таке дарування землі, яке рятує честь поляків, було винятком, що підтверджував нелюдність правила. Відразу після проголошення Положення, попри наказ дочекатися завершення розгляду спірних питань Сенатом, відновилися виселення. 6 лютого 1887 р. генерал-губернатор Дрентельн скаржився на це голові Київського суду. Зі свого боку, комісії чиншових володінь робили вигляд, що не розуміють старих підтверджень чи документів, часто групових, що їх чиншовики подавали на доказ своїх прав. Що ж стосується найдавніших чиншовиків, то вони не розуміли Положення і були переконані, що їхні предки цілковито розплатилися за землю, сплачуючи чинш не одне століття, тож абсурдно платити за неї вдруге¹¹⁸.

Тим часом і польські, і російські поміщики демонстрували все гострішу зловорожість. Дехто вирішив навіть хитрувати з законом, про що ми дізнаємося зі скарги генерал-губернатору, підписаної 23 “колишніми однодвірцями” від імені 226 чиншовиків (чоловіків і жінок) с. Студена з маєтку Болеслава Стажинського під Ольгополем на Поділлі. Ця шляхта пройшла по всіх колах перемін. До 1858 р., коли маєток належав Урбанському, їхні батьки мали 203 дес. 2 084 кв. саж. землі в наділах по 24 морги (з запрягом) та по 12 моргів (без запрягу), з чого сплачувався чинш, відповідно, по 15 і 7,5 руб. на рік. Купивши маєток в 1858 р., Стажинський зменшив загальну площу чиншових володінь до 152 дес. 2 088 саж., а чинш підвищив до 28 і 14 руб., не враховуючи додаткових відробітків. “Під тиском необхідності в нашій великій бідності”, як писали скаржники, вони погоджувалися з цим до 1870 р., доки Стажинський не відібрав у них усю землю, змушуючи платити по 5,12 руб. за хатину. Спроби знову заволодіти наділами були придушені, землю за добру ціну віддано в оренду селянам, а далі єврею Дубинському, який розпоряджався й рештою маєтку. Стажинський, побоюючись, що за Положенням 1886 р. його зобов’яжуть повернути колишні чиншові володіння (як ми знаємо, цього насправді не передбачалося), порився в старих паперах і виявив, що 1805 р. містечко Студена називалося містом. Отже *ipso facto** Положення 1886 р. його не стосувалося, і можна було діяти на власний розсуд! Хитрому виверту суперечила очевидність сільського характеру чиншового володіння. Стажинський, як писали скаржники, “не хоче милосердно поглянути на злиденне становище 226 душ, позбавлених землі, які можуть жити лише з сільського господарства, і має намір вигнати їх з домівок”¹¹⁹.

¹¹⁸ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 617, спр. 42, лист Вінницького присутствія у селянських справах генерал-губернаторові від 24 жовтня 1887 р.

* Тим самим (лат.).

¹¹⁹ Там само, оп. 616, спр. 234: скарги колишніх однодвірців і відмова генерал-губернатора, 30 липня 1887 р.

Чимало дрібних поміщиків не завдавало собі клопоту з пошуком юридичних підстав для того, щоб позбутися тих, кому раніше протегували. Так, всупереч Положенню 1886 р. Залеська викинула на вулицю в лютий мороз півсотні чиншовиків, хоча ті й мали підтвердження своїх давніших панів Любовидзьких, видане ще в 1842 році. Цей жорстокий випадок трапився у Великому Лісі Овруцького повіту наприкінці грудня 1886 р. у присутності поліції, що прибула для стягнення 1 200 руб. незаконно підвищеного чиншу. Садиби продали на аукціоні в присутності колишніх господарів. Все це викладено з покірною смиренністю у листі до генерал-губернатора, який його навіть не розглядав¹²⁰.

Російська поміщиця Феминиця віддала свій маєток у Балтському повіті в оренду Сенковському, котрий, залишаючись там економом, на власний розсуд підвищив розмір чиншу в с. Малий Бобрик. Коли в 1885 р. люди відмовились його платити, місцевий справник навесні 1886 р. телеграфував подільському губернаторові, і той відповів: “Дійте наполегливо й енергійно! На випадок невдачі залежних від вас поліцейських заходів буде викликано військову команду, і я приїду особисто”. Під тиском армії чиншовики заплатили, але в 1887 р. стали випасати худобу на панських землях, а восени провели “дику оранку” 300 панських десятин. Їхня стійкість оплатилася: втрутився представник Губернського присутствія у селянських справах Штакельберг і домогся зниження чиншу; селу, населеному переважно шляхтою, було віддано 640 дес. орної землі.

Побоюючись заворушень у багатолюдних селах, влада квапила комісії чиншових володінь, аби ті швидше розглядали права на викуп. У таких випадках протест чиншовиків виявлявся ефективним. Так, у с. Коса-Слобідка в тому ж Балтському повіті після втручання Губернського у селянських справах присутствія Собанські були змушені залишити в спокої шляхту, яка почала “дику оранку”. Те саме трапилось 1888 р. у маєтку Борівка під Ямполем, що належав цукровому магнату Емеріку Маньковському. З документів невідомо, чи домоглися якихось результатів декласовані шляхтичі з маєтку родини Подгорських у с. Долотецьке під Бердичевом, які у 1887 р. конфіскували врожай жита свого колишнього пана. Загалом же напруга була дуже великою. У грудні 1887 р. *Kraj* писав про опір 11 сімей колишніх однодвірців з маєтку Калинських, які з сокирами в руках вийшли боронити своє майно¹²¹.

¹²⁰ Там само, оп. 617, спр. 15: прохання про допомогу “шляхтичів і міщан” з Великого Лісу, 2 січня 1887 р.

¹²¹ Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 288, 291; *Kraj* 1887, № 49. – С. 115.

Після ухвали Положення 1886 р. ще більше, ніж доти, вражає схожість проблем, які постали перед селянами й чиншовиками. Так, обов'язкове перемірювання колишніх чиншових володінь дуже нагадує межування сервітутів. І тум, і там свій шанс отримують поміщики, що підкуплюють шахраїв-землемірів. Тож показово, що шляхта сіл Степанівка і Бобриця Феліціана Млодзецького з Овруцького повіту (панський маєток займав 2 120 дес.) пішла за порадою до неодноразово ув'язненого й публічно битого батогоми селянського ватажка, не дозволивши межувати колишні чиншові володіння і відмовившись вступати в будь-яку угоду з поміщиком¹²².

Проте боротьба була надто нерівною. Судячи з мемуарів Станіслава Стемповського, написаних значно пізніше, він зовсім не розумів, якої смертельної шкоди завдавав його батько чиншовикам. Як про велику удачу він пише про спосіб, завдяки якому той зумів залишити в своєму розпорядженні 200 дес. лісу поруч з маєтком Стара Гута на межі Літинського й Летичівського повітів. Скориставшись кадастровими роботами в цих повітах, батько оголосив недійсними права шляхти, яка проживала там з XVIII ст. і сподівалась на позитивне вирішення свого питання в Сенаті. Але численні поїздки в Санкт-Петербург і Москву, зустрічі з певними сановниками, великі суми грошей, що перейшли до кишень комісарів, котрі прибули на місце й були пишно прийняті в резиденції, схилили "експертів" до правильного рішення. З плином часу син, в інших ситуаціях людина гуманна, забув про драму, що ховалася за цими подіями, вбачаючи в них лише джерело вдалого збагачення й приклад розумного розпорядження осілістю, яку вдалось вберегти, одуривши корумповану царську адміністрацію. Придбаний ліс дозволив батькові розширити маєток у Разепі: частину його він продав, іншу викорчував, до того ж запровадив нові методи господарювання. "Він часто розповідав кумедні історії про службові зловживання бюрократів зі служби охорони лісів, де в найпростіших справах вигадувались складні прискіпування, аби вибивати хабари"¹²³.

Трирічний термін, що його Положення дало комісіям для запровадження нового поземельного устрою, минув, час спливав, та ніхто не міг сказати, коли дало завершитись запланована операція. Вряди-годи *Kraj* оплакував це безсилля¹²⁴, що отруювало взаємини й підшттовхувало поміщиків раз і

¹²² Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С.237. В українській літературі, зокрема в повістях і оповіданнях Анатолія Свидницького-Люборацького чи Нечуя-Левицького, неодноразово зустрічаємо приклади такого зближення.

¹²³ Stempowski S. *Pamiętniki 1870-1914.* – Wrocław, 1953. – S. 53.

¹²⁴ *Kraj*, 1888, № 40. – S. 13; 1889, № 28. – S. 12; 1890, № 3. – S. 15; 1891, № 13. – S. 16; № 48. – S. 25.

назавжди позбутися обтяжливих сусідів. Звіти губернаторів про роботу ревізійних комісій свідчать про розгубленість перед горою нерозглянутих справ, труднощами межування, непослідовністю землемірських планів, розмірами корупції, неточністю списків, перевантажених “мертвими душами”, перемішуванням чиншових наділів з землями іншого типу¹²⁵. Міністерство внутрішніх справ, яке з відстані не могло розібратися в ситуації, закликало до пильності й давало нереальні поради. Міністр Дурново, наприклад, наївно рекомендував не приймати рішень, що могли б “зашкодити процвітанню” чиншовиків, виявляти до них м’якість і принаймні залишати вигнанцям (а їх ставало дедалі більше) “можливість помалу ліквідувати свою маєтність без відчутних втрат, аби вони могли знайти собі нове заняття”. Яка великодушність!¹²⁶

Врешті-решт, м’якість до жертв безпощадної концепції землі-товару обернулася тим, що про них просто забули. В канцелярії нового генерал-губернатора Ігнат’єва щороку укладали об’ємну справу під назвою: “Скарги чиншовиків, на які не дано відповіді”. Це був найвірніший спосіб уникнути клопотів і відверте зізнання у власному безсиллі.

Забуття і соціальний занепад

А тепер звернімо увагу на злигодні людей, про яких забули у щойно згаданих справах. Їхні скарги є болісним реквіємом по вимираючій шляхті.

Ось Василь Мазуркевич, 70-річний відставний солдат, колишній однодворець, неписьменний, диктує лист із с. Стара Житова Таращанського повіту на Київщині. Він оповідає генерал-губернатору, що, повернувшись у 1866 р. з армії, сподівався отримати наділ, обіцяний державою ветеранам. Але шляхетська солідарність забезпечила йому кращу пенсію. Власник села Красовський запропонував усну угоду, типову для старих патріархальних взаємин між польською шляхтою. “Я добре знав твоїх батьків, – сказав пан, –

¹²⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 618, спр. 49: звіт подільського губернатора від 13 вересня 1888 р. звертає увагу на незначну кількість розглянутих справ і ставить 22 питання про дальшу процедуру; звіт волинського губернатора, с. 36-59; київського губернатора від 2 січня 1890 р. (с. 61); вміщені в *Kraj'i* № 42. – С. 17.

¹²⁶ *Там само*: лист Міністерства внутрішніх справ від 29 березня і міністра внутрішніх справ Дурново від 23 червня 1890 р. генерал-губернатору О.П. Ігнат’єву. Міністерство внутрішніх справ опублікувало варіант синтезованого витягу для відома правників: Безобразов С. В. *Сборник узаконений и правительственных распоряжений о поземельном устройстве сельских вечных чиншевиков в губерниях западных и белорусских.* – СПб.: Земский отдел Министерства внутренних дел, 1892.

так само добре знаю й тебе. Не треба нічого просити у селянської громади, я маю клопоть землі для тебе, постав там хатину і обробляй землю довкола неї. Ти зможеш все залишити для себе і своїх дітей”. Скаржник продовжує: “Хочу сказати, що я виходець з колишніх однодвірців, мої батьки завжди вірно служили панові, тож його доброта до мене не здавалася чимось незвичайним. Я глибоко вклонився своєму покровителеві й почав влаштуватися”. Після смерті старого пана діти й далі поважали права старого солдата, протягом 20 років він помалу обладнав свою садибу, але навесні 1887 р. нові спадкоємці подали на нього в суд, вимагаючи, щоб він разом з дружиною і дітьми звільнив землю”. Звичайно, у поміщиків надто чутлива душа, аби бути присутнім при виселенні, відтак “рішення суду було виконане на днях стараннями економа маєтку Нова Житова, поляка Мілинського, який силою витягнув мене з будинку, що є моєю незаперечною власністю”. І от тепер, у 70 років, він бідніший і нещасніший, ніж 25 років тому. Всі довколишні селяни знають це і можуть бути свідками. Позбавлений будь-якої допомоги, він зі сльозами просить захисту у генерал-губернатора¹²⁷.

Павло Кулаковський, який підписався як “селянин з польської шляхти”, благає Ігнат'єва відновити його права в маєтку Януша Ледуховського під Дубном. Ще його батько тримав тут чинш на 29 моргів, за який виконував певні види роботи у маєтку. В 1879 р. його хазяїн, скориставшись неосвіченістю 24 чиншовиків, примусив їх підписати угоду про підвищення чиншу, стверджуючи при цьому, що йдеться про засвідчення їхніх прав. Відтоді від них, як від кріпаків, постійно вимагають додаткових робіт, цього не вдалося уникнути й родині скаржника, в якій є маленькі діти. В 1880 р. Гелена Ледуховська почала проти нього процес про виселення у зв'язку з боргом у 40 руб. Подані ним старі розписки польською мовою суд відкинув, і його виселили. Він заявив, що не знав, що 1879 р. підписав орендний договір на один рік. Копії йому, звичайно, не дали ... він сподівається, що Положення 1866 р. зможе його врятувати ...¹²⁸

Навіть деякі підтверджені, хоча й зубожілі шляхтичі, які утримували сім'ю лише завдяки праці в сусідніх маєтках і аж ніяк не могли платити постійно зростаючий чинш, були позбавлені всього цього багаттями, що досі їх підтримували. Так сталося з Матеушем Павловським з с. Глухівці з-під Бердичева, який даремно звертався 1888 р. до генерал-губернатора після того, як спадкоємці Едварда Межевського забрали в нього чиншове володіння. Його дружина й п'ятеро дітей жили у страшенних злиднях.

¹²⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 618, спр. 4, скарга від 10 лютого 1888 р.

¹²⁸ Там само, скарга за червень 1888 р.

В цього шляхтича був принаймні дах над головою, де він міг заховатися зі своїм відчаєм. У величезної ж маси декласованої шляхти не залишилося нічого. Катастрофічність ситуації відчувається навіть у стилі багатьох скарг, бо ці знедолені не мали чим заплатити писарям, які належно виклали б їхні вимоги. Багато листів – це нерозбірливе лепетання, що дуже приблизною російською мовою розгублено повторює формулювання про “повернення автентичних земель, нині втрачених” (*sic!*). Фастівські міщани А. Кончинський, Н. Крашевський, Г. Кевлич, К. Іванкевич наївно зізнаються, що в сум’ятті вони вже не можуть пояснити, на чому ґрунтуються їхні права: “Будучи неосвіченими, без досвіду й неписьменні, ми не можемо назвати букву закону (*sic!*), але просимо Ваше Превосходительство як правителя краю зглянутися, повернутися у 40-і роки і щось нам відповісти”¹²⁹(*sic!*). Відомо, що на той час в царській імперії (зокрема в російських губерніях) відбувалося драматичне зубожіння селянства, нестатки й голод виштовхували натовпи безземельних селян на дороги. В Україні селяни теж були бідними, але виживали дякуючи наявності прожиткового мінімуму землі. Натомість суцільні злидні, подібні до пануючих у Росії, масово вдарили по польській шляхті України.

Послухаймо скаргу Миколая Струтинського, міщанина з с. Булаків Радомишльського повіту, на свого колишнього пана Корчака-Сивицького. Він пише Ігнат’єву: “Ваше Превосходительство, батьку наш, зверніть увагу на скандальну проблему чиншовиків у наших околицях... Треба терпіти, але все вже доходить до краю. Нас душать і душать. Право визнане за поміщиками, які роблять все, що їм заманеться. Мій пан хоче моєї погібелі разом з сім’єю, що складається з 10 дітей, дружини та двох стареньких, і йому це, певна річ, вдасться, він має зв’язки серед високопоставлених осіб. Ваше Превосходительство, наш милосердний правителю, захистіть мене, бідного. Додаю одержане мною повідомлення, що 23 жовтня моє майно буде продане за борги поміщикаві... Отак мене довели до повної руїни, залишили без шматка хліба, зостається хіба вийти на дорогу разом з усією сім’єю”. Він сподівався, що комісія по чиншових володіннях виправить цю несправедливість ...

Бідолах переслідує нав’язлива ідея, що їм не уникнути блукання по світах. Інколи вони протестують індивідуально, як Даніель і Ян Новацькі, двоє молодих неписьменних сиріт, яких 30 жовтня 1889 р. вигнав Гнат Улашин; як Ян Заремба і Роман Маєвський, вигнані тоді ж графом Браницьким з с. Красноліс, що під Васильковом. Проте частіше скарги

¹²⁹ Там само, спр. 4: скарги за 1888 р., залишені без відповіді.

надходять від цілих громад, і щоразу звучить страх перед отим блуканням по світах, яке на них чекає. 24 липня 1889 р. жителі містечка Михнівка на Ковельщині написали великими незграбними літерами, що не можуть далі терпіти, як місцевий справник обзиває їх жебраками. Мовою, пересипаною українськими, вони пишуть: “Просимо Ваше Превосходительство, як Бога небесного, змилосердитись над нами, нещасними. Нас близько 500 чоловіків і жінок, блукаємо від однієї хати до іншої, а ладу немає жодного, бо з нами чинять не по справедливості...”. Подібну колективну скаргу надіслали 8 липня 1889 р. колишні чиншовики з с. Дзюрин поблизу Ямполья на поміщицю Ванду Собанську.

Дехто, вже давно живучи з милостині, все ще сподівається, що їх може врятувати Положення про поземельне забезпечення 1886 року. В листопаді 1889 р. до Ігнат'єва звернулося 26 сімей з Коростишева на Житомирщині, яких 1872 р. прогнав Станіслав Глембоцький. Указ Сенату 1874 р. зобов'язував залишити їх на місці, але не був виконаний. Через 17 років після виселення вони вірять, що їм можуть бути повернені домівки: “Ми, колишні чиншовики, блукаємо довкола нашої батьківщини по лісах та байраках, немов кочові цигани”. Проте їхні колишні володіння, на жаль, вже давно передані в оренду німцям¹³⁰.

Як не парадоксально, ці люди, колись такі потрібні великим земле-власникам-полякам, чії батьки й діди виступали пішаками у повстаннях 1830 та 1863 років, були доведені до того, що почали шукати порятунку в російського уряду, який, радіючи, зневажливо відкидав їхні жалі. Неможливо переказати всі ці прохання, що повторюються з безрадісною монотонністю. Досить вказати, що скарг було безліч і вони надходили невпинним потоком.

Серед об'ємних справ з нерозглянутими клопотаннями за 1893-1894 роки варто звернути увагу на нарікання групи чиншовиків, яким Новоград-Волинське повітове присутствіє у селянських справах відмовило в правах. Вони благають Ігнат'єва змусити колишнього пана Яна Плачковського повернути їм землю в с. Адамівка: “Ми справно платили, користуючись цією землею багато років. Тепер ми з сім'ями залишилися без даху над головою, без харчів, і живемо з малими дітьми практично з жебрацтва. Немає жодної надії на порятунок, хіба що протекція Вашого Превосходительства. В сльозах благаємо Вас, правителя нашого краю і єдиного захисника, вжити заходів... не доручаючи їх виконання місцевим органам. Пришліть краще

¹³⁰ Там само, спр. 2: лист М. Струтинського від 26 жовтня 1889 р., а також інші скарги, що залишилися без відповіді.

якогось чиновника, бо Плачковський людина багата, в нього влада, а ми всього лиш бідняки і не можемо захистити себе через суд, бо він усюди виграє.... “ . Наївна довірливість, що завжди обманюється.

Задовго до революції можна передбачити, з якою легкістю більшовики використають глибоку кривду й озлобленість цих нещасних людей на тих, кого вони вважали відповідальними за обман. Костянтин Заборовський, який підписуючись зробив помилку у власному прізвищі, картає поляка П.Н. Леха, що купив маєток у с. Башковець під Кременцем: “Для нього нічого не значать права людини і її важкий труд, вся його свідомість зводиться до зазіхань на нелегку працю свого ближнього, якого він нещадно експлуатує, як це трапалося зі мною. Три роки тому ... побачивши мое квітуче господарство, він позаздрив мені, бідному, і, вирвавши хліб з рота, прогнав з хворою і немолодою вже дружиною, геть розоривши мене”.

Жорстоке ставлення до декласованих навіть на початку ХХ ст. поглибило прірву й звело нанівець зусилля польських поміщиків до зближення з ними, коли в 1905 р. вони несподівано для себе помітили, що їх мало і вони самотні серед українського моря. Як можна, наприклад, вимагати від Йоахима Коздровського забути те, що він пережив 1 січня 1894 р., і думати, що він готовий повернутися в лоно польської єдності, до чого закликали націонал-демократи? В своїй скарзі Коздровський описує це так: “30 грудня судовий пристав другого комісаріату поліції Дубнівського повіту і економ стовпецького маєтку Шрамм приїхали з робітниками і вигнали мене з дому разом із сім’єю. В такий холод вигнали мене з мого власного будинку! Вони вийняли вікно, четверо дверей, розбили піч, виштовхали дітей надвір. Люди, які все це бачили [селяни з українськими прізвищами, які підписалися як свідки – Д. Б.], почали просити зупинитись, аби діти не простудилися, але пристав сказав: для того їх і виганяю, щоб простудилися! Тоді я почав його просити дозволити залишитись бодай до весни, бо тепер мені нікуди подітись, але він нічого не дозволив і вигнав мене, ось чому я благаю милосердя у Вашого Превосходительства”.

Превосходительство, як завжди, нотує на полях: “Залишити без наслідків, це справа поміщиків”¹³¹.

Поведінка останніх, навіть коли поруч з такою бездушністю і траплялися випадки порозуміння, котрі, на жаль, мало засвідчені, звичайно ж, компрометувала ідею великої польської єдності. Натомість українські селя-

¹³¹ Всі випадки за 1893-1894 рр. взято у: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 692, спр. 23; оп. 693, спр. 15, але їх було безліч щороку. Див., наприклад, ф. 442, оп. 690, спр. 137; оп. 693, спр. 134; оп. 703, спр. 37 та багато інших.

ни ставали дедалі ближчими, здаючись нещасним єдиним джерелом порятунку (варто згадати співчуття селян, які підписали скаргу Коздровського). Серед селян поступово теж зникала стара упередженість до шляхти, яка все втратила. Так, ми бачимо, що 328 сім'ям “селян – колишніх однодвірців” з сіл Скибин, Литвинівка й Тетерівка Таращанського повіту місцеве населення дозволяє працювати разом з собою на ремонті доріг та мостів і на винокурні в маєтку. Так щодалі більше відбувається злиття поляків і українців в єдиний пролетаріат. Щілина порятунку має свою ціну, встановлену, можливо, попом-русифікатором: колишні чиншовики повинні сплачувати половину платні (40 руб. з 80) вчителю православного приходу. Так діти виховуватимуться у державній релігії, позбуваючись останніх виразних ознак ідентичності. Колишні чиншовики навряд чи розцінили це злиття як втрату: ми вже бачили, що вони давно розмовляють майже тією самою мовою, що й селяни. Після українізації їх піддадуть русифікації, як свого часу селян.

Ми вже знаємо, що прагнення приєднатися до вищої російської культури було здавна сильним і серед православної шляхти, яка не зазнавала такого остракізму, як шляхтичі-католики, досить часто працюючи на другорядних посадах у поліції, в судах та сільських органах влади, де знаходила для себе можливості просування, що, певна річ, давало змогу задовольнити бажання помститися багатим полякам. Я. Л. Маньковський не приховує зневаги до “Зубрицьких, Свергоцьких, Лесневичів, Городецьких, чії прізвища свідчать про їхнє походження”, які були черговими приставами в його Ямпільському повіті. Так само серед урядників часто натрапляємо на Конарського, Баронча, Ярошевського, Мариковського, Кжевецького, Рогожинського і навіть на суддів, наприклад, Хжановського, котрий одного разу протримав Маньковського півдня у приймальні. Всі вони належать до “колишніх поляків”, чия православна (колишня уніатська) віра сприяла їх повній асиміляції¹³².

Справжні цифри загальної драми колишньої шляхти дуже довго залишалися невідомими у зв'язку з повільною діяльністю повітових присутствій у селянських справах. У 1891 р. генерал-губернатор був поінформований лише про неймовірні видатки на землемірні роботи, на що він і вказав губернаторам. Вартість робіт в одних повітах могла вдесятеро перевищувати ціну за те саме в інших. Наступного року “Новое время”, завжди готове до викриття “польської інтриги”, обурювалося сумами,

¹³² ЦДІАУК, ф. 442, оп. 692, спр. 4: прохання колишніх чиншовиків від 17 березня 1893 р. та інформація мирових посередників генерал-губернаторові від 14 травня 1893 р.; Mańkowski J. L. *Pamiętnik* – Biblioteka Narodowa, gpr. 7895. – S. 9-10, 47, 57.

поглинутими цією справою, котра мала тривати, як писалось, до 1894 р.¹³³. Лише київський губернатор наважився оголосити в 1892 р. неповні відомості по своїй губернії, в точності яких можна сумніватися. З опублікованої частини його щорічного звіту видно, що було розглянуто справи 24 тис. осіб, з яких лише третина одержала право на викуп землі (15 598 відмов і 8 323 підтвердження), після чого було належно оформлено всього 5 217 актів купівлі. Відтак, поруч з невеликою групою влаштованих людей залишалось чимало “колишніх чиншовиків”, які зазнавали поневірян, вже не маючи жодного юридичного статусу, сягнувши дна декласації і перетворившись на селян-бобилів¹³⁴.

Через три роки після цього і через дев'ять після прийняття Положення перші статистичні дані про Правобережну Україну підтвердили надзвичайно повільну діяльність присутствій. Цей документ, зокрема, вперше з'ясує справжню суть Положення, котре було далеке від того, аби забезпечити (на що претендує його назва) чиншовиків землею, і під прикриттям бюрократичної ревізійної діяльності призводило до зміцнення позицій великих землевласників. Насправді саме вони мали користь з такої повільної ліквідації системи чиншових володінь. Списки чиншових володінь, подані ними в ревізійні комісії, були досить детальними, дозволяючи привласнити великі суми, авансовані державою для купівлі землі, а після перегляду індивідуальних угод можна було не поновлювати заявлені чиншові володіння і відібрати землю.

Судячи з цього документу¹³⁵, з 1887 по 1 липня 1895 р. комісії проголосили й підтвердили таку загальну площу чиншових володінь (у дес.):

Губернії	Городи	Поля	РАЗОМ
Київська	10 204	35 782	45 986
Подільська	9 591	28 412	38 003
Волинська	4 920	49 831	54 751
РАЗОМ	24 715	114 025	138 740

Коли ми порівняємо підсумкову цифру з загальною площею чиншових володінь, встановленою в 1877-1878 роках (214 046 дес., див. с. 180), то констатуємо, що Положення дало змогу приєднати різницю, тобто 35,2%,

¹³⁴ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 623, спр. 364: річний звіт А. Ігнат'єва царю, дані на 1 січня 1892 р.

¹³⁵ Пойда цитує на підставі архівних матеріалів Хмельницького обласного архіву (с. 50).

Вміщена ним таблиця про кількість ревізованих осіб, на жаль, помилкова.

до територій великих землеволодінь (зауважимо, що це площа чиншових земель, заявлених землевласниками для одержання відшкодування від уряду (2/3 усієї площі)), хоча кількість актів купівлі залишається невідомою.

Звіт за 1897 р. містить цінні додаткові відомості¹³⁶. Загальна площа заявлених чиншових володінь займала під городи 29 483, під поля 134 829 дес., що оцінювалося в 8 021 тис. руб., під які держава видала поміщикам аванс 7 653 тис. руб. Дивний метод управління, бо число осіб, які викупили землю, так і невідоме! Даремно генерал-губернатор хвалився, що зумів прискорити справу, збільшивши фінансові можливості комісії (до 53 500 руб. на рік, починаючи з 1891 р.) і найнявши більше землемірів, які їздять верхи за кошт місцевої влади, бо кількість переглянутих справ чиншовиків не сягнула й половини переписаних у 1877-1878 роках: було ревізовано всього 118 142 особи, з них справжніми було визнано 54 640 чиншовиків, тобто 46,2%. Ніщо не може краще відобразити вибіркового характер цього закону, що мав би забезпечити землю: більшість ще не була переписана, чверть – відкинута. Отже, закон врятував четверту частину шляхти, а кошти, виділені на викуп ділянок, привласнили поміщики.

Окрім повільності, ситуацію ускладнювала ще й велика кількість інстанцій, а також інертність найвищої з них – Сенату. Микола II, читаючи звіт за 1900 р. Драгомирова, наступника Ігнат'єва в Києві, натрапив на пункт 11, де йшлося про те, що питання чиншових володінь досі не вирішене, і Сенат, зокрема, повинен розглянути 2 848 справ, “що має дуже негативні наслідки для долі чиншовиків”. Августійша рука милостиво виявила своє невдоволення, двічі підкресливши цю цифру. Як завжди, інституція, що завинила, тобто Сенат, мала дати пояснення і виявити більше старань. “Особый журнал” Комітету міністрів, який уважно реагував на зауваження імператора, 13 лютого 1901 р. пише, що з 1889 р. Сенат розглянув 6 651 справу, залишилося ще 721 справа, в тому числі 518 на південно-західних землях¹³⁷.

На початку ХХ ст. найбільш напружена атмосфера панувала на Волині, де чиншові володіння були найрозлогішими, а відмови найчисельнішими, бо наведені вище співвідношення так і не змінилися. Звіт про діяльність комісії з 1887 по 1 січня 1903 р. показує, що в цій губернії було розглянуто справи 61 950 осіб (відтак, залишалось ще близько 23 тис. осіб), але легітимовано всього 16 864, тоді як 45 086 осіб були позбавлені прав шляхетства¹³⁸.

¹³⁶ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 846, спр. 463: А. П. Ігнат'єв Миколі II, чернетка машинописна.

¹³⁷ Там само, оп. 851, спр. 20: звіт М. І. Драгомирова та “Особый журнал”.

¹³⁸ Там само, оп. 702, спр. 370.

Це призвело до нових вибухів, які породили справді божевільні плани виходу з тупика серед урядової верхівки в Росії. Як і в минулому, коли чиновник високого рангу усвідомлював обсяг проблеми шляхти й заблокованість ситуації, з'являлася необхідність відразу знайти для неї "інше місце". Таким місцем в імперії завжди був Кавказ або Сибір. Про це мріяли в 1832-1834 і 1868 роках, однак довелося відмовитись. Ця сама мрія відродилась і в 1901-1903 роках, щоб тут же зів'янути, так і не призвівши до позитивних зрушень. Проте розміри задуманої операції змушують здригнутися.

Все розпочалося 17 травня 1901 р., коли волинський губернатор написав з Житомира Драгомирову про бунтівні настрої, що панують у Новоград-Волинському, де найбільше в усій губернії чиншових володінь¹³⁹.

Юрба "так званих чиншовиків", писав губернатор, які прибули з сіл Нивне, Сяберка, Голубин, Товща, Вільшанка і Чварти, силою не дає виселити двох своїх співбратів, Андрія Бродовського і Розалію Голембовську, з землі поміщика Генріка Стецького, поляка, чий володіння в цьому повіті сягають 3500 дес. Недооцінивши сили, судовий пристав прибув для виконання рішення у супроводі 32 поліцейських, які наштотхнулися на озброєних кілками і навіть рушницями чоловіків; кількох поліцейських побили, а решту примусили тікати, засипавши очі піском. Нічого не вдалося зробити і наступного дня. Тоді Стецький попросив губернатора прислати військо. Звичайно, писав губернатор, право на стороні поміщика, бо 26 січня 1894 р. чиншові володіння с. Нивне були ліквідовані: ті, що стали чиншовиками після 1840 р., не мали жодних документів, і Сенат не розглядав їхньої скарги. У грудні 1900 р. закінчився п'ятирічний термін, встановлений Положенням 1886 р. про звільнення земель. Отже, справа стала за армією.

Ще складнішою виявилася ситуація у російського поміщика Дуриліна в с. Ульянівка цього ж повіту. 22 квітня 1892 р. губернське присутств'є в селянських справах підтвердило права 70 сімей чиншовиків з кількох сотень осіб; поміщик звернувся у Сенат і 18 червня 1893 р. домігся анулювання цього рішення. Дві скарги чиншовиків на ім'я імператора в 1895 і 1896 роках та в Сенат у 1897 і 1900 роках наслідків не дали. Оскільки після 1898 р. минуло п'ять років, Дурилін зажадав звільнити землі. Суд прийняв таке рішення у вересні 1898 р., але генерал-губернатор дозволив 70 родинам

¹³⁹ Всі подані далі факти взято з однієї справи: ЦДАУК, ф. 442, оп. 700, спр. 190. Д.П. Пойда також говорить про подібні випадки, що мали місце в 1898 р. у маєтках Грохольських у с. Стрижавка Вінницького повіту та А. Яворського у с. Іванівка Новоград-Волинського повіту, у 1899 р. у Борщевській Слободі Радомишльського повіту, у 1900 р. у Женишковецькій Слобідці Летичівського повіту в маєтку росіянина Пригори. Щоразу доводилось викликати козаків: Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 388-390, §93.

перебути зиму в своїх домівках. Вони там залишилися й наступного року, відмовляючись виконувати будь-які вимоги. В донесенні від 12 травня 1901 р. губернатор доповів про цей опір, який скінчився тим, що на 270 поліцейських було вчинено “безпричинний” напад з вилами, кілками, сокирами, декого було поранено. Зазнав нападу і новий поміщик-росіянин Тичальський, якому чиншовики заявили, що нікуди звідси не поїдуть, що справедливість за ними і що вони чекають підмоги від своїх товаришів з 17 сусідніх маєтків, яких чекала така сама доля.

“Якою б зухвалою не була така поведінка, – писав губернатор, – я відчуваю, що не можу мовчати про безпросвітні злидні, що загрожують 15 тис. вічних чиншовиків, які відкинули пропозицію про викуп своєї землі” (йшлося про Новоград-Волинський повіт). Він визнавав, що більшість з них були справді чиншовиками, які не змогли навести доказів свого оселення до 1840 р. “лише через власну неосвіченість, низький розвиток і ланцюги обтяжень ще з часів кріпацтва... Дійшовши до крайньої межі вбогості і не маючи змоги знайти роботи поза сільським господарством, вони являють собою гнітючу картину, досі незнану в Росії, яка постійно поновлюється – сільського зuboжілого пролетаріату”.

Перед такою констатацією, яку можна було зробити ще 40 років тому, волинський губернатор демонстрував своє “добре серце”. Він писав, що вагається щоразу, коли доводиться звертатися за допомогою до війська і позбавляти даху цих бідолах, жертв загальмованого розвитку. Власне тоді йому й спало на думку таке ясне й реальне рішення. З кінця XIX ст. аграрна проблема в Росії вирішувалася шляхом заохочення до заселення Сибіру. При Міністерстві внутрішніх справ було навіть створено спеціальний департамент, цього “благодіяння” позбавили тільки українських селян, бо вони мали скласти противагу польському впливові. Та чи не можна було б зробити виняток для колишніх чиншовиків, яким ніде не знаходиться місця?

Щоправда, губернатор не думав, що масове примусове переселення, навіть з залученням армії, дасть добрий результат і пройде безкровно, бо ж “депортовані чи заарештовані, але позбавлені даху й хліба насущного, вони повернуться в місця, де проживали, і знову почнуть сіяти нелад і домагатися своїх втрачених прав”.

Що ж робити? Замість застосування сили губернатор пропонує зобов'язати Міністерство внутрішніх справ розробити спеціальні заходи по заохоченню переїзців або ж, можливо, – така пропозиція з вуст губернатора звучить неординарно – запровадити експропріацію поміщиків на їхню користь.

25 травня 1901 р. Драгомиров, звернувши увагу лише на перший варіант – про переселення на “державні землі”, зажадав докладного списку.

Волинський губернатор надіслав список 4 серпня 1901 р., вказавши прізвища, місце проживання, склад сім'ї, стан і національність. Всього в губернії налічувалося 43 тис. осіб, яким відмовили в праві на чиншове володіння; вони мешкали у 735 селах, складаючи 6 869 сімей. Про рівень українізації свідчать 1 916 сімей, які назвали себе “російськими” (27,89%), тоді як 3 536 (51,47%) назвалися поляками. Невідомо, що служило критерієм таких даних для мирових посередників, що подавали списки, але сама пропорція здається правдоподібною. Сюди входять 1 188 чеських та німецьких зубожілих сімей, які не сплачували орендної плати (17,29%), і, з тієї самої причини, 229 єврейських родин. Губернатор знову виступає на їх підтримку, просить урядової допомоги, принаймні для “росіян” і поляків, тобто для 5 452 сімей “корінних жителів” Волині.

Міністр внутрішніх справ Сипягін не приховував свого занепокоєння перед масштабами й небезпечністю запропонованих заходів. У відповіді від 4 квітня 1902 р. він не пропонує ніякого рішення, заявляючи про необхідність докладніше ознайомитися зі становищем кожної сім'ї. Він, певна річ, проти будь-якої експропріації і теж схиляється до переселення, але землі в європейській частині Росії, як і довкола берегів Чорного моря, вже зайняті. Залишається Сибір, але не західний. Найкращими були б землі на Амурі або на узбережжі Тихого океану, проте для проведення такої операції бракує коштів. Як добрий князь, він готовий дозволити їм влаштуватися навіть у Самарській губернії, досі забороненій для неросіян, а також надати певні пільги: будівельний ліс і дорожні витрати, аби уникнути масових депортацій, що справило б погане враження, але йому потрібен кошторис. Зокрема, він не хотів би, щоб сюди входили 1 916 українізованих сімей, тобто близько 7 тис. осіб, бо уряд постійно протиставляв їх іншим національностям. Селянський банк міг би знайти для них на місцях землі, віддані під заставу. Слід було клопотатись перед Міністерством фінансів.

12 листопада 1902 р. волинський губернатор починає розуміти, що його план, як і всі інші, виявився невдалим. Багато чиншовиків, у яких наївно питали їхню думку, відмовились давати будь-які відомості, що вимагались ще в травні, як це було в Подубецькій Луцького повіту: зошит, де було записано 83 прізвища, залишився чистим. Відтак, губернатор трохи коригує свій честолюбний план. Він заявляє, що можна обійтися 3 785 сім'ями, водночас визнаючи, що лише 546 погодилось на переїзд. Драгомирову було надіслано статистичні дані по повітах про тих, хто погодився, і тих, хто відмовився.

Новий міністр внутрішніх справ Плеве звернувся до Драгомирова 25 лютого 1903 р. з проханням домогтися від Селянського банку допомоги

для 234 так званих “російських” родин (вони православні і розмовляють по-українськи), але “щодо колишніх чиншовиків польського походження – то в завдання уряду не повинен входити пошук якихось заходів для їх вкорінення у південно-західних губерніях. Ось чому чиншовикам цієї категорії можна дозволити переїхати до Сибіру лише на загальних, встановлених законом підставах”. Окрім того, він не заперечує проти допомоги німцям та євреям, тобто не може пристати на те, аби вважати поляків корінними мешканцями Волині.

Тверезий голос прем'єр-міністра С. Вітте, знайомого з ситуацією після роботи в Києві, остаточно показав, що все це було хіба продуктом фантазій і цілковитої нездатності вирішити проблему. “Практично неможливо виділити осіб польського чи російського походження”, – писав працівник Дирекції по переселенню населення Кривошеїн, згадуючи 30 травня 1903 р. слова Вітте. “Як підтверджує правитель Волині, росіяни й поляки часто живуть поруч в одному селі, а, окрім того, їхні землі й садиби межують, або й чергуються одні з одними”. Якщо “росіянам буде дозволено купити такі землі, це призведе лише до великих непорозумінь і до загострення відносин між російським і польським населенням Волині”. Отже, не варто відправляти колишніх шляхтичів-католиків коштом колишніх православних шляхтичів. Катастрофа пройшла стороною, але так нічого й не було вирішено.

1905 рік, або нещире каяття панів

Нічого не було вирішено аж до 1917 р., коли маси безпритульних чиншовиків потрапили під більшовицьке “рішення”, хоча й тоді вони, “гнані та голодні”, не зовсім відповідали образові революціонера.

До початку нового етапу частина шляхти, яка ще не пройшла через решето ревізійних комісій і чиї права були анульовані, продовжувала перебувати в облудному очікуванні, зазнаючи такого ж нелюдського ставлення і мандруючи по тому самому пекельному колу ліквідації чиншових володінь, судів та виселень. Дивне, зворушливе затишшя настало хіба в 1905-1906 роках, коли польські поміщики проявили турботу про своїх “братів”, щоправда – надто схожу на психологічну драму покути.

Ще в 1904 р. ніщо не передвіщало величезних потрясінь, які невдовзі сколихнуть соціально-політичне життя, тож затягування розв'язки з питанням чиншових володінь вело до таких самих, як і раніше, варварських драм. Розрив традиційної системи пов'язань підштовхнув до виникнення

банд, які, опинившись поза законом, перетворювались на злочинців. Можна хіба дивуватися, що злочинність не набула надто жорстоких форм: цю безпросвітну покірність можна пояснити лише смиренністю і одвічним пригнобленням.

Так, 17 квітня 1904 р. чиншовики сіл Броніславка, Березняки і Янівка Рівненського повіту на Волині (на землях Міхала Яцковського, Броніслава Понінського-Валевського та Євгенії Бланшманш) прийшли на допомогу 20 родинам, яких пани хотіли виселити. Ці родини жили у віддалених лісових селах, здобуваючи засоби прожитку незаконною вирубкою лісу в панських угіддях, який продавали торговцям-євреям, а також таємно женучи горілку. Оскільки солідарність сусідів була надто небезпечною для поліції, троє поміщиків звернулися до військових, тим часом як 7 квітня поліція вже показала своє безсилля, зазнавши “найбільш непристойних образ”: пристава ледь не забили камінням, а його помічники, побиті киями, повтікали, боячись, що їх обіллють окропом. Віце-губернатор писав, що всі села волості¹⁴⁰ збаламучені, бо “їхнє населення складається або з людей, які не відносяться до жодного стану, або ж належать до міщан, які не хочуть підпорядковуватись сільській управі”. Він усіляко підкреслює їхній моральний занепад: щоб краще відмежуватись від цих небажаних людей, з них робили розбійників, наклавши 30 разів різні штрафи. Коли ж 3 грудня 1903 р. було зроблено спробу описати їхнє майно, вони побили дрючками волосного старшину, зірвали з нього бляху і сокирою вдарили в плече помічника, волаючи, що “суд продався поміщикам і для привернення уваги імператора треба вбити когось із виконавців вироку”.

Оскільки подібні сутички траплялися від часу визнання Сенатом у 1895 і 1898 роках недійсними чиншових володінь у цих маєтках, то 127-й Путивльський батальйон під командуванням капітана Акинфова вранці 26 квітня оточив с. Березняки, заводя бунту Миколу Лисецького було заарештовано, його родину виселено. “Скориставшись присутністю війська, поміщик Яцковський послав групу робітників з тачками, які за кілька годин зруйнували будівлі у садибі Лисецького і відвезли всі матеріали в маєток”. Батька й старшого сина ув'язнили за незаконне варіння горілки. Увечері таку саму операцію було проведено в Броніславці, де управитель маєтку Понінських-Валевських “очистив” 30 будинків, що належали 14 родинам, і відібрав 35 дес. чиншових володінь. Опинившись *in extremis**, бідолахи погодились на підписання запропонованої паном угоди. На цей раз той хотів

¹⁴⁰ Поліцейський округ, запроваджений у 1889 р. під час створення земських начальників.

* Над прірвою, у крайній скруті (лат.).

оселити їх на нездорових болотах за три версти від попереднього місця. Коли ж вони відмовились, руйнування будинків продовжилось, але оскільки стемніло і бракувало засобів – були знищені лише три будинки, а в чотирьох развалено печі. Налякані такими варварськими діями, жителі третього села Янівка підписали запропоновану управителем Бланшманш угоду, і 29 квітня військо пішло геть¹⁴¹.

Невідомо, чи в тих, хто підписував угоди на орендування за бажанням поміщика, а також у тих, хто підписував акти на викуп землі, вистачало засобів, щоб регулярно виплачувати необхідні суми. Напевно, відсутність документів, в яких би про це згадувалося, свідчить, що принаймні чверть колишніх чиншовиків вела не таке злиденне життя. Видається теж, що ця частина колишньої шляхти не зросла за роки, що передували початку Першої світової війни. З листа київського губернатора, генерал-майора Савича від 8 грудня 1904 р. до голів комісії по землевлаштуванню, де знову йшлося про 17-річне зволікання, видно, що тут частина чиншовиків, які придбали землю, пропорційно так само невелика, як і на Волині. Їх усього 16 733 серед 17 812, чий права були визнані, тоді як тих, чий права анульовано, нараховувалось 24 073. Розглянуті 41 885 справ не обіймали навіть половини чиншовиків-шляхтичів цієї губернії: для 42 949 осіб Положення 1886 р. так нічого й не змінило, вони чекали перегляду своїх справ¹⁴².

Відтак, можемо підсумувати результативність Положення 1886 р. про поземельне влаштування. З-поміж 84 835 осіб у 1905 р. (трохи менше, ніж у 1877-1878 роках) у Київській губернії:

– викупили землю	17,72%
– позбавлені прав	28,37%
– чекають перегляду	50,62%

Остання цифра свідчить, що тут не було такого, як на Волині, поспіху в намаганні довести чиншовиків до зубожіння. Чи не свідчать часом ці нерозглянуті випадки про безконфліктне збереження давнього патріархального порядку? Це здається вірогідним і рятує честь землевласників, більшість з яких, як видно з цього розділу, затято руйнувала історичні зв'язки зі шляхтою. Схоже, у цій губернії половина чиншовиків користувалася колишнім моральним зобов'язанням господарів давати їм притулок і опіку.

При перегляді перепису волинських чиншовиків спадає втішна думка, що попри зажерливість епохи, чимало панських дворів зберегло цілком анахронічне і таке симпатичне співчуття стосовно “меншої братії”. Однак

¹⁴¹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 703, спр. 191. ♣

¹⁴² Там само, оп. 704, спр. 390.

хотілося б з'ясувати, чи недоторканість чиншових володінь давала їхнім користувачам якусь можливість соціального росту. Опис С. Стемповським святкування Нового року на Поділлі, коли селяни й шляхтичі приходять по пана з традиційними побажаннями, засіваючи зерном (його потім дають курам, щоб краще неслися) – свято повторюється і на православний Новий рік – свідчить, наскільки дивною аномалією для Європи ХХ ст. було таке ритуалізоване, позачасове й патріархальне суспільство. Коли порівняти його з ментальністю соціалістів, які, перш ніж повністю зруйнувати старий світ, кидали бомби, призводячи до великої кількості жертв у містах Російської імперії, дистанція виявиться величезною.

Поміщики типу С. Стемповського, котрі виявляли гуманність у ставленні до колишньої шляхти *minorum gentium** і користувалися їхніми послугами на полюванні, “бо вони краще знали, де є птиця”, неодноразово засвідчують серед них таку атавістичну властивість, як потяг до освіти (ми вже побіжно відзначали, що дехто вмів читати й писати). Спогади Стемповського пояснюють причину цього явища: наприкінці ХІХ ст. в русифікованих селах замість католицьких діяли приходські православні школи. Ось як це описується: “Василь був чоловік затурканий, замучений працею на землі, обтяжений дітьми. Нестатки панували в його просторій хаті, діти працювали змалку, але він тримав учителя, який мав помешкання, був нагодований і доглянутий, на додачу ще й отримував до трьох рублів місячно і фунт тютюнового листа. Цей вчитель скидався на нього самого: так само невибагливий, як Діоген, але високого духу, попри свою грубу й незугарну постать”¹⁴³.

Коли після революції 1905 р. дістали змогу розвиватися різні культури імперії, найменш пригнічена частина польської спільноти України усвідомила свою слабкість, а відтак – потребу реполонізувати тих, кого ще можна було зберегти. В 1905-1907 роках з'являється велика кількість початкових *шкілок*: спершу спонтанно, а згодом – у рамках товариства “Основа”, яке активно діяло в трьох губерніях, хоча офіційно статус його був затверджений лише в Київській губернії 14 серпня 1906 року. Ця напівлегальність дала змогу російській владі вже в 1907-1908 роках закрити такі невеличкі осередки, де налічувалося від 5 до 20 учнів. У своїй цікавій статті з цього питання Л. Заштовт¹⁴⁴ подає на підставі поліцейських донесень кількість виявлених і закритих шкіл: 102 в 1907, 81 в 1908, 26 в 1909,

* Менших родів (лат.).

¹⁴³ Stempowski. *Op. cit.* – S. 188-189, 209.

¹⁴⁴ Zasztowt L. *Polskie szkółki ludowe na Ukrainie 1905-1914 // Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XXXIII, 1990. – S. 87-105.

52 в 1910, 26 в 1911 роках. Пізніше згадане поживавлення припинилось. Відтак, за дев'ять років поліція “виявила” 299 шкіл. Більшість учнів, якщо не всі, походили з шляхти, коли взяти до уваги, що “міщани” й “селяни”, про котрих пише Л. Заштовт, також, імовірно, були колишньою шляхтою. Це саме можна сказати і про соціальне походження вчителів, які відносили себе до “селян” або “міщан”. Було й кілька вчительок з добрих родин, котрі реалізували своє запізніле “ходіння в народ”. У списку організаторів шкіл прізвища найвідоміших магнатів стояли поруч з іменами землевласників середньої руки. Отже, на польських дворах ще зберігався потяг до певної філантропії, який проявляв себе в роки відносного ослаблення політичного режиму. В силу обставин ця діяльність не перевищувала концепцію милосердя початку XIX ст., тісно пов'язуючись з патріархальною системою.

Справжні межі скромного відновлення забутого братерства багатих і бідних прочитуються в політико-соціальній діяльності класу землевласників під час виборчих кампаній до чотирьох чергових дум (цьому буде присвячене окреме дослідження). Навіть для нечисленних, найбільш ліберальних польських поміщиків питання про чиншовиків або колишніх чиншовиків перекривалося великою проблемою українського селянства.

Польські землевласники України, які в грудні 1905 р. створили фракцію Конституційно-демократичної партії, були ідеалістами, правда – щодалі стриманішими в ході подальшого розвитку подій. Ентузіазм перших місяців бачимо в їхній програмі¹⁴⁵, котра ратувала за запровадження загальних виборів; чиншовиків, було віднесено до “маси сільського населення”, яку належить наділити землею за рахунок держави, двірцевих маєтностей і – яка сміливість! – поміщицьких володінь “шляхом справедливого відшкодування державою”. Щоб приступити до такої експропріації (вжито саме це слово), чиншовиків (їх *expressis verbis** називали не колишніми чиншовиками, а “безземельним населенням”), як і селян, закликали брати активнішу участь у роботі змішаних комісій поруч з поміщиками. Такий, звісно нереальний, проект передбачав маловірогідну згоду з землевласниками.

Після прийняття указу від 11 грудня 1905 р. можна було очікувати, що багатша частина шляхти, яка згодилася платити нормальну оренду, аби увійти до категорії орендарів (державців), а також та, що інтегрувалася в життя маєтків у великих землеволодіннях – так звані *офіціалісти* (уповноважені, управителі, економи), віднайдуть своє місце в суспільстві. Згідно з

¹⁴⁵ *Odezwa Polskiego Stronnictwa Konstytucyjno-demokratycznego Ukrainy, Wołynia i Podola*, 2 грудня 1905 р.– Biblioteka Jagiellońska, rps. 7990 II.

* Дослівно (лат.).

указом, “при бажанні” їх можна було внести в списки виборців Першої думи. Ця щілина була прикрита вже після виборів у Другу думу, але протягом кількох місяців її інтерпретували по-своєму – як свідчення бодай тимчасового повороту до польської солідарності. Ми дослідимо цей заможний прошарок шляхти у наступному розділі, бо вона вийшла скоріше з числа легітимованих, але бідних чи простих шляхтичів, ніж з маси чиншовиків.

У друкованій листівці “До нових виборців”¹⁴⁶, поширеній разом зі зразком заповнення виборчого списку, викладались аргументи на користь з’єднання в широку спілку *Zrzeczenie* всіх, кого називали сільськогосподарськими робітниками. Йшлося швидше про орендарів, бо до прохання внести своє ім’я в список слід було додати “копію угоди, що гарантувала роботу”. “Численна армія орендарів, які через виняткові умови не можуть зміцнити землеволодіння середньої руки, така необхідна для нашого краю, – писалось у листівці, – повинна скористатися наданими правами...” Сільськогосподарські робітники, чие становище є невимовно нестерпним, повинні у власних інтересах сміливо включитися в суспільне життя. Залучення цих нових сил до спільної громадської справи є “обов’язком людей, схильних діяти для добра краю”.

Націонал-демократам, які дуже швидко організувалися в рамках розпливчастого *Zrzeczenia* під впливом подій 1905 р., найскладніше було поновити розірвані зв’язки з цими людьми. Тому на місцях вони звертаються до поміщиків, прихильних певний час до соціалізму, як Станіслав Стемповський, до котрого в 4-кінному кабріолеті приїхав Владислав Кожуховський (пригадаймо скандал в Колках 1875 р.) з проханням вести пропаганду серед дрібної шляхти. “Нам, старим, – заявив він, – це не вдається, ми зробили надто багато дурниць щодо них. Вони нам більше не вірять. Хто ж краще за вас може повести цю справу?”. Попри відразу до служіння інтересам цього “сезонного демократа”, який у власному маєтку остерігався запрошувати злидарів на зібрання аристократів, Стемповський погодився на пропозицію, бо щиро вірив, що можна поправити непоправне. “Кожна зустріч зі світом офіціалістів та дрібних поміщиків була для мене противагою до нудних дискусій з латифундистами, що так дратували”. Він навіть подякує Кожуховському за те, що той довірив йому “завоювати цей ворожий до панів світ”: “Ці недовірливі і соціально скажічені офіціалісти, ця дрібна розчарована шляхта, що прогнала процес, довірливо гуртувалась довкола мене, одразу ж прийнявши вказаний мною напрямком. Я схвильовано слухав докори православних українських шляхтичів, які хотіли голосувати разом

¹⁴⁶ Там само: Do nowych wyborców; дозвіл київського цензора від 7 січня 1906 р.

з поляками”. Багато хто з них зголошувався поїхати по шляхетських хуторах і селах, аби розбудити від сну “поляків”¹⁴⁷.

Такий дещо наївний, запізнілий ентузіазм підсичував ілюзії місцевих націонал-демократів, які в програмовій заяві від січня 1906 р. несподівано заявили, що в Україні нараховується 750 тис. поляків. Відкидаючи думку про надання цій неосвіченій масі права на всезагальні вибори, вони виступили за першочергове порівняно з українцями надання їм землі. Під назвою *колишніх чиншовиків* їх перелічено в 9-му пункті розділу про селян як головних клієнтів Селянського банку, котрий належало б трансформувати в Банк поземельного забезпечення. Зрозуміло, згадана партія не думала ні про яку експропріацію маєтків¹⁴⁸. Одержавши змогу видавати власну пресу, націонал-демократи підкреслювали в ній роль, яку доти забуті маси можуть відіграти на виборах. Нове “Звернення до виборців”, надруковане газетою *Dziennik Kijowski* 15 лютого 1906 р., закликало поміщиків, інтелектуалів і католицьке духовенство переконувати, зокрема, зубожілих дрібних поміщиків записуватися до списку виборців разом з колишніми чиншовиками, які тепер стали орендарями чи офіціалістами: “Сьогодні вони становлять приховану силу, силу, яка перебуває в стані летаргії, її треба зрушити, використати, щоб, виконуючи громадський обов’язок, вона стала активною, рушійною силою громадського життя... Цей прошарок виборців, можливо, найвагомійший у соціальному плані, ставиться до виборів зовсім байдуже, а часто навіть недовірко й вороже. Треба пробудити в нього свідомість, залучити його до спільної політичної і національно-польської праці...”¹⁴⁹.

У статтях *Dziennika Kijowskiego* вочевидь проступає двозначність у поглядах на роль, яку націонал-демократи відводили зубожілим колишнім чиншовикам. Так, духовенство намагалось забути своє 40-річне мовчання, заявляючи, що завдяки церкві ці люди “мають значно глибшу віру й значно тонші почуття”, ніж селяни; щоправда, визнавалось, що бідність і неосвіченість погано сприяють бодай невисокій політичній свідомості (6/19 і 7/20 липня 1906 р.). Ніколи не було чітко сказано, для кого призначалися початкові школи, патроновані “Освітою”, на підтримку яких постійно виступала і збирала кошти газета. Схоже, пріоритет належав таки синам офіціалістів, тісніше пов’язаних з землевласниками, ніж з зубожілою колишньою шляхтою.

¹⁴⁷ Stempowski. *Op. cit.* – S. 320-322.

¹⁴⁸ *Odezwa Polskiego Stronnictwa Narodowego na Rusi*, січень 1906; *Program Polskiego Stronnictwa Narodowego na Rusi*, та сама дата, друк Р. Лубковського (К. – С. 18): Biblioteka Jagiellońska, gps. 7990 II. – S. 182, 183-190.

¹⁴⁹ Там само: *Odezwa do wyborców*, 15 lutego 1906 r. – S. 33.

Газета націонал-демократів безупинно повторює, що національна польська ідея і солідарність усіх класів значно важливіші за землю, але хто думав саме так? У цій газеті (27 вересня й 10 листопада 1906 р.) ми натрапили на одну лиш репліку безіменного ксьондза з волинського Полісся, який всерйоз розмірковував про можливість експропріації маєтків на користь чиншовиків: “Якщо приватні володіння будуть експропрійовані на користь селян, то чи не краще роздати польську землю польським селянам?” – запитував він. 13 (26) жовтня 1906 р. “Уманська група” заявила: “Навіщо нам земля, коли за неї ми розплачуємося моральним занепадом і безправ'ям польського народу, позбавленого землі?”. Питання так і залишилося риторичним; відчувається, що редактори затиснуті між соціальною боязкістю і мрією про “польський народ”, якого ніяк не вдається знайти. Шляхта перебувала в такій апатії, що редакція була змушена публікувати фальсифіковані звернення. Так, 18 (31) жовтня 1906 р. Ян Колодзейчик, нібито “польський селянин”, закликав селян писати в газету, щоб у такий спосіб заявити про своє існування реакціонерам з виборчих комітетів: “Ми, польські селяни, шикуюємося в тісні ряди за національним прапором і не сумніваємося, що Бог пошле нам чесних і освічених поляків, які візьмуть у свої руки віжки національного воза, змусивши його рухатися бодай з труднощами, але так, щоб не загинути...”.

Після розпуску Першої думи 7 липня 1906 р. новий порядок голосування уже не передбачав участі у виборах ні дрібної землевласницької шляхти, ні шляхти безземельної. Запал солідарності багатих польських поміщиків згас дуже швидко і в 1907 р. зберігався хіба серед ліберальних інтелектуалів, духовенства (яке, звісно, вважало поляками лише католиків) та кількох землевласників, що захоплювались ідеями націонал-демократії.

У лютому 1907 р. одностайно з об'єднання *Zrzeczenie* знову наполягали на необхідності активних дій щодо надання землі колишнім чиншовикам. Отець Токажевський з Ковельського повіту виголосив на їх зібранні промову про злиденність декласованих шляхтичів і запропонував своєрідний проект надання землі виключно колишнім чиншовикам. Створений для цього банк мав би здобути кошти завдяки солідарності поляків Австрійської Галичини. Цим збирався зайнятися Мілевський, директор одного з львівських банків, який навіть уже послав для вивчення інвестиційних можливостей свого представника Стечковського до місцевих крупних землевласників. Він був готовий вкласти три-чотири мільйони рублів, якщо ті запропонують стільки ж. Створили навіть комітет для збирання коштів з чотирьох поміщиків: Щеньовського, Юревича, А. Червінського та Т. Міхаловського¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Там само: Протокол засідання Подільського виборчого комітету від 9 лютого 1907 р. – С. 97.

Тим часом назрів конфлікт між багатіями, які єдині мали право голосу і вважали, що лише їхні виборчі комітети є законним представництвом поляків (пригадаймо, що в Другу думу вони зуміли обрати лише одного депутата від трьох губерній – Лісовського), та прибічниками *Zrzeczenia*, котрі й досі – попри новий закон – виступали за участь у виборах осіб, що не мають поземельної власності. Члени *Zrzeczenia* не були ні біднішими, ні менш консервативними, ніж решта: проект легалізації їхнього руху, поданий генерал-губернатору, підписали графи Грохольський, Т. Міхаловський, Г. Здановський, А. Червінський, Моргулець. Вони просто краще усвідомлювали, що відновлення польської солідарності може прислужитися їхнім інтересам у майбутньому. Ось чому отець Токажевський запропонував на “зібранні поляків” трьох губерній у Києві 19-22 лютого 1907 р. провести великий перепис католиків в Україні. Ксьондзи мали доручити органістам заповнити переписні листи під час видачі конфесійних квитків на Великдень. Товариство “Освіта”, культурне відгалуження *Zrzeczenia*, збиралось видрукувати їх формуляри, а депутат Лісовський, прагнучи уникнути розколу, створив комітет зв'язку між *Zrzeczeniem* і виборчими комітетами¹⁵¹.

Проте все виявилось марним. 20 липня 1907 р. виборчий комітет Поділля проголосив себе єдиним представником усіх поляків своєї губернії і відмовився їхати 5-6 серпня до Києва, вважаючи, що *Zrzeczenie* забагато на себе бере¹⁵².

Ця суперечка підштовхнула двох поміщиків, прихильників Спілки солідарності Ю. Старорипинського та Б. Залеського, опублікувати на Поділлі лист з ідеєю, якої не допускав російський уряд – загального виборчого права. Дунін-Борковський, тверда опора представництва росіян, назвав їх “апостолами анархії”, і вони були піддані активній обструкції.

Окреслення “всі поляки, що проживають у повіті і бажають брати участь у громадській праці”, в даній ситуації зовсім неясне і, правду кажучи, нічого не варте, – писав секретар Подільського виборчого комітету. – Воно не включає жодного засобу остороги, який зміг би вберегти нас від зведення до меншості невідомими і неясними елементами. Ці елементи прийматимуть рішення, диктуватимуть нам, що робити на офіційних виборах. Ми потрапимо в становище представників, які голосуватимуть за вказівками небажа-

¹⁵¹ Там само: Звіт про польське зібрання у Києві 19, 21, 22 лютого 1907 р. під час Контрактів. – С. 102 і далі, надрукований. *Dziennik Kijowski*, вболіваючи над поразкою поляків на виборах до Другої думи, навіть не згадує про цей проект. Виборчий мотлох втратив будь-яке значення.

¹⁵² Там само: Протокол засідання Подільського виборчого комітету від 20 липня 1907 р., машинопис.

ної і безвідповідальної більшості... У нас немає підстав думати, ніби ті, хто не відповідає цензові, принесуть нам щось краще, ніж ми, ніби вони просвітять нас, відкриють нові горизонти... Навіщо вводити їх на наші засідання, збільшувати безладдя, викликати суперечки між партіями, ризикуючи зірвати збори?”. Ці зібрання, робив висновок К. Дунін-Борковський, “будуть нічим іншим, як колишніми сеймиками... Отож, нехай люди, на яких лежить обов’язок обирати депутатів, просто займаються виконанням соціальних завдань у рамках добродійних, культурних і сільсько-господарських об’єднань та товариств, підтримаймо їх, цим і обмеживши їхню роль”¹⁵³.

Щоправда, ці суперечки (вони є хорошим індикатором демократичності поміщиків, які через 13 років емігрують у відновлену Польщу) на той час уже не відігравали суттєвої ролі, бо на виборах до Третьої думи (Другу розпущено 3 червня 1907 р.) політичний пріоритет надавався російським землевласникам, не залишаючи для поляків жодного шансу, якими б законослухняними вони не були.

Останні конвульсії в політичному і культурному відродженні поляків імперії впродовж 1907-1908 років не мали анінайменшого впливу на долю шляхти. Гроші, зібрані для *Zrzeczenia* і “Освіти”, залишились невикористаними до остаточної заборони останньої 4 вересня 1909 р. в рамках навального повернення русифікаторської політики.

Можливо, спроби відновити культурну зв’язність у 1905-1908 роках і залишили певні сліди у свідомості шляхти, але цілком певно, що її матеріальне становище не змінилося. Так, 10 вересня 1905 р. київський губернатор повідомляв генерал-губернатору Клейгелю, що присутствія з поземельного облаштування Київського і Радомишльського повітів відзначаються повною інертністю¹⁵⁴. Офіційне забуття цього питання дозволило багатьом землевласникам – навіть під час революційних заворушень 1905-1907 років – і далі виселяти чиншовиків. Коли весь край знаходився в стані революційного бродіння, до генерал-губернатора продовжували надходити скарги. Так, 15 квітня 1905 р. неписьменний чиншовик Антоній Петрашкевич і його 13 дітей стали жертвами поміщика Чубинського в с. Киріївка під Бердичевом; 17 травня 1905 р. подано скаргу на князя Гедройца, який хотів прогнати своїх чиншовиків з с. Раковичі Радомишльського повіту; 14 липня 1905 р. 75 підтверджених чиншовиків з с. Трибусівка Ольгопільського повіту

¹⁵³ Там само: Недатована чернетка (кінець серпня 1907 р.) Калікста Дуніна-Борковського до Ксаверія Орловського та його машинописний варіант. – С. 271, 272, 309.

¹⁵⁴ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 704, спр. 390.

звинуватили свого пана К. Раковича у невиконанні офіційних рішень щодо збереження у їхній власності 461 дес.: він хотів забрати 187 дес.; 1 вересня 1905 р. поміщик Флоріан Гіжецький, який здав в оренду маєток у Краснополі на Житомирщині Вацлаву Мазаракі, хотів прогнати мешканців 30 хатин¹⁵⁵. 4 листопада 1908 р. православна преса дозволила собі розкіш засудити безсоромність мирового посередника, котрий наказав зібратися всім чиншовикам (можливо, православним) с. Молотків для загального межування, а сам не прийшов¹⁵⁶. 5 квітня 1910 р. присутствіє у селянських справах Міністерства внутрішніх справ, як і раніше, дасть негативну відповідь генерал-губернаторові Ф. Ф. Трепову на прохання прирівняти викуп ділянок чиншовиками до викупу землі селянами¹⁵⁷. Однак протягом усього цього періоду вважалось, що ведуться перевірки, комісії продовжували існувати, безупинно надходили кошти на їх функціонування, землеміри одержували платню¹⁵⁸.

Трохи частіше траплялися випадки відновлення права колишніх чиншовиків. Наприклад, 10 квітня 1912 р. Сенат повернув чиншові володіння, відібрані в 1869 р., шести особам, що тимчасово мешкали в Острозі. Навіть скарга російського поміщика Н. Я. Муравйова, який 8 квітня 1912 р. жалівся, що 21 чиншовик виграв процес, позбавивши його 500 з 2 500 дес., не дала жодних наслідків. У зв'язку з цим він повторно скаржитися генерал-губернатору на непідтримку розвитку російського землеволодіння і на те, що закон протегує чиншовикам. Але в цілому переважали відмови, а в роботі комісій виявлялися шахрування з документами. Так, 16 червня 1912 р. відповідальних осіб з Волині, Новицького й Булаву, було звинувачено у приховуванні скарг, непересиланні їх до Сенату, фальсифікації реєстрів і заяв тощо. Тож на початок світової війни в цій губернії залишалось ще дуже багато неперевірених чиншових володінь¹⁵⁹.

13 лютого 1913 р. волинський губернатор скликав на 15 березня зібрання у Житомирі голів присутствій для визначення строків проведення операцій¹⁶⁰, але 16 січня 1914 р. Сенат і надалі плутається у справах, переповнених помилками, допущеними при вимірюванні й оцінці, відкладаючи ухвалення рішень на пізніше¹⁶¹, доки цю ситуацію у відомий нам спосіб не розв'яже Жовтнева революція.

¹⁵⁵ Там само, спр. 40.

¹⁵⁶ Там само: *Почаевские известия*. – Прим. 154.

¹⁵⁷ Там само, ф. 442, оп. 709, спр. 193.

¹⁵⁸ Там само, оп. 711, спр. 43: Фінансові рахунки за 1912 р.

¹⁵⁹ Там само, оп. 711, спр. 150: справи зі скаргами за 1912 р.

¹⁶⁰ Там само, оп. 712, спр. 92.

¹⁶¹ Там само, прим. 159.

Забута міська шляхта

Читачі, напевно, зауважили, що в нашому переліку було враховано не всю колишню польську шляхту, а тільки сільських чиншовиків. Менш чисельна міська й містечкова шляхта ніколи не ставала об'єктом такого крющотворства, як сільська, хоча проблема, що виникла з “міськими” чиншовиками, також залишиться невирішеною до 1914 року.

Втім, кілька документів дозволяють коротко простежити еволюцію цього питання і кількісні обсяги даної групи.

Починаючи з січня 1866 р. генерал-губернатор Безак став вимагати ліквідації архаїчної структури міст і містечок, які перебували у приватному володінні й тримали населення в режимі чиншових володінь попри відміну кріпацтва. Цей спадок старої, до 1795 року, Польщі був тим більше шокуючим, що вісім повітових центрів, де була російська адміністрація, належали якраз до міст такого типу: Бердичів і Липовець на Київщині, Старокостянтинів, Остріг, Заслав, Дубно, Рівне на Волині, Ямпіль на Поділлі. На такому ж статусі жило ще 322 містечка (97 – на Київщині, 107 – на Поділлі, 119 – на Волині).

22 грудня 1867 р. імператор підписав указ про створення комісії для вирішення питання про викуп цих населених пунктів державою. Йшлося про наслідування прикладу Звягеля, проданого його власницею графинею Зубовою ще до 1830 р. і перейменованого в Новоград-Волинський. 22 листопада 1869 р. комісія, яка засідала в Києві, подала Дондукову-Корсакову доповідь, в якій передбачалась примусова – в громадських інтересах – експропріація з відшкодуванням, що дорівнювало б 10 рокам прибутків з чиншових володінь, і передачу їх до відомства загального управління містами, чия реформа якраз планувалась в імперії¹⁶².

Технічний бік здійснення такої операції, зокрема – оцінка привілеїв, пов'язаних з винокурнями, риболовлю в ставках і річках, дорогами тощо, ускладнювався і людським фактором: що робити з єврейським на 4/5 і польським на 1/5 населенням? Оскільки жодна зі сторін не бачила можливостей трансформації, міста західних губерній в новому статусі міст імперії, ухваленому 16 липня 1870 р., заторкнуті не були (така сама проблема існувала в Литві), лише зазначалося про гіпотетичне “спеціальне облаштування”.

Як ми бачили під час назрівання перед 1875 р. драми з чиншовими володіннями, органам влади виявилось надзвичайно складно розрізнити міських і сільських польських чиншовиків, які майже не відрізнялися за

¹⁶² Там само, оп. 713, спр. 410: *Записка...*; *Kraj*, 1890, № 38. – С. 7.

способом життя. Саме тому узгоджені спроби Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів 29 квітня 1875 р. і плани Міністерства внутрішніх справ від 5 серпня 1876 р. успіхом не увінчались.

У російських та польських власників цих міст були не однакові причини показати себе жадібними до наживи, зокрема – стосовно чиншових володінь. У містах і містечках йшлося про чиншові володіння нерухомістю (тобто про емфітевтичні оренди) або ж про прямі торгові податки на купців, ремісників тощо з різним рівнем статків. Усі тогочасні мандрівники описують українські “міста” як гніздо жажливих злиднів. Тож рідко траплялося так, аби поміщики ув’язувалися в надто дорогі процеси, вимагаючи виключного права на такі володіння, навпаки – охоче залишали його вбогому населенню, яке віками там проживало, і вдовольнялися платою, встановленою в іншому столітті. Проте у великих центрах вигода могла бути значною. Цим пояснюється голосний процес 1883 р., який почали дві сестри, представниці вищої аристократії, з приводу поділу Бердичева: Марселіна Чарторійська володіла 1/6 міста, Марія Тишкевич 3/6, решта ж знаходилась у руках промисловців Дженні. Вони ніяк не могли дійти згоди з населенням щодо викупу за 800 тис. рублів.

Міські чиншові володіння ставили нерозв’язну проблему передусім у зв’язку з євреями, поруч з якими навіть польська меншість не могла отримати “першість”. Глибока зневага російських та польських поміщиків, а також царської адміністрації до євреїв спричинила до того, що міста й містечка практично за більш-менш загальною згодою були полишені на запустіння. Серед 36 підписів на скарзі жителів, купців і міщан Липовця за 1890 р. серед євреїв зустрічаємо лише кількох поляків. Скаржники звинувачують поміщиків Здзеховського, Rogozинського, Грохольського та їхніх управителів у тому, що ті перешкоджають розвиткові й розширенню їхньої торгівлі, а також поліпшенню санітарних умов. Використовуючи навпаки кліше про єврейсько-польський зговір, аби ще більше розжалобити російську адміністрацію, вони пишуть: “Попри такі злигодні, наше населення мовчки й безмовно терпить тягар слідів польського панування”. В скарзі зазначається: все, що вони купують чи інвестують, їм не належить. Вся довколишня земля продана або віддана в оренду, їм нічим годувати дітей. У листі йдеться про “окупацію” і вимагається приєднати їх до державних маєтностей, щоб уникнути “безмежної експлуатації”¹⁶³.

Тоді, коли в імперії розробляються антиєврейські закони і піднімається хвиля погромів, польські поміщики нічого не роблять, аби пом’якшити цей

¹⁶³ Там само, оп. 616, спр. 137.

процес у містечках, що входять до складу їхніх маєтків. Декласована шляхта, у котрої немає іншого виходу, як прийняти міський статус, приречена скніти в цій масі. Прислухаймося до думки вдови з Поділля Люцини де Регульської, висловленої по-французьки генерал-губернатору у відповідь на його запит про “євреїв у наших містечках загалом і в мене зокрема”. “Коли справи підуть так і далі, – пише вона 8 жовтня 1890 р., – то цей гарний Подільський край незабаром перетвориться на Іудею, вони зуміють стати господарями, як уже заволоділи Вільном та Галичиною. Це нашестя значно небезпечніше за нашестя німців та інших іноземців, бо їм властиві всі пороки і вони дуже живучі – це п’ята колона!.. Вони більші загарбники, ніж вогонь, прозоріші за повітря, вони проникають всюди і, більше того, вміють ставати необхідними й потрібними – оце справжня небезпека. Впродовж трьох років вони відмовляються платити оренду, якою б мінімальною вона не була, вважаючи себе власниками землі, на котрій збудовані їхні домівки, і поступово намагаються захопити її ще більше зі справді обурливою зухвалістю та впертістю...”¹⁶⁴.

Бачачи таку затяту ненависть, до якої ми ще повернемося в наступному розділі, генерал-губернатор Дрентельн 4 грудня 1887 р. попросив подати загальні відомості про міські чиншові володіння (Положення від 6 червня 1886 р. цю проблему не заторкнуло) і разом з міністром фінансів Бунге, а потім Вишнеградським розглянув можливість якнайширшого плану викупу¹⁶⁵, але інертність і загальна зла воля загальмували цей задум.

11 грудня 1891 р. подільський губернатор подав О. П. Ігнат’єву цікаве донесення, показавши, що серед 336 274 жителів 102 міст і містечок його губернії половина – це чиншовики (17 642 двори) або наймачі помешкання (1 206 дворів). На його думку, ліквідація тут “слідів литовсько-польського впливу” не варта посиленних клопотів: складні операції маловиправдані, бо дане населення є на 72-89% єврейським. Отже, від 11 до 28% поляків могли гібти разом з ними. Він наводить відомості про число жителів згаданих населених пунктів своєї губернії¹⁶⁶:

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само: лист міністру фінансів, 8 листопада 1889 р., відповідь 7 грудня 1889 р.

¹⁶⁶ Там само, оп. 693, спр. 335.

менше 1 тис. мешканців	9 містечок
від 1 тис. до 2 тис.	26
від 2 тис. до 3 тис.	30
від 3 тис. до 4 тис.	16
від 4 тис. до 5 тис.	7
від 5 тис. до 6 тис.	4
від 6 тис. до 7 тис.	6
понад 10 тис.	4
РАЗОМ	102

Перший повний облік чиншовиків, що жили в містах, був представлений лише 1897 р., бо Ігнат'єв не відповів на міністерське нагадування від 28 вересня 1891 та 3 травня 1896 років¹⁶⁷. Картина виглядала так:

Губернії	Кількість міст і містечок	Чиншові володіння		Наймані помешкання	
		жителі	двори	жителі	двори
Київська	97	156 605	18 032	15 779	3 610
Подільська	103	119 596	18 238	8 851	1 393
Волинська	110	109 204	21 056	13 366	1 838
РАЗОМ	310	385 405	57 326	37 996	6 841

Ці 423 401 “міських жителів” поділялися за становою та релігійною належністю так:

Міщани				Купці			
чиншовики		пожилці		чиншовики		пожилці	
євреї	християни	євреї	християни	євреї	християни	євреї	християни
322 082	63 324	28 328	9 614	3 639	184	469	54

Коли взяти до уваги, що більшість з 73 176 християн була польською, то, виключивши певне число німців, росіян та вірмен, можна вважати, що наприкінці XIX ст. в міста й містечка перебігло до 70 тис. шляхтичів.

¹⁶⁷ Там само, арк. 48: Ведомость о владельческих городах и местечках Юго-Западного края.

За становищем вони були надто тісно пов'язані з євреями, аби держава погодилась взяти на себе турботу про них. Указ про забезпечення міських чиншовиків і ліквідацію власності панів на міста, проголошений 17 червня 1897 р., стосувався лише північно-західних губерній (Литви й Білорусі). На Правобережній Україні не змінилося нічого. Це здивувало Миколу II при читанні звіту генерал-губернатора М. І. Драгомирова за 1900 р., бо він енергійно пише на полі: “Отчего?”. На прохання міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна 7 червня Драгомиров пояснював, що в крайньому випадку можна подумати про обов'язковий викуп (з компенсацією від держави) 12 основних міст, решта ж може залишатися у приватних руках¹⁶⁸. Більше нічого не мінялося.

В нашому аналізі, певна річ, не враховано вичерпно становища всього загалу шляхти трьох губерній. Якщо до 70 тис. міських додати 270 тис. сільських чиншовиків, то в цілому отримаємо 340 тис.: ця цифра відповідає числу декласованої шляхти, яке ми встановили на стан 1850-х років. За переписом 1926 р., в Радянській Україні нараховувалось 496 тис. поляків. Відомо, що в тій частині Волині, яка була приєднана до Польщі, їх мешкало близько 80 тисяч. Відтак з нашого дослідження випало біля 230 тисяч. Сюди увійде шляхта, записана до державних селян та осіла в містах, найдрібніші власники, а також 60 тис. “інтелектуалів”, про яких мова піде у наступному розділі. Треба врахувати й те, що перепис 1926 р. включав поляків, котрі не належали до шляхти, переселенців з Царства Польського та Галичини, що перебрались на Правобережну Україну напередодні війни, осіб, депортованих на Кавказ або Сибір, які повернулися додому, та певну – важко встановити яку – кількість “мазурів”.

Але ми, принаймні, можемо твердити, що витягли з небуття більшу частину колишньої декласованої шляхти. Її півстолітня історія – це безупинна драма. Польські поміщики після повстання 1863 р., в період, коли указ 1865 р. зробив сумнівною їхню поземельну перевагу в Україні, зауважили, що відміна в 1840 р. Литовського Статуту створила щілину в юриспруденції. Завдяки їй можна було відмовитись від обтяжливого обов'язку протегувати й надавати притулок бідності, до чого зобов'язував давній польський звичай. Впродовж 50 років багатії, яких наслідували й російські поміщики, що поступово завойовували край, безжально зганяли з землі своїх колишніх “братів”. Царська держава, зіперта лише на дворянський стан,

¹⁶⁸ Там само.

була нездатна щонайменшою мірою заторкнути право власності, яким він користувався. І коли 1865 р. царизм зміг трохи зменшити площу великих землеволодінь на користь селян, то в 1886 р. він остерігся робити це на користь шляхти. Прийняте тоді Положення, як ми бачили, надало хіба відстрочку. Не беручи до уваги двозначних ретушів 1905 р., весь кінець століття для згаданої групи людей – окрім невеликого числа осіб, що скористалися Положенням 1886 р. – проходив під знаком краху. На дні “пастки на шляхту”, поставленої Бібіковим у 1840 р., знаходилось пекло; на жаль, після ілюзорних надій 1925-1935 років нове, радянське пекло лише невиліковно поглибило попереднє.

Розділ IV

**ПОЛЯКИ
Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ПЕРЕМІНИ**

А – Нове збагачення польських землевласників в Україні

Розповіді про злигодні більшості населення недосить для цілісного зображення суспільства Правобережної України та всього польського ареалу. Тож маємо запитати себе, як 3 тис. власників великих польських маєтків зуміли підтримати й розвинути свій власний світ. Маємо описати велич їх діянь, бо якщо до кінця XIX ст. земля залишалася основною складовою багатства, її раціональне й “модерне” використання потребувало нових технічних засобів і знань. Тож їм доводилося нарівні з росіянами, без чияї політичної підтримки нічого не можна було досягти, запроваджувати й використовувати нові можливості, які нині прийнято називати капіталістичним прогресом.

Прибутки, одержані тут від вдосконалення техніки й банківської системи, мали зовсім інший характер, ніж на Лівобережжі, де в Донецьку розвивалась вугільна, а на Криворіжжі металодобувна промисловість. Металургія і чорна металургія в наших трьох губерніях були незначними. Економічний прогрес і багатство концентрувались тут у трьох царинах: виробництво зерна з млинарством і винокурінням, буряківництво з виробництвом цукру, лісовирубка з торгівлею лісом. Три великі джерела прибутку були зумовлені четвертим, де поляки вкладали дуже мало, проте споживали максимально – розширення залізничної мережі.

Дивовижне процвітання польських маєтків, попри проаналізовані тут складні моменти, можна зрозуміти лише врахувавши великі економічні переміни впродовж досліджуваних років.

Нові види транспорту

В краї, де по дорогах можна було їздити тільки взимку саньми, бо влітку вони перетворювалися на закурені шляхи, а восени й весною – на непролазне болото, причиною відокремлення та ізольованості завжди були транспортні проблеми. “В той час, – пригадував Мар’ян Лонжинський, який народився на Поділлі 1869 р., – в цьому краї не було доріг. Під час відлиги й осінніх

дощів проїзд по битих шляхах перетворювався на справжні тортури для бідолашніх тяглих тварин. На Кременецькому шляху можна було бачити покинуті вози, кабіолети, екіпажі, які терпляче чекали, доки підсохне або замерзне дорога”. Дуже довго річки були найнадійнішим засобом в теплі пори року. Сплав лісу й перевезення пасажирів здійснювалось по густій мережі приток і рукавів Дніпра, Буга та Дністра. По цих річках піднімались і спускались цілі флотилії пароплавів. Найбільше підприємство в цій галузі належало росіянам на чолі з міністром морського транспорту Н. М. Чигачовим. Йдеться про Російське товариство парової навігації і торгівлі, яке знаходилося в Санкт-Петербурзі; воно залишалось монопольним до 1914 р.¹

Ще до відміни кріпацтва і вибуху польського повстання найбагатші польські родини шукали можливостей вкладати кошти в будівництво залізниць з Києва до Одеси. В 1858 р. Ксаверій Браницький, який мешкав у Франції, запропонував створити товариство на 50 тис. акцій по 500 франків кожна. Сам він брав 10 тис. акцій і намагався зацікавити Потоцьких, Воронцових і Ротшильдів. Після повстання участь поляків стає менш бажаною, і Бобринський, російський магнат в Україні і міністр сполучень, посприям, аби Комітет міністрів проголосував за лінію Одеса-Москва через Харків. Відтак, Київ залишився збоку, але незабаром барон Унгерн-Штернберг одержав дозвіл на будівництво поперечних колій з заходу на схід, щоб з'єднати Балту на Поділлі з Єлисаветградом, а далі з лінією Одеса-Харків (16 березня 1865 р.)². До цієї приватної концесії було залучено і французів: Фельйолі взяв на себе відрізок Балта-Жмеринка. Завдяки цій лінії вже в 1867-1868 роках Поділля стає крупним експортером зерна. Саме там почав свою блискучу технічно-фінансову кар'єру граф Сергій Вітте, хоча й під нещасливою зіркою: аварія поїзда, що зійшов з рейок, призвела до загибелі більше ста чоловік у Тилігулі. Вітте був засуджений, але його якості організатора й керівника проявилися після російсько-турецької війни 1878 р., коли він скупив усі акції і створив Південно-західну залізничну компанію, що об'єднала лінію Одеса-Київ з її відгалуженням Київ-Курськ, прокладеним у 1870 р., та передусім – з важливою лінією Київ-Брест-Граєво, яка в 1873 р. зв'язала південно-західні землі імперії з Царством Польським і Німеччиною.

Попри відразу Вітте до єврейського керівництва в цьому новому товаристві, він швидко став його рушійною пружиною. Президент і головний

¹ Мельник Л. Г. *Технічний переворот на Україні у XIX ст.* – К., 1972. – С. 164-171.

² Архів замку Монтрезор, див.: Skorka L. *Un magnat polonais en Touraine: Xavier Branicki 1816-1879* // *Bulletin de la Société Archéologique de Touraine*, t. XXXIX. – P. 567.

Дискусія 26 грудня 1864 р. у Комітеті міністрів про лінію “Москва-Одеса”: РДІА, ф. 1275, оп. 1, спр. 61, арк. 118-121. Кислинский Н. А. *Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров.* – Т. 1. – СПб., 1902. – С. 140-146.

акціонер компанії Блох мешкав у Варшаві; він залучив до справи свого тестя Кроненберга, текстильного промисловця і власника металургійних заводів у Царстві, а також Полякова і кількох російських купців, серед них – Губоніна і Кокорєва. Фінансисти, як і віце-президент Вишнеградський, майбутній міністр фінансів, залишили ініціативу за Вітте, а матеріальне керівництво поклали на молодого поляка Кербедзя, сина відомого конструктора мостів у Санкт-Петербурзі та Варшаві³. Залізнична імперія Блоха, який також володів залізницями Лодзі і Лібави, відіграла основну роль на всіх колишніх польських землях. Його 5-томна праця, перекладена польською і французькою мовами під назвою “Вплив залізниць на економічний стан Росії” (1878), засвідчила апогей розвитку приватних товариств в імперії подібно до того, як “Загальний регламент російських залізниць”, підготовлений Вітте, засвідчить дещо пізніше тяжіння держави до впливу на залізницю. Вітте зумів домогтися визнання завдяки інструкціям з безпеки після того, як неподалік від Харкова з рейок зійшов імператорський поїзд. Блискуча діяльність у Києві забезпечила йому пізніше пост міністра транспорту, коли він зумів навести лад у хаосі тарифів, перш ніж у 1892 р. став міністром фінансів⁴.

Часи керівництва Вітте Південно-західною залізничною компанією були позначені розширенням мережі залізничних ліній на місцях. Невдовзі заявив про себе і фінансовий капітал Браницьких: кошти Товариства взаємного страхування цукрових фабрик, де головним акціонером був Владислав Браницький, було вкладено в п'ять проектів, які реалізувалися протягом наступних років. З розрахунку 17 тис. руб. за версту поступово проклали лінії Козятин–Цибулів–Біла Церква, Монастирище–Умань–Ольвіополь–Вербова, Умань–Шпола, Дашів–Ямпіль аж до Дністра, Проскурів–Кам'янець–Вороновиці. Ці лінії вочевидь відповідали економічним інтересам великих маєтків, через які проходили, або з якими межували. В 1883 р., хоча Уманщина й Брацлавщина ще не були з'єднані з Одесою, і чумаки возили зерно чи цукор за сотні верст на волах, Південно-західна залізнична компанія домоглася чудових результатів: прибуток становив 22,6 млн руб. при 14,8 млн. руб. затрат, отже – дохід акціонерів сягав 7,8 млн. Після 1890 р. осторонь цього розвитку залишалася тільки Волинь. Київщина і Поділля були помережені залізницями і товарними станціями, геть заваленими під

³ Вітте С. Ю. *Воспоминания*. – Т. 3. – Ленинград, 1924 (переизд.). – С. 68-73, 80-81, 90-93, 115-126; Girault R. *Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914*. – Paris; Publ. de la Sorbonne. A. Colin, 1973. – P. 39-40.

⁴ Вітте С. Ю. *Ук. соч.* – С. 150-165.

час збору врожаю. У 1892 р. встановили зв'язок з Бесарабією і Галичиною, а відтак з Австрією, на відтинку Жмеринка–Могилів на Дністрі. Цілком очевидний його стратегічний інтерес, бо якраз тоді загострювались польські тертя з Віднем⁵.

Більшість великих виробників зерна чи буряків завдяки зв'язкам з російською адміністрацією змогла одержати дозвіл на прокладання ліній з певними відхиленнями, що давало змогу транспортувати продукцію, коли їхні маєтки – а так траплялось досить часто – знаходились віддалік станцій. Петро Маньковський, представник багатой родини цукровиробників, розповідає про свято, влаштоване з нагоди відкриття такої лінії. У 1890 р. Ігнацій Щеньовський, власник цукрового заводу в Капустянах, одружений з Анною Ярошицькою з Антополя, представницею однієї з найбагатших цукрових імперій, святкував відкриття лінії, спорудженої спеціально для нього, що була підведена у Вапнярці до напрямку Київ–Одеса. Освячений “попом-схизматиком” – такою була *sine qua non* умова офіційної угоди, – перший поїзд повіз веселу компанію місцевих аристократів під звуки оркестру, що знаходився в одному з відкритих вагонів; вагони поступово відчіплялися, аби гості могли полювати в навколишніх лісах, для чого було найнято спеціальних загонщиків⁶.

Поява залізничних ліній цілком справедливо була сприйнята як захоплююча новинка, яка вплине на майбутні угоди та контракти. Коли ж до цього додамо перші спроби встановлення телефону в Києві у 1895 р., появу тут у цей же час трамвая, спершу кінного, пізніше електричного, то зможемо собі уявити повну картину перемін. У 1897 р. генерал-губернатор Ігнат'єв писав, що з 1892 р. споруджено 450 верст залізничних колій з незначними відгалуженнями на південному заході, тоді як протягом 1875-1892 років, тобто за 17 років, було прокладено всього 92 версти; принагідно він просив дозволу контролювати їх мережу, бо досі управління зосереджувалось в Санкт-Петербурзі. Його докази не позбавлені й особистого інтересу. Леон Липковський описав, які кроки й протекція були потрібні – і завжди з ризиком – аби домогтися привілею на прокладання лінії. У 1907 р., попри його завбачливий союз з російським поміщиком Л. Колянковським, генерал-губернатор В. Сухомлинов і Міністерство фінансів відкинуло проект побудови колії, яка стала б у пригоді всім великим польським маєткам Тара-

⁵ Про будівництво допоміжних ліній див.: *Kraj*, 1883, № 11. – С. 14; № 33. – С. 8; 1890, № 41. – С. 3-4.

⁶ Mańkowski P. *Pamiętniki*. – Biblioteka Narodowa, rps. 9781. – Т. 1. – С. 113.

щанського повіту (Тетіїв, П'ятигори, Ставище)⁷. Без тісного зв'язку з російським світом нічого не вдавалось домогтися.

Виробництво зерна

Про Україну традиційно говорять як про житницю, що цілком хибно пов'язується з уявленням про надмірне багатство. Змальовані вище картини селянських злиднів є достатнім свідченням того, що надлишок зерна надходив переважно з маєтків, і власне він продавався в імперію або експортувався. Ним користувалася лише незначна група виробників. Враховуючи великі площі, зайняті лісами й луками, розвиток фуражних культур у маєтках і дедалі ширше запровадження цукрового буряка, площа посівів зростати не могла. В російських і польських маєтках під посіви було відведено (в тис. дес.):

Зменшення площ впродовж 1880-х років зумовлювалось кризою, до

	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900
Київщина	656	667	606	613
Поділля	725	720	508	663
Волинь	399	565	527	634
РАЗОМ	1 780	1 952	1 641	1 910

якої ми ще повернемося. Така відносно стабільна площа посівів характерна і для територій на схід від Дніпра, тоді як у південних, причорноморських регіонах наших трьох губерній, які більше не називали "степами", спостерігався зерновий бум: з 720 тис. дес., відведених під зернові у 1870 р., площа посівів сягнула 3 370 тис. десятин. Наприкінці XIX ст. на Правобережній Україні виявляється виразне зростання продуктивності завдяки запровадженню мінеральних добрив (суперфосфатів) і нових методів обробітку землі: глибокій оранці завдяки поліпшеному плугові та більш раціональній сівбі сівалками. Це очевидно при порівнянні з іншими теренами півдня імперії. Досягнуто такої продуктивності на десятину (в пудах)⁸:

⁷ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 846, спр. 463: Ігнат'єв до Миколи II; Lipkowski L. *Moje wspomnienia*. – S. 177.

⁸ Воблий К. Г. *Назв. пр.* – С. 13-15.

	1860	1870	1880	1890
Правобережна Україна	35	40	49	56
Лівобережна Україна	25	29	41	48
Колишня степова зона	25	27	35	43

У неврожайні роки губернатори, дбаючи про спокій на своїх територіях, безуспішно вимагали закриття кордонів. У 1868 р. цього домоглася лише Волинь, але 1865 р. Валуєв і міністр фінансів Рейтерн заради вільного обігу зерна виступили проти, посилаючись на неможливість контролю і необхідність виконувати замовлення⁹. Звільнені в такий спосіб від місцевого споживання, великі землевласники користувалися до 1880 р. можливостями експорту за дуже вигідними світовими цінами.

Запровадження парових машин у борошномельне виробництво просувалось дуже повільно, зокрема на Волині, менш розвинутій технічно. На 2 993 млини у 1875 р. 1 910 були водяними, 1 038 – вітряними, 16 приводились у рух кіньми і лише в 29 використовувались парові машини. Більшість була віддана поміщиками в оренду. В цій губернії відставала і механізація: в 1879 р. тут нараховувалось лише 639 сівалок, 441 каток, 319 жаток (під час жнив косили переважно косами й серпами), 118 сінокосилок, 145 механічних граблів, 34 парові молотилки (кінних було 1 491), 1 960 віялок і 174 бурякокопалки.

До 1880 р. Київська губернія експортувала шосту частину вирощеного зерна, що залежно від років коливалось від 13 700 тис. (1878 р.) до 8 300 тис. (1880 р.) четвертей¹⁰. Більше давало тільки Поділля.

На початку 1880-х років процвітанню маєтків значною мірою загрожувало поступове й тривале зниження світових цін, зумовлене надходженням на європейський ринок американського зерна.

У 1884 р. *Kraj* почав регулярно вміщувати матеріали, в яких відбивалась стурбованість українських читачів з цього приводу й вимоги надати пільги, щоб протистояти “захопленню” Європи Америкою. Однією з головних переваг, писав подолянин Бонавентура, було б зменшення вартості пере-

⁹ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 464: “Про заборону експорту зерна й кукурудзи”, листування за 1865-1868 рр. волинського і подільського губернаторів з Валуєвим і Рейтерном.

¹⁰ Там само, оп. 55, спр. 446; оп. 533, спр. 158: звіти волинського губернатора 1875 і 1879 років; звіти київського губернатора 1878, 1879, 1880 років. Там само, оп. 532, спр. 202; оп. 533, спр. 205; оп. 534, спр. 422.

везень, бо пуд американського зерна, доставлений з Чикаго до Ліверпуля, коштує 28 коп., тоді як стільки ж платять за пуд зерна, перевезеного з Гайсина до Одеси! Виробники починали розуміти і потребу в забезпеченні належних умов зберігання на складах і будівництві силосних веж. Автор статті не побоявся різко виступити з цього приводу проти “Московских новостей” Каткова, які ганили солідарність польських поміщиків проти росіян, бо ті “змушені мовчки терпіти таку зухвалість”. Не оглядаючись на цензуру, газета писала, що скаржитись мали б поляки, чиї маєтки викупувються росіянами за безцінь. Аби уникнути різких слів і сутичок – адже в даному випадку економічні інтереси були в усіх однакові – Сільсько-господарське товариство в Києві, очолюване князем Рєпніним, до складу якого входило багато поляків, скликало на початку жовтня 1884 р. спеціальні збори для розгляду “пекучого питання”¹¹.

У цьому Товаристві виділялось близько 40 найкрупніших власників млинів. У березні 1885 р. вони надсилають в Англію зразки свого борошна, щоб з’ясувати їх відповідність західним стандартам (тут ще часто мелють на жорнах), пізніше просять надіслати їм основні залізничні тарифи і організують експортне агентство, споруджуючи склади й силосні вежі біля станцій при фінансовій підтримці київського Промислового банку. Вітте одразу ж відчув інтерес до цього плану, і Південно-західна залізнична компанія стала посередником експорту через Одесу. Зернове агентство, в яке вкладають інвестиції найбільші банки, наприклад “Волга–Кама”, починає робити цікаві пропозиції зерновиробникам, а залізнична компанія стає тісно пов’язаною зі збагаченням краю. Незабаром через цей канал проходять величезні партії зерна.

1883	177 000	пудів
1884	836 141	пудів
1885	2 171 938	пудів
1886	1 110 883	пудів (неврожайний рік)
1887	3 005 229	пудів
1888	3 756 566	пудів

Таке виразне зростання (окрім 1886 р.) було зумовлене привабливістю фінансових пільг, наданих агентством, яке в 1888 р. оплатило 65% поставок наперед, що дало змогу спорудити більше силосних веж. 80,8% експорту припадало на пшеницю, 7,3% – на кукурудзу.

¹¹ *Kraj*, 1884, № 31. – С. 9-10; № 39. – С. 18.

Більшість поставок на експорт складалася з 5-6 вагонів зерна. У 1888 р. 32 поміщики поставили понад сотню вагонів. Залізниці ж брали відтепер на себе продаж зерна в глибині імперії: 15 млн. пудів у 1888, 9 – у 1889, 16 – у 1890 роках із трьох губерній¹².

У січні 1890 р. в доповіді поляка Юзефа Чарновського з Коморова на Поділлі на Конгресі борошноmelів, який зібрався у Києві під головуванням Репніна, констатувалось, що ця галузь знаходиться у прекрасному стані. Однак, попри високу платню (1 500 руб. на рік), кваліфікованих мельників бракувало, тому було вирішено створити центр по їх підготовці, хоча багата еліта – не більше сотні крупних виробників – знову вимагала банківської допомоги й особливих умов на залізниці. *Kraj* сплітав вінки Вітте, який нарешті здійснив мрію початку століття Т. Чацького про розвиток торгівлі в Одесі; автор статті А. Мйодушевський закликав усіх читачів тісно згуртуватися довкола цієї добродчинної акції голови Південно-західної залізничної компанії¹³.

У 1891 р. намітилися перші прояви політичного зближення між імперією та Францією. Поляк Олександр Єловицький створив комісію Сільсько-господарського товариства на чолі з Липковським, на яку покладалось налагодження контактів. Український магнат Ханенко подав у лютому багатобіччючий звіт, де підкреслював: коли в зв'язку з митом мало шансів продавати борошно у Франції, проти чого є великі застереження, то можна натомість поставляти багато зерна через Марсель. У Франції було створено контору по продажу: разом з директором банку “Волга–Кама” Фліге, українцями Б. Ханенком і А. Терещенком до неї увійшли найпомітніші польські зерновиробники Емерик Маньковський-син, Станіслав Залеський, Едвард Єловицький. Французьким посередникам в Одесі надіслали зразки, а представник Товариства супроводив у вересні Козловського, посланця Міністерства фінансів, на конгрес борошноmelів у Парижі.

Обурливий характер цих операцій уявиться краще, коли пригадаємо, що 1891 рік був роком найбільшого голоду в імперії, особливо на Поволжі. *Kraj*, однак, друкував матеріали про наживу спекулянтів, що закуповували зерно на вивіз, та про високі, як ніколи досі, прибутки зерновиробників. З вересня 1891 р. через Одесу було вивезено понад 3 млн пудів, продали навіть 60% зібраного жита. Чим більше поширювались чутки про очікувану заборону експорту, тим більше посилювалася торгова лихоманка¹⁴.

¹² *Kraj*, 1885, № 10. – С. 15; № 29. – С. 7; 1887, № 24. – С. 14-15; № 22. – С. 15; № 45. – С. 18.

¹³ *Ibid.*, 1890, № 2. – С. 15; № 13. – С. 18.

¹⁴ *Ibid.*, 1891, № 10. – С. 14; № 31. – С. 21; № 36. – С. 14; № 37. – С. 17.

Тим часом ширилися приватні ініціативи по наданню допомоги, створювалися комітети по боротьбі з голодом (професори Київського університету, імітуючи Л. Толстого, видавали альманахи й продавали їх на користь голодуючих). Нарешті 3 листопада 1891 р. уряд заборонив експорт харчових продуктів – зернових і картоплі. Це знаменувало поворот у торговій політиці Російської імперії. Джерело надходження зарубіжного золота, яке дозволило міністру фінансів Вишнеградському встановити, завдяки сільсько-господарському експорту, золотий рубль, вичерпувалось, тож треба було розробляти якусь іншу політику.

Нова економічна орієнтація почалася 30 серпня 1892 р. з приходом Вітте у Міністерство фінансів, де він перебував до серпня 1903 р., аж доки не очолив Раду міністрів. Він з головою поринув у політику одержання фінансових позик за рубежем, підтримуючи закриття кордонів. Залишилось тільки одне спрямування експорту – у Францію, котра, як відомо, була постачальником коштів для Росії аж до 1914 р., всіма силами задовольняючи прохання імперії про позики в рамках знаменитого альянсу. Напередодні Першої світової війни Паризька біржа тримала 18 позик Російської держави на суму 11 млрд. 700 млн. франків, а численні позики залізницям і різним містам імперії сягали 6 млрд. франків¹⁵.

Великі виробники зерна в Україні, які завбачливо зав'язали контакти з Парижем, не страждали від обмежень. Врожай дедалі частіше продавався на корені (“гра на зелене”, як писав *Kraj*), що було не таким і ризикованим на чорнозем'ї. На Поділлі млини крутилися безупинно, дедалі ширше використовувались парові млини, вітряки мололи лише мізерні селянські врожаї. В прямокутнику, найкраще забезпеченому залізницями між Козятином, Христинівкою, Шполою і Фастовом, споруджувалися справжні борошномельні заводи. За рік тут у середньому мололи по 100 тис. пудів, тоді як продуктивність водяних млинів становила лише 30 тис. пудів. Нове піднесення внутрішнього ринку, зокрема – щодо обсягу жита і ячменю, дозволило легко вивозити зерно до Вільна, Варшави, Могильова в Білорусі і до Києва, тим більше, що врожаї були високими до кінця століття: з 1892 р. на південному заході збирали по 49 млн. пудів пшениці, 66 млн. пудів жита, 53 млн. пудів вівса і 16 млн. пудів ячменю¹⁶.

¹⁵ Von Laue Th. *Serguei Witte and the Industrialization of Russia*. – Columbia U. P., 1963; Girault R. *Op. cit.* – P. 27, 97-107.

¹⁶ *Kraj*, 1892, № 12. – S. 14; № 44. – S. 25. Ця продукція становила 5,6% жита, 6,16% вівса і 11,39% пшениці, вирощених в імперії. Назва “житниця” щодо України охоплювала Лівобережжя і недавно розорані землі Півдня.

Винокурні

Подальшому збагаченню *gentlemen-farmers* трьох губерній сприяв указ 1890 р., який забезпечив їм нові пільги у винокурінні. По суті, він лише розширив привілей, яким широко користувалась невелика група ще до відміни кріпацтва. Урядове положення 1861 р. сприяло створенню промислових винокурних заводів, здатних сплачувати високі податки, які передавались у концесію поміщиками-дворянами, здебільшого поляками. Це призвело до занепаду значної кількості невеликих винокурень по маєтках, що були джерелом збагачення дворянства. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., у 1870 р. залишилось 239, у 1872 – 152, 1883 – 108. Хоча загальна виробнича потужність не знизилася, йшла надзвичайно швидка концентрація, тягнучи за собою численні скарги, на які мав відгукуватися губернатор. Окрім значних прибутків, розлучені цим положенням поміщики втрачали і продукти переробки, наприклад, для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення норм, встановлених державою¹⁷.

Впродовж 1883-1890 років польська преса в унісон з російською скаржитись на ці обмеження. На думку Яна Ілговського, зростання кількості сільських винокурень аж ніяк не може сприяти розповсюдженню алкоголізму, бо це – справа належного виховання. Про те, хто його повинен забезпечити, він не говорить нічого, зате радіє, що Сільськогосподарське товариство у Києві звернулось до департаменту непрямих податків з протестом у цій справі. Поруч з росіянином Гудимом-Левковичем, євреями Адельгеймом і Стейном там засідали поляки Козаковський, Лашкевич, Вежбицький, Мошинський, Рудницький і Чарновський.

Згоду Санкт-Петербурга зустріли як перемогу, і справа потрапила на першу сторінку *Kraj*'у на початку березня 1891 р., коли було розроблене положення про застосування указу від 4 червня 1890 року. Знову оподаткувавши великі винокурні, які використовували багато меляси цукроварень, і зменшивши податки з малих, указ надав несподіваний шанс землевласникам, стурбованим закриттям кордонів для експорту зернових. *Kraj* ударився в ліричний тон. Газета майже відверто закликала поляків скористатися нагодою і не дати росіянам можливості обійти їх. Вона публікувала відомості про оцінку того, що потрібно для багатообіцяючих інвестицій, і підштовхувала поміщиків взятися за справу. 88 винокурень Поділля, 9 з

¹⁷ *Ibid.*, 1883, № 50. – С. 12. Звіт київського губернатора за 1880 р.: ЦДІАУК, ф. 442, оп. 534, спр. 422; Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 256-257.

яких виробляли половину всієї продукції, будуть змушені зменшити свою діяльність наполовину, звільнивши місце для 30 сміливих підприємців, але чи зуміють скористатися такою “фантастичною нагодою” й подолати деякі “застарілі забобони” “наші середні землевласники”? Такі самі заохочення А. Гілевич повторює і через місяць¹⁸.

Ставлення до алкоголю підкреслювало вже не раз відзначену нами ситуацію. Тоді як литовські поляки агітували за створення антиалкогольних товариств серед близьких їм селян-католиків, українські поляки без жодних мук совісті отруювали “схизматиків” українців. А росіяни не вагаючись отруювали свій власний народ по всій імперії. Нові умови винокуріння були розроблені А.С. Єрмоловим, директором департаменту непрямих податків, майбутнім міністром сільського господарства, який знав, що надходження від продажу алкоголю є найпершим джерелом прибутків держави. Поміщиків охопив такий ентузіазм, що вже через чотири роки виникла криза перевиробництва. Для її призупинення в 1894 р. у Москві було скликано з'їзд 500 виробників, який засвідчив інтегрованість великих польських землевласників до загальноімперських інтересів. Поруч з росіянами і прибалтійськими баронами в ньому брали участь граф Фелікс Чацький з Волині, М. Єленський, представник Ю. Хрептовича з Білорусі, Г. Корвін-Милевський з Литви. Це зібрання найбагатших дворян, яке Милевський порівнював з забутим Земським собором XVII століття, вирішило вбити одним ударом двох зайців. У 1895 р., за порадою московського з'їзду, держава перейняла на себе монополію на збут напоїв, яка досі традиційно належала євреям. Так було увінчано антисемітську акцію, розпочату з 1882 року¹⁹.

Як не парадоксально, але поступово, аж до 1904 р., запровадження державної монополії на продаж алкоголю принесло поміщикам західних губерній додаткове збагачення. По суті, ця реформа позбавляла їх старовинного привілею (права пропінації) – віддавати свої заїзди й корчми в оренду євреям. Держава вирішила відшкодувати цю втрату. У містах право на збут було викуплене, а по селах – досить добре оплачене. Відтак, протягом 1897-1911 років землевласники західних губерній отримали 41,5 млн руб., крупніші, звичайно, найбільше. Наприклад, за свої такі-сякі шинки в Бердичів-

¹⁸ *Kraj*, 1883, № 35. – S. 7; 1891, № 9. Стаття на першій сторінці називалася *Gorzelnie rolnicze w kraju południowo-zachodnim*; № 13. – S. 23.

¹⁹ Korwin-Milewski H. *70 lat wspomnień 1855-1925*. – Poznań, 1930. – S. 136-137.

Д. П. Пойда робить кумедну й абсурдну помилку, приписуючи спад кількості продажу напоїв на Україні моральному переломові у селян, які бойкотують корчми і заїзди. Помилка пояснюється його повною необізнаністю з єврейською проблемою: Пойда Д. П. *Ук. соч.* – С. 368-370.

ському повіті графиня Тишкевич одержала 330 тис. руб., князь Любомирський за шинки під Рівним – 249 тис. рублів. С. Вігте дуже швидко відшкодував ці суми, і держава збагатилась завдяки краще контрольованим надходженням з продажу: постійно зростали статки і виробників алкоголю²⁰.

Така своєрідна реакція уряду на злидні народу і такий оригінальний засіб поповнення бюджету, особливо зважаючи на протекціоналістський курс щодо виробництва зерна, привели в захват власників маєтків, котрі почали створювати нові й нові винокурні. Про алкогольний бум в імперії свідчать такі цифри²¹:

	Кількість винокурень у Російській імперії	
	1897	1914
Сільські винокурні	1 474	2 477
Мішані винокурні	404	342
Промислові винокурні	159	159
РАЗОМ	2 037	1 978

	Виробництво у мільйонах відер	
	1897	1914
Сільські винокурні	13,5	76,9
Мішані винокурні	10,8	38,7
Промислові винокурні	5,5	22,4
РАЗОМ	29,8	138,0

На відміну від інших регіонів імперії, де чотириразове зростання виробництва горілки спиралося на використання картоплі, площі, відведені під цю культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, з 1891 по 1900 рік у трьох губерніях картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64 200 до 130 тис. дес., але в порівнянні з 2,9 млн дес., відведених під зернові, ця цифра²² була незначною. Це означає, що зернові, зокрема жито (звідси і бере початок знамените “житниця”), проходили через перегонні куби, що було набагато вигідніше, ніж чорний

²⁰ Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 257-258.

²¹ *Там само.* – С. 257.

²² Воблий К. Г. *Назв. пр.* – С. 26.

хліб селян. Як і у випадку з великими виробниками зерна, поляки-власники крупних винокурень (часто це були одні й ті самі особи) не мали підстав скаржитись на російський уряд. Зростання багатства відсувало проблему розмивання маєтків на другий план. Політичні ж позиції дадуться взнаки в 1905 році.

Цукрові заводи

Жодне з джерел нового витка збагачення не могло зрівнятися з виробництвом цукру. Наслідуючи Г. Сенкевича, його сучасники з інших відламів давньої Польщі називали поляків з України не інакше, як – поблажливість чи заздрість? – цукророби.

Я вже говорив про зародження цього виду промисловості перед 1863 роком²³. У даному випадку процвітання поляків теж було пов'язане з перевагами, які російський уряд взагалі надавав такому видові діяльності. Справжній підйом датується 1881-1883 роками.

Попри державні заходи (наприклад, дуже високе оподаткування цукру, завезеного з колоній на початку 1860-х років), адаптація до нової соціальної системи, що поставала внаслідок реформи 1863 р., просувалася повільно. Численні дрібні цукроварні в маєтках з “відкритим вогнем” і рабськими умовами праці занепадали; швидкими темпами йшла концентрація, множились підприємства з великими інвестиціями капіталів, подеколи з-за кордону, і зростала кількість робочої сили “за наймом”, про що мова піде далі.

Перед вела Київщина. В 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5 800 тис. берківців, тоді як на Волині, де на 1875 рік існувало тільки сім цукроварень, переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру становила від 6 до 8 млн руб., а на Волині – 2 900 тисяч. У звітах губернаторів йдеться і про банкрутства, зумовлені дорожнечею дров (до 1890 р. вугілля було майже невідомим).

Цей анахронізм струснули нові технічні можливості. Після 1881 р. стара технологія видобування соку з буряків за допомогою гідравлічного преса замінюється розпилювачами і фільтруючими пресами, завдяки чому вихід цукру з берківця зріс від 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів. Майже повне припинення імпорту в 1877 р., викликане вимогою сплачувати мито золотом, стимулювало підприємства, тим більше, що з цього часу і до 1882 р. в Західній Європі відчувався брак цукру, тож вона стала хорошим ринком

²³ Beauvois D. *Op. cit.* – P. 214-215; український переклад, с. 256-257.

для експорту. Дуже вигідні контракти уклалися в Гамбурзі, Лондоні, Марселі, Кельні, Константинополі²⁴.

До появи згаданих комісій винокурів та зерновиробників у Києві, в рамках Сільськогосподарського товариства, було утворено “дорадчу інституцію”. Південно-західні цукровики вимагали цього від Міністерства фінансів з 24 березня 1881 р., прагнучи отримати такі самі можливості, що й петербурзьке і московське товариства. Справа тяглася три роки, уряд вважався, остерігаючись великого гурту зацікавлених поляків. Врешті, після багатьох нагадувань, 3 лютого 1883 р. “дорадча інституція” була дозволена²⁵.

У зв'язку зі згаданою кризою на Заході тримались високі ціни, зумовлюючи значне зростання виробництва в Україні впродовж 1881-1884 років, від чого поміщики перебували в стані ейфорії. Дописувачі *Kraj'* у ганьбили аморальність грошової лихоманки і легкий заробіток завдяки акціям, бо полякам належали значні паї в акціонерних товариствах. Проте захоплення капіталістичною манною відчують і вони: “Адже цукор у будь-якому вигляді, від чорної меляси до білого, мов сніг, і твердого, мов гірський кришталь, рафінаду єдиний дає право володіти цими рублями, такими жаданими для кожного”, – писав J.-D.-K. у березні 1883 року. Ця сама газета, вміщуючи в кожному номері курс цін на цукор, з ентузіазмом констатувала різкі зміни, що стали наслідком розвитку капіталізму. Традиційні Київські контракти, “втративши свій характер ринку, [перетворились] на зустрічі цукровиків, промисловців і маклерів”, а тому поміняли строки, перемістившись з кінця січня на кінець лютого – в очікуванні кінцевої фази цукроваріння. Дивіденти ж цукроварень коливались від 15 до 20%.

Така прекрасна кон'юнктура, успішно використана поляками, викликала заздрість з боку російських поміщиків України. 11 лютого 1883 р. “Киевлянин” кинув “бомбу”, яка всіх вразила. Газета Піхна писала, що очікується розпорядження про заборону виробництва цукру “особам, які не мають права купувати землі на південному заході”, тобто полякам і євреям. Ця фальсифікована інформація свідчить про рівень суперництва. Зі свого боку, поляки дуже боялися втручання німецького капіталу: “Цілий *Kulturkampf* напав на губернію, немов вороняча зграя на здобич. Ціла армія німецьких промисловців наїхала до Києва з метою заробити, спокусившись великими прибутками від цукру. Чи це їм вдасться? Важливе питання, бо панує величезна конкуренція, а пропозиція перевищує попит”.

²⁴ Lipkowski L. *Rzut oko na rozwój przemysłu rolnego i rolnictwa 1849-1912*. – S. 211-214; особливо фундаментальна праця: Воблій К. Г. *Назв. праця*. – С. 87 і далі.

²⁵ ЦДІАУК, ф. 442, оп. 534, спр. 57: листування Сільськогосподарського товариства з Міністерством фінансів.

Однак страх стосовно кордонів ринку не зупинив пориву. Цукровиробники залучили на свій бік багатьох поміщиків, платячи їм на 50% більше, ніж ті могли б одержати за звичайну оренду, заохочуючи вирощувати буряки. В Києві зібралися будувати нову торгову біржу²⁶.

Тим часом агресивна динаміка нової промисловості почала непокоїти поміщиків середньої руки, які відчували себе втягненими до неї, або й експлуатованими всупереч власній волі. В жовтні 1883 р., пробувши деякий час у Києві, французький консул у Росії написав статтю (ми далі ще до неї повернемося) для паризького *Journal des économistes*, де викривав експлуатацію робочої сили та марнування лісу. Такі самі питання були порушені тоді ж у виданій польською мовою в Києві брошурі *Sprawa cukrowa*. Російськомовна преса, своєю чергою, від імені дрібних російських поміщиків (які переважали в Україні) висловила стурбованість щодо спекуляцій на цінах на цукор. “Одесский вестник” гостро висловився з приводу “нового гідравлічного пресу, який називають міццю капіталу”; цю остерогу поділяв і поляк Бонавентура, який 4 жовтня 1883 р. виступив у *Kraj*'i з різкою критикою так званих благодіянь згаданої промисловості, котра, мовляв, дає роботу і сприяє розвитку сільського господарства: “Гарні фрази, та всього лише фрази”. Даючи можливість заробити, цукроварні завжди забирають удвічі більше. Чи ж це благодіяння? – питав гайсинський поміщик. Він з великим обуренням підкреслював, що, крім усього, гроші часто пливають до Франції чи Німеччини. Від імені традиційних виробників зерна він викриває протекціонізм, що приносить користь лише цукровикам, і виступає за рівний розвиток решти галузей харчової промисловості, маючи на увазі, зокрема, борошномельну справу. Цей зайда-буряк стає надто всепоглинаючим, знищує ґрунти. Чому б на місцях не ставити вітряки і не годувати висівками худобу, якій не вистачає пасовищ через гонитву за новими культурами? Відтак, цілком очевидно, що при існуючій напруженості у земельному питанні перехід до інтенсивного господарювання може мати лише негативні наслідки. Цю філіппіку завершує нотка ворожості до технічного прогресу: річки, які нині служать лише для поїння худоби, вимочування льону і прикраси краєвидів, могли б крутити колеса млинів, тож не треба ніякої пари!²⁷

²⁶ *Kraj*, 1883, № 8. – S. 15; № 9. – S. 7; № 10. – S. 10; № 11. – S. 8.

²⁷ *Одесский вестник*, 1883, серія статей в номерах 202-212; *Kraj*, 1883, № 42. – с. 11. Вороже ставлення Бонавентури до капіталізму й технічного прогресу як причини криз нагадує подібну суперечку між поміщиком з Житомира Аполлоном Коженювським, батьком Конрада, і власником цукроварні на Волині З. Фудаковським, яка велась у варшавській *Gazecie codziennej* в 1860 р. Коженювський вбачав у вирощуванні зерна “традиційне господарювання”, здатне протистояти промисловій корупції та спокусам легкого заробітку: Jedlicki J. *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują?* – Warszawa, 1988. – S. 133-135.

Так проявляється розшарування, яке свідчить, що далеко не всі земле-власники зуміли скористатися з цукрової благодаті. Серед еліти дедалі очевидніше вимальовується нова еліта. Наприкінці 1883 р. J.-D.-K. викриває свавілля волинських цукрозаводчиків щодо буряководів. Останні теж хотіли б отримати прибуток, але їм завжди пропонують недостатню, на їхню думку, ціну. Вони нарікають на значні капіталовкладення в плуги з лемешем для глибокої оранки, але ніяк не можуть відмовитися від авансу, пропонованого ще до збирання врожаю, що дедалі тісніше прив'язує їх до системи, небезпечність якої вони відчують.

І тут гроші накладають відбиток на все, що ще залишалось від шляхетської солідарності. Між шляхтичами – продавцями зерна і продавцями цукру – прослизнуло фінансове суперництво, в якому вже немає нічого від лицарського гонору. “Хто візьме верх у цій нерівній боротьбі? – питав на завершенні J.-D.-K. – Це зовсім неважко передбачити, бо нашій шляхті не властива солідарність”²⁸.

Передбачення підтвердило свою слушність, коли в 1884 р. став очевидним перебір. Некероване з 1881 р. виробництво, ліквідація недостачі цукру у Західній Європі призвели до надвиробництва. Еліта цукровиків прийняла на себе головний економічний удар, аби не розгубитися і не втратити своєї позиції: наприкінці березня 1884 р. головні цукрозаводчики й акціонерні товариства всієї імперії об'єдналися в Цукровий синдикат. Їхнє лоббі звернулось до уряду з проханням гарантувати допомогу, якщо на внутрішньому ринку ціни впадуть нижче 4,5 руб. за пуд. Для цього пропонувалось створити фонд регулювання, який би поповнювався з імпортного мита, котре належало підвищити²⁹.

Про могутність “синдикату” можна судити зі статистичних даних початку 1885 р., де поміщики й управителі поділені за ... віросповіданням. Ясно, що католиками є поляки (48 поміщиків). На жаль, зі статистичних даних не можна визначити, скільки їх нараховувалось у кожному з 77 товариств, і яка частка їм належала. Судячи з оцінки становища на 1910 рік, наведеної трохи далі, вона мала б бути значною. Ми ще побачимо, що чимало поляків було і серед кваліфікованого персоналу, причому не лише на польських цукрових заводах.

²⁸ *Kraj*, 1883, № 52. – С. 11.

²⁹ Воблий К. Г. *Назв. нр.* – С. 140-160; *Kraj*, 1884, № 11. – С. 15.

Цукрові заводи в Російській імперії в 1884-1885 рр.³⁰

Характеристика власників	Загальна кількість цукроварень	Цукроварні, якими керували їхні власники
Православні	99	67
Католики	49	35
Протестанти	4	4
Євреї	15	14
Державні маєтності	3	–
Товариства	77	74
Іноземці	4	4
РАЗОМ	251	198

Увага: якщо виключити сім цукроварень, що перебували під судовою опікою, і одну, виставлену на продаж, 45 були віддані в оренду (14 – товариствам, 12 – православним, 8 – євреям, 4 – протестантам, 4 – іноземцям, 3 – католикам).

Створена синдикатом Цукрова контора в Києві намагалась домогтися таких самих переваг, як і щодо зерна: спеціальних залізничних тарифів та контактів з Італією; вона погоджувалась брати продукт не дорожче, ніж по 4,25 руб. за пуд, що давало на 1,55 руб. більше, ніж на внутрішньому ринку, хоча це було менш надійним. На кінець року курс упав. Два мільйони пудів урожаю 1884 р. ще не були реалізовані, як стало ясно, що 1885 р. дав рекордний урожай – 26-28 млн пудів. На початку 1886 р. пуд коштував 2,85 рублів.

Налякані цукровики зібрались у Києві й звернулись до держави з вимогою знизити податки на внутрішнє споживання, встановити квоти на виробництво вирощування буряків згідно з “реальними потребами” і верхню межу для кожної цукроварні. Польські графи Фелікс Чацький і Альфред Потоцький підтримували в цьому Хрякових, Бродських, Терещенків та Балашових.

Не чекаючи, вони зобов'язались не перевищувати середню цифру останніх п'яти років, а на будь-який надлишок накладати податок по 85 коп. за пуд. Для контролю за дотриманням цих зобов'язань було створено наглядовий комітет з 11 осіб, який визначав штрафи на випадок недотримання ухвали. Відтак, світ цукру ставав цілком незалежним від внутрішніх цін, коли вони падали надто низько. Цю угоду, котра не завадила розоренню семи цукроварень, доводилося постійно поновлювати: спершу щодва роки – з 1887 по

³⁰ Виступ Л. Толпигіна на засіданні Технічного товариства у Києві: *Kraj*, 1885, № 9. – С. 11.

1889, з 1890 по 1891, потім раз на чотири роки: 1892-1896 і 1896-1899; до першої угоди приєдналось 78% цукрозаводчиків, до останньої – 91%³¹.

Незгодні, які посилались на дорожнечу транспорту, дуже швидко зрозуміли свою помилку, бо 20 лютого 1887 р. Міністерство фінансів поширило протекціонізм на виробників, викупивши те, що було на складах. Цим була започаткована політика демпінгу на експорт, дуже погано сприйнята загальом і пресою з огляду на внутрішню злиденність, благотворну, втім, для цукроварень, кількість яких по імперії на кінець 1888 р. зменшилась з 251 до 229; лише 218 з них змогли дати продукцію протягом цього сезону. Загальне ж виробництво знизилось з 29 до 25,9 млн пудів. Три південно-західні губернії в 1886 р. реалізували 58,2% від усього продажу імперії, а в наступному році – 54,4%. У 1889 р. тут було вироблено 15 400 тис. пудів цукру-рафінаду з таким розподілом по губерніях: Київщина – 8 400 тис., Поділля – 5 360 тис., Волинь – 1 500 тисяч. Виплата дивідентів акціонерними товариствами становила 15-25 %³².

За винятком 1893 р. (коли через поганий врожай довелося імпортувати), в наступні роки польські цукрові магнати Е. Маньковський, Я. Ярошинський та інші могли тільки радіти з приводу російської політики експорту, тим більше, що до англійських та італійських ринків тепер додалися Хіва, Бухара, Персія, Афганістан, Китай. Наприкінці ХІХ ст. три наші губернії виробляли 69% цукру всієї імперії. Продукція перевищувала 100 тис. пудів на рік у кожному з повітів смуги, яка з півночі на південь тяглася через Житомир, Бердичів, Брацлав, Гайсин і Умань. В підсумку виникли нові заводи для переробки цукрової сировини, зокрема в Києві, де фірма “Донат, Липковський і К⁰” стала прикладом поєднання капіталу й технічної компетентності, засипавши *Kraj* рекламними оголошеннями.

Вітольд Валевський написав прекрасне дослідження³³, показавши, чому ця сприятлива кон’юнктура протрималася до 1914 року. Наприклад, популяризація чаю зумовила те, що попит завжди перевищував пропозицію, хоча загалом споживання цукру в імперії було ще низьким (7 кг на рік на душу населення в 1910 р., тоді як в Англії й Франції воно становило, відповідно, 43 і 17 кг). Пільги цукровиробників підтримувались і надалі, ще

³¹ *Ibid.*, 1885, № 38. – С. 21; № 45. – С. 18; 1886, № 16. – С. 13; № 18. – С. 13; № 23. – С. 10; Воблий К. Г. *Назв. пр.* – С. 183; Гефтер М. Я. *Из истории монополистического капитализма в России (сахарный синдикат)* // *Исторические записки*, т. 38, 1966. – С. 104-153.

³² *Kraj*, 1887, № 9. – С. 11: *O środkach przyjścia w pomoc przemysłowi cukrowniczemu*; 1888, № 50. – С. 15; 1890, № 8. – С. 16.

³³ Walewski W. *Cukrownictwo na Ukrainie* // *Pamiętnik Kijowski*, т. 2, 1963. – С. 167-194.

дуже утверджувалася монопольність, чим і пояснюється незначне збільшення кількості цукроварень: на 1910 р. їх існувало 282. При цьому більше половини – 145 – припадало на три правобережні губернії; в 1914 р. їх було 147, враховуючи, щоправда, Бесарабію та Херсонщину; перед, як завжди, вела Київщина – 77 заводів, на Поділлі їх було 53, а на Волині – 15³⁴.

Звичайно, не слід перебільшувати питому вагу поляків у цій галузі. У 1914 р. з 147 цукрових заводів в Україні вони володіли 60-ма і були членами десяти акціонерних товариств³⁵. Проте це охоплювало половину виробництва цукру, тож не варто дивуватися, що в колективній пам'яті зберігся міфічний образ поляка-цукророба. В 1912 р. польський аристократ, автор посередніх оповідок та історійок зі щоденного життя свого середовища в Україні, граф Адам Жевуський присвятив один зі своїх творів “Його Зажерливий Милості Буряку”³⁶. Він змальовує типову картину Київських контрактів, перетворених на цукровий ринок:

І знов буряк...

Знову його Велич, його Влада,

Його Сила, Сила величезна...

Знову він!

Жерці його містерії купуються в золоті,
або потопують, розорені, і для них найчастіше
давній Київ у місяць Контрактів відчиняє сезами
своїх міських спокус і гультьяйських розкошів...

(Переклад М. Москаленка)

Попри афішовану зневагу до фантастичних прибутків капіталізму, Жевуський прагнув показати, що в цій сфері полякам доводилось боронитись проти дуже небезпечного ворога – капіталістів-євреїв, традиційно карикатурно зображених в антисемітському дусі. Автор так і не прохопився

³⁴ Кельберин М. А. *Справочник по сахарной промышленности Российской империи*. – К., 1912; Piasecki J. i Broniewski S. *Kalendarz dla cukrowników na rok 1910-1911*. – Warszawa: wyd. T. Rutkowski, 1910; *Pamiętniki Zygmunta Koziutyńskiego*. – Kraków, 1911.

³⁵ Walewski W. *Op. cit.* – S. 177.

³⁶ Rzewuski A. *Jego Żarłoczna Mość Burak (szkice ukraińsko-kontraktowe)*. – Kijów: wyd. L. Idzikowski, 1912. – S. 49-50. У цьому ж стилі: *Książ Marian*. – Ibid., 1914, підзаголовок: *Obrazki z życia parafiańskiego kresowej*. Про нові різновиди торгівлі й переміни, а також втрату значення Контрактів див.: Василенко Н. *Киевские Контракты 1789-1912. Историческая справка*. – К., 1923; Ułaszyn. *Kontrakty kijowskie, szkic historyczno-obyczajowy 1798-1898*. – St. Petersburg, 1900. – 99 s.

про те, що “жерцями таємниць” цукру були переважно поляки. Згідно з опублікованими в 1910-1911 роках статистичними даними по національностях, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – 6. Попри всю свою нищість, ця розповідь показує, наскільки значним було суперництво, примушуючи залишатись постійно насторожі. Звичайно, небагато знаходилося таких, чії статки могли суперничати з багатством євреїв Бродських, що мали 13 цукроварень на захід від Дніпра і 8 на схід, та барона Гінзбурга (відповідно 6 і 4), власника зухвалого висотного будинку в Києві, названого його ім'ям, а цукроварні Гальперіних, Гольденбергів та інших конкурували з польськими. Проте приховуване цензурою суперництво з росіянами було не менш напруженим, навіть якщо частка їх багатства на південному заході становила одну шосту. Свідомий своєї вагомості Бобринський, власник цукроварні у Смілі і 6-класного технічного училища, рафінадні заводи в Грушці й Ушиці, що належали до імператорських уділів на Поділлі, заводи Лопухіних та Давидових у Вербівці (де Кароль Шимановський зустрів мецената, зацікавленого його музикою) – весь цей сусідський світ жив, по суті, в дикому змаганні, вже не кажучи про приховану зневагу, що могла відчуватись до дуже багатих парвеню – наприклад, чумацького сина Терещенка, власника 4 цукроварень на Правобережжі і 7 на Лівобережжі, чи швейцарського промисловця з Санкт-Петербурга Дженні.

Далі ми побачимо, що довкола всіх цих промисловців, незалежно від їх національності, оберталася нова, цілком польська спільнота службовців, людей з технічною освітою та робітників. Навіть пейзажі свідчили про перевагу поляків-цукровиків в Україні: величезні лани буряків, які їм належали, або ж кимось для них вирощувались, були ознакою присутності польських панів – найбільш помітних, найактивніших і найбагатших. Дим над трубами заводів, що належали аристократичним родинам, свідчив про їхню дивовижну здатність до адаптації, про їх входження до нескінченного технічного прогресу. Віднині на шкалі символів могутності ці заводи дорівнювали традиційним палацам або сільським розкішним дворам. Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий потенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Япорівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т. д., і т. п. – все це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи.

Експлуатація лісів

Піднесення цукрової промисловості, а також розвиток залізниць були б неможливими ще без одного великого джерела збагачення в західних губерніях – лісу. Літературний топос вишневих садів, що вирубувались наприкінці XIX ст. по всій Російській імперії – символ загального занепаду дворянських родин, – тут поширювався на діброви та букові, в'язові й березові ліси, але, на відміну від Росії, у польських маєтках ліси вирубувались не тому, що маєток продавався, а саме заради того, щоб уникнути його продажу або щоб провести “модерне” переобладнання. Величезна потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо в деревині, дуже швидко призвела до її подорожчання. Поступовий розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України (як Білорусі та Литви) був найпростішим засобом протягом десятків років одержувати готівку при майже повній відсутності банківського кредиту. Звичайно, наслідком шаленої гонитви за грішми стали непоправні екологічні втрати. В країні, де до 1863 р. було багато вовків, ведмедів і всякої живності, де до 1890 р. були поширені найказковіші – і найбільш несамовиті за своїми безмірними масштабами – полювання, вирубка, викорчовування, оранка під технічні культури призвели до непоправної зміни пейзажу.

Особливо надмірної експлуатації лісові багатства зазнавали до 1890 р., доки на цукроварні й винокурні не почало надходити залізницями вугілля з Донбасу. На думку К. Г. Воблого, найкращого знавця цукрової справи в Україні, споживання лісу зменшилось завдяки технічному прогресові. Після 1890 р. переробка тисячі берківців буряків потребувала всього 12-15 куб. саж. дров, тоді як у 1860-х роках їх потрібно було 45-48 сажнів. Але навіть після цього три чверті палива постачали з лісу. Привозити вугілля з Дюбровського басейну на пограниччі Силезії було надто дорого, а Правобережна Україна так і не змогла використати свої невеликі місцеві запаси бурого вугілля (лігніту). В 1884 р. єдина для трьох губерній копальня лігніту експлуатувалась під Звенигородкою графом Потоцьким з Бужанки спільно з графом Шуваловим (завжди – обов'язкова співпраця з росіянами). Проте це було низькосортне паливо, з 12-відсотковим вмістом вугілля, яке добувалось на невеличкій копальні, де працювало 60-100 шахтарів. Наприкінці 1886 р. великі надії покладались на “відкриття” вугілля поблизу Кременця на Волині. Ним зацікавились бельгійські інвестори, вже велися розмови про будівництво спеціальної залізниці, але жила виявилась непридатною для експлуатації³⁷. Використання єдиного наявного скарбу – лісу – було

³⁷ *Kraj*, 1884, № 51. – S. 17; 1886, № 32. – S. 13.

неодмінною умовою виживання маєтків. Ліси були принесені в жертву для утримання землеволодінь, про символічне значення яких ми вже говорили. Дедалі частіше практикувався продаж деревини купцям-експортерам, які вирубували тисячі десятин і сплавляли колоди до Одеси. Завдяки продажу лісової ділянки можна було розплатитися з боргами і трохи відстрочити виплату застави. Часто-густо це ставало останнім порятунком від розорення. Тож безперервні нарікання *Kraj*'у з приводу спустошень внаслідок нерозумної вирубки здаються трагічними, але безплідними жалями. У поляків не було Чехова, щоб змалювати цю драму. Один штабель деревини, який у 1860 р. коштував від 3 до 10 срібних руб. (транспортування завдяки панщині обходилося безкоштовно), в 1883 р. коштував (уже з доставкою) 45-50 рублів. У вже згаданій статті в *Journal des économistes* французький консул Молінарі подав такі відомості про річне промислове споживання лісу в південно-західних губерніях:

Цукроварні	370 000 куб. саж.
Залізниці	52 800 куб. саж.
Винокурні	20 700 куб. саж.
Броварні	5 300 куб. саж.
РАЗОМ	457 800 куб. саж.

Наводячи ці дані на першій сторінці номера від 11 (23) вересня 1883 р., *Kraj* додавав: "Страхітливість цих даних стане вповні очевидно лише тоді, коли ми врахуємо, що такий величезний об'єм деревини можна одержати, вирубивши 23 тис. дес. лісу. Питання варте того, щоб над ним задуматись"³⁸.

Ми пам'ятаємо, наскільки життєво важливим для селян було право на випаси, збирання ягід та грибів і розведення бджіл. Відтак, згадані зміни болісно відбилися і на їхньому способі життя, бо в них не було власних лісів. На Київщині сільським громадам належало 5% залісненої території (чагарники), тоді як 95% входило до великих приватних землеволодінь (719 тис. дес.) та імперських уділів (270 тис. дес.). Поза Волиню переробка деревини на місцях (лісопилки, виготовлення меблів, куріння смоли) практикувалась нечасто.

Нечуване винищення лісів на Поділлі видно з цифр, опублікованих 1892 року. В 1865 р. тут було 718 805 дес. лісу, в 1887 – 527 584 дес., з них 422 981 належали великим землевласникам. У 1891 р. ця цифра знизилась до 418 809 дес., з яких 83 981 належали державі, 19 283 – імператорській

³⁸ *Ibid.*, 1883, № 32. – С. 6; № 37. – С. 1.

рoдині, 8 964 – містам і православним монастирям, а 306 581 дес. – великим приватним маєткам, з них 125 716 дес. були приречені на вирубку.

Окремі спроби законодавчим порядком обмежити цю гарячкову гонитву за грішми виявились безрезультатними. Пізніше ми побачимо, що на Волині широкомасштабне викорчування великою мірою покладалось на німецьких та чеських колоністів. Те, що досі не поглинули цукрові заводи, поглиналось через розширення торгівлі деревиною³⁹. Таким екологічним потрясінням Україні довелось заплатити за виживання і поляків, і новоприбулих росіян.

Концентрація капіталу

У порівнянні з перерахованими вище інші види господарської діяльності здаються зовсім незначними. Металургійне виробництво, що велось по-старому на давніх запасах заліза на Волині, розвивалось, концентруючись у 1882 р. на 11 руднях, де видобувалось 594 500 пуд. продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень становив 978 900 пуд., але цього вистачало лише для кількох невеличких залізоплавильних підприємств з чисельністю 40-100 робітників у Житомирському та Новоград-Волинському повітах, які не відігравали помітнішої ролі у порівнянні з Кривим Рогом та Донбасом. Наприкінці 1880-х та на початку 1890-х років на південному Поділлі запанувала “фосфоритна лихоманка”: в 1888 р. тут добули 321 тис. пуд., а в 1890 – 550 700 пудів. У Жмеринці навіть збудували суперфосфатний завод, але родовище швидко вичерпалось, і вже 1895 р. видобуток впав до 166 900 пудів. Імпорт мінеральних добрив знищив у зародку цей вид промисловості. Слабко опиралось імпорту і ткацтво, найкращим прикладом чого може послужити значне скорочення випуску продукції давньої фабрикию Сангушків у Славуті. Повсюдно зменшувалась кількість текстильних фабрик, що добре видно з даних, уміщених у таблиці:

	1859	1879	1884	1888
Київщина	42	42	37	17
Поділля	8	18	16	14
Волинь	65	41	42	40

³⁹ *Ibid.*, 1885, № 39. – С. 21; 1892, № 13. – С. 14. Денисов В. И. *Леса России, их эксплуатация и лесная торговля.* – СПб., 1911; Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 251-255.

Вимочування, тіпання, прядіння і ткання полотна з льону й коноплі належали швидше до домашніх промислів селян; втручання маєтків обмежувалось наданням – у вигляді сервітутів – річок для вимочування. Селяни ткали грубі тканини для мішків та сорочок.

Продовжували діяти і традиційні гутні. С. Стемповський розповідає, як у 1876 р. наказав розібрати на Поділлі одну з них, успадковану від батька, де у величезній печі спалювали цілі дерева, доки складуви (місцева декласована шляхта), керовані майстром-німцем, чекали на тачки з піском, що відвозили потім шлаки. Таке архаїчне виробництво було, звичайно ж, нерентабельним⁴⁰.

Ці дрібні, маргінальні види господарювання лише підкреслюють першорядну вагу агро-споживчого комплексу у процвітанні великих землевласників в Україні. З “Покажчика фабрик і заводів” за 1879-1893 роки добре видно, що навіть чорна металургія Лівобережжя не мала такого великого впливу на підприємництво, як млини, винокурні й цукроварні Правобережжя разом з усіма технічними й комерційними видами діяльності, що розвинулись під їх впливом у містах, зокрема в Києві. Київщина завжди стояла на чолі дев’яти українських губерній щодо промислового виробництва, яке в 1879 р. дало тут продукції на 62 500 тис. руб., в 1890 – 78 000 тис. і в 1893 р. – 69 400 тис. рублів. Поділля, котре в 1879 р. було третім, поступилося з 1893 р. Катеринославщині, Херсонщині, а найбільше Харківщині. Волинь же постійно була шостою з-поміж дев’яти⁴¹.

Як ми бачили, в кожній з галузей промисловості поляки займали головне або, принаймні, важливе місце. Коли пригадати, що згадані види діяльності були дуже тісно пов’язані з землею, то нас не здивує розвинутий і динамічний характер великих сільських господарств у наших трьох губерніях. Кілька цифр остаточно підтвердять факт концентрації капіталу у південно-західних латифундіях: число маєтків, де було більше 50 коней, на 1891 р. дорівнювало 836; на 1905 р. їх стало 949, а в 1912 р. сягнуло 1069. Окрім робочих коней, у маєтках Сангушків, Браницьких, Потоцьких, Любомирських та багатьох інших вирощували на кінних заводах породистих скакунів, відомих по всій Європі, обраховуючи їх сотнями голів. Серед тяглої худоби було дуже багато волів. Стільки тяглої сили не було в жодному регіоні імперії: на чорнозем’ї північної зони, яке йшло після наших губерній,

⁴⁰ Мельник Л. Г. *Назв. пр.* – С. 107-116, 124-133. Щоб мати повнішу й докладнішу картину див.: *Труди комиссии по изучению хозяйства Юго-Западного края. Серия 1-4.* – К., 1912-1915.

⁴¹ *Указатель фабрик и заводов, 1879, 1890, 1893.*

на 1912 р. існувало всього 599 маєтків, де нараховувалось понад 50 коней. Тобто, на Волині, Поділлі й Київщині напередодні світової війни тягової сили було від двох до ста разів більше, ніж деінде в імперії⁴².

Така заможність породжувала пиху й упевненість. Однак придивімося, до якого типу суспільства належав цей новий світ поляків та їх оточення.

Б – Нове польське суспільство в Україні та його сателіти

Стрижнем польського “суспільства”, як воно виокремилось на початку ХХ ст., після розриву зв'язків з декласованою шляхтою, були 3 тис. родин, або 15-20 тис. осіб, чий володіння перевищували сотню десятин. Саме це ядро задавало тон і виступало носієм міфу про “польського пана з України”, міцно відгородженого у своїй “фортеці”. Довкола цього сонця, чия шляхетська чистота залишалась незаплямованою (тоді як серед російських землевласників було багато купців), обертаються нерозлучні з ним планети, створюючи новий ансамбль, що поступово формується впродовж досліджуваної епохи. Такими сателітами, появу яких зумовили капіталістичні зміни, стали: група технічних та управлінських працівників, здебільшого вихідців з бідної польської шляхти, котрі завдяки своїй компетентності досягли дещо вищого соціального статусу; інтелектуали такого самого походження, які осідали в містах; сільський пролетаріат цукрової та агро-споживчої промисловості; іноземні колоністи, що прибули з наміром служити найбагатшим полякам; представники єврейського світу, необхідні при укладанні численних угод.

Престижність землі та громадське життя

Сонячне сяйво сліпить. Засліплює воно і всіх мемуаристів – здебільшого обігрітих його промінням. Воно живить розкішне життя, схильне до меценатства. Як французи забули про “чорну звірину, що харчувалась корінням” у часи Людовіка XIV (про це писав Ля Брюєр, милуючись величчю Версаля), так і поляки цілком правомірно милуються з пишноти українських резиденцій. *Happy few** цього відродженого завдяки економіч-

⁴² Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 65. Близько 1910 р. поруч з “паровими плугами” з'явилися перші трактори “на нафті”.

* Нечисленні щасливці (англ.).

ним успіхам світу були, без сумніву, генераторами краси. У колективній пам'яті двори й палаци, чаруючий шарм життя в садибах України оповиваються аурую, котра з часом стала ще принаднішою, бо йшлося про світ, зметений бурею більшовицької революції і стертий 70 роками радянського режиму.

Про елегантність осель на цих теренах уже на початку ХХ ст. свідчить альбом Урбанського, проте лише в працях сучасних польських істориків мистецтва вповні постав культурний набуток, який залишили після себе польські магнати і багаті поміщики по всій території так званих *кресів*. Зо два десятки томів, де Роман Афтаназі докладно, з пієтетом описує нескінченну низку прегарних резиденцій, вміщуючи репродукції старовинних полотен і фото, промовисті самі по собі й виправдовують усі суперлятиви⁴³.

Не повторюючи своїх міркувань про літературне відродження міфу, висловлених раніше й широко доповнених і збагачених Яцеком Колбушевським⁴⁴, зазначимо, що літературний образ, інспірований давнім і, безумовно, лицарським життям поляків на кресах, котрий нав'язали Г. Сенкевич, М. Родзевічувна, Ф. Равіта-Гавронський, З. Косак-Щучка та інші, відбився у мемуарах кінця ХІХ – початку ХХ ст., автори яких охоче приписують собі ідеальні якості. Для більшості мемуарів, звідки ми запозичили чимало відомостей, характерне змішування естетики з мораллю, з чого випливає думка, нібито красиве невіддільне від доброго. Величезну і неоціненну кількість деталей про щоденне життя й ментальність польських поміщиків у мемуарах доповнюють усні свідчення, зібрані З. Трояновською⁴⁵. Звичайно, стиль життя у польських маєтках, де землеволодіння складало 100 дес., відрізнявся від життя резиденцій, чийм власникам належало від 5 до 20 тис. дес., але саме пам'ять найбагатших стала стереотипом, в якому домінують розкіш і гармонія.

⁴³ Aftanazy R. *Materiały do dziejów rezydencji*. – Warszawa: Instytut Historii Sztuki PAN, 1986-1993, t. 1-23; Urbański A. *Memento kresowe*. – Warszawa, 1929.

⁴⁴ Beauvois D. *Op. cit.* – Р. 3-4; український переклад, с. 51-52. Kołbuszewski J. *Legenda Kresów w literaturze XIX i XX w. // Polska myśl polityczna XIX i XX w.* – Т. 4: *Między Polską etniczną a historyczną*. – Wrocław: Ed. Ossolineum, 1988. – S. 62-85. На жаль, Ю. Колбушевський впав у націоналістичну екзальтацію щодо “кресів” у книзі, названій відповідно “Kresy” (Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 1995. – 256 s.); ця багатообіцяюча книга вийшла у серії під промовистою назвою “A to Polska własnie”.

⁴⁵ De Saint Jouan, née Trojanowska Z. *La vie quotidienne des familles polonaises établies en Ukraine // Antemurale*. – Rome, 1984-1985. – Р. 141-257. Двір, як стрижень культурного життя і пейзажу, як архітектурний зразок і основний елемент польського мистецтва, досліджується у двох томах, котрі, однак, не охоплюють східних територій колишньої Речі Посполитої: *Dwór Polski w XIX wieku, zjawisko historyczne i kulturowe*. – Warszawa: Wyd. Stowarzyszenie historyków sztuki. – Т. 1, 1990. – 167 s.; Т. 2, 1992. – 348 s.

Навіть у Литві, де не бракувало великих статків, польські поміщики відчували певний комплекс нижчості порівняно з рівними собі з України. Так, В. Мейштович згадує про власника палацу в Антонінах, графа Юзефа Потоцького: “Він імпував росіянам, водночас шокуючи їх зверхністю й умінням похизуватися. Коли він виїжджав з дому, з тріском розчинялись двері і два козаки [тобто слуги, одягнені по-козацькому – Д. Б.] розстеляли по засніженому хіднику червоний килим аж до підніжки екіпажу, що чекав на нього... Схилиючись перед царем, він дивився на російську аристократію з усією зверхністю польського магната... 60 тис. га чорнозему, що залишилися від Заславського князівства, успадкованого після Сангушків, процвітали: кілька цукроварень, прекрасно доглянуті ліси, корпус управителів, добре оплачувані робітники, а в його осерді – палац, чи радше два з’єднані разом палаци і величезна стайня. Комфорт відповідав останнім англійським чи американським стандартам. Казали, що розкіш була надмірною, забагато гербів на дверях, вікнах, ручках дверей, упряжі, відрах, торбах... усе свідчило швидше про багатство, ніж про смак. Можливо! Але ж яке чудове господарство і який виграш для краю!”. Яніна Жултовська, великосвітська пані з Литви, зізнається, що ніде не бачила такої пишноти, як на святах і прийомах в Україні. Вона захоплено перераховує осіб з вищого світу, яких зустрічала в палаці Четвертинських в Обарові на Волині. Тут можна було зустріти Януша Радзивила з дружиною, Анну Любомирську, Липковських, Чечелів, Здзеховських, Залеських, Жевуських, Могильницьких, Чосновських, Ярошинських, чия резиденція по сусідству, у Волиці, нагадувала резиденції плантаторів Вірджинії. Пишнота й безліч слуг вражають Жултовську: “Старий слуга Флоріан виступав у смокінгу, а високий Іван був одягнений, немов козак: чоботи, шаровари і світлобузкова довга, аж до колін, сорочка, підв’язана малиновим поясом. Візники вбрані так само. Ще донедавна у Ставищі та в Білій Церкві [у Браницьких] нараховувалось по кількасот козаків...”⁴⁶.

Ярослав Івашкевич, письменник, що походив з середовища управителів, у спогадах про юність зізнається, що людям з цього твердого ядра великих землевласників досить вдягнути кунтуш, аби уявити себе перенесеними у XVII століття. Його свідчення перегукуються зі спогадами Леона Липковського, котрий згадує ті самі резиденції. Показово, що, перечитавши кілька десятків мемуарів представників цього світу, опиняєшся у клубку одних і

⁴⁶ Meysztowicz W. *Gawędy o czasach i ludziach*. – London, 1983 (2 wyd.). – S. 135; Puttkamer-Żółtowska J. *Op. cit.* – P. 160-161. Ще один учасник, Веслав Подгорський, з іронією згадував про великі прийоми у Четвертинських, див.: *Ostatnie wspomnienia*. – S. 52-55.

тих самих родичів, братів, сестер, кузин і, врешті, починаєш відчувати себе, немов серед родини з однаковими розпізнавальними прикметами. Все свідчить про пишноту: незліченна челядь, збірки живопису, книги з золотими корінцями в бібліотеках, старовинні меблі, архітектура, парки, коні, полювання, описані на сотні способів, розкішні екіпажі, бали, свята, прийоми, де все надзвичайно вишукане. У дворах трохи бідніших маєтків, яким належало “лише” по кілька сотень десятин, спосіб життя дещо скромніший, але й тут тон задавали магнати, законодавці елегантності.

Як і багато інших, Івашкевич подає чарівні описи бачених ним резиденцій. Ось, наприклад, Чорномин – колиска Чарномських (адже вершиною шляхетності було прізвище за назвою своєї землі): “Резиденція знаходилась посередині пречудового парку, який підходив до самого лісу. Двір було влаштовано так, як і помешкання незалежних володарів Західної Європи... З усієї пануючої тут розкоші мене найбільше захопили незліченні екіпажі різного типу і розмірів... Усе минуле, ціле українське ХІХ століття зосереджене в цих екіпажах, я досі зберігаю в ніздрях запах шкіри, якою були оббиті карети. Пізніше великі музеї лимарних виробів Зальцбурга й Відня нагадували мені про Чорномин, але в них не зберігся отой специфічний запах, що назавжди щез”⁴⁷.

Чар цих зниклих речей, які безвісти розвіялись у вогні революції, сприймається ще гостріше, коли пригадаємо те величезне пожарище, де загинуло стільки витонченості, легкості й безцінної невловимості: “Восени [1917 р.] почали руйнувати осередки польської культури в Україні. Новини долітали звідусіль: Тимошівка Шимановських, Рижавка Іванських, Гайворон Жевуських впали від руки винищувачів. Рояль Шимановських викинуто у ставок, спалено портрет Бальзака у Жевуських, колекцію живопису Іванського забрано до невеличкого музею в Умані, стерто з лица землі будинок тітки Масі, парк вирубано, а місце його резиденції в Чернишах переорано...”. Від опису спалених бібліотек і творів живопису крається серце⁴⁸.

Переглядаючи родинні фотографії, якими так багато ілюстровані спогади Леона Липковського, опубліковані 1913 р., помічаєш усю соціальну вищість цього світу, одягненого за останньою паризькою модою. Гарні вершницьі, за кожним неправильним рухом яких слідкує вчитель верхової

⁴⁷ Iwaszkewicz J. *Książka moich wspomnień*. – Kraków, 1957. – P. 124-125.

⁴⁸ *Ibid.*, – S. 147-149. Цей топос, з якого можна укласти цілу антологію, зустрічається у всіх мемуаристів, зокрема у: Makowiecka J.-A. *Moje wspomnienia z lat 1880-1968*. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rps. 20.174; Łazowski J. *Okruchy wspomnień z Winnicy na Podolu*. – *Ibid.*, rps. 13.316 II; Doruchowski A. *Wspomnienia rolnika ekonomisty, jego dzieje, życie i praca*. – *Ibid.*, rps. 14.116 II.

їзди, вусаті панове, що оглядають стайню, щасливі подружжя, які п'ють чай на терасі з колонами, завжди усміхнені господині, заклопотані своїми широкополими капелюшками. Юрма слуг, куховарок, годувальниць, вчителів (французенка, англійка, німкеня) звільняють їх від усіляких клопотів. Вранці й увечері довкола кожної клопочеться по дві покоївки, їх причісують, зашнуровують і розшнуровують. Серед цього етикету, гостювання, своєї гостинності, які витворюють те, що соціологи називають семіосферою, міг би народитися Пруст.

Польські землевласники практикували внутрішні шлюби, що свідчить про цінування приналежності до свого кола і розуміння ними власного престижу. Одне з останніх досліджень свідчить, що шлюби майже виключно між поляками уклалися здебільшого в географічних межах губернії, і лише дуже багаті шукали дружину на обширах західних губерній та інших відламів колишньої Польщі. Відносно обмежена кількість варіантів часто призводила до кровозмішання: у згаданій праці нараховано 440 шлюбів (880 осіб), в яких поєдналося всього 130 родин!⁴⁹

Відтак, основною ознакою цього світу є його споконвічна замкнутість від докколишнього “океану варварства”, від нестерпної брутальності мільйонів “неосвічених”, “п'яних” і “неписьменних” хлопів. Від них тримаються на відстані, контактуючи у край обмежених випадках. Однак голосно про це не говорять, бо добрий тон вимагає любити “простий народ”. Ми пам'ятаємо знаки “благодіяння”, проявлені щодо селян. Тут панує жіноцтво. Більшість з них погано розмовляє російською, бо виховувалась у католицьких монастирях на Галичині. Вони знають кілька українських слів і є зразком добрих християнок, змодельованих у спогадах дружин засланців 1863 року. Вони прагнуть наслідувати Ружу Собанську, цього “янгола-хранителя Сибіру” і взірця милосердя.

Французька мова давала змогу втекти від урівняння з іншими. Розмовляючи цією мовою у сім'ї, можна було відділити себе від челяді та селян, розмовляючи на людях – уникнути звертання до росіян їхньою рідною мовою. Останні зі снобізму також відповідають по-французьки. Врешті, французька дозволяла покинути мікрокосмос поляків України й приєднатись до значно ширшої семіосфери “Білої Європи”, тієї “родинної Європи”, про яку пише Марія Чапська. Вони час від часу з'являються в найкращих

⁴⁹ Epstein T.-J. *Matżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815-1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku* / Pod red. J. Leskiewiczowa. – Т. 9. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 201-239. На жаль, досліджуваний у цій праці період є надто довгим, а суспільно-політичні зміни після 1863 р. надто численними, аби порівняти критерії престижу на початку і наприкінці XIX століття.

готелях на водах у Німеччині, в казино на Рів'єрі, у замках Франції, Англії, Іспанії та Італії, де колосальний посаг спадкоємиць породжував різні мрії, а місцева, внутрішня замкнутість сполучалася з космополітизмом⁵⁰. Марія Браницька проводила більше часу в Ніцці, ніж у Білій Церкві, але це був поодинокий випадок, бо загалом в умовах неунікненної деполітизації, нав'язаної російським пресом, світ польських маєтків відкривав мету свого існування, вище виправдання надто прозаїчному володінню десятинами – у джерелі багатства: у своєму маєтку поляк виконує місію. Він твердо стоїть на посту. Кожний був охоронцем *placówki*, тобто фортеці, частки польської землі. І те, що термін *фортеця*, запроваджений у моду письменником Б. Прусом 1884 р. у Варшаві, стосувався зовсім іншого явища – боротьби польського селянина проти поневолення на німецькому відламі Польщі, було несуттєвим. Це легко підмінювалося, сприяючи появі любові до землі серед вищого прошарку шляхти.

Така дивна сублимація чисто матеріальних інтересів в епоху позитивізму, коли вже були немислимі романтичні пози, лежить в основі ментальності кресових поляків. Віднині боротьба за збереження землі всупереч усім і всьому, описана у попередніх розділах, дорівнюватиме патріотичному алібі. Не матиме ваги, що в чисельному відношенні ця група дуже невелика. Вираховувати кількість – це вигадка неавтономної демократії. Марія Чапська чітко пояснює такий спосіб мислення у своїй “Європі в родині”: “Ідеї свободи й рівності поєднуються з ідеями вбивства й блюзнірськими вчинками, заподіяними французькими санкюлотами* . На їхню думку, феодальна система недоторкана, соціальна нерівність і бідність санкціоновані Євангелієм (“серед вас завжди будуть бідні”) і належать до явищ світового порядку. Для бідних влаштовувались “благодійні продажі”, їм давали милостиню під дверима церков”⁵¹.

Економічна, а відтак і культурна вищість завдяки капіталізму зросла в десятки разів, але вона існувала ще й до нього. Чимало родин підкреслювало, що вони тут живуть віками, або й походять звідси. Кохаючись в

⁵⁰ Вражає те, що в мемуарах найбільших німецьких землевласників зі Східної Пруссії, також вигнаних з рідного гнізда у 1945 р., розвиваються такі самі ностальгічні теми, подаються такі самі описи патріархального життя, змальовуються такі самі полювання і таке саме, як у польських землевласників в Україні, ідилічне життя. І в тих, і в інших присутня обов'язкова сублимація шляхетських цінностей. Див.: Comtesse Donhoff Marion. *Kindheit in Ostpreussen*. – Berlin, 1988. Французький переклад: Paris: Albin Michel, 1990. – 244 р.

* Санкюлоти (*sans-culottes*) – досл.: безштани, голодранці. Так почали називати плебейські народні маси під час Великої Французької революції кінця XVIII ст. (Прим. ред.).

⁵¹ Czapska M. *Europa w rodzinie*. – Paris: Libella, 1970. – S. 45.

уподібненнях, загал польських панів з України любив посилались на кровні зв'язки зі старовинними українськими родами, які добровільно полонізувались у XVI столітті. Тобто, соціальна несправедливість вже санкціонувалась “історією”. Давність коренів давала право багатству заявляти про себе як про керівну, спрямовуючу силу на даному терені й не дозволяла говорити про колонізацію; їхня присутність подавалася як місія, санкціонована ще віддавна в інтерпретації католицької церкви, як “мур християнства” проти схизматиків та невірних, вселяючи непохитне самовиправдання цьому останньому бойовому каре.

Після 1920 р., коли цей мур впаде, міф про нього стане ще міцнішим, і в ньому на десятки років потоне ясний підхід до істини. “Ми були громадянами землі, яка всім нам зобов'язана, – напише у “Теребовлі” Зофія Коссака, – землі, яка змогла вижити й розвинутися лише завдяки збройній руці наших предків, польських лицарів...”. Моріс Барес так само шукав історичне підґрунтя для своєї теорії французької землі, окропленої кров'ю предків. Німецька теорія *Blut und Boden** також. Відмінністю українського варіанту було те, що закорінення відбулось всупереч волі автохтонного населення. Десятиліття, а то й століття польський світ існував тут своєрідними острівцями. Ніщо не повинно було заплямувати чи позбавити блиску затишну теплицю, де цвіла гармонія, відгороджена від повсякденності. Виховані на французькій “рожевій бібліотеці” дівчатка зберігали у своїй жіночній поведінці шарм “à la мадам де Росбур”, а своєю грацією і нерозтривоженим сумлінням наслідував графиню Сегюр. Яніна Жултовська не приховує, що описи злиднів, які вона подибувала у романістів-позитивістів, наприклад, в Елізи Ожешкової, викликали у неї відразу: “Їхні ідеали були мені чужими... Огида, яка заповнювала мене при читанні романів із соціальним змістом, йшла від мого інстинкту самозбереження. Чому життя може бути таким сумним? – запитувала я себе, – чи воно справді позбавлене щастя?”⁵². Ця запона, накинута на речі, котрі вважалися непристойними, дозволяла призупинити час. Маєток був “маленькою батьківщиною” (*ojcowizna* замість *ojczyzna*), де панувало специфічне сприйняття землі. Здавалося, цей відгороджений від світу сховок є обіцянкою вічності.

* Кров і земля (нім.) – засадничі поняття ідеології націонал-соціалізму, на які спиралася ідея “органічного”, або расового народу і теорія належного йому життєвого простору, що лягли в основу політики фашизму; найповніше розроблені у працях офіційного філософа націонал-соціалізму Альфреда Розенберга (Прим. ред.).

⁵² Puttkamer-Zóltowska J. *Op. cit.* – S. 72.

За прикладом французької літератури, котра зафіксувала певну кількість магічних місць, розлогі панські маєтки, перетворені пам'яттю на оази позачасового блаженства (як Шармет у Жан-Жака Руссо, Кльошгурд з “Лілії в долині” Бальзака, Вержі і парк мадам де Реналь), витворили в польському письменстві міф про резиденції. Соціологи вже вловили ідентифікацію людини зі своїм середовищем. Це, зокрема, добре відчув Марк Оже, який писав: “Коли метафоричний зв'язок між будинком та маєтком і родиною, яка там живе, там жила і там житиме, є щонайтіснішим, коли вдається не робити різниці між *великою родиною* і *великим домом*, цей термін визначає водночас і реальний будинок, і постійну присутність, чийм зв'язком і символом вони є”⁵³. Тож хіба випадково поляки з широкорозгалужених “великих родин”, як правило, іменувались за назвою своєї резиденції (Грохольські з П'ятничан, Липковські з Красносілля, Браницькі зі Ставища), завдяки чому братів розрізняли між собою? “Дім” (так кажуть про Австрійський дім, Французький дім) завжди був чимось князівським, майже королівським. Леві-Строс визначає його як “моральну одиницю, хранительку маєтку, котрий складається як з матеріальних, так і нематеріальних багатств і триває в часі завдяки передачі свого імені, свого статку, своїх титулів реальному чи фіктивному потомству, що вважається легітимним за єдиної умови – аби ця неперервність проявлялась через спорідненість чи шлюбні союзи, а найчастіше через те й інше”⁵⁴ У випадку з поляками чистота шляхетської крові додає блиску неспростовності наведеному визначенню.

Ймовірно, що зведення в культ спадкової поземельної власності дідичів з України багато чим завдячувало не лише тискові, котрого вона постійно зазнавала від росіян, але й російському і ширше – слов'янофільському пієтету перед землею, започаткованому ностальгічними ідиліями Тургенева і розвинутому, слідом за Достоевським, у націоналізмі *почвенников*. Не забуваймо, що існувала тільки російська школа, і навіть європейські університети, яким великі польські сім'ї часто віддавали перевагу, не могли стерти цього нальоту. Така численна сукупність взаємопов'язань знайшла синтетичне вираження у романі поляка Юзефа Вейсенгоффа “Пуца” (1915 р.): вже сама його назва, не раз використана російською літературою (Островський, Толстой), свідчила про нерозривний зв'язок між поміщиком з кресів та його маєтком. Сюжет зовсім простий: прогайнувавши молодість у Франції, відійшовши від вартостей землі й землевласницької шляхти, після нещасливого кохання до великосвітської європейки (тобто розпусниці),

⁵³ Augé M. *Domaines et chateaux*. – Paris: Seuil, 1989. – P. 171-172.

⁵⁴ Lévi-Strauss C. *Paroles données*. – Paris: Plon, 1984. – P. 177.

Едвард Котович повертається до свого маєтку, де позбавляється усіх облудних спокус Заходу завдяки щоденному контакту з “хорошим” селянином, який мав би втілювати завжди можливий союз з народом. У нього відроджується смак до життя, він починає торгувати лісом (завдяки бельгійському капіталові), одружується з гарненькою сусідкою Ренею – донькою зубожілих шляхтичів. Відтак перед нами – метафоричне і стверджене клятвою відновлення єдності між шляхтою та рештою суспільства. Ключовою сценою в цьому творінні, яким захоплювалися всі читачі українських рецензій, є сходження благодаті на молодого дідича, котрий проникається містичною значущістю володіння землею предків.

Перевтілення стається тоді, коли він споглядає сівбу й “величні рухи сіяча” – звичайно, селянина: “Сівба за давньою традицією велась вручну. Босий сівач розмірено ступав по рожевувато-сірій землі, що розсипалася під ногами, безупинно благословляючи поле блискучою хмаркою золотавого зерна. Він був схожий на великого жерця якоїсь древньої, досі збереженої релігії. Коли він дійшов до краю поля, Котович серйозно, у відповідності зі звичаєм промовив:

– Бережи вас Бог!

– І вас хай береже, паночку, це ж я сію для вас.

Едварда заповонила хвиля почуттів. Він уперше відчув увесь чар володіння землею. Її чистий запах лоскотав ніздрі. Він нахилився і взяв жменю землі, роблячи вигляд, що роздивляється, насправді ж відчуваючи бажання просто стискати її в руці”⁵⁵.

Та облишмо ці псевдометафізичні почування, докола яких можна оповідати ще багато легенд – починаючи з відроджуючої сили, яку Антей черпав у грецькій землі, до магічної могутності алхімічного елемента за Башеляром. Побіжний погляд на цей виправдальний міф був нам потрібний лише для того, щоб збагнути підстави чистого сумління поляків з України. Схоже, Я. Жултовська точно визначила загальну позицію своїх співвітчизників і свого класу: “Обов’язок все присвятити землі, так пропагований у звичаєвих романах, був, по суті, значною мірою пов’язаний з матеріальним інтересом, хоча й не без лихоманки марнотратництва. Найдивніше те, що ніхто не називав прибутки їхнім справжнім іменем. Тим більше, ніхто ніколи чітко не сказав, що польська власність у польських руках була єдиним і останнім прихистком свободи, тобто в кожному польському дворі – більшому чи меншому – існувала групка людей, матеріально незалежних.

⁵⁵ Weyssenhoff J. *Puszcza*. – Ludwigsburg, 1915. – S. 65.

Наші вороги розуміли це краще за нас. А національний інстинкт ... реагував швидше мелодраматично”⁵⁶.

Якщо від міфу перейдемо до щоденного побуту і поцікавимося розповсюдженими формами суспільного життя, що точилося попри замкнутість у маєтках, то й тут констатуємо тенденцію до самообману, до самозвеличення у приниженні. Поляки, позбавлені зовнішніх ознак своєї культури, усунуті від політики могутньою царською системою (в іншому місці ми розглянемо способи такої деполітизації, аби протиставити їх відносному відродженню 1905 р.), мали дуже обмежене поле діяльності для прояву своєї величезної економічної потуги в громадському житті, що допомогло б їм зберегти себе на тлі неймовірних поліцейських та релігійних утисків, при відсутності можливості вчитися рідною мовою як у школах, так і в університетах.

Дехто з великих землевласників фінансував культурні ініціативи, започатковані поза їхніми політично паралізованими губерніями: давав кошти на створення Наукового товариства у Варшаві, на публікацію досліджень одного зі своїх – Олександра Яблоновського – про українські старожитності; вони навіть наважувалися – не ризикуючи в Російській імперії – викупити коляску Джимали – символ переслідування німцями польських селян на Познанщині. Однак коли ми розглянемо форми організації цієї соціальної групи, її життя в спільноті, то констатуємо, що йшлося лише про ерзац громадського життя, знову таки возвеличений пізнішими коментаторами⁵⁷.

Маскування бездіяльності під розважну й помірковану обачність, як і політична стагнація свідчать, що романтичний міф валленродизму (прихованої підривної діяльності у ворожій гнобительській державі, якій Марія Яніон присвятила добру книгу) був тут лише легким і занепадницьким виправданням. Ми помічаємо це не тільки в Україні, а й у поляків-землевласників Литви, де В. Мейштович дав вичерпну характеристику такому явищу. Якщо нічого не робилося для народу, то лише тому, що їх стриму-

⁵⁶ Puttkamer-Zółtowska J. *Op. cit.* – S. 28. Варто відзначити тут прикметне ототожнення свободи з багатством. Щодо інших втілень міфу про креси див.: Beauvois D., éd. *Les confins de l'ancienne Pologne.* – Lille: éd. P. U. L., 1988. – 282 p.

⁵⁷ За добрий приклад може послужити прославляння культурних заслуг Олександра Браницького, ставищанського поміщика, який помер 1877 р., та його сина Владислава, див.: Ruszczyk M. *Dzieje rodu i fortuny Branickich.* – Warszawa: Delikon, 1991. – S. 315-339. Він справді був великим меценатом: у Сухій на Галичині створив бібліотеку, був піонером фотографії, підтримував мистецтво садівництва й ботаніки, фінансував дослідження в Єгипті, Сирії, Алжирі, сприяв відновленню шкіл у Королівстві в 1898-1908 рр. Щоправда, ця діяльність була чужою для українського народу: якраз Владислав став жертвою насильства (див. розділ II цієї книги) у 1884 р.

вали “росіяни-окупанти”: адже глибинні (як ми бачили, аж надто глибинні) наміри були ліберальними й заповідали відчутне поліпшення рівня життя. Патріархалізм такого роду залишав сумління чистим, тим більше, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в багатьох регіонах Європи ще жили за аналогічними принципами. Мейштович справедливо вказує на подібність ситуації в Сицилії та на заході Російської імперії. Кожен поміщик України чи Литви, напевно, почував себе близьким до ментальності “Гепарда” Лампедузи, і такий своєрідний спосіб поєднатися з “білою Європою” викликав у нього швидше гордість, ніж докори сумління⁵⁸.

Практично єдиним центром громадського життя землевласників аж до 1905 р., коли ситуація змінилася, було Сільськогосподарське товариство у Києві, засноване 1874 р., котре, як і в Мінську та Вільні, розвивалось на початку 1880-х років під пильним контролем росіян. Відомо, що його завжди очолював предводитель дворянства, тобто росіянин. Ми вже знаємо провідну роль різних комісій цього Товариства в піднесенні економіки в згаданих губерніях. Проте під пером польських мемуаристів значення цих зібрань (вони забували згадати, що половина їхніх членів – росіяни) стає протилежним тому, яким воно було насправді, причому перебільшення набуває характерних пропорцій.

Ці сільськогосподарські зібрання, як писав В. Мейштович, були “начебто економічними”, більше того – “вони були зовнішнім проявом неписаної спадщини тих родин, які вважали себе ніби продовженням Сенату Речі Посполитої і зберігали приховане, але усвідомлене прагнення до незалежності. Ця спільнота – ні асоціація, ні партія – була значно солідарнішою за будь-яку організацію, це був свідомий своєї ваги соціальний прошарок, що спирався на давню традицію і володіння землею”.

Тут ми заторкуємо найбільш фундаментальний субстрат шляхетської ментальності великих землевласників, і така схильність до міфологізування на тлі політичної безпомічності свідчить про міру їх розчарування. “Бізони” справді сприймали свої фантазії за реальність, якщо в 1905-1906 роках пробували сформувані місцеві органи влади окремо від росіян, українців та поляків з інших відламів. Потяг до величі перешкоджав їм зізнатися, що буряки й зернові були єдиною їхньою турботою. Їм доводилось прикривати могутність свого капіталістичного золота уявними шатами, витяг-

⁵⁸ Meysztowicz W. *Op. cit.* – S. 13-121. Такі риси чітко підкреслено у рецензії Бардаха на мемуари Мейштовича: Bardach J. *Z dziejów mentalności konserwatywno-feudalnej // Przegląd Historyczny*, t. LXVIII, z. 1, 1977. – S. 107-126. Зустрічаємо їх і в: Okulicz K. *Opowieści nobliwe i sentymentalne // Zeszyty Historyczne*, 1974, z. 28. – S. 116 і далі.

нутими з шаф власної історії. Нав'язлива ідея постійно стукала у скроні: “Велика польська маєтність зберігала відчуття, що вона успадкувала право й обов'язок сенаторів Речі Посполитої керувати Великим князівством Литовським”. Це владолобство, химерність якого показали останні роки життя поляків на кресах, санкціонувало розсудливу обачність, даючи дозвіл на співпрацю з росіянами і, зокрема, на облагородження прибуткових занять. Мейштович писав, що Сільськогосподарське товариство “було сприйняте як замітник шанованого інституту шляхетських сеймиків”⁵⁹.

Дехто з так званих польських сенаторів здійснив свою мрію в 1906 р., коли завдяки елітарним виборам займе місце у Державній раді, щоправда – вже в Санкт-Петербурзі. Справжнього виміру прекрасним поривам надає союз з імперським тронем. Під час коронації Олександра III у 1883 р. польську шляхту представляють – до чого їх ніхто не уповноважував, та й який би орган міг це зробити? – князь Сангушко, граф Орловський і граф Грохольський. У 1888 р., коли цар по дорозі в Холм, де репресії над уніатами досягли апогею, зупинився в Рівному, польські аристократи 12 повітів квапляться на прийом. Тут присутні Сангушки, Потоцькі, Радзивили, Плятери, Любомирські, Валевські, Четвертинські, Єловицькі та інші. Двома роками пізніше *Kraj* публікує захоплену й схвальну розповідь Ю.-Д. Карвицького про свята на честь імператора в цій же місцевості з нагоди військових маневрів. У ній підкреслюється, що Рівне є приватною власністю кн. Любомирського, що подія привабила князя Фердинанда Радзивила, якому належить величезний майорат неподалік в Олиці, і що вся запрошена польська шляхта губернії була одягнута в парадні мундири російських дворян. Розкішно вбрані польські пані спостерігали за маневрами зі своїх екіпажів. У 1892 р. стає відомо, що польський цукровий магнат Ярошинський подарував під час виконання своїх обов'язків у Гнівані граніт для п'єдесталу пам'ятника Миколі I, який поставили перед Київським університетом. Промовистий символ⁶⁰.

Огляди економічної діяльності, вміщені в *Kraj'i*, підтверджують, що через тотальний параліч громадського життя найменше зібрання вважалося проявом існування польськості. Коли у 1884 р. волинський губернатор викликав до Житомира по троє землевласників з кожного повіту, аби вони самі розділили між собою зрослий земельний податок, Ю.-Д. Карвицький розцінив це як ознаку прихильності. У його коментарі прозирає властивий даному середовищу сервілізм: “Вони працювали лише над запропонованим

⁵⁹ Meysztowicz W. *Op. cit.* – S. 18-24.

⁶⁰ *Kraj*, 1883, № 19. – S. 16; 1888, № 13; 1890, № 41. – S. 3-4; 1892, № 20. – S. 14.

питанням, бо відразу збагнули, що цей перший крок (!) адміністрації, спрямований на в'яснення їхньої думки, може мати важливі наслідки в майбутньому". Спритне маскування страху⁶¹.

Коли в 1890 р. "благодушність" влади збільшилась настільки, що було дозволено провести перший з'їзд землевласників у Києві, *Kraj* присвятив йому першу сторінку, хоча тут чисельно – зумисне – переважали росіяни. Влада взяла на себе турботи по запрошенню російських поміщиків Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній, але серед організаторів були й поляки – Михальський і Лиховський. Це дозволяло сподіватися на додаткові переваги поляків як групи економічного тиску, підсиленого в такий спосіб. У матеріалах з'їзду годі шукати польських вимог, які б виходили за рамки групових інтересів: учасники домагалися як найшвидшого розмежування маєтків і сервітутних земель, поліпшення умов надання земельних кредитів, затвердження нижчих залізничних тарифів. З цими вимогами вони сподівалися вийти на сільськогосподарську комісію на чолі з Плеве у столиці, завершивши їх – для місцевого колориту – українською приказкою, що закликала до об'єднання зусиль: "Громада великий чоловік!" Відтоді з'їзди відбувалися щодва-три роки. На них організовувались великі виставки, де поляки хизувалися, хоч і марно (в соціальному плані), власною значущістю. На другому з'їзді 1892 р., як підкреслювалося, "поляки виступали найбільше", а найкраще враження зробив виступ Мечислава Джевецького, котрого названо "гордістю наших землевласників". Він прославився заходами по механізації робіт у власному маєтку та авторством кількох брошур, написаних по-російському, наприклад, "Найдешевші методи вирощування цукрового буряка". Яка далека від гідності сенатора тематика!⁶² На початку ХХ ст. були створені відділення Товариства у багатьох повітах, а успішна господарська діяльність українських губерній увінчалась всеросійською виставкою 1913 р. у Києві.

Слід підкреслити, що в Сільськогосподарському товаристві у Києві була задіяна тільки найбагатша група землевласників. У 1888 р. тут нараховувалось лише 530 членів, тобто не більше 260 поляків з трьох губерній. Це найзаможніше лоббі, склад якого змінювався нечасто, виступало від імені 3 тис. польських поміщиків України.

Аж до 1911 р., коли нарешті в цих губерніях були запроваджені земства, що й надалі містили обмеження стосовно поляків, чия громадська роль зводилася до участі багатіїв в економічних інстанціях. До самого кінця

⁶¹ *Ibid.*, 1884, № 24. – С. 14; 1888, № 13. – С. 15.

⁶² *Ibid.*, 1890, № 6. – С. 1; 1892, № 10. – С. 13.

найбагатша еліта вважала, що така участь у громадському житті є різновидом суспільної діяльності, хоча насправді йшлося лише про форму захисту власних інтересів. У всіх тогочасних спогадах простежується уподібнення-плутанина такого роду. Так, Леон Липковський присвятив навіть окремий розділ спогадів своїй “суспільній діяльності” (*Moje prace społeczne*), яку він називав “патріотичною працею”. Що ж ми тут знайдемо? Участь в опікунській комісії санітарного нагляду під час епізоотій, участь у відборі й поставці коней в армію, в обрахунку податків, у викупі чиншових ґрунтів. Після 1902 р. він був присяжним, займався створенням “маргаринових земств”, засідав у комітетах по впровадженню столипінської реформи, брав участь у ревізії сервітутів, у розробці контрактів з французькими борошномолами, у розбудові сільськогосподарської школи в Умані. Тобто, не робив нічого, що не було б пов’язане з інтересами великих землевласників⁶³. У 1914 р. магнатам велося так, як у 1795: *Ubi bene ibi patria** .

З погляду історика прикро, що у свідченнях, які дійшли до нас, оця найбільш помітна частина – великі землевласники – перекриває більшість. Схоже, що група бідніших, хоча теж досить багатих поміщиків (для прикладу – Тадеуш Бобровський), були передусім схильні вести тихе життя, господарюючи на кількох сотнях десятин. Щоправда, тут теж не обійшлося без прикрас, бо немає жодних згадок про жорстоке ставлення до селян та до безземельної шляхти. Власники маєтків середньої руки проводили акції, не позбавлені мудрості, трохи ідеалізованої поміркованості і взаємодопомоги, спрямовані на порятунок родин, яким загрожувало розорення або захоплення спадщини росіянами. Ці акції набирали характеру прихованих “патріотичних вчинків”, роль яких у тодішній загрозливій ситуації легко зрозуміти. Наприкінці *Pamiętnika mojego życia* Бобровський перелічує тих, чий прізвища мали б стояти в почесному списку виконавців “мурашиної роботи”, зараховуючи сюди й себе: З. Прушинський, А. Садовський, З. Червінський, З. Старорипинський, В. Гурський, Т. Орликовський, Л. Модзелевський, Л. Янковський, В. Чарновський, М. Васютинський. Вони (наші майбутні праці про політико-культурну діяльність це покажуть) зажили слави, “присвячуючи цьому свій час, свою працю, а не раз і кривавицю, та допомагаючи порадою тим, у кого були якісь клопоти, опікуючись осиротілими, мирячи ворогів, розплутуючи поплутані взаємини й інтереси співгромадян. Кожне добродійство й приватна послуга, зважаючи на розпачливе становище, в якому опинилася наша розпорошена спільнота, набирали

⁶³ Lipkowski L. *Op. cit.* – S. 171-179.

* Де добре, там батьківщина (лат.).

суспільного значення”⁶⁴. Може, й так, але чи ж у всіх було таке “розпачливе”, як він писав, становище?

Такі розпливчаті формулювання, що нагадують античні чесноти або “доброчесну людину”, яку в добу Відродження підносив М. Рей, зустрічаємо в некрологах, вміщених у *Kraj*'i. Вони – ніби своєрідне магічне дзеркало, котре відбиває ідеалізований образ усієї спільноти. Наведемо лише один приклад – некролог 1890 р. на смерть Фелікса Минькевича: “Людина бездоганного характеру і великих громадських заслуг... Він садив за свій стіл і ділився своїм хлібом, він розсуджував суперечки і мирив людей, і втирав сльози вдовам і сиротам, намагаючись виправити завдані їм кривди; багатий і вбогий, пан і холоп, і жид мали доступ до нього і право на його час і його працю. Про те, якою шаную і повагою він користувався, свідчить кількість сотень посередницьких і полюбовних судів, де він брав участь. Така громадська і публічна діяльність, бездоганне приватне й особисте життя і тяжка праця на рідному полі дають йому право на шану і добру пам'ять усіх”⁶⁵.

Інтелігенти й офіціалісти

На відміну від Західної Європи, де соціальне розшарування відбулося раніше, польське суспільство України кінця XIX ст. мало ще більш архаїчні структури, ніж російське. Між кількома тисячами “хлопів”, що походили з декласованої шляхти, й елітою великих землевласників знаходилась досить нечисленна група, здебільшого шляхетського походження, яка заробляла на життя власною працею. Ці люди стали, не завжди з доброї волі, головним сателітом великих землевласників, хоча дедалі частіше і вони сходили з цієї орбіти.

Підрахунки числа поляків в Україні, зроблені Й. Бартошевичем, Е. Ромером і Вакаром на початку нашого століття, неприйнятні, проте їх часто наводять навіть сьогодні. Лише типовою для націонал-демократа екстраполяцією можна пояснити ототожнення 667 581 католика (перепис 1897 р.) з поляками, мешканцями трьох губерній, немовби не існувало

⁶⁴ Bobrowski T. *Op. cit.* – S. 519. Добре уявлення про типи землеволодіння – від найскромніших до найбагатших – дає *Pamiętnik Kijowski*, t. 3. – London, 1966. – S. 76-95.

⁶⁵ *Kraj*, 1890, № 47. – S. 14., див. також некролог про А. Садовського (помер у 1884 р.) у № 8 на с. 77, де підкреслюються спільні жалі католиків, православних і євреїв: покійний був символом гармонії.

українських селян католицького віросповідання. Не може задовольнити й мовний критерій, використаний під час перепису: напевно, поляків було більше, ніж 322 954 особи, які заявили, що розмовляють польською. Щоправда, з соціологічної точки зору друга цифра здається більш реальною, особливо враховуючи рівень українізації декласованої шляхти⁶⁶.

У попередній книзі ми встановили, що після декласації, здійсненої Бібіковим у середині XIX ст., число легітимованих шляхтичів у трьох губерніях напередодні 1860 р. не перевищувало 70 тис., причому 9/10 цієї групи були безземельними або мали по кілька десятин. Через 20 років і навіть пізніше таке співвідношення змінилося ненабагато. З опублікованих 1884 р. статистичних даних дізнаємося, що в 1860 р. на Поділлі нараховувалось 14 063 особи з гербової шляхти, в 1870 р. – 14 980, а в 1882 – 16 685. Серед останньої до поміщиків належало 1 656 осіб, тобто та сама десята частина⁶⁷.

Після 1863 р. власне цей розплідник з 9/10 польського шляхетського загалу починає поповнювати доти нечисленне польське населення міст, котре здебільшого, як ми бачили, теж складалося зі шляхти, але колишньої. Ця відмінна за характером освіти (російська школа або університет) і заняттями група населення, яка на 1880 р. становила близько 60 тис. осіб (її все частіше поповнювали колишні землевласники, розорені внаслідок російської політики усунення поляків з маєтків), масово оселялися в містах.

Звичайно, міста на Правобережжі й надалі залишалися швидше російськими, єврейськими чи українськими, ніж польськими, однак присутність поляків стала відчутнішою. Особливо значні зміни, зумовлені капіталістичними мутаціями, відбулися, зокрема, в Києві. Якщо на 1881 р. тут нараховувалось 127 251 житель, то у 1886 р. їх було 175 тис. (в тому числі 19 тис. поляків), у 1897 р. – 247 700, а в 1909 – 293 692 (з них 44 409 поляків)⁶⁸. Г. Корвин-Милевський писав, що Вільно – це “польське місто, де багато росіян”, але Київ – “місто російське, де багато поляків”. Щодо інших міст України, то вони були менш залюдненими. Так, у Житомирі, де більше третини населення складала поляки, на 1900 р. було 80 700 мешканців, в

⁶⁶ Bartoszewicz J. *Na Rusi polski stan posiadania*. – К., 1912; Romer E. *Ilu nas jest?* – Kraków, 1917; Mróz T. *Liczebność i struktura społeczno-zawodowa zbiorowości polskiej w Kijowie na przełomie XIX i XX w. // Zeszyty Naukowe U. J., Prace Historyczne*, z. 92, 1990. – S. 71-88; Eberhardt P. *Przemiany...* – S. 56-59.

⁶⁷ Beauvois D. *Op. cit.* – P. 344; український переклад, с. 386. *Kraj*, 1884, № 8. – S.7. Про названі вище цифри див. на початку нашого першого розділу, вони взяті у А. П. Кореліна, який показав, що шляхетська інтелігенція на початку XX ст. повинна була мати доволі себе 70-80 тис. осіб (з родинами включно) у трьох губерніях.

⁶⁸ Mróz T. *Op. cit.* – S. 73-74.

Кам'янці у 1913 р. – усього 49 250. Незначна чисельність міського населення скрізь, окрім Києва, свідчить, що більшість згаданої шляхти, опановуючи нові сфери діяльності, пов'язані з розвитком капіталізму, осідала неподалік, на службах у сільських маєтках в якості офіціалістів, тобто технічних кадрів середнього й вищого рівня, задіяних у маєтковому господарстві та споживчому сільськогосподарському виробництві.

Ті, хто в силу обставин вибирав місто, не мали, звичайно, нічого спільного з казково багатими польськими поміщиками, які повністю передавали свої сільські маєтки в оренду і споруджували в містах прекрасні вілли або пишні палаци, на брамах яких гордовито пишалися герби найаристократичніших родин⁶⁹ (їх досьогодні можна бачити у багатій київській дільниці Липки). Тут мова піде про тих, яких у 1883 р. *Kraj* характеризував так: “Давня традиція нашого краю дедалі більше переходить від класу землевласників, що все зменшується у містах і містечках, до рук незаможного, нововитвореного класу міщан – людей вільних професій, часто вихідців із розорених багатих родин, до купців, промисловців, ремісників, адвокатів, лікарів, фармацевтів, інженерів тощо”. Ці промовисті слова належать перу Яна Ілговського (він же Талько-Гринцевич, лікар за фахом)⁷⁰.

Згаданий елемент, свідомий своєї чисельної переваги над землевласниками, почував себе дедалі впевненіше й полемізував, доводячи правомірність свого розриву з атавістичними комплексами стосовно ганебності фахових занять за гроші. Анахронічний характер дискусії цілком очевидний. Такі самі аргументи зустрічаємо ще в 1790 р. у Сташица, а в 1820 р. – у середовищі учнів польських шкіл Віленського учбового округу та студентів Віленського університету. Їхня нова поява у 1887 р. свідчить про трагічний ефект соціальної заблокованості на цих теренах впродовж двох третин століття.

У № 35 за 1887 р. *Kraj* опублікував анонімну статтю “Старого шляхтича”, де змальовується вельми песимістична картина занепаду шляхетського класу. Відповідь “Молодого шляхтича” з України сповнена ентузіазму й віри в майбутнє. Відбивши закиди, автор проголошує своє позитивне кредо. На його думку, слід зусібіч оглянути руїни, отримані в спадок від старших, і взятися до праці. А щоб навчитись їх відбудовувати, кожен мусить знайти своє місце, зокрема вчитися, відкинувши традиції. “Слід визнати, –

⁶⁹ Про величезні інвестиції поляків у Києві та світське життя аристократів у ньому докладно написано у мемуарах А.-С. Жевуського, який мешкав там у 1917-1919 рр.: *A travers l'invisible cristal*. – Paris: Plon, 1971. – P. 106-150.

⁷⁰ *Kraj*, 1883, № 42. – S. 9-10.

пише він, – що головні кадри молоді [слово “кадри” звучить тут дуже по-сучасному – Д. Б.] вже працюють з користю для себе і для краю в різних доступних нам професіях. Адже у нас є великий загін фахівців у сільському господарстві ... багато техніків, лікарів, юристів, промисловців тощо, які, подолавши острах шляхти стосовно залежної праці й перемігши певне зневажливе ставлення до фахівців з боку непрацюючих класів, творять новий елемент в суспільному житті, отой третій стан, котрого нам завжди бракувало...”⁷¹.

Земельна аристократія насправді не легковажила фаховою підготовкою, однак своїх синів посилала на навчання у вищі школи Франції, Німеччини, Англії чи Швейцарії. Зубожіла, але визнана Герольдією шляхта була єдиною верствою польського суспільства, що вчилася у російських школах в добу тривалого керівництва народною освітою ультраконсервативними міністрами Толстим і Деляновим, котрі дбали про чистоту російської еліти⁷². Після закінчення російських університетів польські шляхтичі, озброєні новими знаннями й вільними чи інженерно-технічними професіями, знаходили роботу не тільки в рідній стороні, а й по всіх кутках Російської імперії. Серед працівників залізничних компаній поляків було так багато, що уряд навіть безуспішно пробував заборонити їм доступ до цієї професії. Подальше дослідження покаже, що саме в даній соціальній групі у 80-х роках зародяться спершу несміливі, потім дедалі активніші політично-культурні рухи, які хитатимуться між соціал-демократією і націонал-демократією. У 1905-1906 роках їхня активність сягне кульмінації, а в 1914-1920 роках вони радикалізуються. В цій книзі ми обмежимося загальною характеристикою субстрату, в якому ці рухи розвивалися.

Свідчень для окреслення суспільної свідомості цих людей збереглося не так і багато. Було б цікаво знати особисту позицію таких великих істориків, як Людвік Яновський, учень російського (але призначеного для поляків) лицю Браницьких у Білій Церкві. Як київський студент, він був змушений у 1903 р. анонімно публікувати у Львові свої перші дослідження з історії Віленського університету та викладати грецьку мову в одній з київських гімназій перед тим, як емігрувати до Кракова, де став навчати... російської мови. Доля цього інтелігента-шляхтича з Липовця, у якій зустрічається стільки труднощів, має у собі щось типове; найбільше про своє життя писали лікарі.

⁷¹ *Ibid*, 1887, № 48. – S. 6-7.

⁷² Лейкіна-Свирская В. Р. *Интеллигенция в России во второй половине XIX в.* – М., 1971. – 266 с.

Закон забороняв приймати поляків на посади казенних лікарів (у кожному повіті передбачалось дві-три такі посади). Лікарі-поляки могли або займатися приватною практикою, або працювати у великих маєтках, найкраще при цукроварнях. В автобіографіях лікарів вражає нестабільність, яку можна було б також кваліфікувати як енергійність та ініціативність. Так, щоб мати змогу вчитися, Мар'ян Лонжинський працював фельдшером на пароплаві, що курсував по Дніпру, був репетитором у приватних російських пансіонах, потім – оскільки поляки не мали права працювати асистентами в університеті – був змушений шукати роботу у “безмежному океані Російської імперії”. Його подальші заняття свідчать про рівень інтеграції інтелігентів у нове суспільство, де російський елемент відігравав дуже суттєву роль, але зберігала значення і притягальна сила багатих поляків. У 1895 р. Лонжинський працює лікарем на цукровому заводі в Стеблеві, колишньому маєтку поляків Головинських, купленому міжнародним акціонерним товариством, причому директор заводу англієць Дуглас, заступник директора італієць Гаццарі та технічний директор німець Франке одружені на польках. Потім він переходить на службу до російського цукровика графа Бутурліна в Таганчу біля Канева, пізніше займає різні посади в глибині Росії. Приблизно у 1903 р. повертається до Києва, де бере участь у створенні служби швидкої допомоги, яка 1905 р. перетворюється на Польське медичне товариство. Врешті-решт, він не встояв перед блиском золота Фелікса Собанського (“Креза”, як він сам напише), котрий забрав його своїм приватним лікарем у Париж. У 1910 р. Лонжинський повертається і береться за створення акціонерного товариства, якому належить заслуга заснування першої польської лікарні в Києві⁷³.

Така динамічність, немислима 40 років тому, у Талька-Гринцевича проявляється трохи інакше, але його доля підкреслює ще раз силу тяжіння до світу польської поземельної власності. Ми вже добре знайомі з цим лікарем з Ковна, який упродовж 1881-1891 років був найвірнішим кореспондентом *Kraj*'у від українських губерній. Осівши у Звенигородці на південь від Києва, він виявив щонайдіяльнішу позицію. Аби не пліснявіти у провінції, він цікавиться, окрім своєї професії, журналістикою, соціологією, етнографією, археологією. Він обирає приватну практику, відмовившись від прибуткового місця лікаря на цукроварні Браницьких у Вільшаній, де заправляв його колега по університету юрист Діонізій Янковський, бо, як він пише, “не хотів запрягтися в ярмо офіціаліста”. Щоб уникнути нудного життя своїх колег, він шукає вихід у наукових дослідженнях. Ці зусилля

⁷³ Łączyński M. *Sto lat bez mała*. – S. 130-131, тут вміщено список усіх польських лікарів у Києві в 1903 р.

увінчалися успіхом: у 1908 р. Талько-Гринцевич посів кафедру антропології в Ягелонському університеті, але перед цим мусив скуштувати гіркого хліба вигнанця, працюючи впродовж 1891-1908 років лікарем на кордоні з Монголією.

Його кореспонденції для *Kraj*'у в український період життя (завжди під заголовком “З-над Тікича”) є надзвичайно характерними для ментальності нової інтелігенції, котра була схильна уявляти себе цілком модернізованим суспільством, попри його пережитки. З 1883 р. Талько-Гринцевич твердив на сторінках єдиної польської газети в імперії, цього вектора консерватизму, що 20 років, які минули після повстання, були благодієтворними, бо суспільство зазнало суцільного і спокійного реформування: “Старе польське суспільство не могло протистояти неблаганним вимогам часу і модерним реформам творення нового демократичного суспільства, без жодного привілейованого стану, в якому всі верстви отримали б громадянські права...” Далі автор, можливо, навмисне поєднує демократію з економічним успіхом меншості, аби затінити думку про потребу більшої рівності та показати, що працювати треба всім: “Попри несприятливі умови, ми активно сприяли колонізації в південно-західних губерніях [у період розквіту колоніальної політики в Європі та “азіатській Росії” слово “колонізація” мало швидше позитивний, ніж негативний відтінок – Д. Б.] і дальшому розвитку багатих лісів в Україні [“Україна” тут вжито у первинному сенсі, тобто лише Київська губернія – Д. Б.] та Поділлі”. Талько-Гринцевич перераховує діючі цукроварні й новостворені акціонерні товариства, доходючи висновку, що старого станового суспільства, чиї функції віджили своє, більше не існує, бо тепер працюють усі. Вживання займенника “ми” свідчить, що польська інтелігенція вимагала власної частки у цій “колонізації”. Саме таку візію нового поляка з України бачимо і в інших статтях Талька-Гринцевича, написаних для видань, що виходили у Конгресовому Королівстві (*Przegląd Tygodniowy, Gazeta Warszawska*) та для журналів позитивістського спрямування *Prawda* і *Nowiny*, редактором котрих був А. Свентоховський. Як і у випадку з “молодим шляхтичем”, ідеологія інтелігенції тут реалістична: “Я добре бачив, що жити лише для майбутнього, зневажаючи теперішнє, неможливо: важко не визнати, що переслідування змусили нас відступити на всіх напрямках, морально деградувати, і що бойкотуючи школи, нехай нікчемні й російські, ми чинимо самогубство, бо утруднюємо дальшу науку класові вбогих” [зубожілій шляхті – Д. Б.]⁷⁴.

⁷⁴ Talko-Hryncewicz J. *Z przeżytych dni 1850-1908*. – S. 163, 183-184; *Kraj*, 1883, № 19. – S. 9. Такий погляд продовжує й увічніює “модель польського інтелектуала”, як її подано у: Czepulis-Rastenis R. *Ludzie nauki i talentu*. – Warszawa: PIW, 1988. – S. 297-330.

Це одвічне прагнення *aggiornamento** й інтеграції безземельної шляхти проявлялося у різних формах впродовж усього ХІХ ст., наштовхуючись на гордовиту зневагу багатой еліти, яка ніколи так і не змирилася з її появою. В. Подгорський вважав, що йшлося про комплекс неповноцінності, тим часом як великі землевласники не давали приводу до його появи: “Важко було сказати, що ми зверхньо ставились до них чи підкреслювали свою вищість, проте у мене склалося враження, що протилежна сторона була схильна безпричинно приписувати нам пихатість”. Однак зверхнє ставлення не було голою вигадкою. Яніна Жултовська писала (щоправда, стосовно Білорусі, але становище було скрізь однаковим), що у великих резиденціях спостерігалася тенденція сприймати вчителів і лікарів так, як у старі часи, згідно з патріархальним духом, ставилися до приживалок, карликів чи блазнів. Невеличка змальована нею сценка засвідчує міру такої жалісливої поблажливості: “Узимку ми часто приймали доктора Навроцького ... старого парубка, який мав певні літературні та артистичні нахили. Відвідини Деревичів були для нього єдиною розвагою. Моя бабуся позичала йому книги, не обмежуючи своєї прихильності звичною формулою *“il faut lui dire quelques mots aimables”**** [по-французьки у тексті – Д. Б.]. Мої тітоньки, які вважали кокетство мистецтвом для мистецтва, суперничали, щоб йому сподобатись. Уявляю, скільки радості й збентеження, скільки ніжного зворушення вони будили своєю поведінкою у серці доктора, коли він, невисокий і приземкуватий, танцював, сопучи й пітніючи, мазурку, щоб сподобатись тітонці Лелі...” Бар’єр існував завжди⁷⁵.

Відмова поміщиків від “компрометації”, яка наперед засуджувала спроби націонал-демократії досягнути національної єдності в 1905 р., створювала сприятливі умови для вибуху революції, що повільно визрівала в середовищі російської інтелігенції. Лише повністю відмовившись від свого польського походження і від почуття нижчості в повсякденному житті та приєднавшись до російських марксистських і міжнародних гуртків, кілька польських інтелігентів почали шукати новий ідеал у соціал-демократії.

Такий вибір, який націоналісти назвуть зрадницьким, відчувається вже в тій ненависті, що живить лікаря В. Матлаковського, автора спогадів, написаних близько 1882 року. Після барвистого змалювання космополітичного і пустого життя поміщиків в нього раптом проривається крик відчаю: “Мене злить не так їхня поведінка, як той факт, що у Варшаві знаходяться

* Самоствердження (італ.).

** Треба йому сказати кілька приязних слів.

⁷⁵ Podhorski W. *Ziemiaństwo na Ukrainie*. – S. 60; Puttkamer-Żółtowska J. *Op. cit.* – S. 50, 173.

інтелігентні люди, які волають, мов душі у чистилищі, і простягають руки до цих “відсутніх”, і хочуть їм передати провід, благаючи працювати для Польщі. Треба не знати це сміття, щоб писати подібні дурниці, треба мати мідний лоб і бути ворогом свого краю, щоб довірити цим людям справу, яка стосується всіх”.

Ми присутні при народженні радикального заперечення, котре передвіщає пожежу. “Коли в майбутньому хтось з поляків спроможеться написати безсторонньо, тверезо історію цієї провінції, він буде змушений з болем у серці визнати, що самі поляки доклали рук до остаточної руїни. Російський уряд почав винищення, вони ж значною мірою завершили його”, – завбачливо писав Матлаковський, підкреслюючи роки за 20 наперед неможливість солідарності з тими, кого він порівнює з торговицькими конфедератами*. “Немає й мови, – продовжує він, – про підтримку польського елемента, про єдність бідніших з багатими. Лікарі і фабричні кадри являють собою інший світ, як і кадри маєтків. Тут ніхто не думає про піднесення тих, хто стоїть нижче, тут навіть немає гадки, що в такий спосіб можна значно прислужитися країні... Директор цукроварні, випускник університету Прухницький, чудовий адміністратор Векер, також з університетською освітою – обидва хоч і шляхетського походження, але, на думку Марії Круцинської, не належать “до нашого світу”, бо працюють за фахом і небагаті. Будь-який нікчемний вискочень, але багатий, зі зв'язками чи титулом може сподіватися на краще ставлення, ніж старий лікар, “друг дому”, “наш добрий друг”. Перший пишається біля господині дому, другий наприкінці столу, між гувернанткою і синком, за першим посилають карету, запряжену четвериком коней, за другим однокінну бричку...”⁷⁶.

Інакшу в соціальному плані групу інтелігентів складав кваліфікований персонал маєтків і споживчого промислу. Порівняно з міською інтелігенцією, у цих людей було менше можливостей влитися на різних рівнях до російського суспільства, бо вони залежали безпосередньо від польських роботодавців, які високо цінували їхні послуги і не хотіли наймати не-поляків. Проте нерідко траплялося так, що російські поміщики, котрі, як правило, не мешкали у своїх маєтках, брали офіціалістів на роботу до себе.

Вищий щабель серед офіціалістів займали посесори, стосовно яких навряд чи можна застосовувати критерій кадрів з вищою фаховою підготов-

* Йдеться про польських магнатів, ініціаторів Торговицької конфедерації 1792 р., інспірованої російським урядом, які за підтримкою російської армії виступили проти реформування Речі Посполитої і тим самим прискорили її падіння (прим. ред.).

⁷⁶ Podhorski W. *Op. cit.* – S. 115.

кою. Це були в основному шляхтичі, що мали трохи власної землі (дехто навіть володів значним маєтком, відтак не мав нічого спільного з офіціалами). Проте завдяки своїм агрономічним знанням вони керували величезними латифундіями, власники яких незалежно від місця проживання (місто чи село) воліли жити за рахунок оренди.

За підрахунками Анфімова, в 1913 р. на Київщині налічувалось 400 великих (польських і російських) маєтків такого типу, відданих в оренду, на Волині 350 (площею 150 тис. дес.), і 350 тис. дес. на Поділлі. В деяких повітах землевласники отримували від оренди величезні прибутки. Так, у Гайсинському повіті Подільської губернії в довгостроковій оренді перебувала майже половина землі – 28 тис. з 57 тис. десятин. Усі рекорди побив Ольгопільський повіт: 49 200 з 53 400 десятин. Селяни до цього практично не залучалися (на Ольгопільщині вони орендували всього 730 дес.)⁷⁷. Прибутки орендарів були також значними, а після 1905 р., коли полякам повернули право купувати землю, зросли ще більше. Багато хто викупив орендований маєток від землевласників, які налякалися селянських заворушень або просто воліли вести світське життя на французькому Лазуровому узбережжі.

Ванда Залеська, типова представниця земельної шляхти, писала, що ці люди “загалом походили з іншого світу” і так ніколи й не злилися зі “справжніми громадянами”. Вони утворювали свого роду солідарний клан, мали гроші, часто великі, але в них не було ні “походження”, ні освіти, ні виховання, тому “їх не приймали”. На кресах досить гостро реагували на те, “хто є хто”, на культуру, поведінку, “манери”. А культури з усіма її “тонкощами”, певна річ, не можна набути впродовж одного покоління: “Ті, що з палаців, не приймали тих, що зі скромних, навіть дуже скромних домів... Новими людьми ніхто не гордував, просто їм давали час, щоб вони перестали бути новими...”⁷⁸.

Тож коли земельна еліта з такою нехиттю ставилась до спроб поновити позолоту на збляклому гербі, то як вона могла сприймати армію уповноважених, управителів, постачальників, економів, адміністраторів, рахівників, інженерів, гуральників та інших, на кого покладалась відповідальність за функціонування всього маєтку? Ми вже бачили, наскільки ця категорія людей, що також вийшли з легітимної, але безземельної чи малоземельної шляхти (про євреїв та іноземців мова піде далі), солідаризувалася зі своїми панамі у визискові селян та чиншовиків. У попередніх розділах їх показано

⁷⁷ Анфімов А. М. *Ук. соч.* – С. 168.

⁷⁸ Zaleska-Kurnatowska W. *Op. cit.* – S. 97-98.

як виконавців виселень і вірних охоронців маєтків. Багато хто згодом вписався в капіталістичну трансформацію суспільства завдяки технічним навичкам, чимала частина одержала агрономічну, інженерну чи юридичну освіту.

Їхній спосіб життя був дуже комфортним. За свідченням В. Подгорського, вони отримували зовсім невелику грошову платню, але головний адміністратор його 240-десятинного маєтку, окрім 25 руб. на місяць, мав великі натуральні пільги: 8-кімнатний дім з садом, дрова для опалення, слуг, четверо коней, 10 корів і право годувати на території маєтку стільки птиці й дрібної свійської худоби, скільки захоче. Це було нормою винагороди за такий різновид праці⁷⁹.

Ще краще жили вищі кадри цукроварень, типовим прикладом яких можуть послужити батьки Ярослава Івашкевича. Лише через те, щоб приховати в комуністичній Польщі своє походження, а також через снобізм, нерідко властивий згаданому середовищу (ми зустрічаємо різні його відтінки у В. Гомбровича, вихідця з Литви), Я. Івашкевич називав себе “сином бухгалтера”. Він навіть написав виразно автобіографічний твір під назвою “Гіларій, син бухгалтера”. Українська молодість письменника пройшла в атмосфері, характерній для багатії шляхти: його батько був швидше директором, ніж простим бухгалтером. У нібито “малій” цукроварні в Кальнику він вочевидь перевищував становищем усіх “чиновників, скромних людей, майже виключно поляків, [які] творили демократичне, не позбавлене елементів шляхетності середовище, бо походили зі шляхти”.

За своїм способом життя родина Івашкевичів стояла значно вище над цим “демократичним” середовищем. Їхня садиба зберігала давню структуру шляхетської резиденції. Одна будівля призначалася для служниць і кравчинь, а також “резиденток” (жіночий варіант “приживалів”), вони мали кухаря і куховарку. Згодом матеріальне становище батька поліпшилося, родина почала влаштовувати прийоми і їздити за кордон, дбаючи на високому рівні про задоволення культурних потреб. Перебування в салонах сина кадрового працівника цукроварні зумовлене лише традиційною аристократичною доброчинністю. Матір Івашкевича, уроджену Пйонтковську, сироту, виховала багата землевласницька родина Таубе. Вона виростила разом з двома їхніми доньками, які вийшли заміж за братів Шимановських. Тільки бажання закріпитися на вищій соціальній драбині можемо пояснити те, що письменник називав себе “кузеном” знаменитого композитора. Втім, велика дружба між ними не викликає сумніву, їй ми завдячуємо

⁷⁹ Podhorski W. *Op. cit.* – S. 115.

чудовими сторінками Івашкевича про музику. На відміну від наведених вище прикладів, тут ми маємо зразок природного спілкування між верхнім прошарком інтелігенції та аристократією на ґрунті обопільного замилювання літературою і музикою. У прозі “сина бухгалтера” лише зрідка пробивається захоплення аристократією. “Нашою “Стороною Германтів”, – пише письменник, – був Дашів, колишня садиба Теклі Потоцької, а на той час її онуки, княгині Четвертинської, в першому шлюбі Жевуської. Вигляд цієї пані на передній лаві у каплиці палацу в Дашові, де ми бували щодва тижні, сама прегарна резиденція в центрі містечка на березі річки Соб, прекрасний парк “Пелла”, де ми збирали квіти для прикраси столу напередодні Великодня – такі мої чудові спогади про Дашів”⁸⁰.

Але такі випадки були скоріше винятком. Івашкевич охоче підкреслював, що, попри добре матеріальне становище, його батьки “не могли рівнятися [з аристократами], бо ту касту і сферу, до якої належав я, розділяла глибока прірва”.

Хоча завдяки своїй праці і кваліфікації офіціалісти мали значно вищий рівень життя, їхнє становище було до певної міри хитким через брак відповідного законодавства та повну залежність від власників, що тривала до 1917, а подекуди до 1920 року. Значна частина мала тільки середню або й початкову освіту, яка гарантувала хіба скромний достаток. Багато хто зміг отримати освіту лише завдяки допомозі або позичці, зробленій кимось із доброзичливців батькам, також офіціалістам. Ми знаємо, як клопоталися про свій польський персонал Браницькі з Білої Церкви. У 1882 р. утримувана ними за спеціальним привілеєм школа (її було об’єднано з рештками Вінницької польської гімназії, закритої 1832 р. і відновленої 1847 р.) прийняла 47 стипендіатів родини, причому 30 з них мешкали в пансіоні, спорудженому також коштом Браницьких. На початку ХХ ст. ця школа залишалася великою кузницею місцевих кадрів серед поляків⁸¹. Вихованців російських шкіл, які поверталися на службу до поляків через почуття національної солідарності, приймали з тієї самої причини в першу чергу. Проте внаслідок розвитку капіталізму у 80-х роках ХІХ ст. став даватися взнаки старий феномен “перевиробництва інтелігенції”, характерний для шкіл Віленського округу початку ХІХ ст.

Економічний потенціал України не міг “перетравити” надто великої кількості кваліфікованих шляхтичів. Проблема стала настільки гострою, що 1887 р. граф Владислав Браницький зі Ставища організував Товариство

⁸⁰ Iwaszkiewicz J. *Książka moich wspomnień*. – S. 7, 9-10, 16, 31, 38, 51.

⁸¹ Wojciechowska-Żywułtowska J. *Biała Cerkiew. Książka Pamiątkowa Białocerkwian*. – Warszawa: Wyd. L. Idzikowski, 1939.

допомоги офіціалістам, покликане займатися пошуками роботи для них у Росії, на Кавказі чи на сході імперії. Інших способів протидіяти безробіттю освічених поляків трьох губерній не було. Первісний план передбачав збирання коштів для безробітних: по 5 коп. від морга. *Kraj* двічі вміщував оголошення про створення фонду, але Браницький відмовився від нього (напевно, щоб поляків не запідозрили у спробі організуватися). Навпаки, він надрукував інформацію про те, що до складу комітету входять дружина губернатора Дрентельна та “кілька російських і польських пань”. У такий спосіб вся діяльність цілком помірковано вписувалась у звичайні рамки добродійності. Міхал Тшаска дивувався на шпальтах *Kraj*'у, що до списку безробітних записалося лише 70 осіб, тоді як їх тисячі. Він жалкував, що припинено збирання коштів, і вимагав докладнішої інформації. Через рік приватна ініціатива Браницьких виявила свою малоефективність. До бюро допомоги (а не в товариство!) надійшло 460 прохань, задовольнити змогли тільки 72: їм було знайдено роботу в Катеринославській губернії⁸².

Проте проблема й надалі залишалася нерозв'язаною: наслідки діяльності дуже офіційного Сільськогосподарського товариства, яке в 1890 р. зайнялося безробітними, були настільки мізерні, що згадана соціальна група почала демонструвати гіркоту й розчарування подібно до представників вільних професій.

З численних статей, вміщених у *Kraj*'і впродовж 1890 р. кореспондентами з України – вихідцями з цього середовища, дізнаємося, що в дні контрактів і контрактних балів до Києва з'їжджалися сотні безробітних офіціалістів. Відомий філантроп Леонард Янковський, голова бюро Товариства по працевлаштуванню, зміг задовольнити лише 400 з 900 прохань. Анонімний автор нарікав, що не передбачено жодної каси для пенсіонерів, що Товариство залишається бездіяльним, тим часом як дивіденди від виробництва цукру невпинно ростуть.

У статті за підписом “Один з офіціалістів” звучить ще більше гіркоти й обурення: “Треба визнати, що приватна служба впливає на мораль людини: рідко коли вона вимагає лише розуму й професійного знання справи, в гру часто входять протекції, інтриги, фаворизування і приниження перед хлібодавцями, які неначе забули, що людяне ставлення до офіціалістів-інтелігентів відповідає їхнім власним інтересам”. Автор гостро нападає на єврейські цукроварні синів Бродського, Заків та інших, не пропускаючи ані російським і польським працедавцям, ані їхнім уповноваженим, які звільняли людей на власний розсуд і складали рекомендаційні листи так, що звільнені

⁸² *Kraj*, 1887, № 12. – S. 45; № 22. – S. 14; 1888, № 4. – S. 2-3.

не могли ніде влаштуватися. Автор висуває ідею створення спеціального органу для захисту інтересів цієї групи, який приймав би їхні скарги, публікував їх у пресі й боронив скривджених. “Ми живемо у тяжкі часи, – зазначає він, – *інтелігентний пролетаріат* [виділено нами – Д. Б.] шириться поміж нас, знайти працю стає щораз важче”. Далі викривалася конкуренція з іноземними кадрами, ситуації, коли дипломовані спеціалісти змушені погоджуватись на будь-яку працю, шахрайство на судових процесах, пов’язаних з нещасними випадками на виробництві, опікою тощо⁸³.

Втім, попри цілковиту безрезультатність, аргументована мотивація скарг ще раз свідчить про появу радикальної польської думки, до чого ми ще повернемося, аналізуючи політичні погляди. Дуже виразно проявляється прагнення частини офіціалістів до створення професійної спілки за західним зразком, але до 1905 р. така діяльність була заборонена. Водночас поглиблюється прірва між тими, хто активно включився у розвиток капіталізму, і тими, хто залишився поза ним: на початку 1892 р. *Kraj* зазначав, що протягом року бюро по працевлаштуванню змогло забезпечити роботою лише 87 осіб (серед них 16 управителів та 22 економи). Дні проведення контрактів завжди увиразнювали злиденність безробітних: “Серед гостей, як завжди, багато офіціалістів, що “опинились на бруківці”, та збанкрутілих орендарів, які переповнювали покої тутешніх можновладців і бюро по працевлаштуванню Сільськогосподарського товариства”⁸⁴.

Коли революція 1905 р. надала найпрогресивнішим з цієї групи право на політичну організацію, вони виразно вибрали соціал-демократичну, відтак – інтернаціоналістську і проросійську орієнтацію. Так, Кароль Бобровський, адміністратор маєтку і цукрово-рафінадного заводу в Гнівані на Поділлі, дав російську назву створеній ним профспілковій організації – “Общество трудящихся лиц”, хоча його члени називали себе по-польськи – *Związek gniwański*. Союз почав видавати бюлетень російською мовою і, за свідченням його генерального секретаря В.-К. Вежейського, невдовзі нараховував 6 тис. осіб, що разом з родинами становить чи не половину шляхетської інтелігенції на південно-західних теренах. Серед членів Союзу були представники лівого крила, наприклад, Модест Чарнецький, адміністратор маєтків Терещенка; очолював же його адміністратор ставищанських маєтків Вітольд Ганицький. До нього належали видавець марксистської літератури Гелена Гурська, відомий київський адвокат Станіслав Гусков-

⁸³ *Idem*. 1890, № 5. – S. 15; № 6. – S. 13.

⁸⁴ *Idem*. 1892, № 5. – S. 15.

ський і навіть граф Кароль Ледуховський, адміністратор маєтку Щеньовських у Капустянах на Поділлі⁸⁵.

Проте більшість польських кадрів і технічних працівників була надто тісно пов'язана з працедавцями, аби взяти участь у відцентровому русі протесту, що суперечив інтересам місцевих поляків. Втім, оця сама слухняна і покірна більшість раптом стане необхідною великим землевласникам у зв'язку з виборами до Думи, коли вони відчують нестабільність власного становища між росіянами та українським селянством.

Dziennik Kijowski, нова газета, фінансована В. Грохольським і редагована з 1 лютого 1906 р. Бартошевичем, не приховувала наміру створити на Правобережній Україні націонал-демократичну партію, популярну в інших відламах Польщі. Газета зверталась як до великих землевласників, промисловців, підприємців, так і до їхніх підлеглих, закликаючи об'єднатися в єдиному, солідарному і консервативному русі. Земельна реформа з парцеляцією маєтків, котру всерйоз обговорювали трудовики й кадети в Першій думі, стала для поміщиків приводом заявити, що офіціалістам, як і їм, загрожує однакова небезпека. Цю думку вже на початку липня 1906 р. висунув Щенський Понятовський, депутат від Волині, а вповні її розвинув Ян Липковський.

Ян Липковський, 1863 р. народження, син багатих поміщиків, який у 1886 р. закінчив паризьку Центральну школу, добре знав середовище офіціалістів, створивши для них в Умані будівельне бюро "Архітект" для планування забудов довкола цукрових центрів. Такий патріархальний варіант капіталізму в природний спосіб привів до створення 8 липня 1906 р. комітету з 23 членів, які після восьми засідань розробили (по-польськи) статут Товариства осіб, що служать у сільському господарстві та сільсько-господарській промисловості, затверджений на конгресі 14 серпня. У зверненні цієї "патрональної профспілки", іноді званої "Уманським союзом", від 8 серпня, тобто коли вже було розпущено Першу Думу, підкреслювалось, що кожна парцеляція маєтку викличе втрату працівників. Ян Липковський написав цю відозву так, неначе сам був офіціалістом. Її тональність і стиль викладу заслуговують на увагу:

"Товариші по праці!

В історичний момент, який переживає все наше суспільство, ми, офіціалісти, найбільш наражені на небезпеку. У будь-який момент сотні наших родин можуть залишитися без даху, без можливості праці, без шматка хліба.

⁸⁵ Wierzejski W.-K. *Fragments z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1864-1920 // Niepodległość.* – Warszawa, 1939. – t. 19. – S. 461.

Ми не сумніваємося, що наші працедавці, на яких ми сумлінно працювали, захочуть прийти нам на допомогу, але й вони можуть опинитися у складній ситуації, їм також може загрожувати матеріальний крах... Єднаймося ж, товариші по праці, об'єднаймо всі сили для самопомоги, у цьому головна мета нашого союзу, йдеться про саме наше існування. Це важке завдання, ми здебільшого бідні, від щоденних клопотів згорбилися наші плечі, зморщилось наше чоло, згасли, можливо, наші щирі поривання, але одночасно виробилися дві великі якості: ми навчилися тяжко працювати і відчувати недолю ближнього”.

Такий гарний текст закінчувався закликком до єднання “в ім'я Єдності, Любові і Праці”⁸⁶.

Найбагатша і найближча до царської влади частина польської аристократії не поспішала погодитись з такою оцінкою ситуації. 120 волинських латифундистів, що зібрались наприкінці вересня 1906 р. у Житомирі (80 поляків і 40 росіян на чолі з князем Романом Сангушком), після довгих дебатів погодились назвати себе Союзом землевласників і землеробів, а не просто землевласників. У зв'язку з цим Людвік Рутковський викривав на першій сторінці *Dziennik Kijowski* зневагу Союзу Яна Липковського до своїх 1500 членів, яких щонайчастіше змушували давати уповноваження власникам, котрі їх представляли⁸⁷.

Союз осіб, що служать у сільському господарській промисловості впродовж 1907 р. низку відгалужень по різних повітах. У червні він нараховував 4420 членів, але серед них виявилися розходження: група зі Славути приєдналася до Гніванського союзу, тоді як привілейований прошарок багатих орендарів утворив Союз орендарів на чолі з Генриком Здановським. Однак ці політичні чи корпоративні розходження вже не мали значення: 24 жовтня 1906 р. Міністерство внутрішніх справ позбавило права голосу осіб, що винаймали землю, а подільський губернатор Ейлер дозволив голосувати лише поміщикам. На новий конгрес 10 січня 1907 р. в Києві зібралось тільки 110 старанно підібраних членів; на чолі Союзу й надалі залишався Ян Липковський.

Зазнаючи нападів від соціалістів Гніванського союзу, що невдовзі також були змушені обмежити свою інформаційну діяльність, Уманський союз впродовж періоду Столипіна вів лише корпоративну діяльність, що стала альтернативою класовій боротьбі як вираження порозуміння й дійсного

⁸⁶ *Dziennik Kijowski*, 8-21 серпня 1906.

⁸⁷ *Idem.*, 23.09/6.10 1906; 10/23.10 1906.

⁸⁸ *Idem.*, 07/20.11. 1906; 10/23. 01. 1907; 18.02/3.03. 1907.

поліпшення взаємин між працедавцями й працівниками⁸⁸. Навіть коли чисельність Союзу – 1200 осіб, – наведена Яном Липковським у 1910 р., й перебільшена, саме існування групи, котра так явно засвідчила життєздатність польської інтелігенції, мусило викликати реакцію царату, що розпочав нову хвилю русифікації. Тож у 1911 р. Столипін зажадав його розпуску. Після 1917 р. ця категорія людей, надто прив'язана до своїх панів, поїхала за ними в еміграцію⁸⁹.

Сезонні робітники, поселенці-іноземці та євреї

Серед груп людності, які виникли з постанням нового капіталістичного польсько-російського суспільства, без сумніву, найдальшою в культурному та соціальному плані від власників маєтків та фабрик була група робітників, котра водночас стала опорою процвітання й функціонування системи. Досить часто важко відрізнити “чистий” пролетаріат від малоземельних селян, що продовжували зберігати зв'язок, яким би умовним він не був, з землею (своєю і свого пана). Ми вже відзначали, що дрібні розміри селянських наділів змушували власників, як правило, залишатися в орбіті великих маєтків, і навіть у 1911 р. поміщики раділи, що під рукою є цей невичерпний резервуар робочої сили – гарантія її низької вартості. Ярошевич відзначав, що такий симбіоз (він представляє його як гармонійний обмін послугами) відігравав велику роль в економічному розвитку маєткового господарства. Сільське населення регулярно залучалось до сінокосів та жнив: перевезення снопів, скиртування, транспортування зерна до найближчої станції, буряків на цукроварні, гною в поля, дров з лісу⁹⁰. Паралельно доволі швидко почала застосовуватись і наймана робоча сила, не пов'язана з відносинами сусідства, що залишались від часів кріпацтва: власники маєтків, зокрема цукрових і горілчаних заводів, стали щодалі ширше набирати робітників здалеку, уникаючи місцевого населення і намагаючись платити якомога менше сезонникам, залученим до вирощування і збирання буряків та варіння цукру. Доти повсюдно підтримуваний давній патріархальний союз з селянами розривається, як і зв'язок з декласованою шляхтою. Цей новий і нестабільний, зайшлий елемент був, певна річ, додатковим фактором напруженості у відносинах з місцевими селянами.

⁸⁹ Справи Яна Липковського і “Спогади” Юзефа Липковського: Archiwum Akt Nowych PAN, Warszawa. Про масову еміграцію інтелектуалів і спеціалістів у Польщу після 1917 р. див. інформацію генерального консула Польщі у Харкові від 2 березня 1925 р. в: *Przegląd Wschodni*. – Т. 1, з. 4, 1991. – S. 850.

⁹⁰ Ярошевич А. Й. *Очерки экономической жизни Юго-Западного края*. – Вып. 2. – К., 1911. – С. 44.

Протягом досліджуваного періоду нами не зауважено практично жодного випадку протидії безсоромній експлуатації мандрівної робочої сили, чій неймовірно злидні сьогодні годі уявити. Починаючи з 1873 р. комісії відзначали зловживання, відсутність законодавства щодо найму, фіктивний характер угод про працю (щоправда, цей різновид робочої сили у трьох губерніях Правобережної України сягав усього 43 500 осіб)⁹¹.

Проте з часом проблема стала настільки очевидною, що київський губернатор присвятив їй велику частину звіту Олександрю III за 1882 рік. Акцентуючи увагу на інтересах промисловців, губернатор підкреслював важливість “робітничого питання” для збереження рівноваги в суспільстві з огляду на розповсюдження соціалістичних ідей. Він наголошував на економічній та моральній користі від створення органу, що зайнявся б урегулюванням взаємин між працедавцями та робітниками. Він наводить цікаві деталі про способи найму робітників на цукрові заводи та плантації цукрових буряків. Ще до початку сезонних робіт чи збору врожаю вербувальники [майже виключно євреї, адже поміщики покладали на них усю брудну роботу, наприклад, продаж алкоголю – Д. Б.] починали їздити по селах, і ніхто не контролював вживані ними прийоми. Вони вибирали місцевість, де населення не мало роботи чи було обтяжене боргами, а селянська влада відзначалась недбайливістю, і пускали в дію цілий арсенал грубих приманок, серед яких не останню роль відігравала горілка. На цей час ще зберігали силу традиційні зловживання щодо кріпаків. Оскільки найняті в такий спосіб нероби є, як писав губернатор, найбільш декласованим елементом, вони, відповідно, найбільш підозрілі і з моральної точки зору, відтак на обман відповідають обманом. Багато хто записується до двох, а то й трьох поміщиків, тому забезпеченість робочою силою завжди проблематична. В маєтку чи на цукроварні умови харчування та проживання жалкі, немає ніякого контролю й організації. Трудові книжки, які подекуди вручаються цим неписьменним людям, нічого для них не важать. Прибувши на місце, вони спокушаються обіцянкою нібито кращих умов у сусідньому селі, і це постійно лихоманить маєтки. Штрафи, накладені за такі вчинки, не покривають завданих збитків, суди засипані скаргами, але вирoki не виконуються, бо винуватців вже й слід прохолонув.

Невеликі або середнього достатку маєтки набирають робочу силу на ярмарках або в сусідніх округах, а це ще гірше, бо назовні впливають конкуренція і заздрість. Губернатор, наполягаючи на повазі до праці (а це,

⁹¹ Доклад комиссии для исследований нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб., 1873, т. 5. – С. 20-21.

зауважимо, пише високий царський сановник), вважає за необхідне створити біржі праці і розробити контролююче законодавство, аби уникнути закону джунглів⁹².

Назрівав доволі голосний скандал, що викликав навіть міжнародний резонанс. Після публікації в паризькому *Journal des économistes* вже згаданої статті французького консула Молінарі про економічне становище України *Kraj* 11/23 вересня 1883 р. надрукував передову статтю, в якій виробники зерна скористались нагодою виступити проти характерної для деяких повітів монокультури цукрових буряків та проти руйнування патріархальних відносин, до якого призвела капіталістична гонитва за диявольським коренем. У статті Молінарі автор обороняв традиційні зернові культури від капіталістичних потрясінь. Консул не забув вказати, що робітники цукрових заводів, найняті щонайбільше на чотири місяці, є чужорідним тілом у краї. Він писав, що вербувальники вирушають за робітниками вглиб Росії, за 400-500 верст від заводу, в дуже бідні регіони, тож бідолахи витрачають увесь завдаток на проїзд до місця роботи. Для уникнення конфліктів наступного року набирають інших, відтак кваліфікація відсутня, а віддача дуже низька⁹³.

З польського боку певне співчуття до сказаного висловила лише інтелігенція. Лікар з Кам'янця, який підписав статтю в *Kraj* ініціалами "Dr. A. J.", таврував експлуатацію 17 862 робітників на 49 польських цукроварнях та 128 винокурнях Правобережної України, зазначаючи однак, що нарікання працедавців не зовсім адекватні: "Я сумніваюсь, аби взаємні зобов'язання чи судові переслідування змогли чимось зарадити. Гадаю, конфліктів можна швидше уникнути завдяки відповідній оплаті, доброму й здоровому харчуванню, сумлінній опіці хлібодавця, одним словом – коли вникнути в проблеми цих робітників, яких сам народ називає темними й обмеженими наймитами, і яких часто, або практично завжди, обманюють"⁹⁴.

12 червня 1886 р. російський уряд обнародував єдиний документ, де проглядається започаткування контролю, проте в ньому значно менше уваги приділено охороні прав сезонних робітників, ніж їх примусу. Працедавцям рекомендується платити вчасно, грішми, а не натурою, забезпечувати відповідним харчуванням, даючи "добру селянську їжу", допомагати в разі захворювання; натомість передбачалась ціла низка обмежень щодо найму, не була

⁹² ЦДІАУК, ф. 442, оп. 536, спр. 267.

⁹³ *Kraj*, 1883, № 37. – С. 1.

⁹⁴ *Kraj*, 1884, № 23. – С. 7.

встановлена тривалість робочого дня, поза контролем залишалась жіноча й дитяча праця, а різноманітні штрафи покладались на розсуд дирекції⁹⁵.

Російська преса замість займатися тим, що діялося в Росії, з радістю викривала зловживання у польських маєтках на Поділлі. Оповідалося про вербувальників, які сягали аж Смоленська в пошуках людського товару, давали по кілька рублів завдатку і залишали бідолах без засобів прожитку на волю дирекції. Наймані робітники працювали без вихідних, за принципом солідарної відповідальності карались за втечу одного з членів бригади. В 1889 р. *Kraj* описував сезон копання буряків на розлогих ланах Білоцерківщини й Уманщини як переміщення тисяч селян, завербованих у сусідніх Звенигородському й Балтському повітах з колишніх приватних сіл та державних маєтностей. До цього потоку, який можна порівняти з “робітничою Каліфорнією”, вливались цілі села, люди рушали під скрипки й бубни на кілька тижнів в одній сорочці, з денним заробітком по 25-30 коп. чоловіки, 20-25 жінки й 10-15 діти. Попри вбоге харчування (до цього треба додати два пісні дні на тиждень), вони підтримували свій дух співом і танцями. Втім, важка робота в полі була не такою виснажливою, як праця справжніх пролетарів на фабриках⁹⁶.

Є багато прикладів того, що в 1890-х роках ставлення до сезонної робочої сили як продукту нових капіталістичних відносин поєднувалося з традиційною поблажливістю. В. Залеська описує економів маєтків, які, вербуючи бідняків, заманювали їх скоріше обманом, ніж доброю платнею. Так, належний ефект справляло залучення музики, зокрема шарманки – рідкісного для села інструменту. Інколи вербувальники влаштовували цілі вистави з мавпочками, збираючи натовп цікавих й одразу укладаючи угоди з довірливими роззявами. Поміщики, як правило, стежили за своїми сусідами, і будь-яке підвищення платні викликало обурення, бо діяла неписана домовленість про підтримання певного мінімуму. Прикріплених до цукрових заводів лікарів дехто з поміщиків вважав за неминуче зло, тож ставились до них не вельми приязно. Так, Я.-Л. Маньковський не приховує ворожості до цих неспокійних умів, які прониклися ідеями прогресу, шкідливими для практики звичайних зловживань. Він описує, як Сулима, лікар з Мошенського цукрового заводу, що належав його дядькові Вацлаву Маньковському, надумав зібрати спостереження й статистичні дані про здоров'я робітників Ямпільського повіту і запропонував колегам допомогти йому.

⁹⁵ ПСЗ, III, т. VI, 1886, № 3803, *Положение о найме на сельские работы*; Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 48-49.

⁹⁶ *Русские ведомости* цит. у *Kraj'i* 1887, № 15. – С. 13; 1889, № 25. – С. 14.

Поміщик не може не поіронізувати над такою дивною філантропією, зауважуючи, що бідолахи, яких він найняв у Білорусі (він називає їх *лапацонами*), харчуються тут краще, ніж удома, й живуть у ліпших гігієнічних умовах. Вони не такі вже й худі і навіть набирають вагу, “попри 12-годинний робочий день, до якого часто додаються три додаткові години, коли буряки складають на купи, і за це платиться окремо”. Лікаря, “який оголосив війну уявній капіталістичній експлуатації в нашому краї”, ненавиділи як Маньковський, так і поліція, бо той намагався встановити контроль. У цього лікаря якісь божевільні вимоги: він вимагає спускати використану воду в поля, а не залишати її у відстійниках. Він проти харчування солоною рибою з бочок і зіпсованими фруктами, що призведе до розорення євреїв-постачальників маєтку. Окрім усього, його не можна підкупити. Даремно дядько визначив йому просто таки королівську платню, він твердить, що “тут пахне хабарем”⁹⁷.

У 1899 р. “Орловский вестник” писав, що цукровики Київської губернії приїжджали у пошуках робітників аж до них. Як правило, найнятим давали завдаток і оплачували проїзд тільки до місця роботи, а зворотний шлях ні, тож у них мало що залишалось після повернення з заробітків на цукроварнях⁹⁸.

Найнижча в імперії, з Білоруссю включно, платня приїжджих робітників була трохи підвищена лише в 1906-1907 роках, аби призупинити заворушення українських селян. Тоді поля часто охоронялись козаками з Кавказу, що стояли на сторожі праці заробітчан.

Загалом же напрошується висновок: сільський пролетаріат, який з’явився внаслідок розвитку нової капіталістичної економіки у маєтках, не був ані достатньо організованим, ані достатньо численним, щоб підштовхнути до якогось рішення. Його доля залежала перш за все від працедавців, загальний рівень був досить низьким, а праця надто небезпечною, аби вони мали змогу об’єднатися в клас, як цього хотіли б марксистки. Навіть коли приєднати до них робітників міських переробних фабрик, залізничних майстерень та цукрових і горілчаних заводів – виробництв скоріше середньої, а то й меншої руки, пролетаріат Правобережної України залишався дрібною групою з кількох десятків тисяч осіб, приречених на величезні злидні і досить байдужих до проблем краю, а то й зовсім відірваних від місцевого українського населення. Навіть зубожілі селяни, що наймалися на тимчасову роботу в сусідні повіти, не були настільки відірвані від рідної землі.

⁹⁷ Zaleska W. *Op. cit.* – S. 47; Mańkowski J.-L. *Op. cit.* – S. 31-32.

⁹⁸ *Хозяин*, 1899, № 11. – С. 372, цит. за: Анфимов А. М. *Ук. соч.* – С. 52-62, 264.

У першому розділі ми намагалися показати, наскільки польська система відчувала потребу в чужинцях, а ще більше – в євреях, аби протистояти російському наступові. Зв'язок цих сателітів з “ядром”, тобто великими польськими землевласниками, був, звичайно ж, слабшим, ніж в інтелігентів, і відмінним за суттю, хоча й значно тіснішим, ніж у робітничого пролетаріату. Тож наш опис усієї “системи” повинен завершитись характеристикою цих спільнот, котрі, попри замкнутість у власних етнічних і культурних рамках, були частково, а то й повністю зобов'язані своїм соціальним статусом полякам. Ми зосередимося на тому, в який спосіб згадані групи були втягнуті до битви за землю, не зупиняючись на специфічних проблемах кожної з них.

Уже у XVIII ст. німців часто залучали до поживлення роботи багатьох волинських мануфактур, наприклад, фабрики порцеляни в Корці, полотняної фабрики під Луцьком чи гути у цьому ж регіоні. Варто зазначити, що запрошення іноземних колоністів віддавна було пов'язане не тільки з намірами поширити технічний прогрес. За ситуації відсутнього браку третього стану воно давало змогу зберегти непорушність соціальної структури. Такими власне намірами керувалася Катерина II, поселяючи німців над Волгою. Схожі плани виношували автори Конституції 3 Травня, присвятивши цілий розділ привілеям для іноземної робочої сили, що осідала в Речі Посполитій. Справжня ж потреба в допливі іноземної робочої сили виникла в польських маєтках лише напередодні відміни кріпацтва. Налякані привидом “волі”, яку мали отримати місцеві селяни, втомлені постійною ворожнечею з селом, землевласники вирішили, що зможуть уникнути проблем з небезпечними сусідами, запросивши чехів, словаків чи силезців. Така тенденція проявилась і в Білорусі, Литві та Надвіслянському краї, тобто Царстві Польському⁹⁹.

Ввіз робочої сили, відомої працьовитістю і серйозністю, та ще й католицької, здавався виходом для тих, хто не міг дійти згоди з селянами через відсталість, непокірність і “єретицтво” православних. Вигоди від появи в українських губерніях іноземного елемента стали ще очевиднішими після оголошення указу 1865 р., який забороняв особам польського походження купувати нові землі. Дехто з поляків, не бажаючи поступатися росіянам, волів продати або віддати зубожілий маєток в оренду німцям. Колонізаційний вплив слід також пов'язати з уже згаданою масовою вирубкою

⁹⁹ Mędrzecki W. *Województwo wołyńskie 1921-1939*. – Wrocław: Ossolineum, 1988. – S. 64-67. Такий же феномен зауважив С. Кеневич: *Dereszewicze...*, op. cit. – S. 87-88 та Puttkamer-Zóltowska J. *Op. cit.* – S. 21-22.

лісів. Продавши великі ділянки лісу, землевласники часто передавали ці землі в оренду колоністам як орні¹⁰⁰. Врешті, слід відзначити одночасність припливу німців на Волинь і масове виселення шляхти.

Такі процеси досить швидко занепокоїли російську владу. В 1873 р. генерал-губернатор Дондуков-Корсаков звертає на це увагу міністра внутрішніх справ Тимашева, хоча міністр закордонних справ, підтриманий віленським і варшавським генерал-губернаторами, котрі спостерігали таку саму тенденцію, не вбачає в ній нічого особливого. У травні 1874 р. Комітет міністрів знову зацікавився даним питанням, а в червні наступного року Тимашеву доручили підготувати загальний звіт, матеріали до якого поліція подала через рік. Було прийняте рішення про запровадження з 1880 р. натуралізації, але воно не призупинило іміграцій і запроваджувалося абияк.

У 1883 р. російська преса України почала звинувачувати поляків у неконтрольованому запрошенні німців. Газета “Русь” опублікувала “Інформацію про німецький вплив на Волині”, де слушно доводилось, що, освоюючи польські ліси, колоністи ще більше обмежують сервітутні права місцевих селян. Виступи поляків на свій захист були нечіткими й ухильними: Ю.-Д. Карвицький писав у *Kraj’i*, що поляки першими почали вимагати відміни кріпацтва і зовсім непричетні до селянських проблем!¹⁰¹.

Росіян, по суті, цікавили не так селяни, як німецький Троянський кінь, в ролі якого бачилися колоністи через погіршення відносин з Бісмарком. До кінця царювання Олександра II міністри фінансів Абаза, пізніше Бунге брали великі позички у німців, але коли на трон вступив Олександр III, падіння цін на зерно в цій країні призвело до блокування експорту з Росії. Відтоді стало наростати глухе, але сильне напруження в російсько-німецьких взаєминах. “Киевлянин” і “Новое время” вели полеміку щодо лояльності німецьких колоністів на Волині на випадок війни, а Дрентельн заборонив будь-які переміщення особам, які після 15-річного проживання не прийняли російського підданства. Польські дописувачі *Kraj’u*, зокрема, з-поміж

¹⁰⁰ Cichocka-Petrażycka Z. *Żywiol niemiecki na Wołyniu*. – Warszawa, 1933; її ж: *Kolonie czeskie na Wołyniu*. – Warszawa, 1927. Принагідно зауважимо, що після відміни рабства у 1848 р. французькі колоністи на Антилських островах діяли так само, ввозячи робочу силу з Азії, аби уникнути конфліктів з місцевим чорним населенням.

¹⁰¹ Стаття з “Нового Времени” за підписом “Странник” передрукована в *Kraj’i*: 1885, № 32. – S. 6-7; *Kraj*, 1883, № 32. – S. 5. В числі 11 за 1882 рік (с. 9) йшлося про 87 371 іноземець на Волині; 68 630 прийняло російське підданство, але ненатуралізовані мали в приватному маєтку (або орендували) більше (189 тис. дес.) землі, ніж натуралізовані (163 тис. дес.). Слід згадати і вказівки на великі маєтки, орендовані однією особою. Так, ненатуралізовані тримали в оренді 150 маєтків площею 168 тис.десятин.

технічної інтелігенції, теж неприхильно дивились на можливу конкуренцію. А коли мова заходила про чехів (їх на Волині було кілька десятків тисяч), то проривалися навіть расистські нотки: звичайно, у них зразкові поля, але їхні звичаї відразливі, вони брудні, п'ють і їдять навіть котів та ворон! Проте число колоністів-чужинців лише зросло, коли Дрентельн почав полювати на польських і єврейських орендарів¹⁰².

У 1884 р. “Киевлянин” викрив нову польську “інтригу”: у прикордонних з Австрією та Надвіслянським краєм повітах австрійські та німецькі громадяни насправді були поляками. Отже, тут слід вимагати російських шкіл і посилення великоросійського елементу з метою якнайшвидшої асиміляції¹⁰³.

Доки російські націоналісти, підбурювані в ненависті до німців К. Победоносцевим та Н. Катковим, схилили до зближення з Францією, російсько-німецькі взаємини погіршувались. Відставка міністра фінансів Бунге 23 грудня 1886 р. і заміна його Вишнеградським означала початок митної війни з Німеччиною, тож становище колоністів ставало все хиткішим, однак і це не загальмувало переселень. Було зауважено, що впродовж 1880-1890 років кількість іноземців на Волині зросла більше, ніж удвічі. Відтак, до антипольських і антиєврейських настроїв долучилася хвиля ксенофобії.

Вже згадувалось, що чимало колоністів на Волині, стурбованих наданням землі частині шляхти, занепокоїлись і відмовились платити за оренду. 14/26 березня 1887 р. був оголошений указ, який зобов'язував прийняти російське підданство. Бажаним також вважалося прийняття православ'я, окрім того, іноземцям, як і євреям, заборонялося купувати нові землі поза містами. У відповідь Німеччина прийняла закон від 17 грудня 1887 р. про ввізне мито на збіжжя, і саме в цьому слід шукати причину франко-російського союзу. У наших трьох губерніях царський указ призвів до від'їзду кількох колоністів у Бразилію та США, особливо після того, як 8 жовтня 1887 р. Міністерство народної освіти взяло на себе контроль за німецькими і чеськими школами, що їх досі терпіли. 15 червня 1888 р. було прийняте рішення про накладення на колоністів таких самих податків, як і на селян¹⁰⁴.

Чехи змогли уникнути виселення завдяки масовому наверненню в православ'я. Преса місяцями інформувала про перехід до державної релігії груп чисельністю по 50-150 осіб. Газета “Волянь” пояснювала, що вони

¹⁰² *Kraj*, 1883, № 36. – С. 8; № 39. – С. 14.

¹⁰³ *Kraj*, 1884, № 11. – С. 15.

¹⁰⁴ Girault R. *Op. cit.* – Р. 140-143; *Kraj*, 1887, № 26. – С. 11.

приймають нове віровизнання як єдино вартісне для слов'ян. Практикуючи такі безсоромні масові навернення, гідні найтемніших часів християнства, російська влада остерігалася зізнатися, що насправді чехи боялися звинувачень спеціально створеної на Волині комісії, яка мала провести опит стосовно їхніх конфліктів з селянами. Щирий чи примусовий, “панславізм” чехів дозволив їм інтегруватися в імперію, що для німців виявилось не таким легким. Що ж до росіян, то в їхніх очах Волинь віднині стала проклятою губернією, через яку проникав ворожий вплив. У 1890 р. “Московские ведомости” Каткова публікують низку маніакальних статей про можливість “завоювання” німцями південно-західних земель, відкритих їм поляками. Ця націоналістична газета писала, що за 30 років сюди приїхало 220 тис. німців, що становить 10% волинського і навіть 22% селянського населення. Німці зображалися як люди, вороже настроєні до асиміляції і небезпечні пропагандисти штундизму. “Южный Край” (нове видання, засноване 1880 р. генеральним секретарем канцелярії генерал-губернатора А. А. Іозефовичем з метою русифікації України) гримів проти “німецького королівства”, що виникло на Волині, де німці буцімто прокладали власні залізниці, ходили озброєні й захоплювали величезні, залишені поляками території¹⁰⁵.

Врешті, назріла потреба вяснити справжній стан справ, і генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв наказав зробити перепис іноземних колоністів. Тож 1890 р. було нараховано 195 333 особи обох статей, зосереджених переважно на Волині. На Поділлі їх мешкало тільки 12 474 тис., а на Київщині ще менше. На кордонах Волині безупинно велись військові маневри. Збройний конфлікт з австрійцями і пруссаками вже не здавався неймовірним. Відомо, що згадані маневри, емоційно описані враженим німецьким консулом у Києві, на які не зважив Бісмарк, стали причиною його відставки, проголошеної Вільгельмом II 18 березня 1890 року. Антинімецький психоз у Санкт-Петербурзі зріс настільки, що 14 березня 1892 р. було проголошено указ про повну заборону переселення колоністів на Волинь. 19 березня 1895 р. ще раз наполегливо нагадується про заборону поселень іноземців за межами міст, але у спеціальному звіті генерал-губернатора Ігнат'єва Миколі II відзначається, що хоча волинські німці в більшості і прийняли російське підданство, вони не стали від цього менш небезпечними, оскільки “асимілюються з польською, а не з російською культурою”¹⁰⁶.

Розпорядженням від 19 березня 1895 р. знову заборонялося переселення поляків з Надвіслянського краю, які проникали в Україну разом з німцями

¹⁰⁵ *Kraj*, 1888, № 19. – С. 14; 1890, № 45. – С. 7; № 48. – С. 18.

¹⁰⁶ ЦДАУК, ф. 442, оп. 846, спр. 463: чернетка О.П. Ігнат'єва “про скорочення німецької колонізації на Волині”, 1895 р.

за намовою вербувальників, що шукали бажуючих серед молодших синів селянських родин довкола Лодзі й Белхатова. Врешті, в 1901 р. Драгомиров остаточно заборонив іноземцям оселятися в Україні.

Описана тут колонізація цікава для нас тим, що свідчить про значні соціо-етнічні модифікації, свідомо спровоковані поляками, або, принаймні, зумовлені поземельною ситуацією. Адже в основі дивного переплетення інтересів знову слід шукати земельну проблему. Варто, проте, підкреслити, що німецька колонізація була так само значною і в інших регіонах імперії, наприклад Новоросії, де поляки практично не відігравали жодної ролі. Анатоль Леруа–Больє навіть схиляється до думки, що велику роль у переселенні німців відіграли самі росіяни: “Польське питання, котре стільки разів і так по-різному трактувалось впродовж століття, насправді переплуталося з німецьким питанням. Тут провина частково лежить на політиці росіян, які, остереігаючись польськості, сприяли германізації, бо аж до 1884 р. дозволяли німцям купувати землю там, де це було заборонено полякам і євреям. “Я боюся німців менше, ніж поляків”, – писав Д. Мілютін після вибуху повстання 1863 року. Сьогодні Мілютін цього, без сумніву, вже не скаже...” (Книга 1, розділ 5).

Попри дозвіл на купівлю землі, поновлений 1905 р., німці, налякані селянськими заворушеннями, уже не квапилися з переселенням. У 1905-1908 роках генерал-губернатор Сухомлинов затвердив лише 1 787 дозволів, причому переважно для поляків з Надвіслянського краю, у зв'язку з чим впродовж 1887-1909 років польське населення Києва зросло більше, ніж удвічі (з неповних 20 до 44 тис.). Це, однак, не завадило підйому нового антинімецького психозу після зростання німецької небезпеки в 1908 р., що супроводжувався черговою хвилею російського націоналізму. Сухомлинов знову викривав “іноземне загарбання”, а його заступник Трепов заблокував еміграцію на Поділля та Київщину¹⁰⁷.

Проведений ним 1911 р. перепис дав такі цифри: станом на 1909 р. іноземці (зокрема, німці, хоча їхня пропорційна чисельність не вказана) становили стабільну протягом 12 років масу в кількості 191 660 колоністів або технічних працівників, розподілених за губерніями так:

¹⁰⁷ Там само, оп. 642, спр. 497: звіт волинського губернатора за 1911 р. Ці дані схожі на відомості, наведені В. Менджецьким за 1911 р. (*Op. cit.* – S. 64), де вказано, що до найбільш “германізованих” повітів належали Луцький (32 тис.), Володимирський (26 тис.) та Рівненський (24 тис. німців). Багато хто постраждав у 1914 р., коли Брусилов намірився їх перевішати. Кілька десятків тисяч мешкало в тій частині Волині, яка після Ризького договору відійшла до Польщі.

– Волинь: 179 224, з них 154 878 по селах; мали у володінні 170 431 дес. та орендували 181 236 дес.;

– Київщина: 8213, з них 6756 по селах; мали у володінні 14 630 дес. та орендували 17 954 дес.;

– Поділля: 4223, з них 752 по селах; мали у володінні 19 033 дес. та орендували 22 296 дес.

Привертає увагу переважання орендованих земель, що є свідченням німецько-польської взаємозалежності у земельному плані, навіть коли неможливо встановити точну пропорцію німців, пов'язаних з російськими маєтками.

Відомо, наскільки цінним помічником життя в маєтку був єврей – корчмар, посередник чи орендар. Такий союз з польським світом не став наслідком капіталістичних перемін. Він корінився ще в початках польської присутності в Україні. Притік євреїв на згадані терени був започаткований королівськими привілеями, наданими в XV-XVI століттях, коли їх проганяли з країн Західної Європи, а в Речі Посполитій вони оселялись без перешкод. Тільки зумисне насаджувана росіянами плутанина, послужливо повторена в XIX ст. всією західноєвропейською літературою, могла породити думку про існування “російського єврея”. Насправді ж після приєднання 9 західних губерній, тобто теренів Речі Посполитої, Катерина II, як відомо, заборонила євреям в'їзд на територію власне Росії, дозволивши їм проживати в західній зоні, згодом розширеній на південні степи, Таврійську губернію (Крим), Херсон і Бессарабію, а на сході – Катеринослав, Полтаву і Чернігів. Ці 15 губерній утворювали те, що до самого кінця царського режиму називалось *чертой оседлости*. Лише кілька дуже багатих купців мали право мешкати власне в Росії¹⁰⁸.

У 1882 р. на Правобережній Україні проживало мільйон євреїв, які розподілялися за губерніями так:

Волинь	289 920
Київщина	339 557
Поділля	418 858

¹⁰⁸ Карта *черты оседлости* подана в книзі *Juifs de Russie* – збірнику статей і досліджень про правовий статус та соціально-економічне становище євреїв (Paris: Cerf, 1891. – P. 1).

Відповідно, євреї складали 14,9, 14,6 та 18,7 відсотків усього населення цих губерній. Тих, чия доля й заняття були пов'язані з землею, налічувалося серед них небагато, бо поодинокі спроби створити групи євреїв-землеробів услід за задумом, висловленим 1805 р. Тадеушом Чацьким, у наших трьох губерніях ні до чого не привели¹⁰⁹. Парадокс, сформульований віленським євреєм Б. Мандельштамом у 1877 р., залишався постійною прикметою цього світу: “Серед нас немає селян, хоча в нашому Святому Письмі оповідається лише про землеробів і пастухів”. А. Леруа-Больє пояснював цю невідповідність століттями вигнання та урбанізацією¹¹⁰.

Дотеперішні дослідження приділяли мало уваги цьому нечисленному прошарку населення, котрий не прагнув до землеробства, проте аж ніяк не нехтував добрим прибутком від оренди всього маєтку чи його частини, а також наданням традиційних єврейських послуг. Уже згадувалося, що укази від 5 березня і 10 липня 1864 р., повторені 23 липня 1865 р., забороняли євреям працювати управителями маєтків. Втім, відомо, що часті заборони свідчать про безсилля влади. “По всьому південному заході Росії та в Польщі майже неможливо укласти яку-небудь угоду без залучення єврейського, як тут кажуть, “фактора” [посередника – Д. Б.]. Коли треба найняти будинок, купити чи продати зерно, укласти орендний контракт, знайти слугу – завжди присутній єврейський фактор, котрий має на цьому свій зиск. Він часто виявляється корисним, проте це дуже неприємний персонаж, який значною мірою сприяє непопулярності своєї раси”, – писав ще 1890 р. англійський журнал¹¹¹. Власне, згадана активність викликала заздрість і сприяла антисемітизму, що часто проявлявся як серед поляків, так і серед українців та росіян. У спогадах землевласників можемо не раз натрапити на оповіді про нечувані багатства євреїв, що купували врожай на корені й видавали неймовірні суми завдатку, що було досить ризикованим, але майже завжди прибутковим. Приклади збагачення завдяки орендуванню землі породжували заздрість поляків та росіян, котрі бачили, як підставні особи

¹⁰⁹ Загальні цифри див.: *Ibid.* – Р. 343. У 1890 р. євреїв-колоністів налічувалося до 100 тис., і вони зосереджувалися у Херсонській та Катеринославській губерніях: *Ibid.* – Р.359-367, історичні відомості про них подає А. Леруа-Больє. Додаткові відомості з цієї тематики див.: *Jewish Encyclopedia* (1905 р.) у статті *Agricultural colonies, Russia* з якої дізнаємося, що у 1884 р. у наших трьох губерніях євреї мали у своєму володінні понад 30 тис. дес., що не так і багато. Див. також: Боровой С. *Еврейская земледельческая колонизация в Старой России.* – М., 1928; Никитин В. Н. *Евреи-земледельцы.* – СПб., 1887.

¹¹⁰ Delmaire J.-M. *L'assimilation de la bourgeoisie juive et ses limites // Des confins de l'ancienne Pologne, Ukraine, Lituanie, Bielorussie, XVI-XX s.* – Lille, P. U. L., 1988. – Р. 97-111.

¹¹¹ *Blackwood's Edinburgh Magazine*, october 1890, цит. за: *Juifs de Russie.* – Р. 97.

різного штибу обходять закони, прийняті російським урядом. З іншого боку, вони викликали ненависть українських селян, що вбачали в євреях чергових визискувачів, хоча нечисленні випадки матеріального успіху останніх були тільки окремими деревами, за якими тягнувся ліс страшної вбогості єврейського люду.

Вбивство Олександра II 1 травня 1881 р. послужило детонатором, що викликав спалах довгостримуваної ненависті і хвилю антисемітизму 1881-1882 років, де знайшли вихід усі напруження й тривоги¹¹². Міністр внутрішніх справ М.П. Ігнат'єв у вересневому циркулярі 1881 р. відзначав, що погроми є звичним проявом помсти християнського населення, і вимагав обстежити на місцях усі випадки “переслідування” християн євреями. 3 травня 1882 р. він видав відомий “тимчасовий регламент”, у якому, серед іншого, було повторено заборону поновлювати орендні угоди з євреями та дозволяти їм оселятися в селах. Згодом комісія, очолена графом Пахленом, ще більше погіршила становище групи сільських євреїв, сформулювавши в 1888 р. вимоги виселити їх до міст. Треба визнати, що поліція прочесала територію густим гребінцем, довільно визначаючи “сільський” статус дрібних містечок, де мешкало багато євреїв. Проста зміна назви давала змогу провести масові виселення. Міжнародні протести 1890 р., зокрема Англії (Франція не бажала погіршувати атмосферу тісного союзництва з Росією), проти приписів Дурново, посилення антисемітизму Плеве та різних трепових призвели до страхітливих погромів 1891 р.¹¹³, але й на цей раз зацікавленість польсько-російських землевласників у послугах євреїв-орендарів сприяла недотриманню законодавчих обмежень.

Показово, що перепис 1897 р. виявив існування нечисленної групи євреїв, необхідних для функціонування великих землеволодінь. Ця група охоплювала 2,29% з 395 782 євреїв Волині, 1,94% з 370 612 євреїв Поділля та 1,56% з 433 728 євреїв Київщини¹¹⁴, тобто налічувала близько 20 тис. осіб, пов'язаних наполовину з польським, наполовину з російським землеволодінням. Згадані люди були достатньо багатими й могутніми і могли уникнути жадливих переміщень з сіл у міста, якими позначено ці роки. За статистичними даними, опублікованими 1884 р., можемо встановити точну площу орендованих ними земель:

¹¹² Цей взаємозв'язок добре показаний у Бенсідуні, див.: *Op. cit.* – Р. 194-196, 292-296.

¹¹³ *Les Juifs en Russie.* – Р. 129, 150-154, 190-198; *Матеріали для історії антиєврейських погромів в Росії.* – Петроград, 1923. – 2 тома.

¹¹⁴ *Yids in Ukraine.* – New York, 1961. – Р. 195-196, 211.

304 948 дес.	на	Волині
240 108 дес.	на	Поділлі
261 518 дес.	на	Київщині

Kraj уточнює, що площа земель, орендованих євреями попри всі заборони на Поділлі, відповідала 424 маєткам, тобто охоплювала 20% орних приватних земель. Із 130 винокурень цієї ж губернії 113 перебувало у власності або в оренді євреїв¹¹⁵. Ми вже бачили, яке місце посідали євреї у цукровій промисловості.

Відтак, ця малочисельна група, значно менша, ніж фахова польська інтелігенція, ніж німецькі й чеські колоністи, ніж напівселянський пролетаріат, являла собою останню невеличку планету, необхідну, як і решта інших, для забезпечення рівноваги в існуючій в Україні системі землеволодінь. Вона ж відіграла чи не головну роль у боротьбі за землю.

Інша частина єврейського населення, зосередженого у містах та містечках, була в очах землевласників тільки масою далеких і вартих зневаги піднаймачів. Більшість “міст” перебувала у приватному володінні, становлячи достатній обшир для проживання. Наприклад, Бердичів, найбільше єврейське місто, де 1887 р. налічувалось 41 617, а 1914 – 55 876 євреїв, був, як відомо, неподільною власністю Тишкевичів, Чарторійських та Дженні. Немає сумніву, що попри швидку русифікацію єврейського світу і попри малі розміри групи, реально залученої до господарства польських маєтків, росіяни й українці завжди вважали євреїв близькими до поляків. У 1898 р. ректор Київського університету Н. К. Ренненкамф об’єднав їх у своїй книзі “Польский и еврейский вопрос”, а С. Дубнов у праці, опублікованій після революції, повторює стереотип про “ганебну спадщину епохи польських панів, які визискували селян і схилили їх до пияцтва за посередництвом євреїв”¹¹⁶.

Як здається, прояви антисемітизму на Правобережній Україні з притаманною йому ненавистю всіх наявних етнічних груп були відчутнішими з боку росіян та українців завдяки їхній перевазі влади й чисельності. Погроми в Києві спровокувало православне й націоналістичне населення міста, охоплене релігійною ворожнечею, тим часом як польський *Kraj*

¹¹⁵ *The Jewish Encyclopedia*, названа стаття: *Kraj*, 1883, № 17. – С. 14.

¹¹⁶ Rencenkampf N.-K. *Les questions polonaise et juive*. – К., 1898; Dubnow S. *Histoire moderne du peuple juif*. – Paris, 1933. – Т. 2. – Р. 350.

зберігав нейтральний, сповнений двозначності тон, розповідаючи про ці події. Зокрема, 15 січня 1884 р. тут без коментарів була передрукована інформація з російської “Зари”: у Білій Церкві, серцевині володінь Браницьких, хтось розклеїв листівки з закликом “бити жидів”. І хоча їх швидко позривали, на ринку зібралось півтори сотні люду, готового діяти, аж поліції довелося їх розганяти. Через кілька місяців, інформуючи про погром у Дубровиці на Волині, *Kraj* підкреслював, що встановлення телеграфу стало кроком уперед і кількома кроками назад до варварства: робітники, які приїхали з великоросійських губерній і були зачинщиками минулорічного підпалу 110 єврейських будинків, знову зібрались на ринковій площі, закликавши місцеве населення “бити жидів”. Натовп під гармошку, з радісними криками, кинувся грабувати й нищити єврейські крамниці. Від восьмої години ранку до півночі було сплюндровано десятки єврейських садиб, а двох євреїв убито. *Kraj* підкреслював, що винайдення телеграфу ні для чого в даному випадку не придалося, бо волинський губернатор Томара був змушений охороняти майстерні для прокладання залізниці Вільно–Рівне. Зловісна повторюваність таких *juden hece*, що досягла апогею в 1891 р., показує, наскільки громадська думка звиклася зі щоденним жахом. Пограбування єврейських крамниць у той час, коли їхні господарі молились у синагозі, вже й до уваги не брались. Гіркий присмак залишає читання аргументів “Нового Времени” або цитування *France juive* Дюмона, що їх повторював *Kraj*¹¹⁷.

Це, звичайно, не означає, що польська громадська думка була нездатною до співчуття. У 1883 р. Т. Талько-Гринцевич опублікував сміливу статтю про необхідність надання прав євреям. У 1891 р., в розпал кампанії по виселенню євреїв з сіл у міста і єврейських погромів у Києві, він зважився змалювати картину злигоднів, яких зазнають ці парії. Звичайно, писав він, взаємодопомога присутня, “але не раз болить серце, коли бачиш цілу єврейську родину, обтяжену безпомічними батьками і дрібними дітьми, засуджену на далеке виселення за межі губернії протягом семи днів. За такий короткий строк практично неможливо владнати всі справи. Крах часто буває неунікненням. Саме тому почуття людяності не одного схиляє допомогти цим бідолахам у їхній нещасливій долі”¹¹⁸.

Проте загальна тональність виступів поміщиків та польської інтелігенції в газеті *Kraj* виразно ворожа стосовно євреїв. Доки в 1895 р. не було

¹¹⁷ *Kraj*, 1884, № 7. – S. 16; № 32. – S. 15; № 33. – S. 16-17; 1886, № 27. – S. 14; № 30. – S. 11; 1891, № 42. – S. 15.

¹¹⁸ *Kraj*, 1883, № 26. – S. 9-10; 1891, № 49. – S. 15.

встановлено монополію держави на продаж алкогольних напоїв, скарги на євреїв у цій галузі повторюються як нав'язливий мотив. В анонімній статті 1884 р. зазначалось, що указ від 3 травня 1882 р., котрий обмежував єврейський “вплив” по селах, недостатньо вимогливий; тут же йшлося про контроль євреїв над 1 998 з 2 210 сільських і 496 з 559 міських пунктів продажу алкоголю на Волині. Автор вважає, що варто було б дозволити продавати напої безпосередньо в маєтках. У 1897 р. газета наводить приклад князя Р. Сангушка, який вигнав євреїв з семи належних йому корчем. Як про щось нормальне, в 1884 р. повідомлялося про закриття єврейської ремісничої школи в Житомирі, організованої 1861 р., оскільки та з 1874 р. викликала нарікання християн. Без коментаря були передруковані слова російської націоналістичної газети “Восход”: “У південно-західних містах та містечках євреї складають більшість ремісників і перешкоджають тим самим розвитку ремесел серед місцевого населення, ними визискуваного”¹¹⁹.

Ми не ставили своїм завданням проаналізувати всю сукупність польсько-єврейських відносин, бо це виходить за рамки нашого дослідження, зосередженого на відносинах в аграрному секторі. Проте на завершення зазначимо, що, попри незначну кількість євреїв, залучених в орбіту маєткового господарства, вони стали об'єктом характерного для поляків ще з епохи Бароко почуття притягання-ненависті до всього єврейського населення. *Kraj* публікує жовчні статті уже згаданого *D-r A. J.*, які добре передають цю двоїстість. Безпосередньо причетні до формування групи єврейських орендарів, чиїми послугами вони користувалися, польські поміщики (а росіяни їх наслідували) відчували лише зневагу й відразу до посередників, завдяки яким вони могли уникнути продажу маєтку. Парадоксально, але вони охоче перебільшували “загрозу” єврейського “нашестя”. Пригнічені тим, що не можуть зберегти “святую землю своїх предків”, поляки трансформували гіркоту розчарування в озлобленість проти тих, кому вони її доручили. *D-r A. J.* не знаходить достатньо міцних слів, аби затаврувати єврейських орендарів, які відходять від хасидизму, вдягаються і вчаться по-європейському, чия взаємопідтримка є “ненаситною гідрою”. Пропоновані ними умови роботи для сезонних робітників такі звабліві, що оголюють ринок праці. Вони витворюють невідому до 1863 р. касту, котра порушує одвічний порядок патріархального життя. Вони безжально експлуатують взятую в оренду землю, виснажують ґрунти в погоні за легким прибутком, занедбують господарські будівлі та двори, через що резиденції втрачають свою привабливість, не доглядають газони й квітники в парках, витоптаних

¹¹⁹ *Kraj*, 1884, № 47. – S. 16; 1887, № 22. – S. 14; 1884, № 14. – S. 17.

худобою. Тим часом 15 руб. за кожен десятина плюс кілька тисяч застави складали невідпорну приманку для поміщиків в умовах неймовірного росту вартості орендування. Важливо було дбати не стільки про те, як уникнути примусового продажу, скільки про те, як позбавити себе клопоту вести господарство, поїхати жити за кордон і вести там розкішне світське життя. Своєю чергою, орендар, попри витрати на насіння, реманент, страхування, переймав, а подекуди й ущільнював методи визиску колишніх кріпаків чи колишньої шляхти, одержуючи значні прибутки і стягаючи на себе ненависть експлуатованої ним людної.

У цьому заплутаному клубкові інтересів, де їхній збіг досягався коштом найслабших, а жадібність намагалася звинуватити сусіда, антисемітизм став схованкою для землевласників, які шукали, на кого б перекласти відповідальність. Відміна кріпацтва у 1861 р. сполошила поміщиків¹²⁰:

Україно пожадана,
Як ти житимеш без пана?
І без панщини, й без гніту!
Це прийшла загибель світу.

Але вже 1884 р. орендарів-євреїв звинуватили у створенні колізії, де насправді вони послужили хіба інструментом:

Україно, вічні чати,
Що про тебе там чувати?
Ти віднині – Палестина,
а не наша займанщина.

(Переклад М. Москаленка)

Відтак, коли російську імперію залила хвиля нечуваного антисемітизму, польський *Kraj* також став вити по-вовчому. Коло соціо-етнічних антагонізмів замкнулося. Кожна група, що проживала в Україні, дивилась вороже на сусідню. Сидячи у своїх *фортецях*, поляки, як і їхні сусіди, жили майже в повній ізоляції від решти. Така тотальна блокада могла скінчитися лише вибухом.

¹²⁰ *Kraj*, 1883, № 32. – С. 6; 1884, № 8. – С. 6.

ВИСНОВКИ

Ідентифікувавши й описавши різні соціальні структури, наявні в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., проаналізувавши еволюцію кожної та їх взаємодію, довівши наполегливу й послідовну політику русифікації цього регіону, європеєць, який з 1991 р. спостерігає за розпадом Російської імперії, може передусім констатувати: колонізація, яку нині так наполегливо відкидають українці на Лівобережжі, була практично завершена після ліквідації Гетьманату Катериною ІІ в 1764 р., а на Правобережжі не завершилась і століттям пізніше. Точніше, російська колонізація тут не змогла витіснити польську. Відносна “свіжість” описуваних явищ, безумовно, варта того, щоб поцікавитись їхніми слідами у ментальності сьогодення.

Політиків і дипломатів дивує сила, з якою після розпаду радянської імперії почали проявлятися тенденції самоутвердження. Але чи не варто державним діячам, замість чіплятися за зручні, такі стабільні й “заспокійливі”, пропонувані тоталітаризмом схеми, зробити спробу поміркувати комплексно? При цьому ніяк не можна оминати потребу осмислення гео-історичної ситуації в усіх хитросплетіннях її складнощів.

В переломні моменти кожний народ потребує ясності. Відтак, немає сумніву, що для поляків настав час визнати колоніальний характер своєї присутності в Україні, звідки їх було вигнано. Можна погратися словами і сказати, що їхнє дуже давнє – понад чотири століття – панування на Правобережній Україні було скоріше феодалним (така ідея ще більше підсилює автохтонний характер багатьох великих родин, полонізованих у ХVІІ ст.), але ставлення до місцевого населення і тип експлуатації в латифундіях, скерований переважно на експорт, нагадує, попри окремі деталі, колоніальну систему.

Тематична єдність нашого дослідження виникла сама собою, бо аж до початку Першої світової війни всі економічні, соціальні й етнічні проблеми пов’язувалися з битви за володіння землею. Проте енергійність і послідовність, з якою царський режим намагався витиснути польських землевласників, призвели до опанування росіянами лише відносно незначної частини земель. Польська землевласницька шляхта, якій у 1863 р. належало 5/6 маєтків Правобережної України, на стан 1914 р. залишалась власницею майже половини землі. Цей неймовірний опір, зумовлений культом землі,

про містичні параметри якого ми вже говорили, був не настільки результативним, як у Литві й Білорусі, але значно перевищував опірність поміщиків Росії. Значне зменшення земельних володінь російського дворянства, обумовлене передусім “природним” процесом банкрутств внаслідок мутацій, що настали після відміни кріпацтва, проходило, попри законодавчі спроби його загальмувати, набагато швидше, ніж процес розпаду польських приватних маєтків, котрі, навпаки, зазнавали нескінченних законодавчих утисків, що мали б призвести до їх занепаду й продажу.

Атмосфера поділу здобичі, що панувала серед російських сановників після польського повстання 1863-1864 років (144 конфіскації), спеціальний, обтяжливий грошовий податок на поляків, цілком певний намір “посилити російський елемент” в Україні проявлялися на тисячу різних способів. Указ Безака від 10 грудня 1865 р., що забороняв полякам купувати землю, примушував, звичайно, продавати її росіянам, сприяючи водночас розквіту шахрайства. Фіктивні оренди й застави, продаж іноземцям, дарування землі в пожиттєву власність, хабарі дозволили польським поміщикам обмежити посягання на свій земельний статус. Затятому бажанню досягти паритетності, яке прочитується у щорічних звітах російських губернаторів, вперто протистояло намагання поляків уникнути феномена шагреневої шкіри у землеволодіннях, чого вдавалося досягти завдяки постійному росту прибутків. Указ Дрентельна 1884 р. обмежив оренду до 12, а заставу до 10 років і створив Комісію по виявленню зловживань, діяльність якої відзначалась розмахом і непотрібністю, типовими для безсилої російської бюрократії. Зрештою, у 1896 р. росіяни таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці заходів, як-от: неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., заборона Ігнат'євим з 1890 р. передачі землі в пожиттєву власність, пізніша заборона купувати частини спадщини і, врешті, дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії. В 1898 р. росіянам належало 3380 тис., а полякам – 3080 тис. десятин.

Проте 3386 польських маєтків, зафіксованих у 1890 р. (ми провели їх ретельну класифікацію), попри деякі втрати, залишались першорядною соціально-економічною силою. Відтак, у першому розділі ми простежуємо діахронічну історію польсько-російської поземельної конкуренції, вперше доповнивши її повними статистичними даними про великі польські землеволодіння України.

Більше 78% маєтків нараховували по 100 дес., близько 1/4 – від однієї тисячі до 80 тис. дес., а третина в 1912 р. обробляла свої землі, маючи по півсотні коней. Неймовірний розквіт, зумовлений технічним прогресом,

повністю компенсував постійні переживання внаслідок політичних судом для тих, хто зміг витримати підступи російської адміністрації. Залізниця, як великі лінії, так і вузькоколійки, принесла в 1870-1880 роках в Україну небачені доти рівень життя і легкість комунікацій. Директор Компанії південно-західних залізниць Вітте зумів тісно пов'язати новий вид транспорту з виробництвом зерна, цукру та торгівлею лісом.

Завдяки безпрецедентному накопиченню капіталу названі сектори зазнали значного розвитку. Водночас стало очевидним, що “житниця” України приносила користь лише групі великих землевласників-експортерів, чий прибуток значно перевищував прибуток поміщиків Лівобережної України та Росії, тоді як селяни були приречені хіба на біологічне виживання. Економічною домінацією керувало тверде ядро, до якого входило близько 40 найбільших виробників зерна і власників борошномельних заводів, що зуміли витримати падіння європейських цін 1884 р., спричинене завозом американського зерна, нав'язавши інтенсивну політику експорту в Європу; держава значною мірою скористалася з цього, встановивши золотий рубль. Російсько-польське порозуміння в економічному плані було ще відчутнішим у галузі винокуріння, бо давало значно більші прибутки, ніж продаж зерна на внутрішньому ринку. Після того, як у 1890 р. уряд дозволив створювати сільські винокурні, та після викупу державою права на продаж алкоголю (що принесло велику користь виробникам), Всеросійський з'їзд виноробів у Москві можна було порівняти з Земським собором, зібранням промисловців-аристократів, де поляки без вагань засідали разом з росіянами.

Виробництво цукру мало такий самий характер і ще більшою мірою символізувало економічний бум в Україні. З 251 цукроварні імперії 48 належало полякам, а ще в 75 їхня частка приносила від 15 до 25% дивідендів. Поширення буряківництва призвело до зміни сільських краєвидів та звичаїв господарювання. З'явилися нові соціальні групи: пролетаріат і технічна інтелігенція. На ринку встановила свою монополію “профспілка” цукровиробників, де поляки теж відігравали не останню роль.

Свіжа готівка, необхідна, щоб адаптуватися до потреб ринку чи інвестувати, а то й уникнути примусового продажу маєтку, обумовленого законодавством, здобувалась у спосіб, що залишив тривалий слід на краєвиді: масові вирубки знищили більше половини лісів. Це було життєво важливим для торгівців деревиною, але значно погіршило умови життя селян, для яких ліс залишався традиційним джерелом існування.

Відроджене завдяки капіталу і пануванню грошей польське землевладіння, котре знаходилось майже виключно в руках шляхти (на відміну від Росії, де дворяни повсюдно втрачали землю), зазнало, як не парадоксально,

незнаного доти економічного розквіту. Красиві резиденції, розкіш чи просто достаток, численні служби, пишнота щоденного життя утверджували у польських панів почуття вищості, котра проявлялася ще до повстання 1863 року. Менш заможні пробували вести на маргінезі російського суспільства життя *gentlemen farmers*, прикрашене більш-менш очевидними чеснотами: стриманістю, справедливістю, внутрішньою злагодою. Найбагатші ж намагалися забути про параліч суспільного і громадського життя, звеличуючи свою участь у київському Сільськогосподарському товаристві й приховуючи суто меркантильні інтереси патріотичними промовами. У цьому середовищі й виникла ультраконсервативна партія крайовців, що впливала на умонастрої впродовж 1905-1907 років.

Довкола цієї вищої від народження, багатой, економічно могутньої, з вишуканим смаком еліти, число якої не перевищувало 20 тис. осіб, розливалось “селянське море”, український світ. Новоприбулі росіяни, яких, по суті, було стільки ж, як і поляків, не так кидалися в очі, бо здебільшого жили не в Україні, а в Санкт-Петербурзі чи Москві.

Ми констатували, що жорстоке поводження, властиве часам кріпацтва, поступово зникало, проте нащадки кріпаків надалі залишались затиснутими в лещата гегемоністичних прагнень і росіян, і поляків. Основною підставою конфліктів була кричуща диспропорція у землеволодінні. Стрімкий приріст населення робив дедалі проблематичнішим виживання на зменшених клаптиках землі. Населення трьох досліджуваних губерній, подвоєне за 40 років, досягло у 1897 р. 9560 тис. жителів; 90% з них були сільчанами, в тому числі 6 млн – спадкоємцями кріпаків з поміщицьких маєтків, решта ж жила на державних, двірських чи церковних землях. Згадані 6 млн українців займали 4010 тис. дес., тоді як семи тисячам великих землевласників (росіян і поляків) належало близько 6500 тис. десятин. “Голод на землю” найчіткіше видно з цих цифр.

Сусідські відносини дуже ускладнювались “феодалною” спадщиною польської системи сервітутів, тобто ділянок панської землі, переданої в часткове користування селянам, а також “шахівницею” полів, коли селянські наділи знаходились в оточенні панських володінь. Після короткого періоду (1863-1866) підтримки селянських прагнень російською владою, доки йшлося про пониження поляків і завоювання симпатій народу, революційна небезпека з боку “Землі й волі” зумовила нове зближення царату з землевласниками, в тому числі польськими. В черговий раз відновлюється зв'язок царської армії з польськими поміщиками з метою придушення

заворушень. Останні нагадують жорстоку жакерію, що регулярно вибухала з приводу незаконних випасів чи намірів перемиру ґрунтів, у яких селяни завжди вбачали ошуканство.

Ми відзначали, що село перебувало в постійному кипінні, а відносини селян з поміщицькими дворами зайшли в глухий кут. Двір міг запропонувати лише патерналізм та якісь незначні добродійні акції. Зважаючи на розпачливий стан українців, навряд чи в цій ситуації можна було знайти якесь врівноважене й гуманне розв'язання проблеми. Поки безсилі царські урядники в Санкт-Петербурзі розводилися про “патологічну кризу громадянської свідомості” селян і відновлювали тілесні покарання, поляки марно зводили огорожі й копали рови довкола своїх володінь, формуючи в собі ментальність обложених, оточених ворожим селянським морем. Вони трактували селян як “наш люд”, як масу інфантильних спокійних істот, покірних і відсталих, аж доки українці не перетворювались на табун диких коней, на небезпечних бунтівників, котрих належить приборкати. Навіть найбільші прихильники Толстого й соціалісти розводили руками перед тупиковістю соціальних відносин, яка знайшла кульмінацію в конвульсіях 1905-1907 років.

Тривалий час позбавлені росіянами можливості “випустити пару” шляхом міграції до Сибіру (треба ж постійно підтримувати тиск на поляків!), українці Правобережжя не мали нагоди скористатися здобутками століпінської реформи, котру тут стали впроваджувати аж після 1911 року. Відтак, у революційний період вони вступили з накопичуваною впродовж десятиліть озлобленістю й затамованою люттю, що призведе до пожеж по всіх чудових резиденціях.

Завдяки досі неопублікованим документам означена вище проблематика висвітлена в цій праці по-новому. Тут же цілком уперше ставиться питання про польську шляхту, декласовану протягом 1863-1914 років. Я сам доклав зусиль до того, щоб зробити цих 300 тис. “утоплениками історії”, вважаючи, як і решта істориків, що вони “розчинилися” в масі українців. Однак навіть тоді, коли за соціальним статусом їх упродовж 1830-1840-х років було офіційно віднесено до стану селян-одновірців, вони продовжували зберігати свій поземельний статус – чиншовиків. Завдяки нашому аналізу, проведеному під кутом зору володіння землею, стало можливим довести, що власне через це дана група зберегла загострене почуття приналежності до шляхетської спільноти, хоча адміністративно була з неї викреслена.

Просуваючись по цій *terra incognita*, ми встановили, що дана група-фантом виявилась найбільш переслідуваною з-поміж усіх мешканців України. Під стосами архівних справ фонду київського генерал-губернатора поховано найганебнішу акцію польських землевласників, що становить білу пляму польської історіографії.

Замість врегулювати проблему декласованих так, як це було зроблено з колишніми кріпаками, тобто шляхом надання їм землі (що, до речі, було вчинено 1867 р. для осіб, котрі мешкали в державних маєтностях), Безак з політичних міркувань волів залишити колишню шляхту – з 8 січня 1868 р. остаточно зараховану до селянства або міщанства – на поталу поміщикам, які здавна дозволяли цій шляхетській бідноті користуватися наділами за певний чинш. Але нова, капіталістична вартість землі вступила в протиріччя з архаїчним проявом шляхетської солідарності. Тепер чиншовики, які сплачували символічний, здебільшого натуральний чинш, ставали перепорою для мобілізації земель та передачі їх у прибуткову оренду. Відтак, у третьому розділі ми висвітлюємо масштабну акцію виселень, яку великі землевласники, в основному поляки, хоча траплялося – й новоприбулі росіяни, провадили впродовж близько 50 років, аби відібрати землю, не зупиняючись навіть перед руйнуванням цілих сіл на території своїх володінь. В цьому їм щоразу допомагала російська армія.

Етапи цієї історичної драми показують рівень співучасті царської влади. Перші тривожні сигнали дійшли до Олександра II лише в 1876 р. зі звітів волинського та київського губернаторів. Темп виселень з 1880 р. знизився, але після прийняття Положення від 9 червня 1886 р. вони поновилися, незважаючи на розпачливий опір нещасних, що дійшли до крайнього зубожіння, людей, хоча Положення начебто й передбачало перегляд їхніх “прав”.

Ми встановили, що дякуючи згаданому Положенню одна чверть чиншовиків таки одержала землю, але три інші були вигнані “на вулицю”, поповнивши масу бездомних царської імперії. Всі скарги, з якими вони зверталися до російських адміністративних органів, безжально “залишено без наслідків”. Ще навіть у 1903-1904 роках міністр Сипягін розглядав можливість масової депортації до Сибіру 43 тис. цих бідолах з одного лише Новоград-Волинського повіту. Відтак, не викликає здивування, що спроби польської націонал-демократії відновити шляхетську єдність у 1905-1906 роках були приречені на провал. Ідея національної спільності, відроджена в решті відламів Польщі, тут не могла знайти анінайменшого відгуку попри зворушливі, але безсилі намагання декого з охоплених каяттям землевласників. Гідні пера Данте сцени виселення і руйнування житла колишньої

шляхти позначили остаточне зникнення шляхетської солідарності і перехід великих польських поміщиків на “модерну” і “раціональну ментальність”, скеровану на плекання власних прибутків.

Не довіряючи завжди підозрілій масі українців, відкидаючи колишніх “панів-братів”, які тепер стали тягарем, польська землевласницька шляхта потребувала, однак, точки опори. Ми спробували типологізувати це, намагаючись ідентифікувати групи, які перебували в орбіті її впливів.

Найближчим попутником великих землевласників була легітимована, безземельна або малоземельна шляхта, котра мала право й була змушена вчитися, щоб здобути якусь кваліфікацію. Ми вважаємо, що вона нараховувала 50-60 тис. осіб, серед яких вирізнялася міська інтелігенція та інтелігенція технічна, тісно пов'язана з маєтками. До складу першої входили лікарі, вчителі, юристи, нерідко опановані духом позитивізму, властивим тодішній польській культурі західних теренів Польщі. Дещо наївно, але ентузіастично ці люди вважали себе “новим суспільством”, що стане справедливим за попереднє. І хоча з ними мирилися, бо вони були потрібні для господарського функціонування латифундій, поміщики ставилися до них з погордою. Саме в цьому вузькому, активному і дуже мобільному прошарку розповсюдилися соціалістичні ідеї, які подекуди впливали на погляди соціал-демократів. Ця течія, відкрита міжнародному прогресові, порве зі своїм польським корінням і після 1905 р. увіллється до російської соціал-демократії. Друга група інтелігентів шляхетського походження складалася з офіціалістів, тобто технічних працівників цукроварень, винокурень, фабрик сільськогосподарського реманенту, управителів, інтендантів, а то й скромних працівників маєтків, часто належних росіянам. Це були люди заможні, іноді навіть багаті, але досить скоро їм, переважно малокваліфікованим, довелося зіткнутися з явищем “перенаселення”, що призводило до спалахів безробіття, з яким не могли впоратися патрональні бюро працевлаштування. Відповідно до ситуації, в 1906 р. ця інтелігенція політично згуртувалася у щось на зразок профспілки лівого спрямування, неухильно рухаючись у бік російських лівих чи патрональної профспілки, близької до польської націонал-демократії.

Не знаходячи ні порозуміння, ні спільної мови зі своїм найближчим і найчисельнішим оточенням, тобто з українцями і колишньою шляхтою, найбагатші польські землевласники звернулися до “прийшлих” соціальних груп, готових служити їм з доброї волі чи з примусу.

Найдавнішими їхніми помічниками були євреї, яких на Правобережній Україні налічувався один мільйон, однак тільки вузький прошарок – близько

10 тис. – був залучений до польського маєткового господарства по селах. Вони були потрібні як посередники (фактори), а також як орендарі, завдяки яким, попри суворість репресивного законодавства, поляки змогли передати в оренду понад 800 тис. дес., тобто майже третину своїх земель (щоправда, інші 10 тис. євреїв надавали такі самі послуги російським поміщикам). Нездатність обійтися без допомоги євреїв, завдяки яким ростуть їхні статки, викликала у поляків зневагу і до них, і взагалі до всього єврейського населення 330 (на думку О.П. Ігнат'єва, 310 у 1891 р.) “приватних міст і містечок”, що належали полякам. Щоправда, ця зверхність, відчутна в єдиному польському органі – газеті *Kraj*, не може бути порівняна ні з силою російського антисемітизму, який набрав розмаху після прийняття указу від травня 1882 р., ні з озлобленістю українців, особливо відчутною у численних погромах тих часів.

Для виконання тяжкої праці на цукроварнях та бурякових полях великі землевласники завозили в Україну робочу силу з глибини Росії, здебільшого з-поміж росіян. Через відсутність будь-якого трудового законодавства останні ставали жертвами обману і шахрайства вербувальників. Ці кілька десятків тисяч сезонних робітників зазнавали безсоромного визиску, а їх присутність ще більше поглиблювала розрив з місцевими селянами і загострювала конфлікт у суспільстві.

Останню групу, чия присутність в Україні давала змогу максимально уникати безпосереднього контакту з українцями, задовольняючи потребу передачі землі в оренду та вирубки лісів, складали німецькі й чеські колоністи. Ця досить численна (200 тис. осіб) група, закликає польськими, зокрема, волинськими, поміщиками, викликала ворожість решти соціальних прошарків: українців, котрі не могли задовольнити свій “голод на землю”, декласованої шляхти, чиї чиншові наділи відбирали й передавали в оренду німцям, польської технічної інтелігенції, заздрісної через те, що чужинцям віддавали кращі посади, нарешті, росіянам, які вбачали в цих людях Троянського коня, посланого Бісмарком.

Таким був *melting-pot** на Правобережній Україні напередодні Першої світової війни. За всіма ознаками він скидався на котел, що мав от-от вибухнути.

Деякі мудрі голови твердять, що історія польськості на цих землях скінчилася. Насправді ж вона ще ніколи не була такою очевидною і животрепетною. Вийшовши за стерильні рамки 70 років советизації, треба

* Тигель, плавильний котел (англ.).

вузлик за вузликом зв'язати порване полотно основи, в сьогодишнє політичне мислення необхідно інтегрувати розуміння вагомості висвітлених тут антагонізмів і покінчити з нав'язливими міфами, яким суперечать факти неупередженого історичного дослідження. Чи не час після стількох років колоніалізму, націоналізму, фанатизму опрацювати те, що Ганс Кунг називає “глобальною етикою”, а дехто воліє назвати активним і конструктивним скептицизмом, про який мріяв ще Вольтер.

“Голод на землю” XIX століття розродився у Східній Європі XX століття спустошливим колективним господарюванням. Гасло “Землю всім!” не вирішило проблеми. Передати ж її небагатьом, як зробила Франція на бананових плантаціях Мартініки або як досі чинять у південноамериканських республіках, є проявом кричущої несправедливості. Іноді складається враження, що політики, котрі ратують за нову приватизацію землі у Східній Європі чи за повернення колишніх поміщиків, хворі на втрату пам'яті: їм слід би поміркувати над минулим, аби уникнути повернення до такого самого, поспіль конфліктного суспільства.

Втім, після такого критичного висновку нас охоплює сумнів. Чи не забагато обурення в наших судженнях? Чи історія й мораль сумісні? Чи не є описані тут несправедливості, по суті, нічим іншим, як варіантами “економічної логіки”, вимогою “Прогресу”, який починаючи з XVIII ст. роздавав по всій планеті стільки соціальних груп, а на Заході призвів до крайнього скорочення сільського світу? Тут історія визнає свої рамки, бо майбутнє мусить запропонувати власні моделі.

Втім, існує єдина царина, яка, можливо, залишає надію щодо шляхів європейського розвитку – співіснування націй. Цілком очевидно, що у польського й українського народів немає іншого вибору, як визнати встановлені Сталіном у 1939 р. кордони за найменш несправедливі в етнічному плані. 70 років комунізму змінили модель ментальності і краєвиди, знищивши багато тих елементів, які витворювали багатолікий, але антагоністичний характер України, і назавжди перекрили повернення сюди поляків. Прийняття новими елітами принципів, проголошених 1975 р. в Гельсінкі, дозволяє сподіватися на реальну співпрацю. Щоправда, і це слід визнати, сучасна геополітична конструкція ще десь витає у головах, вона не зможе реалізуватися без обов'язкового, проникливого вивчення минулого, котре, на жаль, досить часто збереглося в колективній пам'яті як сукупність деформованих і шкідливих міфів. Абсолютна ясність і однозначна погодженість щодо інтерпретації польсько-російсько-українського

минулого є *conditio sine qua non** добросусідства в майбутньому. Вона повинна також обумовити розумну політику західноєвропейських народів щодо цієї своєрідної єдності. Тож нехай і мій скромний внесок впишеться в справу порозуміння, зустрічі і взаємного “визнання у своєму єстві” народів.

* Абсолютно необхідною умовою (лат.).

ПОКАЖЧИКИ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абаза 67, 292
Абрамович К. 125
Абрамович Ю. 35
Адельгейм 242
Акинфов 214
Андрієвський М. А. 43
Анненков М. М. 16, 24, 25, 27, 40, 85, 88, 90, 157
Антонович В. Б. 83, 101
Антонович П. О. 35
Анфимов А. М. 77, 136, 138, 155, 242, 244, 255, 257, 279, 289, 290
Атава С. – див. Терпигоров С. Н.
Афтаназі Р. (Aftanazy R.) 258
- Балабан 69
Баладинський 185
Балашови 249
Бальзак, Оноре де 260
Баранов 37
Бардах Ю. (Bardach J.) 267
Барес М. 263
Барка В. 150
Баронч 207
Бартошевич (Bartoszewicz J.) 76, 153, 271, 272, 284, 289
Башеляр 265
Бернавський 86
Беднарчик Е. 86
Безак О. П. 16, 27–29, 31–37, 39–41, 43, 89–91, 96–98, 158, 159, 161–163, 198, 224, 308, 312
Безобразов С. В. 202
Беккер С. (Becker S.) 56, 67, 73, 77, 165
Бенсідун С. (Bensidoun S.) 81, 110, 114, 126, 128, 298
Березовський 42
Бжозовські 113
- Бібіков Д. Г. 22, 27, 53, 145, 148, 151, 154–156, 162, 194, 229, 272
Бісмарк 294, 314
Бланшманш Є. 214, 215
Блох 235
Блудова 35, 85
Бнінський 120
Бобринський 234, 252
Бобровський К. 283
Бобровський Т. (Bobrowski T.) 24–29, 33–36, 39, 55, 81, 85, 92, 93, 118, 270
Бовуа Д. (Beauvois D.) 7, 8, 21, 24, 76, 82, 85, 118, 145, 147, 148, 150, 154, 161, 245, 258, 266, 272
Богданов 23
Богословський 109
Бонавентура 238, 247
Борейша Є. В. (Borejsza J. W.) 86, 87
Борисюк З. П. 7
Борковський Л. 86, 87
Боровой С. 297
Боровська Г. 170
Боровський 42
Боровський Ф. 170
Бохановський 100
Браницька-Енгельгардт О. 108
Браницька М. 262
Браницький 103, 108, 109, 204, 282
Браницький В. 108, 115, 235, 266, 281
Браницький К. (псевдонім Монтрезор) 39, 94, 234
Браницький О. 32, 39, 48, 266
Браницькі 39, 61, 103, 104, 108, 109, 124, 144, 186, 190, 192, 235, 252, 256, 264, 274, 275, 281, 282, 300
Бродовський А. 210
Бродські 249, 252, 282
Брусилов 295

- Булава 223
Бунге 226, 292, 293
Бурман 128
Бутурлін 275
- Вайнштейн 158, 172, 173
Вакар В. (Wakar W.) 75, 76, 153, 271
Валевська 189
Валевський В. (Walewski W.) 76, 152, 253, 251
Валевські 268
Валуев П. О. 24–27, 29–32, 35–39, 42, 43, 85, 87, 88, 91, 162, 238
Василенко Н. 251
Васильчиков І. І. 24
Васютинський М. 270
Васютинський Ю. 134
Вежбицький 242
Вежейський В. К. (Wierzejski W. K.) 283, 284
Вейсенгофф Ю. (Weysenhoff J.) 264, 265
Векер 278
Вележинський А. 44
Верницький Ю. 43
Виговський 172
Вишнеградський 226, 235, 241, 293
Вільгельм II. 294
Віталій, свящ. 137
Вітте С. Ю. 213, 234, 235, 239–241, 244, 309
Воблий К. Г. 114, 122, 127, 237, 244, 246, 248, 250, 253
Водзицька 134
Войнилович Е. 125
Войткевич 188
Володковичі 28
Волошиновський Й. 130
Вольський З. 134
Вольтер 315
Вонсович Ф. 172
Воронін 164
Воронцови 234
Врублевський 86
- Гаворовський 178
Гагарін 25, 41
- Гакстаузен, фон 36
Галаган Г.П. 25
Гальперіні 252
Ганицький В. 283
Ганькевич Т. 189
Гаццарі 275
Гедройц 222
Гембажевський 128
Герцен 93
Гессе 100, 103, 104, 166, 175, 176
Гефтер М. Я. 250
Гіжецький Ф. 223
Гілевич А. 243
Гінзбург 252
Гісцова Л. З. 146
Глембоцький 184
Глембоцький С. 205
Глінка М. 42
Гогенлог 67
Гоголь М.В. 39
Голембовська Р. 210
Головинські 28, 275
Гольденберги 252
Гомбрович В. 280
Гомер 127
Гонсовський 120
Горак А. 149
Городецькі 207
Горчаков 34, 39
Готовцев Ф.В. 176, 179, 182, 187, 188
Гошинський С. 82
Гресье 166, 168–171, 173, 175
Громачевський С. Г. 35
Громов П.А. 166
Грохольський 113, 116, 221, 225, 268
Грохольський В. 284
Грохольський Ф. 128
Грохольські 134, 210, 264
Губонін 235
Гудим-Левкович 99, 100, 120, 242
Гузовський 173, 174
Гульдман В. К. 61
Гуменюк 130
Гурська Г. 283
Гурський В. 270

- Гусковський С. 283
Гутовський 99
- Давидова 252
Давидович 98
Данте 171, 312
Дашкевич Я.Р. 7, 8
Двораковський С. (Dworakowski S.) 149
Дейч 100, 187
Десянов 274
Демидов 34
Денисов В. І. 255
Деревичі 277
Джевецький М. 178, 269
Дженні 225, 252, 299
Джимала 266
Дзержинські 134
Диновський 120
Дідковський 51
Діоген 216
Дмитрович 168
Дмовський 11
Долгоруков 25
Домбровський Ю. 43
Домбровський Я. 86
Домбровські 113
Домонтович 23, 24
Дондуков-Корсаков О. М. 16, 43, 45, 97, 98, 100, 168, 170, 172–174, 176, 178, 179, 224, 292
Достоевський М. Ф. 264
Драгоманов М. П. 101, 164, 165
Драгомиров М. І. 16, 69, 72, 123, 128, 209–212, 228
Дрентельн О.Р. 16, 43, 51–57, 60, 66, 69, 70, 105, 109, 115, 117, 121, 122, 190, 195, 196, 199, 226, 282, 292, 293, 308
Дрюмон 108
Дубинський 199
Дубовецька 115
Дубнов С. (Dubnow S.) 299
Дубровський С. М. 136
Дудинцов М. А. 195
Дуглас 275
Дунін-Борковський К. 221, 222
- Дуравські 113
Дурилін 210
Дурново М. І. 66, 67, 115, 116, 125, 202, 298
Дюмон 300
- Едельман Р. (Edelman R.) 81, 132
Ейлер 74, 134, 285
Енгельгардти 21, 121
- Єдліцький (Jedlicki J.) 143, 247
Єленський М. 243
Єлецька 113
Єлисеєв 102
Єловицький 102, 120
Єловицький Е. 240
Єловицький О. 240
Єловицькі 268
Єгіазарова Н. О. 166
Єрмолов А. С. 243
Єршов Г. 51
- Ждановський Г. 285
Жевуська 33
Жевуський 84, 186
Жевуський А. (Rzewuski A.) 251
Жевуський А. -С. 273
Жевуський Г. 145
Жевуські 158, 172, 259, 260
Желябов А. 100
Жмовський 189
Жуковський А. (Żukowski A.) 83, 146
Жуковський Б. 43
Жултовська Я. (Ruttkamer-Żółtowska J.) 135, 259, 263, 266, 277, 291
- Забелін А. 182
Заборовський К. 206
Забродський П. 170
Зажицький Л. 164
Зайончковський П. А. 25, 89, 91, 93, 98
Зайцев В. М. 28, 160
Залеська 200
Залеська В. (Zaleska-Kurnatowska W.) 131, 179, 189, 290
Залеський 167

- Залеський Б. (Zaleski B.) 89, 221
 Залеський С. 240
 Залеські 174, 259
 Замойська З. 144
 Замятін Д. 167
 Заремба Я. 204
 Заштовт Л. (Zasztowt L.) 145, 216, 217
 Здановський Г. 221, 285
 Здзеховський 225
 Здзеховські 259
 Зелений 29–31, 37, 42, 43, 94
 Зеленські 61
 Зубова 224
 Зубрицькі 207
 Зьонтко А. 177
- Іванкевич К. 204
 Іванов М. (Iwanow M.) 150
 Івановський Є. 198
 Іванський 260
 Іванський А. (Iwański A.) 151
 Іванські 260
 Івашкевич-Пйонтковська 280
 Івашкевич Я. (Iwaszkiewicz J.) 259, 260, 280, 281
 Ігнат'єв М. П. 50, 56, 298
 Ігнат'єв О. П. 16, 56, 60, 66–73, 120, 121, 123–126, 202–205, 208, 209, 226, 227, 236, 237, 294, 308, 314
 Ілговський Ян – див. Талько-Гринцевич Я.
 Іллінський 177
 Іллінський Г. 33
 Ісакович 120
- Казнаков 24, 35, 96, 97
 Калинські 200
 Канкріни 21
 Каракозов 41
 Карвинський С. 134
 Карвицький Ю. Д. 268, 292
 Карвицькі 110
 Карчев 35
 Карчинський 30
 Катаказі М. К. 35
 Катерина II 21, 163, 291, 296, 307
- Катков М. Н. 101, 239, 293, 294
 Катренко А. Н. 104
 Кауфман 31, 33, 37
 Квітко – див. Сушманов Ф. Л.
 Кевлич Г. 204
 Кельберин М. А. 251
 Кеневич С. (Kieniewicz S.) 24, 28, 92, 160, 291
 Кербедзь 235
 Кжевецький 207
 Кживицький Л. 129
 Кибальчич М. 100
 Кисельов 153
 Кислинський Н. А. 234
 Кистяківський 129
 Клегель І. П. 16
 Клейгель 134, 135, 222
 Клецель Ян 157
 Коганов І. С. 53–57, 68
 Ковалевський 30
 Ковальська 103
 Коженювський А. 247
 Коженювський К. 247
 Кожуховський 170, 171
 Кожуховський В. 218
 Козаковський 242
 Коздровський Й. 206, 207
 Козловський 240
 Кокорев 235
 Кокошкін 135
 Колбушевський (Kolbuszewski J.) 87, 258
 Колодзейчик Ян 220
 Колянковський Л. 236
 Конарський 207
 Конопацький 198
 Кончинський А. 204
 Корвін-Милевський (Korwin-Milewski H.) 243, 272
 Корелін А. П. 22, 156, 272
 Коровай-Метелицький М. 119
 Королук В. 23–25, 27, 28, 44, 90, 101
 Корчак-Сивицький 204
 Косельські 132
 Косецькі 113
 Коссак З. 263

- Коссаk-Щучка З. (Kossak-Szczucka Z.) 138, 258
Костомаров М. І. 83, 85
Котляревський 119
Коцюбинський 189
Кравець М. М. 81
Крайовський 198
Красинський 95
Красинський З. 67
Красицький 49
Красовський 202
Крашевський Н. 204
Крашевський Ю. -І. 82
Кривошеїн 213
Кроненберг 235
Крупинська 110
Круцинська М. 278
Кулаковський П. 203
Кульбачис М. 100
Куліш П. О. 83
Кунг Г. 315
Купчак Ю. (Kupczak J.) 150
Кутиловська Г. (Kutyłowska H.) 107, 117, 118
Кутлер 135
Кушнір 169, 170
- Лабудзинський Ф. 43
Лампедуза 267
Лашкевич 242
Левицька М. 117, 118
Левицький 189
Леві-Строс К. (Lévy-Strauss C.) 264
Ледницький В. (Lednicki W.) 60
Ледуховська Г. 203
Ледуховський 102
Ледуховський К. 284
Ледуховський Я. 203
Лейкіна-Свирська В. Р. 274
Леруа-Больє А. (Leroy-Beaulieu A.) 36, 81, 101, 165, 295, 297
Лескевичова Я. (Leskiewiczova J.) 21, 261
Лесневичі 207
Лех П. Н. 206
Лещенко М. Н. 81, 90, 129, 131, 132, 135
- Липинський В. (Lipiński W.) 146
Липинський Л. П. 137
Липковський Л. (Lipkowski L.) 38, 41, 73, 79, 91, 92, 136, 139, 140, 146, 198, 236, 237, 240, 246, 259, 260, 270
Липковський Ю. 286
Липковський Я. 284–286
Липковські 259, 264
Липранді А. 76
Лисенко М. В. 119
Лисецький М. 214
Лиховський 120, 269
Лиховський І. 59, 198
Личков Л. 126
Ліпковський Л.
Липковські 259
Лісовський 102, 221
Лісовські 186
Лобанов-Ростовський 163
Лозинський Е. 43
Лозинський Л. 172
Лонжинський М. (Łążyński M.) 117, 118, 233, 275
Лопухіні 21, 252
Лубковський
Луцкевич Б. 117
Любовисдзькі 200
Любомирська А. 259
Любомирський 244, 268
Любомирський А. 34
Любомирський Ю. 47
Любомирські 61, 113, 256, 268
Людовік XIV 257
Ля Брюєр 257
Лясота 176
- Маєвський Р. 204
Мазаракі В. 178, 189, 223
Мазепа 101
Мазуркевич В. 202
Малинські 61
Мальфатті 34
Мандельштам Б. 297
Маньковський В. 289
Маньковський Е. 200, 240, 250

- Маньковський П. (Mańkowski P.) 118, 236
 Маньковський Я. -Л. (Mańkowski J. -L.) 92, 114, 118, 133, 134, 207, 289, 290
 Маньковський Я. -Ю. 114
 Маньковські 92
 Марахов Г. 23–25, 27, 28, 44, 90, 101
 Мариновський 207
 Марковські 113
 Мархлевський 148
 Матлаковський (Matlakowski J. -L.) 113, 140, 277, 278
 Матлаковський В. (Matlakowski W.) 85, 92, 107, 113, 140, 277
 Межевський Е. 203
 Мезенцева 184
 Мештович В. (Meysztowicz W.) 259, 266–268
 Мельник Л. Г. 234, 256
 Мендژهцький (Mędrzecki W.) 153, 291, 295
 Менжинський Д. 35
 Мещерський 116
 Микола I 163, 268
 Микола II 69, 70, 75, 126, 135, 209, 228, 237, 294
 Микуличі 109
 Минькевич Ф. 271
 Михальський 40, 269
 Михальський Ю. 39
 Михайло, князь 193
 Михайловський 170
 Милевський 220, 243
 Мілинський 203
 Мілютін Д. О. 31, 295
 Міхаловський Е. 35
 Міхаловський Т. 220, 221
 Міцкевич В. (Mickiewicz W.) 87
 Мйодушевський А. 240
 Млодецький Ф. 201
 Млодецький Ю. 34
 Млодецькі 30
 Могильницькі 259
 Модзелевський Л. 168, 270
 Молінарі 254, 288
 Монтрезор – див. Браницький К.
 Моргов 112
 Моргулець 221
 Москаленко М. 251, 302
 Мошенські 28
 Мошинський 152, 242
 Мошинські 140
 Муравйов Н. Я. 223
 Муравйов М. М. 25, 26, 29–31, 89, 91, 156
 Навроцький 277
 Назімов В. І. 156
 Наполеон 25
 Наполеон III 42
 Небольсін 123
 Нечаєв 23
 Нечуй-Левицький 201
 Нікітін В. Н. 297
 Новацький Д. 204
 Новацький Я. 204
 Новицький 28
 Новицький 223
 Ностіц, фон 57
 Одровонж-Пеньонжек Ю. 149
 Оже Марк (Augé M.) 264
 Ожешкова Е. 148, 263
 Олександр I 163
 Олександр II 24, 26, 31, 37, 39, 42, 49, 88, 97, 104, 126, 147, 171, 175, 176, 188, 292, 298, 312
 Олександр III 44, 50, 52, 55–57, 60, 119, 165, 191, 268, 287, 292
 Олехнович Й. 28
 Олізар 168
 Ольшамовський Б. 73
 Орликовський Т. 270
 Орловський 268
 Орловський К. 222
 Основ'яненко 119
 Островський О. М. 56, 264
 Отмарштейн М. 115
 Павлов 186
 Павловська 173
 Павловський В. 43
 Павловський М. 203

- Падлевський В. 43
Пальмер Ф. Г. Е. 36
Пантелеєва 168
Панковська 95
Пахлен 298
Першин П. Н. 138
Петрашкевич А. 222
Петро Великий 36
Пеньонжкевич 92
Пжецецький 51
Пйотровська Ю. 51
Пільц Еразм 117
Пінінський Л. 67
Піхно 52, 119, 246
Плачковський Я. 205, 206
Плеве В. К. 127, 212, 269, 298
Плесневич 168
Плуховський 103
Плятер В. 35
Плятер К. 34, 35
Плятери 35, 61, 268
Побєдоносцев К. П. 50, 60, 116, 293
Подгорський (Podhorski W.) 59, 117, 118, 139, 140, 259, 277, 278, 280
Подгорський З. 139
Подгорські 200
Пойда Д. П. 22, 23, 81, 84, 88, 90, 95, 98, 99, 102, 104, 109–111, 113, 118, 121, 126, 154, 160, 168, 170, 172, 174, 177, 179, 181, 183, 184, 186, 188, 200, 201, 208, 210, 243
Половцев 104
Поляков 235
Понінський-Валевський Б. 214
Понінські-Валевські 214
Понінські 61
Понятовський Щ. 284
Понятовські 28
Порембська Т. 48
Потапов 159
Потебня О. 101
Потоцька 127
Потоцька М. 32
Потоцька Т. 281
Потоцький Альфред 32, 67, 249
Потоцький Анджей 67, 190, 253
Потоцький Ф. 144
Потоцький Ю. 67, 259
Потоцькі 113, 120, 123, 132, 134, 234, 252, 256, 268
Пригора 210
Прус Б. 262
Пруст 261
Прухницький 278
Прушинський 173, 174, 176
Прушинський З. 270
Прушинські 61
Прядка 99
Пуласький К. (Pułaski W.) 61, 192
Пулнарівч В. 149
Пшездецький 185
Равіта-Гавронський Ф. 258
Радзивил В. 35
Радзивил М. 144
Радзивил Ф. 268
Радзивил Я. 259
Радзивили 61, 67, 144, 268
Ракович К. 223
Раковський Т. 43
Рева І. М. 127
Рев'якіни 84
Регульська, Люцина де 226
Резвов 168
Рей М. 271
Рейтерн 238
Рембовський 193
Ренненкампф М. К. (Rennenkampf N.K.) 119, 299
Репнін 189, 239, 240
Рибчинські 61
Рильський Т. 83, 84, 134
Рихлікова І. (Rychlikowa I.) 21, 143–145, 148, 155, 160
Ріхтер Д. 93, 94, 98
Рогінський Р. 57
Рогожинський 206
Рогозинський К. 124, 125
Родзевічувна М. 258
Розенберг А. 263

- Ростворовський Е. 144
 Ротшильди 234
 Рудницький 242
 Рудницький В. 24
 Рудченко Й. 22, 94, 179, 181
 Ружицький Е. 43
 Руссау 109
 Руссо Ж. -Ж. 264
 Рутковський Л. 285
- Савич 215
 Садовський А. 270, 271
 Самбук С. М. 27, 42, 43, 156
 Сангушко 123, 268
 Сангушко В. 39
 Сангушко Є. 32, 40
 Сангушко Р. 32, 39–41, 285, 301
 Сангушки 39, 123, 127, 132, 134, 255, 256, 259, 268
 Сан-Донато, князь 34
 Свентоховський А. 276
 Свергоцькі 207
 Свентожецький 86
 Свидницький-Люборацький А. 201
 Святополк-Четвертинський Г. 189
 Сегюр 263
 Семякін 126, 128
 Сенкевич Г. 14, 245, 258
 Сенковський 200
 Серчик В. (Sierczyk W.) 28, 38
 Сікорська-Кулеша (Sikorska-Kulesza J.) 144, 148, 156
 Силич М. 171
 Сипягін Д. 212, 228, 312
 Сирочинський 39
 Скибневський 67, 110
 Скоропинський П. 172
 Славінський 185
 Сливинський Я. 164
 Смирнов Н. 155, 161
 Смородінов 23
 Собанська В. 205
 Собанська Р. 261
 Собанський 102
 Собанський М. 252
- Собанський Ф. 38, 114, 275
 Собанські 102, 121, 128, 186, 200
 Соболевські 113
 Соловинський Я. 172
 Соловійов Ю.Б. 67
 Спасович В. 192
 Стажинський Б. 199
 Стакельберг
 Сталін Й. В. 148, 315
 Старицький 119
 Старорипинський 198
 Старорипинський З. 270
 Старорипинський Ю. 221
 Сташиц 273
 Стейн 242
 Стемповський С. (Stempowski S.) 107, 117, 118, 129–131, 201, 216, 218, 219, 256
 Стефанович 28, 99, 100, 187
 Стецький Г. 174, 210
 Стецькі 61, 174
 Стечковський 220
 Стройновський В. 45
 Стройновський Л. 45
 Стройновський Р. 45
 Столипін 75, 131, 136, 137, 285, 286
 Струтинський М. 204, 205
 Сулима 289
 Сулятицький 102
 Сулятицькі 110, 113
 Сумароков 25
 Сумовські 134
 Сухачевський 102
 Сухомлинов В. А. 16, 74, 134, 236, 295
 Сушманов Ф. Л. (псевд. Квітко) 109
- Талько-Гринцевич (синонім Ян Ільговський, Talko-Hrucsewycz J.) 33–36, 152, 153, 191, 192, 242, 273, 275, 276, 300
 Тарновські 113
 Таубе 280
 Терещенко 252, 283
 Терещенко А. 240
 Терещенки 77, 249
 Терлецький В. П. 81
 Терпигоров С. Н. (синонім Атава С.) 56

- Тшаска М. 46
Тимашев 43, 176, 292
Тишкевич, графиня 244
Тишкевич Б. 134
Тишкевич М. 225
Тишкевичі 299
Токажевський, отець 220, 221
Толлі 35
Толстой Д. О. 52–56, 66, 274
Толстой Л. М. 241, 264, 311
Тольпигіна Л. 249
Томара Л. 196, 300
Торбач А. 171
Трепов Ф. Ф. 16, 74, 122, 123, 223
Трепов Е. Е. 35, 41
Третьяки 110
Трипольські 28
Трояновська З. (Trojanowska Z.-de Saint
Joan) 258
Тургенев І. С. 56, 264
Тучальський 211
Тшецецький 120
Тютчев 42
Тшаска М. 46, 282
- Уланицький 30
Улашин Г. 204
Улащик Н. Н. 155
Урбанський А. (Urbański A.) 199, 258
Урбанські 61
Уруська-Собанська 147
Устругов 171
Унгерн-Штернберг 234
- Фельман В. (Feldman W.) 87
Фельйоли 234
Феминиця 200
Фіялковський 40
Фліге 240
Фроленко 100
Фролов І. 99
Флорковський 198
Франке 275
Франкель 29
Франко І. 129
- Фудаковський З. 247
Фундуклеї 100
- Хамець А. 160
Ханенки 77
Ханенко Б. 240
Хелмінський 188
Хжановський 207
Хлопицький Е. 119
Хмельницький Б. 82, 101
Хорват О. 28
Хорват С. 123–125
Хрептович Ю. 243
Хрякови 249
- Цеслак Т. 149
Цехонський В. 43
Цецерська 33
Цукер 30
- Чарновський В. 270
Чарновський Ю. 240
Чарномський Л. 32
Чапська М. 33
Чапська М. (Czapska M.) 261, 262
Чапський 118
Чарномський 242
Чарномські 260
Чарнецький М. 283
Чарторійська М. 225
Чарторійські 127, 299
Чацький 120
Чацький Т. 144, 240, 297
Чацький Ф. 243, 249
Чацькі 134
Чеконський Л. 44, 86
Червінський А. 220, 221
Червінський З. 270
Черемис В. 102
Чертков М. І. 16, 26, 39, 40, 47, 104, 187
Четвертинська-Жевуська 281
Четвертинські 259, 268
Чехов А. П. 56, 254
Чечелі 259
Чигачов Н. М. 234

Чосновські 259
 Чубинський 222
 Чубинський П. П. 101, 164, 165

Шарамович О. 44
 Шевченко Т. Г. 83, 87, 101, 119
 Шигарин Н. Д. 51
 Шимановський К. 252
 Шимановські 260, 280
 Ширинський-Шихматов 35
 Шкляревич 113
 Шостаковський Ф. 84, 91
 Шрам 206
 Штакельберг 200
 Шувалов 253
 Шушерін 30

Щеньовський 220
 Щеньовський І. 236
 Щеньовські 284

Юревич 220
 Юстус (Justus) 198
 Ютін 192

Яблоновський О. 266
 Яблоновські 123
 Яворський А. 210
 Ягеллони 87
 Яковенко Н. М. 8, 146
 Якубовський Б. 48
 Яніон М. 266
 Янковський Д. 275
 Янковський Л. 270, 282
 Янковські 61
 Яновський Л. 274
 Янсон 41
 Ярмунд 86
 Ярошевич А. Й. 286
 Ярошинська А. 236
 Ярошинський 99, 268
 Ярошевський 207
 Ярошинський Ю. 39
 Ярошинський Я. 250
 Ярошинські 28, 259
 Яцковський М. 214

Яцковські 61

Antoni J. див. Rolle A.

Boshyk G. Y. 129, 130
 Brodowska H. 81
 Broniewski S. 251

Caban W. 32
 Chamerska 145
 Cichocka-Petrażycka Z. 292
 Coquin F. -X. 122
 Czepulis-Rastenis R. 276
 Delmaire J. M. 50, 297
 Donhoff Marion 262
 Doruchowski A. 260
 Dr. A. -J. 288, 301
 Dunin-Karwicki J. 123

Eberhardt P. 153, 272
 Epstein T. J. 76, 261

Franciszkowa-Potocka M.M. (Radziwill) 39
 F. M. E. 115

Gałka V. 32
 Giraut R. 235, 293
 Gozdawa (псевдонім) 86, 151
 Crocholska-Brzozowska X. 59
 Gronowski K. 81

Hambourg G. M. 166
 Horoszkiewicz J. 149
 Horoszkiewicz R. 149

Ig. 118

J. -D. -K. 246, 247
 Juzwenko A. 76

Kaczkowski J. 38
 Kania J. 7
 Kawecka K. 150
 Kądzielski S. 35
 Krawczak T. 146

- Kuřak T. 87
- Lewicka M. 118
- Liniewicz D. -M. 136
- Litwin H. 146
- Lizak W. 150
- Łazowski J. 260
- Łukawski Z. 153
- Macey D. -A. -J. 81
- Makowiecka J. -A. 260
- Manning R. -T. 166
- Marian, ksiądz 251
- Markowski M. B. 32
- Matuszewska P. 82
- Moszyński E. 140, 152
- Moszyński R. -J 140, 152
- Mróz T. 76, 272
- M. K. M. 116
- Okulicz K. 267
- Orzechowski J. 145
- Piasecki J. 251
- Podhorski Z. 140
- Radzik E. 146
- Reisig B. 7
- Robbins Jr. R. -G. 16, 122
- Rolle A. (псевдомім Antoni J.) 146
- Romer E. (Romer E.) 271
- Ruszczyc M. 266
- Rutkowski E. 7
- Rutkowski K. 7
- Rutkowski T. 251
- Ślękowa L. 82
- Ślusarek K. 145
- Skorka L. 234
- Smoleński W. 145
- Stankiewicz Z. 144
- Suleja W. 87
- Tanty M. 42
- Tarnawski A. 149
- Tynna C. -Z. 148
- Ułaszyn 251
- Von Laue Th. 241
- Wańkiewicz M. 139
- Weeks T. 23, 66, 137
- Wielhorski W. 76
- Weryha-Darowski A. 76
- Wierzbicka M. 39
- Wojciechowska-Żywułtowska J. 281
- X. M. 191
- Złotorzycka M. 87
- Żychliński T. 61

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрійська Галичина 24, 220
Австрійська імперія 67, 101
Австрія 30, 45, 67, 86, 105, 236, 293
Адамівка 170, 205
Адамівська Гута 177
Азія 292
Алжир 138, 266
Америка 50, 238
Амур, р. 122, 212
Англія 239, 250, 262, 274, 298
Антильські острови 292
Антоніни 259
Антопіль 236
Афганістан 250
- Баланівка 102
Балта 62, 63, 119, 234
Балтика 75
Балтський повіт 32, 200, 289
Башковець 206
Безпечна 178
Безпечний 187
Белхатов 295
Бердичів 35, 62, 63, 103, 119, 164, 167, 172,
178, 200, 203, 222, 224, 225, 250, 299
Бердичівський повіт 44, 161, 198, 243
Бережанка 168
Березняки 214
Бессарабія 236, 251, 296
Біла Церква 103, 108, 132, 144, 235, 259,
262, 274, 281, 300
Білогородка 41
Білорусь 11, 55, 88, 89, 92, 145, 148, 150,
153, 155, 156, 228, 241, 243, 253, 277,
290, 291, 306
Білоцерківський повіт, Білоцерківщина
289
Бісівка 186
Бобрися 201
- Борек 60
Борівка 200
Борщевська Слобода 210
Борятин 186
Бразилія 293
Брацлав 62, 63, 121, 250
Брацлавщина 235
Брест 234
Бриків 35
Броніславка 214
Буг, р. 234
Будище 173
Бужанка 252, 253
Булаків 204
Бухара 250
Бучна 186
- Вапнярка 236
Варковичі 30
Варовець 167
Варшава 12, 23, 25, 28, 37, 42, 107, 129, 130,
151, 165, 235, 241, 262, 266, 277
Варшавське Королівство 144, 145
Васильків 62, 63, 204
Васильківський повіт 39, 61, 103
Вахнівка 110
Велика Польща 149
Велике Князівство Литовське 139, 268
Велике Князівство Руське 139
Великий Ліс 200
Великий Немиринець 174
Верба 30
Вербівка 252
Вербове 235
Версаль 257
Верхівка 121
Вежболув 42
Вишневець 35
Відень 59, 236, 260

- Вільно 25, 28, 37, 226, 241, 267, 272, 300
 Вільховець 252
 Вільшана 109, 252, 275
 Вільшанка 210
 Вінниця 62, 63, 92, 113, 119, 136
 Вінницький повіт 113, 120, 210
 Віньківці 132
 Вірджінія 259
 Вісла, р. 124
 Вовкошів 109
 Волга, р. 26, 291
 Волинь, Волинська губернія 12, 23, 30, 33–35, 37, 38, 41, 42, 44, 46–50, 52, 61–63, 65, 67–71, 88, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 102, 105, 106, 112, 114, 115, 118, 120, 122, 123, 126, 127, 133–135, 138, 148, 149, 161, 170, 175, 176, 180–184, 186, 191, 197, 208, 209, 212–215, 223, 224, 227, 228, 235, 237, 238, 243, 245, 247, 250–257, 259, 279, 284, 292–294, 296, 298, 300, 301
 Волинське воєводство 153
 Волиця 176, 259
 Волиця Зарубинська 185
 Володимир 62, 63, 153, 182
 Володимирський повіт 295
 Вороновиці 235
 Вроцлав 12
 Гайворон 260
 Гайсин 62, 63, 239, 250
 Гайсинський повіт 279
 Галичина 54, 59, 67, 81, 86, 129, 145, 226, 228, 236, 261, 266
 Гамбург 246
 Гельсінкі 129, 315
 Глухівці 203
 Гнівась 268, 283
 Голубин 210
 Городок 134
 Граєво 234
 Грушка 252
 Гулівка 119
 Гуничі 110
 Далека Північ 35
 Дахнівка 168
 Дашів 235, 281
 Дерпт 129
 Дзигівка 99
 Дзюрин 205
 Дніпро, р. 60, 234
 Дністер, р. 234
 Довбишів 177
 Долотецьке 200
 Донбас 253, 255
 Донецьк 233
 Дубнівський повіт 206
 Дубно 47, 62, 63, 182, 203, 224
 Дубровиця 300
 Дунаївці 67, 237, 252, 275
 Ельдорадо 137
 Емськ 101
 Ендр-і-Луар 94
 Європа 11, 14, 37, 216, 238, 256, 261, 262, 267, 276, 307
 Єгипет 266
 Єлисаветград 234
 Єрчики 35
 Жабокрицька Гута 186
 Жерев 178
 Жеребки 29
 Женишковицька Слобідка 20
 Житомир 62, 63, 122, 148, 170, 172, 178, 182, 210, 223, 247, 250, 268, 272, 301
 Житомирський повіт, Житомирщина 29, 102, 161, 205, 223, 255
 Жмеринка 234, 236, 255
 Завицьке 178
 Зальцбург 260
 Запуст 186
 Зарудинці 178
 Заслав 40, 41, 62, 63, 182, 185, 224
 Заславський повіт 122, 123, 127, 176
 Затишся 99
 Західна Європа 245, 248, 260, 296

- Західна Росія 84, 164
Західний край 37
Звенигородка 62, 63, 152, 253, 275
Звенигородський повіт 35, 39, 84, 100, 103,
109, 192, 289
Зв'язель 224
Зозів 99
- Іванівка 210
Іванківці 110
Іллінци 34
Іспанія 262
Італія 249, 262
Іудея 226
- Кавказ 136, 163, 210, 228, 282, 290
Казахстан 150
Каліфорнія 36, 289
Кальник 280
Кам'янець 62, 63, 130, 131, 168, 235, 273,
288
Кам'янецький повіт 113, 122, 157
Канів 62, 63, 275
Канівський повіт 39, 95, 113
Капустяни 236, 284
Катеринослав 296
Катеринославська губернія, Катерино-
славщина 256, 282, 297
Каштанівка 184
Кельн 246
Київ 11, 23, 24, 28, 35, 37, 43, 50, 52, 55, 59,
61, 62, 63, 69, 84, 85, 100, 101, 107, 108,
112, 119, 120, 127, 129, 130, 136, 139,
145, 160, 198, 209, 213, 221, 234–236,
239–242, 246, 247, 249, 250, 252, 269,
272, 273, 275, 282, 294, 295, 299, 300
Київська губернія, Київщина 23, 33–35, 44,
46–49, 61–63, 65, 66, 68, 70, 71, 88, 90,
93, 94, 97, 98, 105, 106, 107, 112, 114,
120, 122, 126, 127, 133–135, 138, 148,
152, 159, 167, 178, 180–184, 186, 189,
196, 202, 208, 215, 216, 224, 227, 235,
237, 238, 242, 245, 250–252, 254–256,
276, 279, 290, 294–296, 298, 299
Київське воєводство 139
- Київський повіт 155, 222, 224
Кириївка 222
Кирнасівка 252
Китай 250
Китайгород 168
Ківшувата 34, 84
Клембівка 252
Княжа 128, 186
Ковель 51, 62, 63, 153, 170, 182
Ковельський повіт, Ковельщина 205, 220
Ковно 275
Кодня 102
Кожанка 252
Козацьке 109
Козятин 235, 241
Колки 170, 172, 175, 218
Комарів 120
Коморов 240
Конгресове Королівство 23, 54, 81, 145,
276
Константинополь 246
Корець 252, 291
Королівство Польське 266
Коростишів 205
Коса Слобідка 200
Косово 144
Котлярка 185
Краків 12, 59, 135, 274
Красилів 43
Красилівка 190
Красноліс 204
Краснопіль 178, 223
Красносілля 264
Крачки 184
Кременчук 252
Кременець 35, 62, 63, 206, 252, 253
Кременецький повіт 84, 125, 186
Криворіжжя 223
Кривий Ріг 225
Крим 163, 198, 296
Ксаверівка 103
Куманівка 107
Курськ 234
- Лаврівка 113

- Лазурове узбережжя 279
Летичів 62, 63, 127
Летичівський повіт 113, 201, 210
Липки 109, 188
Липовець 62, 63, 178, 224, 225, 274
Липовецький повіт 34, 99, 113, 189
Лисянка 35
Литва 11, 23, 26, 29, 33, 37, 42, 67, 87–89,
135, 137, 145, 148, 153, 155, 156, 161,
224, 228, 243, 253, 259, 266, 267, 280,
291, 306
Литвинівка 207
Лиховець 29
Лібава 235
Ліверпуль 239
Лівобережна Україна, Лівобережжя 77,
114, 122, 128, 132, 133, 233, 238, 241,
252, 256, 305, 307
Літин 62, 63
Літинський повіт 201
Лодзь 235, 295
Лондон 93, 246
Луцьк 62, 63, 153, 182, 291
Луцький повіт 58, 170, 186, 212, 295
Лучинці 147
Луцкевичі 178
Лядова 110
Ляховець 29
Львів 129, 274
- Малий Бобрик 200
Малоросія 101, 164
Марсель 240, 246
Мартініка 315
Мар'янівка 103
Медівка 189
Минівка
Минківці 40
Мирецьке 121
Миропіль 118
Митниця 103
Михнівка 205
Мінськ 267
Могилів (на Дністрі) 62, 63, 130, 147, 236
Могилівський повіт 102, 110, 122
- Могильов 241
Можари 144
Молдавія 43
Молоткова 223
Монастирище 235
Монголія 276
Москва 12, 42, 86, 130, 201, 234, 243, 307,
308
Московія 87
Мочула 149
- Надвіслянський край 291, 293–295
Немиринці 168
Несвіж 67
Нивне 210
Німеччина 71, 234, 247, 262, 274, 293
Ніцца 25, 262
Нова Житова 203
Нова Ушиця 123
Новий Завод 158, 172
Новий Зв'ягель 184
Новоград-Волинський 62, 63, 110, 173, 174,
177, 182, 184, 185, 210, 224, 310
Новоград-Волинський повіт 99, 113, 182,
186, 210, 211, 255
Новоросія 163, 295
- Обарів 259
Ободівка 120, 252
Овруцький повіт 115, 161, 200, 201
Овруч 62, 63, 102, 144, 164, 182
Одеса 38, 120, 126, 234–236, 239, 240, 254
Озерна 252
Олика 268
Ольвіопіль 235
Ольгопіль 62, 63, 199, 222
Ольгопільський повіт 102, 222, 279
Остріг 62, 63, 182, 223, 224
Острови 99
Острозький повіт 35, 122, 123, 186
- Павлівка 103
Паньковці 130
Париж 7, 12, 42, 108, 240, 241, 275
Пединівка 109

- Пенза 45
 Персія 250
 Південно-Західна Росія 84
 Південно-Західний край 50, 60, 122, 156, 180, 191
 Північно-Західний край 125
 Пінчуки 103
 Поволжя 240
 Погоріле 185
 Погорільці 186
 Подільська губернія, Поділля 23, 33-35, 37, 38, 44, 46-49, 51, 58, 61-63, 65, 67-71, 75, 88, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 106, 114, 120, 122, 126, 127, 130-135, 138, 147, 152, 167, 174, 180-184, 188, 199, 208, 216, 221, 224, 226, 227, 233-235, 237, 238, 240, 241, 242, 250-252, 254-257, 272, 279, 283, 284, 289, 294, 296, 298, 299
 Подубецька 212
 Познань 71, 81
 Познанщина 266
 Полинка 110
 Полісся 146, 220
 Полтава 128, 296
 Полтавська губернія 269
 Польща 11, 14, 25, 42, 46, 60, 67, 75, 81, 82, 85-87, 95, 101, 124, 140, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 154, 222, 224, 228, 245, 261, 262, 278, 280, 286, 295, 297, 310, 311
 Португалія 12
 Правобережна Україна, Правобережжя 7, 8, 12, 21, 27, 32, 71, 81, 86, 92, 94, 106, 114, 120, 126, 129, 131, 132, 137, 146, 150, 153, 154, 188, 208, 228, 233, 237, 238, 244, 252, 253, 256, 272, 284, 287, 288, 290, 296, 299, 305, 309, 311, 312
 Проскурів 62, 63, 185, 235
 Проскурівський повіт 167, 174
 Привітів 185
 Пруссія 105
 Пулино-Гута 168
 П'ятигори 237
 П'ятничани 264
 Радомишль 62, 63, 184
 Радомишльський повіт 123, 167, 168, 170, 204, 210, 222
 Радянська Україна 143, 228
 Разеп 201
 Раковичі 222
 Райки 119
 Рейментарівка 95
 Рижавка 260
 Рижів 177
 Рів'єра 262
 Рівне 62, 63, 102, 109, 182, 224, 244, 268, 300
 Рівненський повіт 61, 214, 295
 Річ Посполита 258, 267, 268, 278, 291, 296
 Російська імперія 11, 47, 67, 101, 153, 165, 177, 241, 249, 253, 266, 267, 274, 275, 307
 Росія 11, 26, 35, 36, 40, 44, 50, 56, 58, 71, 73, 77, 81, 83, 85, 90, 99, 101, 105, 110, 111, 125, 126, 136, 137, 152, 156, 204, 210, 211, 235, 241, 253, 275, 276, 282, 288, 289, 292, 296, 298, 306, 307, 312
 Русь 86, 87, 139, 151, 160
 Садова 69
 Саливонки 252
 Сальник 113
 Самарська губернія 212
 Самгородок 161
 Самостріли 102
 Санкт-Петербург, Петербург 12, 24, 29, 31, 41, 46, 47, 50, 53, 66-70, 84, 87-89, 99, 152, 155, 162, 165, 167, 170, 171, 174, 177-179, 190-192, 201, 234-236, 242, 252, 268, 294, 308, 309
 Сатанів 252
 Семидуби 119
 Сибір 35, 36, 43, 44, 57, 58, 108, 121, 122, 136, 137, 150, 178, 210-213, 228, 261, 309, 310
 Силезія 253
 Синарна 178
 Синява 127, 252
 Сирія 266

- Сицилія 267
Скалопіль 188
Сквира 62, 63
Сквирський повіт 103, 113, 117, 178, 185, 186
Скибин 207
Славута 40, 41, 123, 255
Слуцьк 144
Сміла 252
Смоленськ 289
Смоленська губернія 60
СНД 11
Соб, р. 281
Соловівка 35
Соснівка 252
Сприсівка 127
СРСР 11, 12
Стависька 95
Ставище 192, 237, 259, 264, 281
Стара Гута 201
Стара Житова 202
Старокостянтинів 43, 62, 63, 182, 224
Старокостянтинівський повіт 98, 122, 182
Стеблів 275
Степанівка 201
Степанки 102
Степки 185
Стіна 128
Стрижавка 210
Стрижівка 178
Студена 199
Сумівка 102
Сутківці 252
Східна Європа 11, 82, 315
Східна Польща 149
Східна Пруссія 262
США 293
Суша 266
Сяберка 210

Таврійська губернія 296
Таврида 163
Таганча 275
Тарасівка 109
Тараща 62, 63, 190

Таращанський повіт 34, 103, 113, 202, 207, 236
Теклянівка 170
Тетерівка 207
Тетіїв 237
Тилігул, р. 234
Тимошівка 260
Титусівка 172
Тихий океан 212
Тобольськ 28
Товста 109
Товща 210
Топільня 100
Торговиця 45
Трибусівка 227
Тульчин 190
Туреччина 50, 103
Туркестан 136

Україна 7, 11–14, 21–24, 26, 28, 29, 32, 36, 38, 39, 45, 46, 48, 50, 56–58, 60, 68, 71, 73, 76, 77, 81, 82, 86–88, 93, 97, 99, 109, 116; 117, 129, 130, 138, 140, 143, 144, 147, 148, 150, 162, 170, 190, 191, 204, 216, 217, 219, 221, 228, 234, 237, 241, 243, 246, 247, 251–253, 255–261, 265–267, 272, 273, 276, 281, 282, 288, 292, 294–296, 299, 302, 305–308, 310, 312, 313
Ульянівка 210
Умань 62, 63, 82, 132, 235, 250, 260, 270
Уманський повіт, Уманщина 144, 235, 289
Уссурі, р. 122
Ушиця 62, 63, 188, 252
Ушицький повіт 110, 122, 168

Фастів 132, 241
Франція 11, 14, 44, 81, 94, 101, 234, 240, 241, 247, 250, 262, 264, 274, 293, 298, 313

Хабненська волость 123
Харків 128, 150, 234, 235, 286
Харківська губернія, Харківщина 256, 269
Херсон 47, 296

- Херсонська губернія, Херсонщина 251, 256, 297
Хіва 250
Хмелівка 168
Хмельницький 131
Ходорків 185
Холм 268
Холмщина 12
Христинівка 241
Худорівка 178
- Царство Польське 42, 49, 68, 105, 108, 121, 228, 234, 235, 291
Царське Село 31, 35
Центральна Росія 77, 121
Цибулів 235
- Чайківка 170
Чварти 210
Червона Русь 24, 124
Черепашинці 119
Черкаси 62, 63
Черкаський повіт 113
Черниші 260
Чернігів 296
Чернігівська губернія 269
Чернявка 43
Чигирин 62, 63, 100
- Чигиринський повіт 95, 99, 113, 179
Чикаго 239
Чорномин 260
Чорне море 175, 212
- Шалайгородок 198
Шамраївка 252
Шарметт 264
Швабів 51
Швейцарія 12, 86, 274
Шендерівка 43
Шепетівка 41, 252
Шкляревичі 178
Шпола 235, 241
Шумськ 164
- Юзефівка 35
- Яковичі 102
Ялишів 174
Ямпіль 62, 63, 119, 164, 188, 200, 205, 224, 235
Ямпільський повіт 95, 99, 113, 122, 128, 207, 289
Янівка 214, 215
Янушпіль 178
Япорівці 252
Яроповичі 178

Наукове видання

Даніель Бовуа

**БИТВА ЗА ЗЕМЛЮ
В УКРАЇНІ
1863-1914**

Поляки в соціо-етнічних конфліктах

Переклад на українську
Зої Борисюк

Наукова і мовна редакція, вступне слово
Наталі Яковенко

Комп'ютерний набір
Людмили Демченко та Івана Яковенко

Комп'ютерний дизайн
Олега Соханя

Технічна редакція
Майї Притикіної

Здано до набору 02.12.97. Підписано до друку 26.04.98.
Формат 70x100/16. Папір офсетний №1. Друк офсетний.
Зам. 8-96

СП "Часопис «Критика»". 252001 Київ-1, а/с 255
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97

Надруковано в АТ "Книга". 254655 Київ-53, вул. Артема, 25

Daniel Beauvois

LA BATAILLE
DE LA TERRE
EN UKRAINE
1863-1914

Les Polonais et les conflits
socio-ethniques

